

DİL

araştırmaları

uluslararası hakemli dergi

ISSN 1307-7821

9 771307 782005

e-ISSN 2757-8003

SAYI: 34 BAHAR 2024

Dil Araştırmaları Sayı: 34 Bahar 2024

TALİP DOĞAN
ESRA KIRA
YUU KURİBAYASHİ
YAŞAR ŞİMŞEK
MUZAFFER UZUN
BÜŞRA DOĞAN
ÖZLEM YİĞİTOĞLU
UTKU IŞIK
ELİFNUR YILDIZ YALÇINDAĞ
RENATA AKTAŞ
FECRİ YAVİ
AYŞEGÜL GÖZEL
GÜLSER ERSOY
MELİKE S. TURAN
ASUMAN BAŞ
ZEYNEP CİHAN KOCA HELVACİ
SANİYE AYBÜKE VARDAR
İLHAN İNCE
DOUGLAS A. HITCH
SILA NUR AKTAŞ
LARS JOHANSON
NURETTİN DEMİR
SENBEK UTEBEKOV
AYŞE AFACAN SÜĞÜMLÜ
İREM KADIOĞLU

2024 BAHAR

Fiyatı: 220 TL

Sayı: 34 Bahar 2024

Ankara

SAHİBİ/Owner

Dr. Yakup ÖMEROĞLU
AVRASYA YAZARLAR BİRLİĞİ ADINA SAHİBİ
Avrasya Yazarlar Birliği Genel Başkanı & Gazi Üniversitesi Öğretim Üyesi
e-posta: ydeliomeroglu@gazi.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-1575-0619
Ankara / TÜRKİYE

BAŞ EDITÖR/General Publication Director

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCLİLSUN
Gazi Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: berciliasm@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3268-3251
Ankara / TÜRKİYE

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ/Responsible Chief Clerk

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Mütercim-Tercümanlık Bölümü
e-posta: ekrem.arikoglu@manas.edu.kg, ORCID ID: 0000-0001-9262-570X
Bişkek / KIRGIZISTAN

EDİTÖR/Editor

Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ
Ordu Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: huseyinildiz@odu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8055-7946
Ordu / TÜRKİYE

YAYIN KURULU/Members of Editorial Boards

Prof. Dr. Kamal MEHİDİ OÇLU ABDULLAYEV
Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
e-posta: kabdulla1950@gmail.com, Bakı / AZERBAIJAN

Doç. Dr. Éva CSÁKI
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Orientalisztika
e-posta: csaki.eva@hk.ppk.ehu, ORCID ID: 0000-0002-1082-3372
Budapest / HUNGARY

Prof. Dr. Marcel ERDAL
Goethe-Universität Frankfurt am Main, Turkologie
e-posta: merdal4@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1604-4193, Frankfurt / GERMANY

Prof. Dr. Fezi ERSOY
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
e-posta: fezy.ersoy@hbv.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7145-0939, Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
e-posta: figen.guner@hbv.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8524-9635
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Peter B. GOLDEN
Rutgers University, Center for Middle Eastern Studies
e-posta: pgolden@scarletmail.rutgers.edu, ORCID ID: 0000-0003-4765-9390
Piscataway, NJ / USA

Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Orientalistyki
e-posta: henryk.jankowski@amu.edu.pl, ORCID ID: 0000-0003-2576-1204
Poznań / POLAND

Prof. Dr. Leylâ KARAHAN
TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: lkarahan@etu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9806-7235
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Erden KAZHYBEK
Qazaqstan Respublikası Bilim Jäne Gılım Mınıstrligi
e-posta: kazhybek@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7775-9408
Astana / KAZAKHSTAN

Prof. Dr. Marek STACHOWSKI
Fagiolonian University, Instytut Filologii Słowiańskiej
e-posta: marek.stachowski@uj.edu.pl, ORCID ID: 0000-0002-0667-8862
Kraków / POLAND

Prof. Dr. Peter ZIEMER
BBAW / Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften
e-posta: ziemepet@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8090-7707
Berlin / GERMANY

DANIŐMA KURULU/Publication Board of Overseers

Prof. Dr. Ferruh AĞCA [Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir / TÜRKİYE, fagca@ogu.edu.tr] • Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN [Hacettepe Üniversitesi, Ankara / TÜRKİYE, sukrulhak.akalin@hacettepe.edu.tr] • Prof. Dr. Ercan ALKAYA [Fırat Üniversitesi, Elazığ / TÜRKİYE, ealkaya16@gmail.com] • Prof. Dr. Ali Karan [Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla / TÜRKİYE, akar@mu.edu.tr] • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH [Erciyes Üniversitesi, Kayseri / TÜRKİYE, mustafargunah@gmail.com] • Prof. Dr. Ekrem AYAN [Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla / TÜRKİYE, eayan@mu.edu.tr] • Prof. Dr. Erhan AYDIN [Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir / TÜRKİYE, ayerhan@gmail.com] • Prof. Dr. Tsendiin BATTULGA [Moğolistan Ulusal Üniversitesi, Ulanbator / MOĞOLİSTAN, battulgatsend976@gmail.com] • Prof. Dr. Nergis BİRAY [Pamukkale Üniversitesi, Denizli / TÜRKİYE, nbray@pau.edu.tr] • Prof. Dr. Uwá BLAESING [Leiden Üniversitesi Dilbilim Merkezi, Leiden / HOLLANDA, ublaesing@hum.leidenuniv.nl] • Prof. Dr. Hendrik BOESCHOTEN [Mainz Johannes Gutenberg Üniversitesi, Mainz / ALMANYA] • Prof. Dr. Bert BRENDENMOEN [Oslo Üniversitesi, Oslo / NORVEÇ] • Prof. Dr. Ahmet BURAN [Fırat Üniversitesi, Elazığ / TÜRKİYE, buran.ahmet@gmail.com] • Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU [CENGEL [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara / TÜRKİYE, hulya.kasapoglu@hbv.edu.tr] • Prof. Dr. Şaban DOĞAN [Zmir Katip Çelebi Üniversitesi, İzmir / TÜRKİYE, shaban.dogan@zku.edu.tr] • Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ [Gazi Üniversitesi, Ankara / TÜRKİYE, dileker@gazi.edu.tr] • Prof. Dr. Bilgehan ATŞ GÖKDAG [Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale / TÜRKİYE, batsiz@gmail.com] • Prof. Dr. Viktor GUZEV [Saint Petersburg Üniversitesi, Saint Petersburg / RUSYA] • Prof. Dr. Bülent GÜL [Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir / TÜRKİYE, buulent.gul@ogu.edu.tr] • Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY [Erciyes Üniversitesi, Kayseri / TÜRKİYE] • Prof. Dr. Güner GÜLSEVİN [Ege Üniversitesi, İzmir / TÜRKİYE, guergulselvin@gmail.com] • Prof. Dr. Ayşe İLKER [Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Manisa / TÜRKİYE, aysemcliker@gmail.com] • Prof. Dr. Günay KARAAĞAC [Ardahan Üniversitesi, Ardahan / TÜRKİYE] • Prof. Dr. Yakup KARASOY [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara / TÜRKİYE, yakup.karasoy@hbv.edu.tr] • Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara / TÜRKİYE, yavuz.kartallioğlu@hbv.edu.tr] • Prof. Dr. Ceval KAYA [Ardahan Üniversitesi, Ardahan / TÜRKİYE, cevalkaya@ardahan.edu.tr] • Prof. Dr. Zeki KAYMAZ [Ege Üniversitesi, İzmir / TÜRKİYE, zeki.kaymaz@ege.edu.tr] • Prof. Dr. Caner KERİMOĞLU [Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir / TÜRKİYE, caner.kerimoglu@deu.edu.tr] • Prof. Dr. M. Fatih KIRIŐIOĞLU [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara / TÜRKİYE, fath.kiriscioglu@hbv.edu.tr] • Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ [Türk Dil Kurumu, Ankara / TÜRKİYE, vnalbant@gmail.com] • Prof. Dr. Mustafa ÖNER [Ege Üniversitesi, İzmir / TÜRKİYE, mustafa.oner@ege.edu.tr] • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN [Erciyes Üniversitesi, Kayseri / TÜRKİYE, nozkan@erciyes.edu.tr] • Prof. Dr. F. Sema BARUŐCU ÖZONDER [Ankara Üniversitesi, Ankara / TÜRKİYE, barutcu@humanity.ankara.edu.tr] • Prof. Dr. Çetin PEKACAR [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara / TÜRKİYE, cetin.pekacar@hbv.edu.tr] • Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA [İstanbul Üniversitesi, İstanbul / TÜRKİYE, sertkayaosmanfkr@mynet.com] • Prof. Dr. Hatice ŞAHİN [Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa / TÜRKİYE, hatice@uludag.edu.tr] • Prof. Dr. Serkan ŞEN [Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun / TÜRKİYE, serkan@omu.edu.tr] • Prof. Dr. Hatice ŞİRİN [Ege Üniversitesi, İzmir / TÜRKİYE, hatice101@yahoo.com] • Prof. Dr. Vahit TURK [İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul / TÜRKİYE, vahitturk@hotmail.com] • Prof. Dr. Kerime USTUNOVA [Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa / TÜRKİYE, ustunovak@uludag.edu.tr] • Prof. Dr. Dimitri VASİLYEV [Rusya Bilimler Akademisi, Moskova / RUSYA] • Prof. Dr. Nikolay Ivanovich YEGEROV [Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çuvaşistan / RUSYA, emigulay@yandex.ru] • Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara / TÜRKİYE, habibe.ersoy@hbv.edu.tr] • Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA [Marmara Üniversitesi, İstanbul / TÜRKİYE, gulden sagol@marmara.edu.tr] • Prof. Dr. Zuhal YÜKSEL [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara / TÜRKİYE, zuhal.yuksel@hbv.edu.tr] • Doç. Dr. Hakan AKCA [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara / TÜRKİYE, hakan.akca@hbv.edu.tr] • Doç. Dr. Zeynep GENÇER BALOĞLU [Pamukkale Üniversitesi, Denizli / TÜRKİYE, zgenecer@pau.edu.tr] • Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK [Ordu Üniversitesi, Ordu / TÜRKİYE, akadizturk@odu.edu.tr] • Doç. Dr. İsa SARI [Hitit Üniversitesi, Çorum / TÜRKİYE, issari@hitit.edu.tr] • Doç. Dr. İslay İŐKTAŐ SAVA [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara / TÜRKİYE, islay.sava@hbv.edu.tr] • Doç. Dr. İlhan ÜZKAR [Sakarya Üniversitesi, Adapazarı / TÜRKİYE, ucar@sakarya.edu.tr] • Doç. Dr. Veli Savaş YELOK [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara / TÜRKİYE, savas.yelok@hbv.edu.tr] • Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara / TÜRKİYE, huseyin.yildirim@hbv.edu.tr] • Ögr. Üyesi Nurdin USEEV [Kırgızistan - Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek / KIRGIZISTAN, nurdin.useev@manas.edu.kg]

İNGİLZCE DANIŐMANI/

Editor for English Abstracts

Doç. Dr. Musa SALAN

WEB SAYFASI SORUMLUSU/

Web page designer

Ars. Gör. Bekir Yavuz PEKACAR

YÖNETİM MERKEZİ/Management Center

Sakarya Mahallesi İztepe Sokak No: 5/A

Altındağ/ANKARA

İLETİŞİM BİLGİLERİ/Correspondence Address

e-posta: dilarastirmalari@gmail.com

web sayfası: www.dilarastirmalari.com

YAYIN TÜRÜ/

Type of publication

Uluslararası Hakemli Süreli (Altı Aylık)

Yayındır.

ABONELİK/Subscription

Fiyatı: 220 TL

Yurt içi Yıllık Abone Bedeli: 400 TL

Kurumsal Abone Bedeli: 800 TL

T.C. Ziraat Bankası Başkent Şubesi,

Şube Kodu:1683,

Hesap No: 47095325-5001

Posta Çeki Hesabı:

Avrasya Yazarlar Birliği No: 53 23 008,

e-posta: kardeskalemler@gmail.com

DÜZELTMEN/Proofreader

Ars. Gör. Sıla Nur AKTAŞ

MİZANPAI/

Design by

Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ

KAPAK TASARIM/

Cover Design

İbrahim SAĞLAM

BASKI/Printed by

Sonçağ Matbaacılık Ltd. Şti.

Tel: (0312) 341 36 67

Matbaa Sertifika No: 47865

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 18, Dönem/Period: 2024-Bahar/Spring, Sayı/Number: 34

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

İçindekiler

Contents

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- 1** **-(y)Xb ve -mAmlş Zarf-Fiil Ekleri Üzerine** 1-20
On -(y)Xb and -mAmlş Gerundium Suffixes
TALİP DOĞAN
- 2** **Çağdaş Türkiye Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesinde -(y)AcAK ve -(y)Asl** 21-42
-(y)AcAK and -(y)Asl in Contemporary Turkish and Old Anatolian Turkish
ESRA KİRA - YUU KURİBAYASHİ
- 3** **Hârezmî'nin Muhabbet-nâme'sinin Türk Dili Tarihindeki Yeri** 43-58
The Place of the Khârezmî's Muhabbet-nâme Within the History of the Turkish Language
YAŞAR ŞİMŞEK
- 4** **"Özne Eksiltisi"ne Eleştirel Bir Bakış** 59-76
A Critical View on "Subject Ellipsis"
MUZAFFER UZUN
- 5** **Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesinde (TIEM 73) İkillemelere Katkılar** 77-97
Contributions to Hendiadys in Karakhanid Turkish Interlinear Qoran Translation (TIEM 73)
BÜŞRA DOĞAN - ÖZLEM YİĞİTOĞLU
- 6** **Orhun Yazıtları'ndaki Biliş Fiillerinin İstem Verileri Işığında İncelenmesi** 99-118
An Examination of Cognition Verbs in the Light of Valency Data in Orkhon Inscriptions
UTKU IŞIK
- 7** **Kosova ve Kuzey Makedonya Türk Ağızlarında Kıpçakça Fonetik Unsurlar Üzerine Bir Değerlendirme** 119-138
An Evaluation on Kipchak Phonetic Elements in Turkish Dialects of Kosovo and North Macedonia
ELİFNUR YILDIZ YALÇINDAĞ
- 8** **Türk-Rus Dil İlişkilerinin Mirası: Rusçada Türkizimler** 139-160
Heritage of Turkish-Russian Linguistic Relations: Turkisms in the Russian Language
RENATA AKTAŞ
- 9** **Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde +Dİr/+DUR Bildirme Eki Kalıplaşmaları** 161-183
Stereotyping of Indicative Suffix "+Dİr/+DUR" in Kipchak Group Turkish Dialects
FECRİ YAVI

- 10 **Altun Yaruk'ta Geçen Sorunlu ĞWTĜ'RSWĜ Sözcüğü Üzerine** 185-192
Dialectological Problems in Historical Turkish Texts
AYŞEGÜL GÖZEL
- 11 **Bolmasa Bağlacı ile Alakalı Bazı Düşünceler** 193-212
Some Thoughts About the *Bolmasa* Conjunction
GÜLSER ERSOY
- 12 **Edebî Metinlerde Ağız Kullanımı: Recep Seyhan Örneği** 213-225
Dialect Use in Literary Texts: Example of Recep Seyhan
MELİKE S. TURAN
- 13 **Eski Türkçede ve Klasik Moğolcada Bir Ad Durum Çekimi: Yineleme** 227-248
A Nominal Declension in Old Turkic and Classical Mongolian: Iterative
ASUMAN BAŞ
- 14 **Emotional Conceptualization in Turkish and English Body Idioms** 249-266
Türkçe ve İngilizcede Duygusal Kavramsallaştırmanın Bedenle İlgili Deyimler Üzerinden
Karşılaştırılması
ZEYNEP CİHAN KOCA HELVACI
- 15 **Karaçay-Malkar Türkçesi Atasözlerinde Bağımlı, Birleşik Kelime Gruplarının
Kullanımı** 267-290
The Use of Dependent and Compound Word Groups in Karachay-Balkar Turkish Proverb
SANİYE AYBÜKE VARDAR
- 16 **±DXr Enklitiğinin Odaklayıcı İşlevi** 291-302
The Highlighting Function of the ±DXr Enclitic
İLHAN İNCE
- Çeviriler / Translations**
- 17 **Türk Brâhmî Yazısında Maniheist Unsurlar** 305-318
Manichaeen elements in the Turkic Brâhmî
DOUGLAS A. HITCH, (Çev.: SILA NUR AKTAŞ)
- Nekrolojiler / Necrologies**
- 18 **Prof. Dr. Hendrik E. Boeschoten'in Ardından** 321-328
LARS JOHANSON - NURETTİN DEMİR
- 19 **Seysenbay Jolayulı Kudasov'un Hayatı ve Eserleri** 329-334
SENBK ÜTEBEKOV
- Yayın Değerlendirmeleri / Reviews**
- 20 **1876-1923 Yılları Arasında Anadolu Sahasında Yayımlanan Dil bilgisi Kitaplarındaki
Terimlerin Karşılaştırması** 337-341
Öztürk, Neslihan. (2023). *1876-1923 Yılları Arasında Anadolu Sahasında Yayımlanan Dil bilgisi
kitaplarındaki Terimlerin Karşılaştırması*. Ankara: Pegem Akademi, 652 s. ISBN: 9786256357952
AYŞE AFACAN SÜĞÜMLÜ
- 21 **Kayıp Bir Dilin İzinde. Tarihi Bir Türk Lehçesinin Avrasya Dillerindeki Örtük İzleri** 342-347
Ünal, Orçun (2023). *Kayıp Bir Dilin İzinde. Tarihi Bir Türk Lehçesinin Avrasya Dillerindeki Örtük İzleri*.
Çanakkale: Paradigma Akademi. ISBN: 978-625-6957-80-0.
İREM KADIOĞLU
- Etik İlkeler ve Yayın Politikası / Ethical Principles and Publication Policy** 348-355

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 18, Dönem/Period: 2024-Bahar/Spring, Sayı/Number: 34

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

Araştırma Makaleleri

Research Articles

-(y)Xb ve -mAmlş Zarf-Fiil Ekleri Üzerine

On -(y)Xb and -mAmlş Gerundium Suffixes

Talip Doğan

Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi

Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Konya/Türkiye

e-posta dogan.talip@gmail.com

orcid 0000-0002-8216-0483

doi 10.54316/dilarastirmalari.1337531

Atıf

Citation

Doğan, Talip (2024).

-(y)Xb ve -mAmlş Zarf-Fiil

Ekleri Üzerine. *Dil*

Araştırmaları, 34: 1-20.

Başvuru

Submitted

03.08.2023

Revizyon

Revised

19.09.2023

Kabul

Accepted

19.01.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2024

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Öz

Tarihi Türk dili alanında $-(X)p(An)$ 'lı zarf-fiillerin olumsuzu, $-mAml(n)$ 'lı ve $-mAy(In)$ 'lı zarf-fiillerle ifade edilmiştir. $-mAml(n)$ 'lı ve $-mAy(In)$ 'lı zarf-fiillerin öznesi ile temel fiilin öznesinin aynı olduğu cümlelerde zarf-fiillerdeki hareketin gerçekleşmediği bildirilmiştir. $-mAml(n)$ 'lı ve $-mAy(In)$ 'lı zarf-fiillerin öznesi ile temel fiilin öznesinin farklı olduğu cümlelerde ise öncelik - sonralık ilişkisi oluşmuştur. Özellikle 13. yüzyıldan sonra $-mAml(n)$ 'lı zarf-fiiller Oğuz (Batı) Türkçesinde, $-mAy(In)$ 'lı zarf-fiiller ise Kıpçak ve Karluk (Kuzey ve Doğu) Türkçesinde yaygınlaşmıştır.

Genel Türkçe $-(X)p$ ve $-mAml$ ya da $-mAy(In)$ temelli zarf-fiil ekleri, Oğuz Türkçesinde (Türkmen ve Horasan Türkçesi hariç) $-(y)Xp$ ve $-mAdAn$ (< $-mAdIn$) biçiminde gelişmiştir. Bugün Oğuz Türkçesi alanında ayrıca $-(y)Xb$ ve $-mAmlş$ zarf-fiil ekleriyle teşkil edilmiş olan bir başka sistem daha yer almaktadır. $-(y)Xb$ ve $-mAmlş$ zarf-fiil ekleriyle temsil edilen bu sistem, özellikle Güney Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesine özgüdür. $-mAmlş$ zarf-fiil eki, $-(y)Xb$ ekli zarf-fiillerin olumsuzunda kullanılmaktadır. $-mAmlş$ yapısı, $-mA$ olumsuzluk eki ile $-mlş$ duyulan geçmiş zaman ekinde oluşmuştur. $-mAmlş$ yapısındaki $-mlş$ eki, Farsçanın etkisiyle $-DX$ ekli anlatımların dengi olarak gelişmiştir. $-mAmlş$ ekli zarf-fiiller, Farsça etkilerle gelişmiş olsa da bitimsiz (çekimsiz) fiil özelliğinde kullanılmak suretiyle Türk dili sistemine uyumlu durumdadır. Bu çerçevede $-mAmlş$ ekli zarf-fiiller ile temel fiiller arasında şahıs ya da kip uygunluğu bulunmamaktadır. Diğer yandan $-mAmlş$ zarf-fiil eki, $-mAml(n)$ zarf-fiil ekindeki $-ml$ unsurunun görülen geçmiş zaman eki olduğuna dair veriler de barındırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk lehçeleri, Güney Azerbaycan Türkçesi, Kaşkay Türkçesi, Zarf-Fiil Eki, Dil İlişkileri.

ABSTRACT

In the historical Turkic language, the negative of gerundiums with $-(X)p(An)$ is expressed with gerundiums with $-mAtI(n)$ and $-mAy(In)$. It has been reported that in sentences where the subject of gerundiums with $-mAtI(n)$ and $-mAy(In)$ and the subject of the main verb are the same, the action in the gerundiums does not occur. In the sentences where the subject of the gerundiums with $-mAtI(n)$ and $-mAy(In)$ and the subject of the main verb are different, a precedence - recency relationship is formed. Especially after the 13th century, gerundiums with $-mAtI(n)$ became common in Oghuz (Western) Turkic, and gerundiums with $-mAy(In)$ in Kipchak and Karluk (North and East) Turkic. Gerundium suffixes based on General Turkic $-(X)p$ and $-mAtIn$ or $-mAy(In)$ developed as $-(y)Xp$ and $-mAdAn$ ($< -mAdIn$) in Oghuz Turkic (except Turkmen and Khorasan Turkic). Today, in the field of Oghuz Turkic, there is another system formed by the $-(y)Xb$ and $-mAmIş$ gerundium suffixes. This system, represented by $-(y)Xb$ and $-mAmIş$ gerundium suffixes, is unique to South Azerbaijani and Qashqai Turkic. $-mAmIş$ gerundium suffix is used in the negative of gerundiums with $-(y)Xb$ suffix. The $-mAmIş$ structure consists of $-mA$ negative suffix and $-mIş$ past tense suffix. The $-mIş$ suffix in the $-mAmIş$ structure has developed as an equivalent of the expressions with the $-DX$ suffix under the influence of Persian. Gerundiums with the $-mAmIş$ suffix, although developed with Persian influences, are compatible with the Turkic system by being used as an infinitive verb. In this context, there is no person or modal compatibility between the gerundiums with $-mAmIş$ and the basic verbs. On the other hand, $-mAmXş$ gerundium suffix also contains data indicating that the $-I$ element in the gerundium suffix $-mAtI(n)$ is the past tense suffix.

Keywords: Turkic dialects, South Azerbaijani Turkic, Qashqai Turkic, Gerundium Suffix, Language Contacts.

EXTENDED ABSTRACT

In the field of Turkic language, gerundiums with $-(X)p(An)$ essentially serve two functions: i. Reporting (sequencing/linking) an action that occurs before or at the same time as the action of the main verb in the sentence. ii. Again, a natural consequence of one of these functions is reporting the manner in which the action in the main verb of the sentence is performed. The $-(X)p(An)$ suffix is not a determinant if the action in the gerundiums occurs before or at the same time as the action in the main verb. Whether the action occurs before or at the same time as the main verb is shaped by the execution types of the verbs to which the $-(X)p(An)$ suffix is added.

The negative of gerunds with $-(X)p(An)$ is expressed with gerundiums with $-mAtI(n)$ and $-mAy(In)$. The dominant order in sentences with these suffixes is as follows: i. In sentences where the subject of the gerundiums with $-mAtI(n)$ and $-mAy(In)$ is the same as the subject of the main verb, it is reported that the action in the gerundiums does not occur. ii. In sentences where the subject of the gerundiums and the subject of the main verb are different, there is a priority - posterior relationship. The precedence - posterior relationship is that the action in the main verb occurs first, and then the action in the gerundium occurs.

After the 13th century, gerundiums with $-mAtI(n)$ were used in Oghuz (Western) Turkic; gerundiums with $-mAy(In)$ are characteristic in Kipchak and Karluk (Northern and Eastern)

Turkic. Depending on this development, gerundiums with *-mAy(In)* are used in Oghuz (Western) Turkic, and gerundiums with *-mAtl(n)* are used in very limited examples in Kipchak and Karluk (Northern and Eastern) Turkic. In Oghuz Turkic, the suffix of *-mAdIn* later turns into *-mAdAn*. *-mAdAn* must have emerged with the progressive vowel assimilation in the suffix or, as pointed out in studies on the subject, by analogy with the detachment case suffix (*-dAn* form).

This historical development and differentiation, which emerged in terms of the gerundium suffixes of *-(X)p(An)* and its negative *-mAtl(n)* or *-mAy(In)*, naturally shapes the field of today's Turkic language. However, another group of suffixes is also developed for functions that are met by gerundiums with the suffix of *-mAtl(n)* or *-mAy(In)*. In fact, this development occurs as a kind of distribution of the functions of gerundiums with *-mAtl(n)* or *-mAy(In)* suffixes to other suffixes. The suffixes of *-mAzdA* ~ *-mAsdA*, *-mAzdIn* ~ *-mAsdIn*, *-mAzdAn* ~ *-mAsdAn* in the historical Turkic language are examples of this.

General Turkic *-(X)p* and *-mAtl(n)* or *-mAy(In)* based gerundium suffixes develop mainly in the direction of *-(y)Xp* and *-mAdAn* (< *-mAdIn*) in Oghuz Turkic (except Turkmen and Khorasan Turkic). Today, in the field of Oghuz Turkic, there is another system formed by the gerundium suffixes of *-(y)Xb* and *-mAmlş*. This system, represented by the gerundium suffixes of *-(y)Xb* and *-mAmlş*, is used especially in South Azerbaijani and Qashqai Turkic. In South Azerbaijani and Qashqai Turkic, the gerundium suffix of *-mAdAn* has been replaced by the gerundium suffix of *-mAmlş*. The *-mAmlş* gerundium suffix is used to express the negative of gerundiums with the *-(y)Xb* suffix. In other words, it is equivalent to the gerundium suffix of *-mAdAn* (< *-mAdIn*) in general Oghuz language. The *-mAmlş* structure consists of the negative suffix of *-mA* and the past tense suffix of *-mlş*. The general order of gerundiums with *-mAmlş* is as follows: i. If the subject of the gerundium and the main verb is the same, it is reported that the action in the gerundium does not occur. ii. If the subject of the gerundiums and the main verb is different, a priority - posterior relationship is established between the actions.

Instead of the General Turkic gerundium suffix of *-(y)Xp*, the *-DX* suffix is used in Khalaj Turkic. In Khalaj Turkic, the suffix of *-mXş* is used along with the *-DX* suffix, with the same features and equivalent functions. The use of the *-mXş* suffix for organizations with the *-DX* suffix in Khalaj Turkic is due to the influence of Persian. Because in Modern Persian, the past tense heard is also used as the past tense seen. In fact, as a feature originating from Persian, the *-mXş* suffix is also common in expressions with *-DX* suffix in other Turkic dialects in Iran. These data, shaped in the *-mXş* suffix, also shed light on the development of the *-mAmlş* gerundium suffix in South Azerbaijani and Qashqai Turkic. Therefore, it can be concluded that the *-mlş* suffix in the *-mAmlş* gerundium suffix developed under the influence of Persian as an equivalent to the expressions with the *-DX* suffix. This is confirmed by the fact that the South Azerbaijani and Qashqai Turkic areas, where the *-mAmlş* gerundium suffix is clustered, are located in the geography of Persian, which is the official and dominant language.

Although gerundiums with *-mXş* suffix in Khalaj Turkic and *-mAmlş* suffix in South Azerbaijani and Qashqai Turkic have developed with Persian influences, they have basically remained in the Turkic language system with the feature of infinite (uninflected) verbs. Words with *-mXş* and *-mAmlş* suffixes are in non-finite (uninflected) verb form. There is no person or mood correspondence between these words and the basic verbs.

In addition, the gerundiums with *-DX* and *-mXş* suffixes in Khalaj Turkic and the gerundiums with *-mAmXş* suffixes in South Azerbaijani and Qashqai Turkic indicate that the *-tl* element in the *-mAtl(n)* suffix is the past tense suffix. The *-n* at the end of the suffix is a reinforcing suffix, which is also known to exist in other suffixes.

0. Giriş

Türk dili alanında $-(X)p(An)$ 'lı zarf-fiillerle esas itibarıyla birbirinde mündemiç olan iki işlev karşılanır: i. Cümledeki temel fiilin hareketinden önce veya temel fiille aynı zamanda gerçekleşen bir hareketin bildirilmesi (sıralama / bağlama). ii. Yine bu işlevlerden birinin doğal sonucu olan, cümlenin temel fiilindeki hareketin ne tarzda yapıldığının bildirilmesi. Zarf-fiillerde bulunan hareketin temel fiildeki hareketten önce veya onunla aynı zamanda gerçekleşmesinde ise $-(X)p(An)$ eki belirleyici değildir. Hareketin temel fiile göre önce ya da eş zamanda gerçekleşmesi, $-(X)p(An)$ ekinin getirildiği fiillerin kılımış türleriyle şekillenmektedir. Bu olgu, Türkiye Türkçesi özelinde şu örneklerde görülebilir:

(1) *Bayılıp düştü.*

(2) *Oturup yiyor.*

(1) numaralı cümlede $-(y)Xp$ 'lı zarf-fiil, son sınırı vurgulayan bir fiile dayandığı için olay, muhakkak temel fiilden önce gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu cümle ancak 'Bayıldı ve ondan sonra düştü.' olarak yorumlanabilir. Diğer taraftan bu cümle 'Bayılarak düştü.' gibi bir yoruma, bayılma hareketinin kılımış özelliğinden dolayı sürme, devam etme içeriği barındırmadığı için uygun değildir. (2) numaralı cümlede ise $-(y)Xp$ 'lı zarf-fiilin ön sınırı vurgulayan bir fiile dayanması sebebiyle olay, temel fiille aynı zamanda gerçekleşme potansiyeline sahiptir. Dolayısıyla (2) numaralı cümle, 'Oturuyor ve aynı zamanda yiyor.' ifadesini sunmaktadır. Bununla beraber bahsi geçen cümlede zarf-fiildeki hareket ile temel fiildeki hareketin eş zamanlılığından dolayı $-(y)Xp$ ekinin tarz bildirmesi de söz konusudur. Böylece cümlede 'Oturarak / oturmak suretiyle / oturmuş hâlde yiyor.' ifadeleri de bildirilmektedir. $-(X)p(An)$ zarf-fiil ekinin bu biçimdeki kullanılışı, tarihî Türk dili alanında da geçerlidir. Bu, aşağıda Orhon ve Eski Oğuz Türkçesinden verilen örneklerde görülebilir (bk. (3), (4), (5), (6) numaralı cümleler).

Orhon Türkçesinde:

(3) *tabğaçğı begler tabğaç **ütin tutupan** tabğaç kağanka körmış* (KT D 7-8) (Tekin 2003: 174). 'Çinlilerin (hizmetine giren Türk) beyleri, Çin ünvanlarını alıp Çin imparatoruna tabi olmuşlar.' (= Çinlilerin (hizmetine giren Türk) beyleri Çin ünvanlarını almış ve ondan sonra Çin imparatoruna tabi olmuşlar.)

(4) *kañ yorıp elteriş kağanka adrılmadoğ yañılmadoğ* (O sağ 3) (Tekin 2003: 174).

'Baba(m) (onun ardı sıra) yürüyüp Elteriş Kağan'dan ayrılmamış, (ona) ihanet etmemiş. (= Baba(m) (onun ardı sıra) yürümüş ve ondan sonra Elteriş Kağan'dan ayrılmamış, (ona) ihanet etmemiş. / Baba(m) (onun ardı sıra) yürüyerek Elteriş Kağan'dan ayrılmamış, (ona) ihanet etmemiş).'

Eski Oğuz Türkçesinde:

(5) *ivüben iş başlayan zahmet bula* (KŞ. 3922) (Gülsevin 1997: 133).

'Acele edip iş(e) başlayan zahmet bulur. (= Acele eden ve ondan sonra iş(e) başlayan zahmet bulur.'

(6) *gözümden la 'lile dürler **dizüben** nazmumu düzdüm* (Mec. Nez. 88,8) (Gülsevin 1997: 133).

‘Gözümden lal ile inciler dizip nazmımı dizdim (yazdım). (= Gözümden lal ile inciler dizdim ve ondan sonra nazmımı dizdim (yazdım). / Gözümden lal ile inciler dizerek nazmımı dizdim (yazdım).’

1. -mAtl(n) ve -mAy(In) Zarf-Fiil Eklerinin İşlevleri

Tarihî Türk dili alanında -(X)p(An)’lı zarf-fiillerin olumsuzu, -mAtl(n)’lı ve -mAy(In)’lı zarf-fiillerle karşılanmıştır. Bu eklerin olduğu cümlelerde hâkim düzen şu şekildedir: i. -mAtl(n)’lı ve -mAy(In)’lı zarf-fiillerin öznesi ile temel fiilin öznesinin aynı olduğu cümlelerde zarf-fiillerdeki hareketin gerçekleşmediği bildirilmiştir. Metinlerde bu tür kuruluşlar daha yaygındır (bk. (7), (8), (9), (10), (12), (13), (15), (18), (19), (21) numaralı cümleler). ii. Zarf-fiillerin öznesi ile temel fiilin öznesinin farklı olduğu cümlelerde ise öncelik - sonralık ilişkisi söz konusudur. Öncelik - sonralık ilişkisi, önce temel fiildeki hareketin daha sonra zarf-fiildeki hareketin gerçekleşmesidir (bk. (11), (14), (16), (17), (20), (22) numaralı cümleler).

Orhon Türkçesinde:

(7) *antağın için igitmiş kağanın sabın **almatin** yir sayu bardıg* (KT D 8-9) (Tekin 2003: 176).

‘Öyle olduğun için (seni) doyurmuş olan hakanının sözünü almadan (dinlemeden) her yere gittin.’

(8) *türk bodun kanin **bulmayin** tabğaçda adrıldı* (TI, B-2) (Tekin 2003: 175).

‘Türk halkı, hanını bul(a)madan Çin’den ayrıldı.’

Eski Uygur Türkçesinde:

(9) *ol boryuqi saw sözleyü umatın **kiginç birmetin** şük turdı* (Suv. 624, 8-12) (Eraslan 2012: 415).

‘O kumandan söz söyleyemeden, cevap vermeden sessizce durdu.’

Karahanlı Türkçesinde:

(10) *yağı kılma özke kişig **bilmedi** / yağlıg kişiler sevinç bulmadı* (KB-4187) (Arat 1947: 421).

‘İnsanları bilmeden kendine düşman etme / Düşmanı olan insanlar sevinç (yüzü) görmedi.’

(11) *ötügçi kereksiz muñadsa özüm / tilim **tepremedin** eşitür sözüm* (KB-3767) (Arat 1947: 379).

‘Başım darda kalırsa aracıya lüzum yoktur / Dilim hareket etmeden (önce) sözümü işitiyor.’

Harezmi Türkçesinde:

(12) *munlar mini bilmedin bu cefâlar kılurlar tidi* (NF, 13-6) (Bayraktar 2018: 192).

‘Bunlar beni bilmeden bu cefaları ederler dedi.’

(13) *munça halâyık katında uwtanmayın feryâd kıldılar* (RKE, 102r-4) (Bayraktar 2018: 175).

‘Bunca halayık, katında utanmadan feryat ettiler.’

(14) *bıçağını isma'îl boğuzıña urmadın burun cebrâ'il'ge fermân boldı* (RKE, 180r-14) (Bayraktar 2018: 192).

‘Bıçağı İsmail’in boğuzına vurmaktan önce Cebrail’e ferman oldu (geldi).’

Bilhassa 13. yüzyıldan sonra *-mAtI(n)*’lı zarf-fiiller Oğuz (Batı) Türkçesinde, *-mAy(In)*’lı zarf-fiiller ise Kıpçak ve Karluk (Kuzey ve Doğu) Türkçesinde karakteristikleşmiştir. Bu gelişmeye bağlı olarak Oğuz (Batı) Türkçesinde *-mAy(In)*’lı zarf-fiiller, Kıpçak ve Karluk (Kuzey ve Doğu) Türkçesinde ise *-mAtI(n)*’lı zarf-fiiller çok sınırlı örneklerde geçmiştir.

Eski Oğuz Türkçesinde:

(15) *ol kişiden intikâm almadın gidem* (MC. 24 a. 11) (Gülsevin 1997: 127).

‘O kişiden intikam almadan gideyim.’

(16) *anunıla savaşa başlamadın anunı gönüllere korkusu düşdi* (Mrzb. 23 b. 6) (Gülsevin 1997: 127).

‘Onunla savaşa başlamadan (önce) onun gönüllere korkusu düştü.’

(17) *iş başa gelmedin ve gözükmedin işün niteliğün anlamış olur* (Kelile, 40r) (Gülsevin 1997: 127).

‘İş başa gelmeden ve gözükmeden (önce) işin niteliğini anlamış olur.’

Oğuz Türkçesinde *-mAdIn* eki, daha sonra *-mAdAn* biçimine dönüşmüştür. *-mAdAn*, ekte ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ya da konunun ele alındığı çalışmalarda da dikkat çekildiği üzere ayrılma durumu ekinden (*-dAn* biçiminden) örneksemeyle ortaya çıkmış olmalıdır.

Kıpçak Türkçesinde:

(18) *yüzün takı közlerin kızarmayın atğaysen* (MG, 103b) (Muhammed 2021: 295).

‘Yüzün ve gözlerin kızarmadan atacaksın.’

(19) *korqarmen bilmegenimden sorgaylar cevâp tapmayın hacil bolğaymen* (GT, 107b) (Muhammed 2021: 294).

‘Korkarım bilmediğimden sorarlar, cevap bul(a)madan mahcup olurum.’

(20) *yok turur hâzır kişige kışâş kılmak gâyib kişisi kilmeyin* (İMS, 459a-5) (Bayraktar 2018: 176).

‘Gaip kişi gelmeden (önce) hazır (buradaki) kişiye kısas etmek yoktur (olmaz).’

Çağatay Türkçesinde:

(21) *kéçe kündüz demey hırām kıluş* (SS 187: 16) (Eckmann 2003: 111).

‘Gece gündüz demeden salınıp gezin.’

(22) *on kün ötmey yana atlandı han* (Seyb. Vamb. XXIV, 86: 1) (Eckmann 2003: 111).

‘Han, on gün geçmeden (önce) yine atlandı (ata bindi).’

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin konu olduğu çalışmalarda *-mAtI(n)* ve *-mAy(In)* zarf-fiil ekleri ile bunlardan gelişen değişkelerin ayrıca *-yU* (Tekin 2003: 174); *-A* ve *-y* (Eckmann 2003: 111); *-(y)ArAK* (Korkmaz 2009: 1011) gibi zarf-fiil eklerinin olumsuzu için kullanıldığı da belirtilmiştir. Bu, *-(X)p(An)*’lı zarf-fiiller ile söz konusu diğer eklerle kurulan zarf-fiillerin ön sınırı vurgulayan fiillere dayanmasından dolayı, temel fiille aynı zamanda gerçekleşme bakımından işlevsel denkleşmesi sebebiyledir (Karadoğan 2009: 91-101). Örneğin Türkiye Türkçesinde: *yatıp müzik dinledi* cümlesi ile *yatarak müzik dinledi* cümlesi, gerçekleşme özellikleri yönünden denktir. Her iki zarf-fiilin de olumsuzu *-mAdAn* ekiyle kurulabilmektedir: *yatmadan müzik dinledi*, gibi.

-(X)p(An) ve olumsuzu için kullanılan *-mAtI(n)* ya da *-mAy(In)* zarf-fiil ekleri açısından ortaya çıkan bu tarihî gelişme ve ayrışma, tabiatıyla bugünkü Türk dili alanını da şekillendirmiştir. Bununla beraber, *-mAtI(n)* ya da *-mAy(In)* ekli zarf-fiillerle karşılanan işlevler için ayrıca başka bir grupta ekler de geliştirilmiştir. Aslında bu gelişme, *-mAtI(n)* ya da *-mAy(In)* ekli zarf-fiillerin işlevlerinin bir nevi başka eklerle dağıtılması şeklinde tezahür etmiştir. Tarihî Türk dili alanındaki *-mAzdA* ~ *-mAsdA*, *-mAzdIn* ~ *-mAsdIn*, *-mAzdAn* ~ *-mAsdAn* ekleri bunun örneklerindedir (İlhan ve Kabadayı 2016: 110-111). Bu ekler, metinlerde aynı zamanda ‘önce’ anlamlı çekim edatlarıyla birlikte kullanılmaktadır. Bunlarla kurulan zarf-fiiller, ‘önce’ anlamlı çekim edatlarıyla kullanıldığında temel fiildeki hareketin önce gerçekleştiği şeklindeki işlev netleşmektedir. Başka bir deyiyle *-mAtI(n)* ya da *-mAy(In)* ekli zarf-fiiller ile temel fiil arasında öncelik - sonralık ilişkisine dayanan işlev, *-mAzdA* ~ *-mAsdA*, *-mAzdIn* ~ *-mAsdIn*, *-mAzdAn* ~ *-mAsdAn* ekleriyle de bildirilmiştir. ‘Önce’ anlamlı çekim edatlarının *-mAtI(n)*’lı zarf-fiillerden sonra kullanılmasında zarf-fiiller ile temel fiil arasında bulunan öncelik - sonralık şeklindeki işlevin ve semantiğin belirleyiciliği vardır. Bunun yanında *-mAtI(n)* ve ondan gelişen *-mAdIn*, *-mAdAn* eklerindeki *-dIn*, *-dAn* unsurları, zihinde ayrılma durumu eki gibi de konumlandırılmış olmalıdır. Türk dili bilgisinde bahsi geçen çekim edatları, kelimelere ayrılma durumu ekiyle bağlanmaktadır. Hem cümlenin semantik çerçevesi hem de zarf-fiile bağlı unsurların işleyişi, çekim edatlarını gerektirmiştir (bk. (23), (24), (25) numaralı örnekler).

Karahanlı Türkçesinde:

(23) *biliglig sözün sen eşit özneme / aytmazda aşnu söziñ sözleme* (KB, 960) (Bayraktar 2018: 255).

‘Bilginin sözünü dinle, itiraz etme / Sana sorulmadan önce sözünü söyleme.’

Eski Oğuz Türkçesinde:

(24) *ölüm gelmezdin öy ölgi...* (YE, 345-6) (Bayraktar 2018: 258).

‘Ölüm gelmeden önce öl...’

(25) *anlar gelmezden öydin Süleymān’a ol hāl ma’lūm oldu* (YKE, 139a-1) (Bayraktar 2018: 259).

‘Onlar gelmeden önce Süleyman’a o hāl malum oldu.’

1. 1. Çağdaş Türk Dili Alanındaki Görünüm

-mAtI(n) ya da *-mAy(In)* temelli eklerle birlikte *-mAzdAn* ~ *-mAsdAn* temelli eklerin çağdaş Türk dili alanında gelişimi ve dağılımı ana hatlarıyla şöyledir: Oğuz grubundaki standart Türkiye Türkçesi alanında *-mAzdAn* (*önce*, *evvel*) yapısının örnekleri vardır ama bugün yaygın değildir: *Yeniköy’e gitmezden evvel Burhan, İstanbul tarafının Ramazan hâlini görmek istedi* (Erol 2007: 201). Standart Türkiye Türkçesinde *-mAdAn* (< *-mAdIn* < *-mAtIn*) eki ve bunun yanında ayrıca geliştirilmiş olan *-mAKsIzIn* (< *-mAK* + *-sIzIn*) eki hâkimdir. Azerbaycan Türkçesinde *-mAdAn* (< *-mAdIn* < *-mAtIn*) ve *-mAzdAn* (*ğabağ* ‘önce’, *evvel* ‘önce’ ile birlikte); Türkmen Türkçesinde *-mĀn* (< *-mAy(In)*) ve *-mAz* + *iyelik eki* + *-dAn* (*ozal* ‘önce’, *öñ* ‘önce’ vb. ile birlikte) yapıları bulunmaktadır. Gagavuz Türkçesinde yalnızca *-mAdĀn* (< *-mAdIn* < *-mAtIn*) eki kullanılmaktadır. Kıpçak ve Karluk grubu lehçelerinin bazılarında ise *-mAy(In)* ve *-mAzDAn* (< *-mAz* + *-DAn*) temelindeki ekler yerleşmiştir. Buradaki eklerle kurulan zarf-fiillerin işlevsel çakışması, çağdaş lehçelerden verilen şu örneklerde izlenebilir. (27), (28), (29), (31) numaralı örneklerde zarf-fiildeki hareketin gerçekleşmemesi; (26), (30), (32) numaralı örneklerde zarf-fiil ile temel fiildeki hareket arasında öncelik - sonralık ilişkisi söz konusudur:

Türkiye Türkçesinde:

(26) *Gitmeden (önce) biraz dinlenmiş.*

(27) *Adam çalışmadan para kazanıyor.*

(28) *Teklifi hiç düşünmeksizin kabul etti.*

Özbek Türkçesinde:

(29) *tortinmay erkin o ‘tiring* (Öztürk 2016: 72).

‘Çekinmeden rahat oturun.’

(30) *ziyofat tugamasdan chiqip ketsak* (Öztürk 2016: 75).

‘Ziyafet bitmeden (önce) çıkıp gitsek.’

Kırgız Türkçesinde:

(31) *aytmayınça kim bilet, açmayınça kim köröt* (Kasapoğlu Çengel 2005: 317).

‘Söylemeden kim bilir, açmadan kim görür.’

(32) *biroğ tağdırın cazuusı bilen mağa altı ay kızmat kılıp berbesten kıyıtış bolup ketti* (Kasapoğlu Çengel 2005: 311).

‘Fakat alın yazısı ile bana altı ay hizmet etmeden (önce) vefat etti.’

Çağdaş Türk lehçelerinde *-mAzdAn* ~ *-mAsdAn* temelli eklerle kurulan zarf-fiilin öznesi ile temel fiilin öznesi aynı olduğu kimi örneklerde zarf-fiildeki hareketin gerçekleşmediği de bildirilmektedir (bk. (33), (34) numaralı örnekler).

(33) *men unçukpastan coğoloyun* (Kasapoğlu Çengel 2005: 311).

‘Ben ses çıkarmadan kaybolayım.’

(34) “*emi balam keçikpesten keler*” *dep...* (Gültekin 2011: 114).

“‘Hemen çocuğum gecikmeden gelir’ deyip...’

Yukarıda üzerinde durulan zarf-fiil eklerinin (olumlu ve olumsuz) çağdaş Türk lehçelerindeki görünümü şu tablodadır¹:

Çuvaş Türkçesi	-Ø, (yerine -sA)	-masır ~ mesır
Yakut Türkçesi	-Ø, (yerine -(A)n ~ -On)	-Ø, (yerine -mXnA)
Halaç Türkçesi	-dX -mXş, -(y)Xp	-Ø, (yerine söz dizimsel yapılar, bazen de -mAdXX)
Tuva Türkçesi	-(X)p	-bAyn ~ -mAyn ~ -pAyn ~ - vAyn
Hakas Türkçesi	-(I)p	-bin ~ -min ~ -pin
Altay Türkçesi	-(X)p	-bAn ~ -pAy
Kıpçak (Kuzeybatı) Grubu		
Kazak Türkçesi	-(X)p	-bAy ~ -mAy ~ -pAy; -mAstAn
Kırgız Türkçesi	-(X)p	-mAyIn(çA) ~ -mOyUn(çA); -BAstAn ~ -BOstOn
Karakalpak Türkçesi	-(I)p	-bAy ~ -mAy ~ -pAy; -mAstAn ~ -BAstAn
Karaçay-Malkar Türkçesi	-(I)p	-mAy(In)
Nogay Türkçesi	-(I)p	-bAy ~ -mAy ~ -pAy
Kumuk Türkçesi	-(I)p	-mAyII
Kazan Tatarcası	-(I)p	-mIy(çA)
Kırım Tatarcası	-(I)p	-mAy; -mAzdAn
Başkurt Türkçesi	-(X)p	-mAyInsa
Karay Türkçesi	-(X)p	-mAyIn
Karluk (Güneydoğu) Grubu		
Özbek Türkçesi	-b(on)	-may(in); -masdan
Yeni Uygur Türkçesi	-(X)p	-mAy(in)
Oğuz (Güneybatı) Grubu		

¹ Çalışmadaki örnek cümlelerde geçmeyen ancak tabloda yer verilen zarf-fiil ekleri, *Türk Lehçeleri Grameri* (2007) adlı kaynaktan alınmıştır.

Türkmen Türkçesi	$-(X)p$	$-m\bar{A}n$; $-mAzdAn$
Horasan Türkçesi	$-\emptyset$, (yerine söz dizimsel yapılar)	$-\emptyset$, (yerine söz dizimsel yapılar)
Kaşkay Türkçesi	$-(y)Xb$, $-mX\bar{s}$ (yaygın değil)	$-mAdAn$ (çok sınırlı), $-mAml\bar{s}$
Azerbaycan Türkçesi (yazı dili)	$-(y)Xb$	$-mAdAn$, $-mAml\bar{s}$; $-mAzdAn$
Güney Azerbaycan Türkçesi	$-(y)Xb$	$-mAdAn$ (çok sınırlı), $-mAml\bar{s}$
Türkiye Türkçesi	$-(y)Xp$	$-mAdAn$; $-mAKsIzIn$
Gagavuz Türkçesi	$-(y)Xp$	$-mAd\bar{A}n$

Şu hâlde Çuvaş ve Yakut Türkçesinde $-(X)p(An)$ zarf-fiil eki bulunmamaktadır; bunun yerine sırayla $-sA$ ($< -sAr$) ve $-(A)n \sim -On$ ekleri yer almaktadır. Bu zarf-fiillerin olumsuzu için Çuvaş Türkçesinde $-mas\bar{i}r \sim mes\bar{i}r$ ($< -mA + -s\bar{i}r \sim s\bar{i}r$) (= Genel Türkçe $*-mAsIz$), Yakut Türkçesinde $-mXnA$ ekleri kullanılmaktadır. Olumsuz zarf-fiillerin ifadesinde Çuvaş Türkçesinin $-mas\bar{i}r \sim mes\bar{i}r$ eki ile Türkiye Türkçesi alanının $-mAKsIzIn$ ekinin teşkilindeki paralellik dikkat çekicidir: Çuvaş Türkçesi $-mA$ (isim fiil eki) + $-s\bar{i}r \sim s\bar{i}r$ (yokluk eki) = Türkiye Türkçesi $-mAK$ (isim fiil eki) + $-sIz(In)$ (yokluk eki).

Bir uzak lehçe özelliğinde olan Halaç Türkçesindeki $-(y)Xp$ ekinin varlığı hakkında belirtilmesi gereken hususlar vardır. $-(y)Xp$ eki, Doerfer'in yazdığı Halaç Türkçesi dil bilgisinde zarf-fiil ekleri arasında yoktur. Onun yerine $-DX$ eki kaydedilmiştir: *sildü sipirmek* 'silip süpürmek' gibi (1988: 131-132). $-(y)Xp$ zarf-fiil eki, daha sonra Halaç Türkçesinin ilk ve tek edebî ürünleri olan Cemrasi'nin metinlerinde görülmektedir: *töküp* 'döküp', *yeyip* 'yiyip' (2014a: 114, 125). Çoğu, Azerbaycan Türkçesinden adaptasyona dayanan bu metinlerde $-(y)Xp$ zarf-fiil ekinin varlığı ya bu lehçenin ya da Halaç Türkçesiyle iç içe yer alan diğer Oğuz ağızlarının etkisiyle gelişmiş olmalıdır. Başka bir açıdan Cemrasi'nin edebî ürünlerindeki $-(y)Xp$ zarf-fiil eki yenidir ve kendisine özgüdür. Ayrıca, Cemrasi (2014b: 34-36) tarafından yazılmış olan Halaç Türkçesi dil bilgisinde zarf-fiil ekleri başlığında $-(y)Xp$ ekine yer verilmemiştir.

Bugünkü Oğuz grubu lehçelerinde olumlu ve olumsuz zarf-fiillerin kuruluşu şu şekildedir: Türkmen Türkçesinde $-(X)p$ ve $-m\bar{A}n$, $-mAzdAn$; Gagavuz Türkçesinde $-(y)Xp$ ve $-mAd\bar{A}n$; Türkiye Türkçesinde $-(y)Xp$ ve $-mAdAn$, $-mAKsIzIn$, $-mAzdAn$ (sınırlı); Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde $-(y)Xb$ ve $-mAdAn$, $-mAml\bar{s}$, $-mAzdAn$; Güney Azerbaycan Türkçesinde $-(y)Xb$ ve $-mAml\bar{s}$, $-mAdAn$ (çok sınırlı); Kaşkay Türkçesinde $-(y)Xb$ ve $-mAml\bar{s}$, $-mAdAn$ (çok sınırlı) ekleri bulunmaktadır. Buna göre bilhassa Güney Azerbaycan Türkçesi ile Kaşkay Türkçesinin birlik oluşturduğu vurgulanmalıdır. Horasan Türkçesi alanında ise $-(X)p$ eki ile olumsuz zarf-fiillerin teşkilindeki herhangi bir ek neredeyse kalmamış durumdadır (bk. Doerfer 1978: 175). Genel Türk dili alanında söz konusu eklerle bildirilen ifadeler, Horasan Türkçesinde sıralanmış ana cümlelerle sağlanmıştır. Horasan

Türkçesindeki bu özellik, Farsçanın etkisiyle gelişmiştir. Örneğin Bocnurd (Horasan) ağzında (bk. Doğan 2017: 95, 98):

(35) *taşledi cennimi yu goydi gèddi.*

‘Attı cehenneme ve koydu (= koyup) gitti.’

Far. endāht be cehennem u gozāšt reft.

(36) *heniz bu adamı t̄ānımeddیره, t̄esmim tutıddیره.*

‘Adamı iyi tanımamışsın (= tanımadan) karar vermişsin.’

Far. henūz īn ādem rā neşināhteīy, t̄asmim girifteīy.

2. -(y)Xb ve -mAmIş Zarf-Fiil Ekleri

Genel Türkçe -(X)p ve -mAtIn ya da -mAy(In) temelli zarf-fiil eklerinin Oğuz Türkçesinde (Türkmen ve Horasan Türkçesi hariç) esas itibarıyla -(y)Xp ve -mAdAn (< -mAdIn) yönünde geliştiği yukarıda belirtilmişti. Bugün Oğuz Türkçesi alanında ayrıca -(y)Xb ve -mAmIş zarf-fiil ekleriyle teşkil edilmiş olan bir başka sistem daha vardır. -(y)Xb ve -mAmIş zarf-fiil ekleriyle temsil edilen bu sistem, özellikle Güney Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesinde kullanılmaktadır. Bu sistem, bir dereceye kadar Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde de vardır; ancak burada -mAdAn zarf-fiil eki, -mAmIş zarf-fiil ekiyle bir arada kullanılmaya devam etmektedir. -mAdAn zarf-fiil eki, Güney Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesinde çok sınırlı örneklerde yer almak suretiyle neredeyse kullanımdan çıkmış görünmektedir. Bu duruma çalışmalarda da dikkat çekilmiştir (bk. Sarıkaya 1998: 316; Rezaei 2015: 210; Atıcı 2018: 97; Çam 2020: 276, vd.). Güney Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesinde -mAdAn zarf-fiil ekinin yerini, -mAmIş zarf-fiil eki almış durumdadır. -mAmIş zarf-fiil eki, -(y)Xb ekli zarf-fiillerin olumsuzunu ifade etmek için kullanılmaktadır. Bir başka anlatımla genel Oğuzcadaki -mAdAn (< -mAdIn) zarf-fiil ekinin dengidir. -mAmIş yapısı, -mA olumsuzluk eki ile -mIş duyulan geçmiş zaman ekinden oluşmuştur. Güney Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesinde hem -(y)Xb’lı hem de -mAmIş’lı zarf-fiillerle beklenen işlevler karşılanmaktadır. Aşağıda -(y)Xb’lı zarf-fiillerin olduğu cümlelerde sıralama ve tarz işlevleri vardır (bk. (37) numaralı cümle sıralama; (38) numaralı cümle aynı zamanda tarz işlevi):

Güney Azerbaycan Türkçesinde:

(37) *hara çılıb gédible* (Erdebil) (Karini 2009: 270).

‘Nereye çıkıp gitmişler. (= Nereye çıkmışlar ve gitmişler.)’

Kaşkay Türkçesinde:

(38) *zēyneb qāçub gelır* (Rezaeamaleh 2023: 323).

‘Zeynep kaçıp gelir. (= Zeynep kaçır gelir. = Zeynep kaçarak gelir.)’

-mAmIş’lı zarf-fiillerde ise genel düzen şu şekildedir: i. Zarf-fiiller ile temel fiilin öznesi aynı ise zarf-fiildeki hareketin gerçekleşmediği (bk. (39), (40), (41), (45),

(46), (47), (48) numaralı cümleler) bildirilmiştir. ii. Zarf-fiiller ile temel fiilin öznesi farklı ise hareketler arasında öncelik - sonralık ilişkisi kurulmuştur (bk. (42), (43), (44), (49) numaralı cümleler).

Güney Azerbaycan Türkçesinde:

(39) *sen hele **gelmemiş** istirey bizi çalıştıray, o benim ğardaşlarım o cur dèyi, çoğ yahçıldıla* (Zecan) (Rezaei 2015: 286).

‘Sen daha gelmeden bizi çalıştırmak istiyorsun, o benim kardeşlerim o tür değil, çok iyidirler.’

(40) *çarşembe de ki **olmamış** olmaz; ot yandırmamız. teğiben ahır ayı éle her hefte sêşembelei ot yandırriğ* (Urmiye Ağzı) (Doğan 2020a: 333).

‘Çarşamba da olmadan olmaz, ateş yakmamız. Tahminen son ay öyle her hafta salıları (salı günleri) ateş yakarız.’

(41) *fatma hanım éle **oturmamış** başladı oynamağa. ... sonra ğayıdıb, ğırmızı atı minib aradan çığdı* (GAF-I: 57).

‘Fatma Hanım öyle oturmadan başladı oynamaya. ... Sonra geri dönüp, kırmızı ata binip aradan çıktı.’

(42) *atası **ölmemiş** aşkâr muhalifet édebilmezdi* (Sarıkaya 1998: 317).

‘Babası ölmeden (önce) açıkça muhalefet edemezdi.’

(43) *ğedim o mecal balov, altı yüz éviydi. yanı bu kürtder balov’a **gelmemiş*** (Urmiye Ağzı) (Doğan 2020a: 270).

‘Eskiden o şekilde Balov, altı yüz ev idi. Yani bu Kürtler, Balov’a gelmeden (önce).’

(44) *o arvad geceler ğurd donuna girib adam yèyer, gündüz olduğda hava işğlanmamış gelib donunu çığardıb gizleder* (GAF-I: 330).

‘O kadın geceleri kurt kıyafetine girip adam yer, gündüz olduğunda hava aydınlanmadan (önce) gelip kıyafetini çıkarıp gizler.’

Kaşkay Türkçesinde:

(45) *o soruğduğ sorqulariğ çoğabını **almamış** ğeri çekilmeyirdi* (Atıcı 2021: 41).

‘O, sorduğu soruların cevabını almadan geri çekilmiyordu.’

(46) *ğem çekmemiş bilmeğ âşığ hâlini / inanmèyrağ işğ otundan yan felek* (Doğan 2020b: 174).

‘Gam çekmeden bilmezsin âşşgın hâlini / İnanmıyorsan aşk ateşinden yan felek.’

(47) *munu şaha bildiriller / ... / **soruşmamış** öldürüller* (Çelik 2014: 86).

‘Bunu şaha bildirirler / ... / Sormadan öldürürler.’

(48) *boylamamış suya vurma* (Rezaeiamaleh 2023: 390).

‘Ölmeden suya girme.’

(49) *ğiyāmet olmamış günler benim başımda mehşerdir* (Doğan 2020b: 128).

‘Kıyamet olmadan (önce) günler benim başımda mahşerdir.’

Kimi cümlelerde zarf-fiiller ile temel fiillerin hareketleri arasındaki öncelik -sonralık ilişkisi, zarf-fiillerin *-dAn* ayrılma durumu ekli biçimleri ve bunlara ayrıca ‘önce’ anlamlı çekim edatlarının (*ğáyşer*, *ğabağ* gibi) getirilmesiyle anlam bilimsel düzlemde belirginleştirilmiştir (bk. (50), (51), (52), (53) numaralı cümleler):

Güney Azerbaycan Türkçesinde:

(50) *bu su gerek gün çahmamışdan éve yetişmiş ola* (GAF-I: 303).

‘Bu su, güneş doğmadan (önce) eve yetişmiş olmalı.’

(51) *mesē istiş izdivac éliyē, izdivac élememişden gáyşer de elan vam vérille* (Zencan) (Rezaei 2015: 308).

‘Mesela evlenmek ister, evlenmeden önce de şimdi kredi verirler.’

(52) *esrimizden çoh çoh uzah, islam gelmemişden gabağ; onlar, gelib deste deste azerbaycan dağlarını, odlı sulu bağlarını sévib seçib galarmışlar* (Urmiye Ağzı) (Doğan 2020a: 195).

‘Asrımızdan çok çok uzak, İslam gelmeden önce, onlar gelip deste deste Azerbaycan dağlarını, yeşil sulu bağlarını sevip seçip kalırlarmış.’

Kaşkay Türkçesinde:

(53) *bir gul dürmemişden deydım üz hāra*. (Yaghoobi 2011: 203).

‘Bir gül dermeden (önce) değdim yüz dikene.’

Genel Türkçe *-(y)Xp* zarf-fiil ekinin yerine Halaç Türkçesinde *-DX* ekinin kullanıldığı yukarıda belirtilmişti. Halaç Türkçesine ait metinlerden verilen şu cümlelerde *-DX* eki, *-(y)Xp* eki gibi bağlama ve tarz işlevlerini karşılamıştır² (bk. (54), (55), (56), (57) numaralı cümleler):

(54) *men te bōda menzil yetti refiğ oliğam siske* (Doerfer 1988: 132).

‘Ben de burada yerleşip arkadaşı olmak isterim size.’

(55) *unda soy per vurdu varur* (Doerfer 1988: 132).

‘Ondan sonra kanat çırpıp varır (gider).’

(56) *mustafañ bî tabağka töktü surfağa kelitti* (Cemrasi 2015a: 2).

‘Dovgayı³ bir tabağa döküp sofraya getirdi.’

² Hem Eski Türkçe ile Eski Oğuz Türkçesindeki metinlerde hem de kimi Türkiye Türkçesi ağızlarında da (Trabzon, Rize gibi) *-DX* ekinin *-(y)Xp* zarf-fiil eki işleviyle kullanıldığı tespit edilmiştir. Örneğin Rize ağızlarında: *eyildi da su iştum çeşmenin çanağından* (Karahana 1992: 335-341) ‘Eğilip de su içtim çeşmenin çanağından.’ Bu ağızlar ile Halaç Türkçesinde *-DX* ekinin zarf-fiil yapma yönüyle birleşmesi dikkat çekicidir.

³ *dovga*: Bir çorba çeşidi.

(57) *tézdeleyin hz. süleyman hatıñ hündü qarınçaça mehman keldi* (Cemrasi 2015b: 9).

‘Sabahleyin Hz. Süleyman atına binip karıncaya misafir geldi.’

Halaç Türkçesinde *-DX* ekiyle beraber aynı özelliklerde ve denk işlevlerde *-mXş* eki de kullanılmaktadır⁴. Aşağıda (58), (59) numaralı cümlelerde zarf-fiiller, *-mXş* ekiyle kurulmuştur. (60) numaralı cümlede ise her iki ek, aynı cümlede:

(58) *u hişeretti ki, hacileylek ü`dudukëy boğzunda tutmuş boğuka* (Cemrasi 2015a: 7).

‘O istiyordu ki Hacileylek uyuduğunda boğazından tutup boğsun.’

(59) *mehmanlar mezeliğ aşda yemiş todular* (Cemrasi 2015b: 11).

‘Misafirler lezzetli yemekten yiyip doydular.’

(60) *qarınça yüzlükü aldı vardı, hende téz hāgā holunmuş keldi haydı* (Cemrasi 2015b: 14).

‘Karınca yüzüğü alıp gitti, yine tez geri dönüp, gelip dedi.’

Halaç Türkçesinde *-DX* ekinin yerine *-mXş* ekinin kullanılması çekimli fiillerde de vardır ve daha yaygındır. Şu cümlelerde *-mXş* eki, görülen geçmiş zaman işlevindedir:

(61) *kördü yoluñ üstüçe bī qarınça turmuş* (Cemrasi 2015b: 1).

‘Gördü, yolun üstünde bir karınca durdu (bir karıncanın durduğunu).’

(62) *her kimde te habarlaşmışam durust cevāb işitmedkem* (Doerfer 1988: 175).

‘Her kiminle haberleşti isem doğru cevap işitmedim.’

Halaç Türkçesinde *-DX* ya da *-mXş* ekli zarf-fiillerin olumsuzunun ifadesi ise çeşitlenmiştir. Bazı cümlelerde olumsuz zarf-fiiller, *-mAdXX* ekiyle bildirilmiştir⁵:

(63) *hëç yarpaqça yazulmaduñ küç hayma / munu bili canum közüñ ey kalem* (Gökdağ 2012: 61).

‘Hiç kâğıda yazılmadan (önce) zor deme / Bunu bil, canım gözüm ey kalem.’

Bazı cümlelerde Horasan Türkçesinde olduğu gibi zarf-fiillerle değil, sıralanmış ana cümlelerle sağlanmıştır:

(64) *u bësh alta dana düğü kötürmediketti ki tülkü mustafañ pak yalgamış tamam şadı* (Cemrasi 2015a: 3).

⁴ Halaç Türkçesinde *-mXş*’ın zarf-fiil eki olarak kullanımına Gökdağ (2014) da dikkati çekmiştir.

⁵ Halaç Türkçesinde *-mAdXX* eki, esasında *-mXş* ekli bitimsiz (çekimsiz) ve bitimli (çekimli) fiillerin olumsuzunda kullanılmaktadır: *dunyā kemiş ādamlar* ‘dünya görmüş adamlar’, *el téymedik bağ* ‘el değmemiş bağ’; *almışam* ‘almışım, aldım’, *kelmedikem* ‘gelmemişim, gelmedim’ gibi (bk. Doğan 2016).

‘O beş, altı tane bulgur götürmedi idi (götürmeden önce) ki tilki *dovgayı*⁶ yalayıp tamamen bitirdi.’

Kimi örneklerde yine sıralı ana cümlelerle ve Farsça *kebl ez inke* ‘bundan önce’ kalıbının katılımıyla bildirilmiştir:

(65) *kebl ez inke medreseke vardum, meydānça oynarettim* (Güzel 2021: 127).

‘Okula gitmeden önce meydanda oynardım.’

Tarihî süreç ve dil bilimsel veriler, Halaç Türkçesinde *-mXş* ekinin daha sonradan *-DX* ekinin yerine geliştiğini göstermektedir. *-DX* ekli kuruluşlar için *-mXş* ekine başvurulması ise Farsçanın etkisiyledir. Bu olgu daha önce çeşitli çalışmalarda ortaya konulmuştur (bk. Kırıl 2000; Güzel 2021: 87). Modern Farsçada duyulan geçmiş zaman kipi, görülen geçmiş zaman kipi işlevinde de kullanılmaktadır. Örneğin Farsçada duyulan geçmiş zaman kipiyle kurulmuş şu cümlede görülen geçmiş zaman kipi sunulmuştur: *imrüz nāhār çi hordeī?* (Kanar 1997: 11) ‘Bugün öğle yemeğinde ne yemişsin (yedin)?’ gibi. Aslında Farsça kaynaklı bir özellik olarak İran’daki diğer Türk lehçelerinde de *-mXş* eki, *-DX* ekli anlatımlarda yaygındır. Güney Azerbaycan Türkçesi ile Kaşkay Türkçesindeki şu cümlelerde *-mXş* duyulan geçmiş zaman eki, görülen geçmiş zaman işlevindedir (bk. (66), (67) numaralı cümleler):

Güney Azerbaycan Türkçesinde:

(66) *āzat kitablar alıb oħumuşam, şēre hevesim oluP çoxlu şērler yazmışam* (Urmiye Ağzı) (Doğan 2020a: 189).

‘Farklı kitaplar alıp okudum, şiire hevesim oldu, çok şiirler yazdım.’

Kaşkay Türkçesinde:

(67) *biz vārı yēri gezmişeg, her kesin ayağına gēydirmişeg olmamış* (Rezaeiamaleh 2023: 402).

‘Biz her yeri gezdik, herkesin ayağına giydirdik olmadı.’

-mXş ekinde şekillenen bu veriler, Güney Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesindeki *-mAmlş* zarf-fiil ekinin gelişme seyrine de ışık tutmaktadır. Şu hâlde *-mAmlş* zarf-fiil ekindeki *-mİş* ekinin, Farsçanın etkisiyle *-DX* ekli anlatımların dengi olarak geliştiğine hükmedilebilir. Bunu *-mAmlş* zarf-fiil ekinin kümelendiği Güney Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesi alanının, resmî ve baskın dil konumundaki Farsça coğrafyasında yer alması da teyit etmektedir. *-(y)Xb* zarf-fiil ekinin olumsuz karşılığı için kullanılan *-mAmlş* zarf-fiil eki, bu dil alanlarında şöyle oluşmuş görünmektedir. Söz gelişi Güney Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesinde kabul edilir değerdeki şu cümlelerde:

(68) *oturub yēdi.*

‘Oturup yedi. = Oturdu (ve o hâlde) yedi.’

⁶ *dovga*: Bir çorba çeşidi.

(69) *oturmamış yēdi.*

‘Oturmadan yedi. = Oturmadı(ğ)ı hâlde yedi. = Oturmadı (ve o hâlde) yedi.’

(70) *sen oturmamış yēdi.*

‘Sen oturmadan (önce) (o) yedi. = Sen oturmadı(n) (bundan önce) (o) yedi. = senin oturmadı(ğ)ından (önce) (o) yedi.’

Halaç Türkçesinde *-mXş* eki ile Güney Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesinde *-mAmIş* ekli zarf-fiiller, her ne kadar Farsça etkilerle gelişmiş olsa da bitimsiz (çekimsiz) fiil özelliğiyle temelde Türk dili sisteminde kalmıştır. Halaç ((74) numaralı), Güney Azerbaycan ((71) numaralı) ve Kaşkay ((72) numaralı) Türkçesinden şu örneklerde *-mXş* ve *-mAmIş* ekli kelimeler, bitimsiz (çekimsiz) fiil konumundadır. Bu kelimelerle temel fiiller arasında şahıs ya da kip uygunluğu bulunmamaktadır. (69) numaralı cümlede kip uygunluğu; (71), (72), (73), (74) numaralı cümlelerde kip ve şahıs uygunluğu yoktur:

(71) *tutullar ölmemiş ona bir yasi* (Urmiye Ağzı) (Doğan 2020a: 192).

‘Ona ölmeden bir yas tutuyorlar.’

(72) *giriftār olmanış bildim / muhabbet bir belā şeydir* (Doğan 2020b: 164).

‘Tutulmadan bildim / Muhabbet bir bela şeydir.’

(73) *bu ilanlar öz şikarlarını ēle çēynememiş dirri – dirri uturlar* (Atıcı 2021: 41).

‘Bu yılanlar kendi avlarını öyle çignemeden yutuyorlar.’

(74) *mohlāt vōreyn bi yēkelerimizle celge vurmüş danuşak ētdek* (Gökdağ 2014: 641).

‘Mühlet verin büyüklerimizle bir araya gelip konuşalım.’

Söz konusu dil alanlarında *-dX* veya bunun işlevinde kullanılan *-mXş* ekleri, bazen de sıralanmış ana cümlelerde zaman cümlesi kurmuştur. Bu tür cümlelerde temel cümledeki hareketin, zaman bakımından *-dX* veya *-mXş* ekli fiillerdeki hareketi izlediği ya da bu fiillerdeki hareketle aynı anda ortaya çıktığı ifade edilmiştir. Bir başka açıdan *-dX* veya *-mXş* ekli cümleler, Türkiye Türkçesindeki *-dığında* veya *-(y)ınca* ekli zarf-fiillerin eş değeridir (bk. (75), (76), (77), (78), (79) numaralı cümleler):

Halaç Türkçesinde:

(75) *telhābça birsi ke rehmekte varmuş bōniy meselen sibe yā ubirsi kün hetmōllar* (Güzel 2021: 106).

‘Telhab’da birisi öldü (o zamanda) (= öldüğünde) bunu mesela yarın ya da öbür gün gömerler.’

(76) *şediler nehār veḫti ke oldi bullar keldiler* (Güzel 2021: 107).

‘İstediler, öğle yemeği vakti oldu (o zamanda) (= olduğunda) bunlar geldiler.’

Güney Azerbaycan Türkçesinde:

(77) *nōruz bayramı'na gıh gün galmış uşahlar, gēderdiler zemilerden tikan toplardılar* (Urmiye Ağzı) (Doğan 2020a: 191).

'Nevruz Bayramı'na kırk gün kaldı (o zamanda) (= kaldığında) çocuklar, giderlerdi tarlalardan diken toplarlardı.'

(78) *burda ēle ki bir gıznan bir oğlan birbirine sevdiler, birbirine ēlāge taptılar, oğlan terefinnen elçi gēdeller gızın ēvine* (Urmiye Ağzı) (Doğan 2020a: 191).

'Burada öyle ki bir kızla bir oğlan birbirini sevdiler (o zamanda) (= sevdiğinde) birbiriyle ilgilendiğinde oğlan tarafından elçi giderler kızın evine.'

Kaşkay Türkçesinde:

(79) *biz her veht yēkparça olmuşak hēç kes bize batabilmemiş* (Rezaeamaleh 2023: 375).

'Biz her vakit tek parça olduk (o zamanda) (= olduğumuzda) hiç kimse bize batamadı.'

Burada (75), (76), (77), (78), (79) numaralı cümleler ile *-DX* veya *-mXş* ekli zarf-fiillerin (Halaç Türkçesi) ve *-mAmIş* ekli zarf-fiillerin (Güney Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesi) işlevleri ve kuruluş özellikleri yönüyle birbirinden farklı olduklarına dikkat çekilmelidir. (75), (76), (77), (78), (79) numaralı cümleler, Türk dilinin bitimsiz (çekimsiz) fiil sisteminin dışındadır.

3. *-mAmlş Zarf-Fiil Eki, -mAtI(n)* Zarf-Fiil Ekinin Köken Bilgisine Veri Sunar mı?

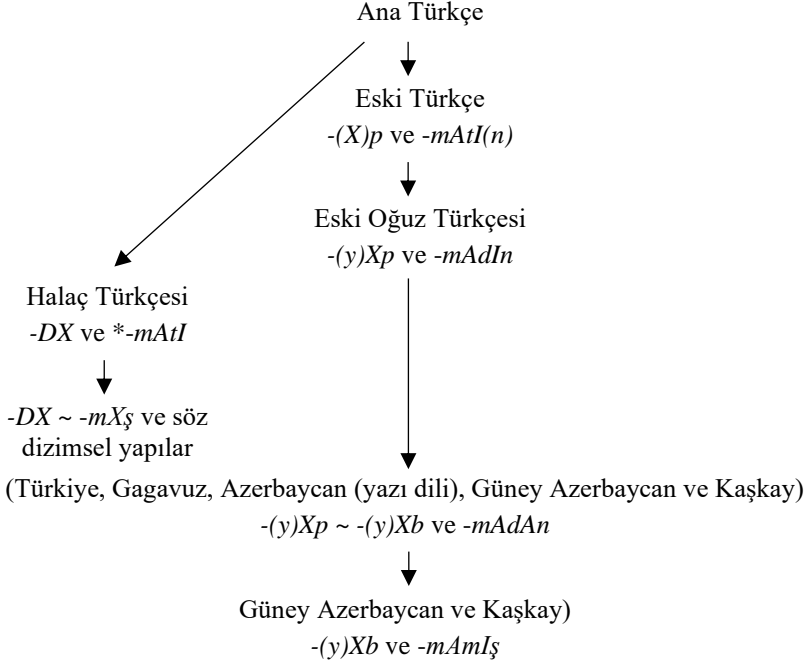
-mAtI(n) zarf-fiil ekinin köken bilgisine dair bugüne kadar çeşitli görüşler ortaya konulmuştur. Öner (1999) bu konudaki başlıca görüşlere yer vermiştir: *-mA* (olumsuzluk eki) + *-t* (fiilden isim yapma eki) + *-(I)n* vasıta durumu eki (Thomsen, Radloff, Bang ve Samoyloviç); *-mA* (olumsuzluk eki) + *-mA* (fiilden isim yapma eki) + *-dAn* ayrılma durumu eki (Ergin); *-mAğIn* biçiminden *-mA* (olumsuzluk eki) + /d/ koruyucu ünsüz + *-n* (zarf-fiil eki) (Korkmaz); Toharcadaki '*-mati < ma te* (yoksa, ...-medikçe)' anlamlarını taşıyan edat grubundan (Tekin). Daha sonra Tekin (2004), ekin gelişimini *-m* (fiilden isim yapma eki) + **e-* (Altayca isimlerden sonra olumsuzluk anlamı taşıyan fiil) + *-tI(n)* zarf-fiil eki şeklinde göstermiştir. Bunların yanında Karahan (1992) *-mAtI(n)* ekini, *-mA* (olumsuzluk eki) + *-tI* görülen geçmiş zaman eki + *-n* (pekiştirme eki); Öner (1999) *-mA* (olumsuzluk eki) + *-tI* görülen geçmiş zaman eki + *-n* (vasıta durumu eki) şekillerinde açıklamışlardır. Dolayısıyla Karahan ve Öner'in köken bilgisi açıklamalarına paralel olarak Halaç Türkçesindeki *-DX* ve onun yerine gelişen *-mXş* ekli zarf-fiiller ile Güney Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesindeki *-mAmXş* ekli zarf-fiiller, *-mAtI(n)* ekindeki *-tI* unsurunun görülen geçmiş zaman eki olduğuna işaret etmektedir. Ekin sonundaki *-n* ise başka eklerde de varlığı bilinen pekiştirme ekidir.

4. Sonuç

Tarihî ve çağdaş Türk dili alanında $-(X)p(An)$ 'lı zarf-fiillerle temelde iki işlev karşılanmıştır. Birincisi, cümledeki temel fiilin hareketinden önce veya temel fiille aynı zamanda gerçekleşen bir hareketin bildirilmesidir. İkincisi, bu işlevlerden birinin doğal sonucu olmak suretiyle cümlenin temel fiilindeki hareketin ne tarzda yapıldığının anlatılmasıdır. Zarf-fiillerdeki hareketin temel fiildeki hareketten önce ya da onunla aynı zamanda gerçekleşmesinde $-(X)p(An)$ eki değil, bu ekin getirildiği fiillerin kılımsız türü belirleyicidir.

Tarihî Türk dili alanında $-(X)p(An)$ 'lı zarf-fiillerin olumsuzu, $-mAtI(n)$ 'lı ve $-mAy(In)$ 'lı zarf-fiillerle anlatılmıştır. $-mAtI(n)$ 'lı ve $-mAy(In)$ 'lı zarf-fiillerin öznesi ile temel fiilin öznesinin aynı olduğu cümlelerde zarf-fiillerdeki hareketin gerçekleşmediği ifade edilmiştir. $-mAtI(n)$ 'lı ve $-mAy(In)$ 'lı zarf-fiillerin öznesi ile temel fiilin öznesinin farklı olduğu cümlelerde ise öncelik - sonralık ilişkisi meydana gelmiştir. Özellikle 13. yüzyıl sonrasında $-mAtI(n)$ 'lı zarf-fiiller Oğuz (Batı) Türkçesinde, $-mAy(In)$ 'lı zarf-fiiller ise Kıpçak ve Karluk (Kuzey ve Doğu) Türkçesinde yaygınlaşmıştır.

Genel Türkçe $-(X)p$ ve $-mAtIn$ ya da $-mAy(In)$ temelli zarf-fiil ekleri, Oğuz Türkçesinde (Türkmen ve Horasan Türkçesi hariç) $-(y)Xp$ ve $-mAdAn$ ($< -mAdIn$) biçimlerinde gelişmiştir. Bugün Oğuz Türkçesi alanında ayrıca $-(y)Xb$ ve $-mAmIş$ zarf-fiil ekleriyle teşkil edilmiş olan bir başka sistem daha bulunmaktadır. $-(y)Xb$ ve $-mAmIş$ zarf-fiil ekleriyle temsil edilen bu sistem, Güney Azerbaycan ve Kaşgay Türkçesinde hâkimdir. $-mAmIş$ zarf-fiil eki, $-(y)Xb$ ekli zarf-fiillerin olumsuzunda kullanılmaktadır. $-mAmIş$ yapısı, $-mA$ olumsuzluk eki ile $-mIş$ duyulan geçmiş zaman ekinde oluşmuştur. $-mAmIş$ zarf-fiil ekindeki $-mIş$ eki ise Farsçanın etkisiyle $-DX$ ekli anlatımların dengi olarak gelişmiştir. $-mAmIş$ ekli zarf-fiiller, Farsça etkilerle şekillenmiş olsa da bitimsiz (çekimsiz) fiil özelliğiyle Türk dili sisteminde yer almaktadır. Bu çerçevede $-mAmIş$ ekli zarf-fiiller ile temel fiiller arasında şahıs ya da kip uygunluğu bulunmamaktadır. Öte yandan $-mAmXş$ zarf-fiil eki, $-mAtI(n)$ zarf-fiil ekindeki $-tI$ unsurunun görülen geçmiş zaman eki olduğunu da ortaya koymaktadır.

5. Kaynakça

- ARAT, Reşit Rahmeti (1947). *Kutadgu Bilig I. Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ATICI, Abdulkadir (2018). *Lalecin Türkçesi (Giriş-İnceleme-Metinler)*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- ATICI, Abdulkadir (2021). *İsa Rahmani (Doğanlı)'nın Kaşkay Türkçesi Tercüme Eseri Kumbuca Paşa (Küçük Prens)*. Giriş-İnceleme-Metin-Dizin. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- BAYRAKTAR, Nesrin (2018). *Türkçede Fiilimsiler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- CEMRASİ, Ali Asker (2014a). *Tülkü Matalı*. Tahran: Tekderah, Tahran.
- CEMRASİ, Ali Asker (2014b). *Xelec Tili Giramiri*. (Kişisel Yayın), Tahran.
- CEMRASİ, Ali Asker (2015a). *Tülkü və Hacileylək Dastanı*. (Kişisel Yayın), Tahran/İran.
- CEMRASİ, Ali Asker (2015b). (çev.) *H. Süleyman'la Karınça Hakayeti (Süleyman Şah ve Karışka)*. Azerbaycan ve Halaç Türkçesinde Nağil, (Kişisel Yayın), Tahran/İran.
- ÇAM, Ahmet (2021). *Şahseven Türkçesi*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi.
- ÇELİK, Muhittin (2014). *Kaşkay Türkçesi Metinleri*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- DOERFER Gerhard (1978). "Das Chorasantürkische", *TDAY-Beliten 1977*, 127-204.
- DOERFER, Gerhard (1988). *Grammatik des Chaladsch*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- DOĞAN, Talip (2016). "Halaç Türkçesinde {-DXK} Ekinin Bitimsiz (Çekimsiz) Fiillerde Kullanımları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 56: 723-737.
- DOĞAN, Talip (2017). "Türkiye Türkçesi ve Horasan Türkçesinin Boconurd Ağzında "ve" Anlamında Sıralamanın Görünümü", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 43, Bahar, 87-105.
- DOĞAN, Talip (2020a). *Urmiye Ağzı. Ses ve Biçim Bilgisi (Güney Azerbaycan)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- DOĞAN, Talip (2020b). *Kaşkay Türkçesi Üzerine Bir İnceleme. Evezullah Seferi Keşköllu Yetim Yal (Yetim Tepe)*. Giriş-İnceleme-Metin-Aktarma-Dizin. Konya: NEÜ.

- ECKMANN, János (2003). *Çağatayca El Kitabı*. (çev. Günay Karaağaç). Ankara: Akçağ.
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- EROL, Safiye (2007). *Kadıköylü'nün Romanı*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- GÖKDAĞ, Bilgehan A. (2012). *Halaç Türkçesi Metinleri. Qarşu Baluqqa Selam*. Ankara: Vizyon.
- GÖKDAĞ, Bilgehan A. (2014). "Halaç Türkçesinde -mXş Ekinin Zarf-Fiil Eki Olarak Kullanılmasına Dair", *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*. 30 Eylül - 4 Ekim 2013, Bildiri Kitabı, İstanbul, 631-642.
- GÜLSEVİN, Güner (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GÜLTEKİN, Mevlüt (2011). "Kırgız Türkçesinde Zarf-Fiiller ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları Üzerine Bir Araştırma", *Türklük Bilimi Araştırmaları*. XXX: 99-126.
- Güney Azerbaycan Folkloru* (2013). I. Kitap, Bakü: Elm ve Tehsil. (= GAF-I)
- GÜZEL, Hasan (2021). *Dil İlişkileri Bağlamında Halaça*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya (2005). *Kırgız Türkçesi Grameri*. Ankara: Akçağ.
- İLHAN, Nadir ve KABADAYI Ceren (2016). *Türk Dilinde Olumsuzluk*. İstanbul: Kesit.
- KANAR, Mehmet (1997). *Farsça Dilbilgisi-Konuşma-Sözlük*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- KARADOĞAN, Ahmet (2009). *Türkiye Türkçesinde Kılınış*. Ankara: Divan Kitap.
- KARAHAN, Leyla (2011). "Görülen Geçmiş Zaman Eki -dı/-di'nin Tarz ve Bağlama Fonksiyonuna Dair", *Türk Dili Üzerine İncelemeler*. Ankara: Akçağ, 186-192.
- KARİNİ, Jahangir (2009). *Erdebil İli Ağızları*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KIRAL, Filiz (2000). "Reflections on -miş in Khalaj". *Evidentials (Turkic, Iranian and Neighbouring Languages*. Ed. Lars Johanson, Mouton de Gruyter). Berlin, Newyork. 89-101.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri. Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- MUHAMMED, Ragıp (2021). *Memluk Türkçesinde Ekler ve İşlevleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÖNER, Mustafa (1999). "-matı Gerindiumu Hakkında", 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı-1996*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999, 833-840.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (2016). *Özbek Türkçesi El Kitabı*. Konya: Palet.
- REZAEI, Mehdi (2015). *İran-Zencan Bölgesi, Kaydar ve Yöresi Ağızları*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- REZAEI MALEH, Moslem (2023). *Kaşkayı Türkçesi Ağızları (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SARIKAYA, Mahmut (1998). *Güney Azerbaycan Türkçesi (Fonetik-Morfoloji-Sentaks)*. Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TEKİN, Talât (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.
- Türk Lehçeleri Grameri* (2007). (ed. Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ.
- TEKİN, Talât (2004). "On the Turkic Gerundial Suffix {-matı(n)}", *Makaleler II-Tarihi Türk Yazı Dilleri*. (haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir). Öncü Kitap, Ankara, 2004, 613-624.
- YAGHOOBİ, Valiollah (2011). *Bir Kaşkay Türk Şiiri Antolojisi: Kaşkâ'î Şi'ri yâ Âsâr-i Şu'arâ-yi Kaşkâ'î*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çağdaş Türkiye Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesinde - (y)AcAK ve -(y)AsI*

-(y)AcAK and -(y)AsI in Contemporary Turkish and Old Anatolian Turkish

Esra Kır

Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart
Üniversitesi
Eğitim Fakültesi Japon Dili Eğitimi ABD,
Çanakkale/Türkiye

e-posta esrakira@gmail.com

orcid 0000-0002-7133-9939

doi 10.54316/dilarastirmalari.1382705

Yuu Kuribayashi

Prof. Dr. Okayama Üniversitesi
İnsan ve Toplum Bilimleri Enstitüsü,
Okayama/Japonya

e-posta kuri@okayama-u.ac.jp

orcid 0009-0006-1209-3154

doi 10.54316/dilarastirmalari.1382705

Atıf

Citation

Kır, Esra; Kuribayashi, Yuu
(2024). Çağdaş Türkiye
Türkçesi ve Eski Anadolu
Türkçesinde -(y)AcAK ve -
(y)AsI. *Dil Araştırmaları*, 34:
21-42.

Başvuru

Submitted

04.12.2023

Revizyon

Revised

07.04.2024

Kabul

Accepted

13.05.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2024

Öz

-(y)AcAK ve -(y)AsI eklerinin Çağdaş Türkiye Türkçesinde gelecek zaman gösteren sıfat-fiil ekleri olduğu konusunda ortak bir görüş vardır. Ancak bu iki ekin hem günümüzdeki hem de Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımları incelendiğinde, günümüze kadar aynı işlevlerle süregelmediği, zaman içerisinde işlevsel ve anlamsal bir değişime uğradığı gözlemlenebilir. Özellikle günümüzde kullanılan -(y)AsI ekinin, gelecek zaman göstermediği düşünülmekte olup buna rağmen alanyazında neden gelecek zaman sıfat-fiil ekleri kategorisinde ele alındığı merak edilen ve araştırılması gereken bir noktadır. Bu çalışmada, bu eklerin her iki dönemdeki kullanımları edebî eserlerden faydalanılarak tarama yoluyla incelenmiş ve zaman içerisinde işlevsel ve anlamsal değişime uğradıkları ortaya konmuştur. Bu incelemenin, günümüze kadar gelen gelecek zaman sıfat-fiil ekleri sınıflandırmasının yeniden gözden geçirilmesi için aydınlatıcı olması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sıfat-fiil eki, zaman, kiplik, değişim

ABSTRACT

There is a common opinion that -(y)AcAK and -(y)AsI are participles indicating future tense in Contemporary Turkish. However, when the usage of these two suffixes both today and in

* Bu makale, Prof. Dr. Yuu Kuribayashi danışmanlığında Esra Kır tarafından hazırlanan “Gendai Torukogo to KoToruko-Torukogo ni okeru [-EcEK] to [-Esİ] no Imi Kinou ni tsuite (Modern Türkçe ve Eski Türkiye Türkçesindeki -EcEK ve -Esİ Eklerinin Anlamsal Fonksiyonu Üzerine)” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Old Anatolian Turkish is examined, it can be observed that they have not continued with the same functions until today and have undergone a functional and semantic change over time. It is thought that the -(y)AsI suffix, especially used today, does not indicate the future tense, but why it is considered as a future participle in the literature is a point of curiosity and needs to be investigated. In this study, the usage of these suffixes in both periods were examined by scanning literary works and it was revealed that they underwent functional and semantic changes over time. It is expected that this review will be enlightening for the review of the future participle classification that has survived until today.

Keywords: Participle, tense, modality, change

EXTENDED ABSTRACT

Introduction: In Contemporary Turkish and Old Anatolian Turkish, the suffixes -(y)AcAK and -(y)AsI appear syntactically both as a sentence-end predicate suffix and as a participle in front of the noun. Semantically, there is a common opinion in the literature that both suffixes in Contemporary Turkish are participles that indicate the future tense.

Aim of the Study: The aim of this study is to examine the usage of these suffixes in both periods and to reveal whether they undergo functional and semantic changes over time.

Research Problem: When the usage of these two suffixes both today and in Old Anatolian Turkish is examined, it can be observed that they have not continued with the same functions until today and have undergone a functional and semantic change over time. As a matter of fact, while the -(y)AcAK suffix can be used as a future participle since it is a future tense suffix in Contemporary Turkish, it can be said that the -(y)AsI suffix cannot always be used instead of -(y)AcAK, in cases where it can be used instead, it does not have the meaning of future tense. Although the fact that the -(y)AsI suffix cannot be used with a future tense adverb shows that it does not have the same future tense meaning as -(y)AcAK, it is a matter of curiosity why both suffixes are considered in the same category among participles classified according to their temporal meanings in the literature.

Methodology: First, literary works from both periods regarding the use of both suffixes were analyzed and examples were extracted. 12 works that are famous for their usage in Contemporary Turkish were used. For the usages in Old Anatolian Turkish, the poems of the famous poet Yunus Emre, who lived in the late 13th and early 14th centuries, were used, among the works of the 13th and 15th centuries, where both -(y)AcAK and -(y)AsI are used. Since the problem in this study is related to the grammaticalization of the tense meaning of the -(y)AsI suffix, the Contemporary Turkish equivalents of the Old Anatolian Turkish usage were quoted from Dilaver (2009) in order to ensure the objectivity of the author. The collected data was organized according to their use, and the frequency of occurrence of each function was also indicated in order to reveal the amount of change regarding the use of the two suffixes concretely.

Findings and Results: All -(y)AcAK usages seen in Old Anatolian Turkish can be equivalent to -(y)AcAK in Contemporary Turkish. The test using the future tense adverb has proved that it carries the meaning of future tense in both periods and has not undergone any semantic change. Moreover, while the non-idiomatic participle usage in the idiomatic and non-idiomatic adjectival function of -(y)AsI found in both periods could be transferred to Contemporary Turkish with -(y)AcAK, the idiomatic participle usage could remain the same as -(y)AsI. From this result, it is understood that the adjectival function of -(y)AsI, which carries a future meaning, is limited to old usage only and has lost this function today. However, in Old Anatolian Turkish, -(y)AsI was used both in the future tense and in the sense of curse. It is understood that today's meaning of curse comes from Old Anatolian Turkish.

Finally, it can be seen that -(y)AsI, which functions only as a participle in Contemporary Turkish, carries the meaning of "wish/desire" as well as curse. In this respect, it has been revealed that there has been a semantic change from temporality to modality.

It is an undisputed fact that the meaning of desire/desire shown by the -AsI suffix is related to the future. That's why, it may be said, it is considered as a future participle in Contemporary Turkish. However, this temporal overlap seen in the suffix -AsI, being considered equivalent to -AcAK, which preserves the meaning of future tense and can be used with tense suffixes, and considering -AsI under the same title as -AcAK is thought-provoking, according to the results obtained from this study. Although there is no semantic change for -(y)AcAK, there is a need to reclassify participle categories in the literature, considering that -(y)AsI has undergone semantic change. The fact that the literature today still include the -(y)AsI suffix as a future participle indicates that the knowledge of Old Anatolian Turkish is being followed and revision is needed.

0. Giriş

Eklemeli bir dil olması sebebiyle eklerin söz öbekleri ve cümleler oluşturmada büyük rol oynadığı Türkçede, tek bir ekin birden fazla söz dizimsel ve anlamsal fonksiyonu olması da doğaldır. Bu fonksiyonlar zaman içerisinde daralabildiği veya yok olabildiği gibi, gramerleşme¹ yoluyla dil bilgisel bir fonksiyon kazanarak veya var olan dil bilgisel rolü artarak genişleyebilir ya da aksine bu özelliğini kaybedip sadece leksikal özellik taşıyarak değişime uğrayabilir.

Çağdaş Türkiye Türkçesi (buradan itibaren "Çağdaş Türkçe" denecektir) ve Eski Anadolu Türkçesinde² -(y)AcAK ve -(y)AsI ekleri söz dizimsel açıdan hem cümle sonu yüklem eki olarak hem de ismin önünde bir sıfat-fiil eki olarak karşımıza çıkmaktadır. Anlamsal açıdan ise alanyazında Çağdaş Türkçede her iki ekin de gelecek zaman bildiren sıfat-fiil eki olduğu noktasında ortak bir görüş vardır (Lewis 1967:161, Salman 2003:192, Bayraktar 2004, Benzer 2008:44, Karaağaç 2012, Ergin 2013:458, Korkmaz 2014:837). Ancak, bu iki ekin Çağdaş Türkçe ile Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımlarına bakıldığında günümüze kadar aynı işlevlerle süregelmediği, zaman içerisinde anlamsal bir değişime uğradığı gözlemlenebilir. Nitekim, -(y)AcAK eki Çağdaş Türkçede gelecek zaman eki olması sebebiyle ismin önünde de gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılabilirken (Göksel ve Kerlake 2005), -(y)AsI ekinin -(y)AcAK yerine getirilemediği, getirildiği durumlarda ise gelecek zaman anlamı taşımadığı söylenebilir. -(y)AcAK ekinin ismin önünde de gelecek zaman gösterdiği "yarın" zaman zarfının eklenmesiyle net şekilde anlaşılabilir.

- (1) a) Gideceğim yer
b) Yarın gideceğim yer

¹ Gramerleşme (*Grammaticalization*) terimi ilk kez Fransız dilbilimci Meillet (1912) tarafından ortaya atılmış olup bu konuda önemli araştırmaları bulunan Hopper ve Traugott (2003)'e göre sözcüksel (*leksikal*) öğelerin zaman içerisinde daha dil bilgisel fonksiyon kazandığı dilbilimsel bir olgudur.

² Bu çalışmada ele alınan Eski Anadolu Türkçesi 13-15. yy. arasında kullanılan Türkçeyi göstermektedir.

Ancak (1a)'daki cümlede -(y)AcAK yerine -(y)AsI ekini getirdiğimizde doğal bir cümle olabiliyorken, (1b)'deki cümle -(y)AsI ile uygun olmamaktadır.

- (2) a) GidileŖi yer
b) *Yarın gidileŖi yer

-(y)AsI ekinin gelecek bildiren zaman zarfıyla kullanılamaması -(y)AcAK gibi gelecek zaman anlamı taşımadığını gösterse de alanyazında zamansal anlamlarına göre sınıflandırılan sıfat-fiil eklerinin içerisinde neden her iki ekin de aynı kategoride ele alındığı merak konusudur. Bu noktadan yola çıkarak, bu çalışmanın amacı aŖağıdaki gibi sıralanabilir.

1. Ŗimdiye kadar yapılan çalışmalara bakarak, -(y)AcAK ve -(y)AsI eklerinin her iki dönemdeki (Çağdaş Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi) kullanım durumlarını aktardıktan sonra, Eski Anadolu Türkçesi dönemi eserlerinden birini kullanarak somut örnekler üzerinden her iki ekin kullanımlarını incelemek, dönemlerdeki kullanımlarda herhangi bir değişimin olup olmadığını ortaya koymak. Değişimin görülmesi durumunda ise, bunun nasıl bir değişim olduğunu açıklamak.

2. Bir değişim görülmişse, her iki ekin zamansal bağlantısına yönelik anlamsal değişimini göstermek amacıyla zaman zarflarını kullanarak bir dil testi uygulamak ve buna göre alanyazında belirtilen gelecek zaman anlamını her iki ekin de taşıyıp taşımadığını, bununla birlikte zaman anlamı dışında başka ne gibi anlamlar içerdini ortaya koymak.

3. Yukarıdaki amaçlarda elde edilen veriler doğrultusunda, Ŗimdiye kadar yapılan -(y)AsI ekiyle ilgili değerlendirmeleri yeniden tartışmak ve bu ekin alanyazındaki anlamsal konumunu yeniden belirlemek.

Yukarıda belirtilen 1. amaca yönelik olarak, Ŗimdiye kadar yapılan çalışmalarda verilen örnekler incelenecektir. Fakat, bu çalışmalarda yeterli sayıda örnek verilmediği için derinlemesine bir analiz yapmanın zor olacağı öngörülmektedir. Ayrıca, -(y)AcAK ve -(y)AsI ekleri detaylı şekilde sınıflandırılmadığından yine derin bir inceleme yapılamayacaktır.

Bu sebeple, önce her iki ekin kullanımına ilişkin her iki dönemden edebî eserler analiz edilecek ve örnek cümleler çıkarılacaktır. Çağdaş Türkçedeki kullanımlar için ünlü olan 12 eser kullanılacaktır. Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımlar için ise, hem -(y)AcAK hem de -(y)AsI'nın kullanıldığı 13-15. yüzyıl eserleri içinde, 13. yüzyıl sonlarında ve 14. yüzyıl başlarında yaşayan ünlü Ŗair Yunus Emre'nin Ŗiirlerinden yararlanılacaktır. Bu çalışmada problem -(y)AsI ekinin zaman anlamının gramerleşmesi ile ilgili olduğundan, yazarın objektifliğinin gözetilmesi için Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımın Çağdaş Türkçedeki karşılığı Dilaver (2009)'dan alıntılanacaktır. Toplanan veriler kullanımlarına göre düzenlenecek ve ayrıca iki ekin kullanımına ilişkin değişim miktarının somut şekilde ortaya koyulabilmesi için her bir fonksiyonun görülme sıklığı belirtilecektir.

1. Geçmiş Araştırmalar

1.1. Çağdaş Türkçede -(y)AcAK ve -(y)AsI

Çağdaş Türkçede -(y)AcAK gelecek zaman eki olup, hem cümle sonu yüklem eki olarak hem de ismin önünde niteleme (sıfat-fiil) eki olarak kullanılmaktadır. Buna karşın -(y)AsI, yalnızca sıfat-fiil eki olarak karşımıza çıkmaktadır³. Geçmiş araştırmalar sıfat-fiil eklerini bu eklerin gösterdiği zaman anlamlarına göre sınıflandırmış ve çoğu araştırma bu iki eki gelecek zaman sıfat-fiil eki kategorisinde toplamıştır (Lewis 1967, Salman 2003, Bayraktar 2004, Benzer 2008, Karaağaç 2012, Ergin 2013, Korkmaz 2014). Bu eklerin kullanımına göre taşıdığı fonksiyonlar aşağıdaki gibi özetlenebilir.

1.1.1. Zaman Anlamıyla Kullanımı

-(y)AcAK ekinin en temel fonksiyonu gelecek zaman eki olmasıdır.

(3) Yedi buçukta Ankara'ya varacağız.

Yalnızca cümle sonu yüklem ekinde değil, ismin önünde sıfat-fiil eki olarak kullanıldığında da gelecek zaman anlamı taşır (Göksel ve Kerslake 2005). Korkmaz (2014)'e göre sıfat-fiil eki olan -(y)AcAK'ı alan sıfat-fiil hem sıfat hem isim olarak kullanılır.

Sıfat fonksiyonu

(4) Yarın okuyacağım makale (Göksel ve Kerslake 2005:391)

İsim fonksiyonu

(5) Bugün sınava girecekler, üst kattaki dersanede toplansın. (Korkmaz 2014:832)

-(y)AcAK ekine karşılık -(y)AsI eki, Korkmaz (2014)'e göre Eski Anadolu Türkçesinde birçok kullanıma sahip bir sıfat-fiil eki olup, cümle sonu yüklem eki olarak da gelecek zamanı gösteren bir ek olarak kullanılırdı, fakat Çağdaş Türkçede yalnızca bu ekin oluşturduğu sıfat-fiilin sıfat ve isim olarak kullanımına rastlamaktayız.

Sıfat fonksiyonu

(6) Eli kırılısı kadın

İsim fonksiyonu

(7) Boyu devrilesi buradaki işlere burnunu sokmasın! (Korkmaz 2014:838)

Korkmaz (2014)'e göre, sıfat-fiil eki olan -(y)AsI'nın biçimsel olarak gelecek zaman gösterme eğilimi olmasıyla birlikte, temelde bir fiile beddua veya arzu anlamı ekleyerek onu geçici bir sıfat yapar (s.837). Buradaki "biçimsel olarak gelecek zaman gösterme eğiliminin olması" demek, -(y)AsI'nın Eski Anadolu

³ Yalnızca dil bilgisel fonksiyonları ele alınmış olup, "Gidemedi körolası!" gibi leksikal kullanımlar hariç tutulmuştur.

Türkçesinde gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak rol oynadığını gösterdiği düşünülebilir. Fakat, Türk dili çalışma alanı için önemli bir kaynak olan Korkmaz (2014)'te böyle bir ifadenin yer alması ve -(y)AsI'nın gelecek zaman gösteren sıfat-fiiller başlığı altında ele alınması, bu ekin Eski Anadolu Türkçesindeki gelecek zaman sıfat-fiil eki fonksiyonunun halen günümüz Türkçesinde de kabul gördüğü gerçeğini yansıtmakta ve bu noktada soru işareti yaratmaktadır. Aynı şekilde, Salman (2003), Bayraktar (2004) ve Benzer (2008) de -(y)AsI ekini gelecek zaman sıfat-fiil ekleri başlığı altında ele almaktadır. Buna karşın, Karaağaç (2012) ve Ergin (2013) zaman anlamlarına göre sıfat-fiilleri ayırmadan yalnızca sıfat-fiiller başlığı altında -(y)AsI'dan bahsetmektedir, fakat yine de bu çalışmalar da -(y)AsI'nın gelecek zaman gösterdiğini açıkça belirtmektedir.

Yukarıdaki örnek (6) ve (7)'de de açık şekilde görüldüğü üzere, -(y)AsI eki beddua/arzu anlamlarını taşımakta olup, bu fonksiyonuyla zamandan ziyade kip anlamı taşıdığı söylenebilir.

1.1.2. Kip Anlamıyla Kullanımı

Eklendiği fiile verdiği temel anlamı gelecek zaman olan -(y)AcAK eki zaman eki olmasının yanı sıra, fiile bazı kip anlamları da verdiği bilinmektedir. Göksel ve Kerlake (2005)'e göre -(y)AcAK eki kip anlamı olarak “emir” ve “tahmin” anlamları göstermektedir, fakat “tahmin” anlamı verdiği durumda sadece “ol-” fiili ile kullanılır.

Emir

(8) Herkes saat ikide burada olacak, anlaşıldı mı? (Göksel ve Kerlake 2005:467)

Tahmin

(9) Kapı çaldı, Hasan olacak. (Göksel ve Kerlake 2005:466)

Benzer şekilde, Korkmaz (2014) de -(y)AcAK ekinin zaman dışında “gereklilik”, “tahmin ya da olasılık” veya duruma göre “şaşkınlık”, “eleştiri”, “kırgınlık”, “mutluluk”, “kibir” gibi birçok kip anlamı olduğunu belirtmektedir. Fakat, bahsettiği “gereklilik” anlamı Göksel ve Kerlake (2005)'in belirttiği “emir” ile tam olarak ayrılamamaktadır.

(10) ...Bana derhal göndereceğin bir mektubunda, iyi bir kız olup olmadığını söyleyeceksin. (Korkmaz 2014:561)

“Tahmin ya da olasılık” anlamı için de Korkmaz (2014) Göksel ve Kerlake (2005)'in belirttiği “tahmin” anlamı ile aynı anlamı ifade etmekte olup, bu anlamın sadece “olacak” şeklinde ekin ol- fiiline eklenmesiyle ortaya çıktığını belirtmektedir. Bu anlamlar dışında bahsettiği anlamları aşağıdaki gibi örneklendirmektedir.

Kırgınlık

(11) ...Başlatacaksın padişahından...

Şaşkınlık

(12) Aman allahım çocuk! Recep bir de çocuk var yanlarında, şimdi ne yapacağımız?

Kibir

(13) Bu kadar çalışmaya karşılık elbette çok kazanacağımız, hem de çok kazanacağımız.

Benzer (2008-2012) ise, -(y)AcAK ekinin “bildirme”, “niyet”, “gereklilik”, “tahmin”, “söz verme”, “arzu” ve “emir” olarak 7 anlam gösterebildiğini ifade etmektedir.

Bildirme

(14) ...ilk petrol bugün Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan ve Kazakistan cumhurbaşkanlarının katılacağı törenle verilecek.

Niyet

(15) Bu röportajdan elde ettiğimiz bilgileri kısaca sizlere aktaracağımız

Gereklilik

(16) Gelişmiş devletlerin yanında yer alacağımız.

Tahmin

(17) Bugün iki balık tutacak.

Söz verme

(18) Bu dönem derslerime iyi çalışacağım.

Arzu

(19) Şimdi ben sizlere dersin sonunda öğretmenimize vermek üzere hazırladığım yatırım ve pazarlama projesini sunacağım.

Emir

(20) (Baba oğluna) Çalışacakınsın!

Diğer yandan, -(y)AsI eki -(y)AcAK'tan daha fazla farklı biçimlere sahip olsa da taşıdığı kip anlamı -(y)AcAK kadar fazla değildir. Yukarıda verilen örnek (6) ve (7)'deki -(y)AsI ekinin “beddua” anlamı kip anlamlarından biri olarak verilmektedir. Buradaki beddua, konuşurun arzusunu ifade ettiği için “arzu” anlamı taşıdığı da söylenebilir.

Ayrıca, -(y)AsI aşağıdaki gibi kalıp ifadelerde de görülmektedir.

(21) Koalisyonun devam edeceğini ve olası bir seçimde RP, DYP dayanışmasının en yakın olasılık olduğunu ileri süren yazar... (Korkmaz 2014:838)

Örnek (21)'deki kullanım *ol-* fiili ile kalıp olarak kullanılmakta ve “olasılık” anlamı taşımaktadır.

Bunun dışında, -(y)AsI eki aşağıdaki gibi “öneri” veya beddua dışında “istek/arzu” anlamları da taşıyabilir.

(22) ... o anda sana dünyanın en erişilmez, en yaşanılası yeri gibi geliyor; ... (Korkmaz 2014:838)

-(y)AcAK ekinden farklı olarak, -(y)AsI yardımcı fiillerle birleşik bir yapıda çokça kullanılmaktadır. Bunlar çoğunlukla kal-, gel-, var-, ol- gibi fiiller olmakta ve “istek/arzu” anlamı taşımaktadır.

(23) Durasım kalmadı. (Korkmaz 2014:839)

(24) Oralara gidesim gelirdi. (Korkmaz 2014:839)

(25) Bu yıl memlekete gidesin var mı? (Korkmaz 2014:839)

(26) Dünya her gün bir önceki günden daha yaşanılası, insanlar her gün bir önceki günden daha sevilesi oldular. (Korkmaz 2014:840)

1.2. Eski Anadolu Türkçesinde -(y)AcAK ve -(y)AsI

Eski Anadolu Türkçesi, 13-15. yüzyıl arasında kullanılan Türkçenin tarihî dönemlerinden birini göstermektedir. Eski Anadolu Türkçesinde gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak -(y)AcAK ve -(y)AsI kullanılmaktaydı (Timurtaş 2011:445). Geçmiş araştırmalar çoğunlukla bu dönemdeki söz konusu eklerin işlevsel özelliklerine odaklanmakta olup, bu özelliklere dair bilgiler geçmiş araştırmalara dayanarak aşağıdaki gibi toplanabilir.

1.2.1. Eski Anadolu Türkçesinde -(y)AcAK

Çağdaş Türkçede gelecek zaman eki ve gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak karşımıza çıkan -(y)AcAK tarihsel olarak -(y)AsI ekinden daha yeni bir ektir⁴.

Korkmaz (2014:559)’e göre, -(y)AcAK Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında (15. yüzyıl ikinci yarısında) görülmüş olup, en başta sıfat-fiil eki olarak kullanılmış olsa da daha sonra cümle sonu yüklemde gelecek zaman eki olarak kullanılmaya başlanmıştır. Buna ek olarak, Ergin (2013) Eski Anadolu Türkçesi dönemi sonlarında sıfat-fiil olarak kullanılan -(y)AcAK ekinin Osmanlı Türkçesi (16. yüzyıl) döneminde hem sıfat-fiil hem de gelecek zaman eki olarak kullanıldığını ve Osmanlı Türkçesi ile Çağdaş Türkçenin yegâne gelecek zaman eki olduğunu ifade etmektedir. Eski Anadolu Türkçesinin gelecek zaman eki -IsAr 16. yüzyılda da görülmüş olup -(y)AcAK ekinin tek başına gelecek zaman eki olarak kullanılması 17. yüzyılı bulmuştur (Ercilasun 2004:463).

Timurtaş (2011-2012a)’ya göre, -(y)AcAK’ın gelecek zaman sıfat-fiil eki olan örneklerine oldukça nadir şekilde rastlanmaktadır. Bunun yanında, cümle sonu yüklem eki olarak görülmemektedir. Verilen örneklerde isim kullanımları da bulunmaktadır, ancak bu kullanımlarla ilgili herhangi bir açıklama yoktur.

⁴ Eski Anadolu Türkçesinde -(y)AsI ekinin ilk defa 11. yüzyılda görüldüğü bilinmektedir. 1.2.2. bölümde detaylı olarak anlatılacaktır.

Sıfat fonksiyonu

(27) varacak yirün ‘ulaşacağın yerin’ (Timurtaş 2011:433; 13. yy)

İsim fonksiyonu

(28) ireceğin bilüp... ‘varacağımı bilip...’ (Timurtaş 2011-2012a; 15. yy)

(29) sığınacagum sen ol. (Timurtaş 2011:433; 14. yy)

Bunun yanı sıra, Korkmaz (2013) -(y)AcAK’ın Eski Anadolu Türkçesinde cümle sonu yüklem eki olarak da görüldüğünü söylemektedir, fakat bu kullanım -dUr eki ile kullanmayla sınırlıdır.

Cümle sonu yüklem eki fonksiyonu

(30) Bilmezüz ki her bir kişi ne idecekdür.

Aynı şekilde, Gülsevin (2011) de cümle sonu yüklem eki kullanımına dikkat çekmektedir, ancak Korkmaz (2013)’ün belirttiği gibi sadece -Dir ekiyle sınırlı değil, kişi ekleriyle kullanımına da rastlanmaktadır.

1. teklik kişi eki -(y)AcaGIn

(31) ...anları ramazân ayıla ağırlayacağın,... (15. yy)

2. teklik kişi eki -(y)AcaKsIn

(32) ...âhiretde beni anuñıla ‘azâb ideceksin. (15. yy)

2. çokluk kişi eki -(y)AcaKsIn

(33) Kıyamet günü andan sorılacaksız. (15. yy)

1.2.2. Eski Anadolu Türkçesinde -(y)AsI

Eski Anadolu Türkçesinde gelecek zaman sıfat-fiil işlevi olan -(y)AsI 11. yüzyıldan beri bilinen bir ektir (Korkmaz 2005:145). Bu yüzyılda sıklıkla kullanılan bu ek, 16. yüzyılın başlarına gelindiğinde artık kullanımını sınırlandırılmıştı (Ergin 2013).

Korkmaz (2005)’ye göre -(y)AsI eki, gelecek zaman anlamı gösteren “-(y)A” eki ve gereklilik, arzu ve gelecek zaman anlamları gösteren “-sI” eklerinden oluşmuştur. -sI ekinin, 11. yüzyıla kadar sıklıkla kullanılan bir sıfat-fiil eki olan -sIG ekinden geldiği düşünülmektedir (Korkmaz 2005).

Gelecek zaman sıfat-fiil işlevi dışında aşağıdaki gibi birçok işlevinden de bahsedilmektedir.

Sıfat fonksiyonu

(34) kapumuz yok sığınması (Timurtaş 2012a:137; Korkmaz 2013:102)

(35) bu ivi harâb ol-ası ere varaldan berü dahı kırn-um toymadı. (Ergin 1997:76)

İsim fonksiyonu

(36) n'idesin bilmedi. (Timurtaş 2011:433)

(37) 'aqlum ussum gitdi benden göresüm geldi seni. (Gülsevin 2011:124)

(38) yiyesi bişürdi. (Korkmaz 2013:102)

Cümle sonu yüklem eki

(39) sabr atıyla şükr iline geldük de lâbüd gidesi. (Timurtaş 2011:433)

Eski Anadolu Türkçesinde -(y)AsI eki sıfat, isim ve cümle sonu yüklem eki görevinde kullanılmaktaydı, ancak cümle sonu yüklem eki olarak çok az örneğe rastlanmaktadır (Timurtaş 2011; Ergin 2013). Bu işlevinin de yine 16. yüzyıldan itibaren tamamen bittiği ve sadece ismin önünde niteleyici şekilde kullanılmaya devam ettiği ifade edilmektedir (Ergin 2013).

2. Edebî Eserlerde -(y)AcAK ve -(y)AsI Kullanımı**2.1. Yöntem**

Çağdaş Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde -(y)AcAK ve -(y)AsI eklerinin kullanım durumları, uğradıkları işlevsel ve anlamsal değişimler veya sınırlamaları ortaya çıkarmak için her iki dönem eserlerinde bulunan cümleler toplanıp nitel olarak analiz edilmiştir. Aşağıda öncelikle Çağdaş Türkçedeki kullanımlara değinilecek olup, daha sonra Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımlara değinilecektir. Son olarak, her iki dönem kullanımları karşılaştırılacak ve tartışılacaktır.

2.2. Bulgular**2.2.1. Çağdaş Türkçedeki Kullanımlara Yönelik Veri Analizi**

Çağdaş Türkçede gelecek zaman eki olan -(y)AcAK gelecek zaman gösteren tek ek olması sebebiyle oldukça fazla kullanılmaktadır ve tek bir eserin analizinde bile yeterli veri toplanabilmiştir. Fakat -(y)AsI eki -(y)AcAK eki kadar fazla kullanılmadığından aşağıdaki 12 eserin tümünden veri alınmıştır.

Tablo 1. Çağdaş Türkçedeki -(y)AcAK ve -(y)AsI Eklerinin Kullanımına İlişkin Taranan Eserler

No	Eser Adı	Eser Adının Kısaltması	Taranan Ekler
1	Huzur	H	-(y)AcAK, -(y)AsI
2	İnce Memed	İM	-(y)AsI
3	Cemile	C	-(y)AsI
4	Kiralık Konak	KK	-(y)AsI
5	Yaban	Y	-(y)AsI
6	Kan Davası	KD	-(y)AsI
7	Kızılıcak Dalları	KDL	-(y)AsI
8	Yaprak Dökümü	YD	-(y)AsI
9	Leyla ile Mecnun	LM	-(y)AsI
10	Olağan İşler	Oİ	-(y)AsI
11	Son Sığınak	SS	-(y)AsI
12	Tanrı Misafiri	TM	-(y)AsI

-(y)AcAK ekinin kullanımına ilişkin taranan Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Huzur* adlı romanında geçen işlevler aşağıdaki gibi verilebilir. Örnek cümlelerin hangi esere ait olduğuna dair bilgi, Tablo 1'de verilen eser adının kısaltması ile cümlelerin sonunda parantez içerisinde verilmiştir.

Cümle sonu yüklem eki

(40) ...yakında Avrupa, hatta dünya, İspanya'ya benziyecek. (H, s.70)

Sıfat fonksiyonu

(41) Bu affedilmiyecek bir şeydi. (H, s.62)

İsim fonksiyonu

A. Basit yapı

(42) Sonra üç gün için geleceklerini vadetti. (H, s.153)

B. -(y)AcAK ol- birleşik yapı

(43) ...gidecek olmanız bile geç gidersiniz. (H, s.114)

C. -(y)AcAĞI tut- birleşik yapı

(44) İşin garibi, eski karısının da tam bu sırada gebe kalacağı tutmuştu. (H, s.60)

D. -(y)AcAĞI yok- birleşik yapı

(45) Bunlar dayanıksız olmalıydı; fakat güzelliklerine bir diyeceği yoktu. (H, s.95)

Yan cümle yüklem eki fonksiyonu

(46) Vallahi bilmem ki ne yapacağım. (H, s.38)

Yukarıda görülen örneklerden de anlaşılacağı üzere, Çağdaş Türkçede -(y)AcAK ekinin 4 farklı kullanımına rastlanmaktadır. Bu kullanımlar içerisinde en fazla "cümle sonu yüklem eki" olarak karşımıza çıkmaktadır. En az kullanım ise "-(y)AcAĞI tut- birleşik yapı"da görülmektedir. Taranan verilerden yola çıkarak, kullanım sıklıkları aşağıdaki tabloda toplanabilir.

Tablo 2. "Huzur" adlı romanda geçen -(y)AcAK ekinin işlevleri ve kullanım sıklıkları

İşlev		Kullanım Sıklığı
Cümle sonu yüklem eki	Basit form	463
Sıfat fonksiyonu	Basit form	220
Yan cümle yüklem eki	Basit form	36
İsim fonksiyonu	Basit form	146
	Birleşik form*	12
	Birleşik form**	1
	Birleşik form***	11
Toplam		889

* Yardımcı fiil ol- ile kurulan -(y)AcAK ol- birleşik formu gösterir.

** Yardımcı fiil tut- ile kurulan -(y)AcAĞI tut- birleşik formu gösterir.

*** Yardımcı fiil yok- ile kurulan -(y)AcAĞI yok- birleşik formu gösterir.

Diğer yandan, Çağdaş Türkçedeki -(y)AsI kullanımları için 12 eser taranmış olup, bulgular aşağıdaki gibi sıralanabilir.

Sıfat fonksiyonu

A. Basit yapı (deyimsel)

(47) Kör olası! (SS, s.5)

B. Birleşik yapı (-(y)AsI gel-)

(48) Köylülerin bu olmaz işe inanası gelmiyordu. (İM, s.260)

İsim fonksiyonu

(49) Değil dedesinin, babası Servet Bey'in düşüncelerini, davranışlarını bile ilkel, sakat ve şaşılası bulur. (KK, s.5)

Fiilden isim yapım eki

(50) Suat oldum olası böyledir. (H, s.242)

Cümle sonu yüklem eki

(51) Göya aga diyesiyimiş ki, söyle ona carasını söndürsün. (C, s.112)

Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı üzere, Çağdaş Türkçede -(y)AsI ekinin 4 farklı kullanımına rastlanmaktadır. Bu kullanımlar içerisinde en fazla basit yapıdaki sıfat fonksiyonu olarak karşımıza çıkmaktadır. En az kullanım ise “cümle sonu yüklem eki”nde görülmektedir. Taranan verilerden yola çıkarak, kullanım sıklıkları aşağıdaki tabloda toplanabilir.

Tablo 3. -(y)AsI ekinin işlevleri ve kullanım sıklıkları

İşlev		Kullanım Sıklığı
Sıfat fonksiyonu	Basit form	0 ⁵
	Basit form (Deyimsel)	22
	Birleşik form*	3
Cümle sonu yüklem eki	Basit form	1
İsim fonksiyonu	Basit form	2
Fiilden isim yapım eki	Basit form	2
Toplam		30

* Yardımcı fiil gel- ile kurulan -(y)AsI gel- birleşik formu gösterir.

2.2.2. Eski Anadolu Türkçesindeki Kullanımlara Yönelik Veri Analizi

Eski Anadolu Türkçesi çalışmaları içerisinde -(y)AcAK ve -(y)AsI eklerinin kullanım ve işlevlerini detaylı şekilde araştıran çalışmalara pek rastlanmamakla birlikte, hangi kullanımın daha sık görüldüğüyle ilgili bilgiye de pek ulaşılamamaktadır.

Bu sebeple, -(y)AcAK ve -(y)AsI arasında, döneme göre işlevsel değişimlerini daha somut şekilde ortaya koymak için bu bölümde -(y)AsI ekinin 14. yüzyıla ait

⁵ Sıfat fonksiyonunda, deyimsel olan basit formun görülüp deyimsel kullanımı olmayan basit formun görülmemesine rağmen burada 0 (sıfır) olarak da olsa gösterilmesinin sebebi, Çağdaş Türkçede deyimsel olmayan sıfat işlevinin de bulunmasıdır (Ör: Gidilesi yer).

olan “Yunus Emre Dîvânı”ndaki kullanımları ve işlevleri analiz edilecektir. Yunus Emre o dönemde sade ve anlaşılır Türkçe kullanan bir şair olmakla ünlü olduğundan ve eseri günümüze kadar gelmiş ve çokça yorumlanmış olduğundan bu çalışmada taranacak eser olarak seçilmiştir. Orijinal hali Arap alfabesiyle yazılmış olduğundan, çevirilerinden biri olan Timurtaş (2012b)’nin “Yunus Emre Dîvânı”ndan yararlanılacaktır.

Öncelikle -(y)AcAK ekinin, daha sonra ise -(y)AsI ekinin bulguları aşağıdaki gibi verilebilir.

Sıfat fonksiyonu

(52) Kişi varacağı yire... (Timurtaş 2012b:86)

İsim fonksiyonu

(53) Ölceğini hiç sanmaz yüzbin yıllık teşviş ider. (Timurtaş 2012b:49)

Cümle sonu yüklem eki

(54) Ne söz kelecî dirisem dilüm seni söyleyecek. (Timurtaş 2012b:82)

Yukarıdaki gibi, 14. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesinde -(y)AcAK eki yalnızca sıfat fonksiyonu, isim fonksiyonu ve cümle sonu yüklem eki olarak görülmekte olup, aşağıdaki tablodan kullanım sıklıklarına bakıldığında da geçmiş araştırmalarda da belirtildiği gibi ne kadar az kullanıldığı net şekilde görülmektedir.

Tablo 4. Eski Anadolu Türkçesinde -(y)AcAK ekinin işlevleri ve kullanım sıklıkları

İşlev		Kullanım Sıklığı
Sıfat fonksiyonu	Basit form	2
Cümle sonu yüklem eki	Basit form	1
İsim fonksiyonu	Basit form	2
Toplam		5

-(y)AsI ile ilgili olarak ise, bu çalışmada problem -(y)AsI ekinin zaman anlamının gramerleşmesi ile ilgili olduğundan, yazarın objektifliğinin gözetilmesi için Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımın Çağdaş Türkçedeki karşılığı Dilaver (2009)’dan alıntılanmıştır. Kullanım ve işlevleri aşağıdaki gibi toplanabilir.

Sıfat fonksiyonu

(55) Hergiz ölümün sanmaz ölesi günün anmaz. (Timurtaş, 2012b:52)

Aktarma: Her an ölebileceğini düşünmez, ölceği güne hazırlanmaz, bu dünyaya dalıp gitmiştir. (Dilaver 2009:B1,K1,S7⁶)

Cümle sonu yüklem eki

A. Basit yapı

(56) Bugün yalan söyleyen erte utanasıdır. (Timurtaş 2012b:18)

⁶ “B” “Bölüm”, “K” “Kısım” ve “S” ise “Satır”ı göstermektedir.

Aktarma: Bugün yalan söyleyen yarın ahirette utanacaktır. (Dilaver 2009:B5,K7,S10)

B. Birleşik yapı *-(y)AsI değil*

(57) Sakıngıl yârün gönlin sırçadur sımayasın, sırça sınduktan sonra bütün olası değil. (Timurtaş 2012b:86)

Aktarma: Sakın ola ki, yârin gönlü sırlı camdır, kırmayasın! Sırlı cam kırıldıktan sonra, bütün olacak değil. (Dilaver 2009:B5,K17,S12)

İsim fonksiyonu

A. Basit yapı

(58) Giceye iresini kimse bilmez. (Timurtaş 2012b:160)

Aktarma: Geceye ereceğini kimse bilemez. (Dilaver 2009:B4,K46,S20)

B. Birleşik yapı *-(y)AsI gel-*

(59) İşbu vücut şehrine bir dem giresim gelir. (Timurtaş 2012b:33)

Yukarıdaki gibi, Eski Anadolu Türkçesi eserinde *-(y)AsI* ekinin 3 işlevine rastlanmıştır. Bu işlevler içerisinde en fazla “sıfat fonksiyonu” ile karşımıza çıkmaktadır. En az kullanım ise cümle sonu yüklem eki olarak “*-(y)AsI değil birleşik yapı*”da görülmektedir. Taranan verilerden yola çıkarak, kullanım sıklıkları aşağıdaki tabloda toplanabilir.

Tablo 5. Eski Anadolu Türkçesinde *-(y)AsI* ekinin işlevleri ve kullanım sıklıkları

İşlev		Kullanım Sıklığı
Sıfat fonksiyonu	Basit form	20
	Birleşik form*	9
Cümle sonu yüklem eki	Basit form	13
	Birleşik form**	10
İsim fonksiyonu	Basit form	10
	Birleşik form**	10
Toplam		62

* Olumsuzluk ifadesi “değil” ile kurulan *-(y)AsI değil birleşik formu* gösterir.

** Yardımcı fiil *gel-* ile kurulan *-(y)AsI gel-* birleşik formu gösterir.

3. Tartışma

3.1. Çağdaş Türkçedeki Bulgular

3.1.1. *-(y)AcAK*

-(y)AcAK ile ilgili analiz sonuçlarına bakıldığında, 4 kullanım içerisinde isim fonksiyonu “basit form”, “*-(y)AcAK ol-* birleşik form” ve “*-(y)AcAğI tut-* birleşik form” şeklinde üç farklı biçimde görülmekte olup, “*-(y)AcAğI tut-* birleşik form” kullanımı yalnızca bir örnekte bulunmaktadır. Yani kullanım sıklığı en az olan “*-(y)AcAğI tut-* birleşik form”dur. Taranan eserlerde görülen birleşik yapılardan *-(y)AcAK ol-* “niyet”i ifade etmekte olup (Korkmaz 2014, Banguoğlu 2011), -

(y)AcAğI tut- ise beklenmeyen bir olayı ifade eden birleşik fiildir⁷. Bu formların her ikisi de kipsel anlamlara sahiptir, ancak -(y)AcAğI tut- fiilinin en az sayıda karşımıza çıkmasının nedeni olarak, edebî eserlerde “beklenmedik olay” sahnesinin “gelecek” anlamı gösteren veya “niyet” içeren sahnelerden daha az geçmesi şeklinde düşünülebilir.

Ayrıca analiz sonuçlarında görülen 4 kullanım arasında “cümle sonu yüklem eki”nin en fazla kullanım sıklığına sahip olması, Çağdaş Türkçedeki tek gelecek zaman ekinin -(y)AcAK olmasıyla açıklanabilir.

3.1.2. -(y)AsI

Çağdaş Türkçede sıfat-fiil eki olarak ele alınan -(y)AsI, deyimsel anlam taşımayan kullanımı da olmasına rağmen eserlerde yalnızca deyimsel anlamıyla olan kullanımına rastlanmıştır. Bunun sebebinin ise taranan eserlerin sıklıkla konuşma cümleleri içermesi olduğu düşünülmektedir. Yani beddua veya kötü sözler yazılı cümlelerde bulunmayıp konuşma cümlelerinde daha sık bulunur ve bu eserlerde konuşma cümlelerinin çok olması deyimsel sıfat-fiillerin çokça rastlanmasına yol açmıştır.

Kullanım sıklığı en az olan “cümle sonu yüklem eki” işlevine ilişkin olarak Çağdaş standart Türkçede cümle sonu yüklemlerinde -(y)AsI kullanılmaz, ancak ağızlardaki konuşma dilinde -(y)AsI cümle sonu yüklem eki olarak kullanılabilir. Dolayısıyla standart Türkçede bulunmayan kullanımların örnekleri az olsa da edebî eserlerde yalnızca konuşma cümlelerinde bulunabileceği ve eserler incelenirken ağızlardaki kullanımların göz ardı edilemeyeceği söylenebilir.

3.2. Eski Anadolu Türkçesindeki Bulgular

3.2.1. -(y)AcAK

Eski Anadolu Türkçesi ile ilgili çalışmalardan Timurtaş (2011), -(y)AcAK kullanımına ilişkin -(y)AcAK’ın sıfat fonksiyonu ve isim fonksiyonuna sahip olduğunu fakat cümle sonu yüklem eki olarak kullanılmadığını ifade etmektedir, ancak bu çalışmadaki inceleme sonucunda Eski Anadolu Türkçesinde -(y)AcAK ekinin cümle sonunda yüklem eki olarak da kullanıldığı tespit edilmiştir. Ancak Timurtaş (2011)’in belirttiği isim fonksiyonu bu analizde gözlemlenmemiştir.

Korkmaz (2013), Timurtaş (2011)’den farklı olarak Eski Anadolu Türkçesinde -(y)AcAK’ın sıfat fonksiyonuna ve cümle sonu yüklem eki kullanımına değinmekte ve yüklemlerdeki -(y)AcAK’ın -Dİr eki ve ol- yardımcı fiiliyle birleştirilerek oluşturulabildiğini belirtmektedir. Ancak yukarıdaki analiz sonuçlarına bakıldığında, yüklemde yer alan -(y)AcAK, -Dİr ekiyle ya da ol- yardımcı fiiliyle birleşmeden basit formda karşımıza çıkmaktadır.

⁷ Lewis (1967)’nin örneğindeki İngilizce çevirisinde görülen “suddenly” ifadesinden yola çıkılarak “beklenmedik olay” şeklinde yorumlanmıştır.

3.2.2. -(y)AsI

Yukarıdaki Tablo 5’te görüldüğü gibi Eski Anadolu Türkçesinde -(y)AsI’nın en yaygın kullanımı sıfat-fiil işlevidir. Bu, 13-15. yüzyıl arasında kullanılan -(y)AsI ekinin temel işlevinin gelecek zaman sıfat-fiil eki olmasından kaynaklanmaktadır.

Eski Anadolu Türkçesinde -(y)AsI’nın gelecek zaman sıfat-fiil eki olduğunu belirten Timurtaş (2011) ve Ergin (2013), bu ekin gelecek zaman eki olarak yani cümle sonu yüklem eki olarak kullanımının nadiren görüldüğünü belirtmektedir. Bu çalışmadaki analiz sonuçlarına bakıldığında, temel işlevi sıfat-fiil olan -(y)AsI, en fazla sıfat fonksiyonunda karşımıza çıkmakta olup, bunu basit yapılı cümle sonu yüklem eki kullanımı takip etmektedir.

Ayrıca Dilaver (2009)’dan alıntılanan aktarmanın altı çizili kısmına bakıldığında, Dilaver’in çoğu durumda -(y)AsI’yı -(y)AcAK olarak aktardığı görülmektedir. Fakat dikkat çeken bir nokta olarak, Eski Anadolu Türkçesindeki -(y)AsI’nın Çağdaş Türkçedeki -(y)AcAK ekine aktarılmadığı tek form -(y)AsI gel- birleşik yapılı formdur. Bunun nedeni ise günümüz Türkçesinde -(y)AsI gel- bileşik formunun hâlâ aynı işlevde ve anlamda kullanılıyor olmasıdır.

Ancak buradaki soru, Çağdaş Türkçede -(y)AsI sıfat-fiil eki olarak kullanılmasına rağmen, örnek (55)’daki gibi bir kullanımda sıfat-fiil eki -(y)AsI değil de -(y)AcAK olarak aktarılır. Somut bir değerlendirme için örnek (55) tekrar aşağıda verilmiştir.

(55) Hergiz ölümün sanmaz ölesi günün anmaz. (Timurtaş 2012b:52)

Aktarma: Her an ölebileceğini düşünmez, öleceği güne hazırlanmaz, bu dünyaya dalıp gitmiştir. (Dilaver 2009:B1,K1,S7)

Yukarıdaki Eski Anadolu Türkçesi örneğinde -(y)AsI, “ölesi gün” (öleceği gün) isim niteleyicisi (sıfat-fiil) olarak işlev görmektedir. Türkçeye doğal bir kullanım için “öleceği gün” olarak -(y)AcAK ile aktarılır. Eski Anadolu Türkçesinde gelecek anlamı veren sıfat-fiil eki olarak kullanılan -(y)AsI’nın buradaki örnekte Çağdaş Türkçede kullanılamaması, Çağdaş Türkçedeki -(y)AsI’nın gelecek anlamı göstermediği anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu sonuç, bu çalışmada ortaya atılan “Çağdaş Türkçedeki -(y)AsI’nın gelecek zaman göstermediği” iddiasının doğru olduğunu kanıtladığı düşünülebilir.

4. -(y)AcAK ve -(y)AsI’nın Zamansal İlişkisi

Geçmiş araştırmalar Çağdaş Türkçedeki -(y)AcAK ve -(y)AsI eklerini gelecek zaman gösteren sıfat-fiil eki olarak ele almaktadır. Gerçekten de Eski Anadolu Türkçesinde -(y)AsI gelecek zaman bildiren sıfat-fiil eki idi ve bu zaman anlamı cümle sonu yüklemelerinde de nadiren de olsa görülürdü. Fakat, günümüz standart Türkçesinde -(y)AsI cümle sonu yüklemelerinde kullanılmamakta olup, Eski Anadolu Türkçesinde gösterdiği zaman anlamının da kaybolduğu düşünülmektedir. Bu zaman anlamının kaybolması yukarıdaki Yunus Emre örneklerinde sadece örnek (55)’ten anlaşılrsa da ekin zamansal ve anlamsal

değişimiyle ilgili daha fazla veriye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle, çalışmamızın bu bölümünde geçmiş araştırmalarda verilen örnekleri kullanarak aşağıdaki aşamalarla ilerlenecektir.

-(y)AcAK için

1. Eski Anadolu Türkçesi örnekleri ile Çağdaş Türkçe karşılıkları (-(y)AcAK ile) verilecektir.
2. Bu Çağdaş Türkçe karşılıklarının zamansal anlam taşıyıp taşımadığını görmek için zaman zarfı eklenecek ve cümlenin uygun olup olmadığı değerlendirilecektir.
3. Bu değerlendirme sonucunda, -(y)AcAK'ın zamansal anlam göstermediği görülürse, -(y)AcAK yerine gelip Çağdaş Türkçe cümle olarak uygun olabilecek ifade/form düşünülecek ve -(y)AcAK'ın o durumdaki anlamsal işlevi ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

-(y)AsI için

1. Eski Anadolu Türkçesi örnekleri ile Çağdaş Türkçe karşılıkları (-(y)AsI ile) verilecektir.
2. Türkçe karşılıkları orijinali ile aynı şekilde -(y)AsI ile kurulabiliyorsa, gelecek zaman gösterip göstermediğini anlamak için zaman zarfı kullanılacak ve cümlenin uygun olup olmadığı değerlendirilecektir. Aksi durumda -(y)AcAK ile karşılığı kurulabilen cümleler zaten -(y)AsI ile kurulamadığı için -(y)AsI'nın gelecek zaman anlamı tartışılmayacaktır.
3. Bu değerlendirme sonucunda, -(y)AsI'nın zamansal anlam göstermediği görülürse, -(y)AsI yerine gelip Çağdaş Türkçe cümle olarak uygun olabilecek ifade/form düşünülecek ve -(y)AsI'nın o durumdaki anlamsal işlevi ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

4.1. -(y)AcAK'ın Zamansal Değişimi

-(y)AcAK eki Eski Anadolu Türkçesinde sıfat, isim ve cümle sonu yüklem eki olarak işlev görmekteydi. Aşağıda bu kullanımların örnekleri ve Türkçe karşılıkları olan Dilaver (2009)'un aktarmaları yeniden verilecek olup aktarmaları örnek numarasının yanında "a" harfi ile gösterilecektir. Zaman zarfı eklenen örnekler ise örnek numarasının yanında "b" harfi ile belirtilecektir.

Sıfat fonksiyonu

(52) Kişi varacağı yire... (Timurtaş 2012b:86)

(52a) Kişi kendisinin varacağı yere...

Örnek (52) -(y)AcAK'ın sıfat işlevi olup, (52a) onun Çağdaş Türkçedeki karşılığıdır. Karşılığı Dilaver (2009)'da bulunamadığı için aktarma yazar tarafından yapılmıştır. Görüldüğü gibi, Eski Anadolu Türkçesindeki -(y)AcAK Çağdaş Türkçeye de aynı ekle aktarılabilmiştir ve dil bilgisel olarak uygundur.

Yine de açık şekilde zaman anlamının görülebilmesi için zaman zarfı eklendiği örnek aşağıda verilmiştir.

(52b) Kişi kendisinin yarın varacağı yere...

Örnek (52b)'de -(y)AcAK eki “yarın” gelecek zaman gösteren zaman zarfı ile kullanılabilir. Buradan hareketle, Eski Anadolu Türkçesinde ve Çağdaş Türkçede -(y)AcAK ekinin zamansal değişimi olmadığı söylenebilir.

Cümle sonu yüklem eki

(54) Ne söz kelecı dirisem dilüm seni söyleyecek. (Timurtaş 2012b:82)

(54a) Gönlümde seninle ilgili ne manalar bulursam dilim bunları anlatacak, hiç durmadan söyleyecek. (Dilaver 2009:B4,K40,S3)

Aynı şekilde, örnek (54)'te de Eski Anadolu Türkçesinin karşılığı -(y)AcAK ile kurulabilmiştir. Gelecek zaman testi için “bundan sonra” zarfı eklenmiş hali aşağıdaki gibidir.

(54b) Bundan sonra dilim bunları anlatacak, hiç durmadan söyleyecek.

Gelecek zaman gösteren “bundan sonra” zarfıyla dil bilgisel bir cümle oluşabildiği için cümle sonunda gelecek zaman eki olarak görülen -(y)AcAK'ın da zamansal değişime uğramadığı söylenebilir.

İsim fonksiyonu

(29) sığınacağum sen ol. (Timurtaş 2011:433; 14. yy)

(29a) sığınacağım sen ol.

Yukarıdaki örneği Çağdaş Türkçeye aktardığımızda yalnızca “-g” sesinin “-ğ” ve “-u” sesinin “-ı” sesine değiştiğini, -(y)AcAK'ın aynı kaldığını gözlemleyebiliriz. Burada da gelecek zaman testi için “bundan sonra” zarfını eklediğimizde dil bilgisel olarak uygun bir cümle olmaktadır ve isim işlevi taşıyan -(y)AcAK'ın da zamansal değişimi olmadığı görülmektedir.

(29b) Bundan sonra sığınacağım sen ol.

Her iki dönemdeki -(y)AcAK kullanımları gelecek zaman anlamı taşıdığı için yukarıdaki belirtilen 3. aşamayı uygulamaya gerek kalmamıştır. Aynı aşamalar aşağıda -(y)AsI eki için uygulanacaktır.

4.2. -(y)AsI'nın Zamansal Değişimi

-(y)AsI eki Eski Anadolu Türkçesinde sıfat, isim ve cümle sonu yüklem eki görevinde kullanılmaktaydı. Yukarıda -(y)AcAK ekinin eski ve yeni kullanımlarını karşılaştırırken biçimsel ve işlevsel olarak bir değişim görülmediğinden anlaşılması kolay şekilde analiz edilebildi, fakat -(y)AsI biraz daha karmaşık olacaktır. -(y)AsI ekini Eski Anadolu Türkçesinden Çağdaş Türkçeye aktarırken aynı şekilde -(y)AsI olarak karşımıza çıkan durumlar olabileceği gibi, -(y)AcAK veya -(y)AsIyA olarak değişiklik gösterebilen

durumlar da olacaktır. Aşağıda -(y)AsI için -(y)AcAK ile aynı yöntem kullanılacaktır.

Sıfat fonksiyonu

(55) Hergiz ölümün sanmaz ölesi günün anmaz. (Timurtaş 2012b:52)

(55a) Her an ölebileceğini düşünmez, öleceği güne hazırlanmaz, bu dünyaya dalıp gitmiştir. (Dilaver 2009:B1,K1,S7)

(60) Ne kapı vardır giresi ne yimek vardır yiyesi ne ışık vardır göresi dün olmuşdur gündüzleri (Timurtaş 2012b:217)

(60a) Kabirde ne kapı vardır girilecek, ne yemek vardır yenecek ne de ışık vardır görülecek; gece olmuşdur gündüzleri (Dilaver 2009:B1,K18,S27-28)

Örnek (55) ve (60)'da -(y)AsI'nın Çağdaş Türkçeye -(y)AsI ile değil, -(y)AcAK ile aktarıldığı görülmektedir. Buradan yola çıkarak, Çağdaş Türkçede gelecek zaman anlamı veren isim niteleme işlevini -(y)AsI'nın taşımadığı, eski kullanımıyla kıyaslandığında gelecek zaman anlamını sıfat işlevinde kaybettiği anlaşılmaktadır.

-(y)AsI sıfat işlevinde beddua, kötü söz gibi deyimsel kullanımlarda da karşımıza çıkmaktadır. Gülsevin (2011)'in Eski Türkiye Türkçesindeki deyimsel kullanımıyla Çağdaş Türkçe kullanımı incelenebilir.

(35) bu ivi harâb ol-ası ere var aldan berü dağı kar-n-um toymadı. (Ergin 1997:76)

(35a) bu evi harap olası adama vardığımdan beri daha karnım doymadı.

Yukarıdaki örnek (35)'te eski sıfat-fiil kullanımında -(y)AsI beddua anlamı taşımaktadır. Çağdaş Türkçe karşılığı yazar tarafından eklenmiş olup, Çağdaş Türkçeye de -(y)AsI ile sorunsuz aktarılabilirdiği ve aynı anlamı taşıdığı görülmektedir. Buradan yola çıkarak, -(y)AsI'nın deyimsel kullanımındaki beddua anlamının günümüze kadar süregeldiği söylenebilir.

Cümle sonu yüklem eki

(56) Bugün yalan söyleyen erte utanasıdır. (Timurtaş 2012b:18)

(56a) Bugün yalan söyleyen yarın ahirette utanacaktır. (Dilaver 2009:B5,K7,S10)

Örnek (56) ve (56a)'da görüldüğü gibi, -(y)AsI Çağdaş Türkçede cümle sonu yüklemine gelecek zaman işlevini kaybettiği için -(y)AcAK ile aktarılabilir.

İsim fonksiyonu

A. Basit yapı

(58) Giceye iresini kimse bilmez. (Timurtaş 2012b:160)

(58a) Geceye ereceğini kimse bilemez. (Dilaver 2009:B4,K46,S20)

B. Birleşik yapı -(y)AsI gel-

(59) İşbu vücut şehrine bir dem giresim gelür. (Timurtaş 2012b:33)

(59a) İşte bu vücut şehrine her an giresim gelir. (Dilaver 2009:B4,K31,S3)

Cümle sonu yüklem eki

(57) Sakıngıl yârun gönlin sırçadur sımayasın, sırça sınduktan sonra bütün olası değül. (Timurtaş 2012b:86)

(57a) Sakın ola ki, yârin gönlü sırlı camdır, kırmayasın! Sırlı cam kırıldıktan sonra, bütün olacak değıl. (Dilaver 2009:B5,K17,S12)

İsim işlevine bakıldığında, basit formda yani sadece -(y)AsI ile kullanılan isim kullanımında ve -(y)AsI değil birleşik formunda Çağdaş Türkçe karşılığı -(y)AcAK olarak karşımıza çıkmakta olup, -(y)AsI'nın bu eski kullanımları işlevini yitirmiştir. Ancak, -(y)AsI gel birleşik formu hâlâ aynı şekilde kullanılmaya devam etmekte olup, “istek” anlamı taşımaktadır.

İsim fonksiyonu

(38) yiyesi bişürdi. (Korkmaz 2013:102)

(38a) yiyecek pişirdi.

Eski Anadolu Türkçesinde fiilden isim yapma işlevine rastladığımız -(y)AsI'nın Çağdaş Türkçe karşılığı -(y)AsI değil, -(y)AcAK olmaktadır. Bu işlevinin de günümüzde yok olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer yandan, -(y)AsI'nın eski kullanımlarda görülmeyen fakat günümüzde sıklıkla kullanılan bir sıfat-fiil işlevi bulunmaktadır. Korkmaz (2014) örneği yeniden aşağıdaki gibi incelenebilir.

(22) ... o anda sana dünyanın en erişilmez, en yaşanılası yeri gibi geliyor; ... (Korkmaz 2014:838)

Bu kullanım için Korkmaz (2014) -(y)AsI'nın “istek/arzu” gösterdiğini ifade etmektedir. İstek/arzunun her ne kadar gelecekle bağlantılı kavramlar olduğu düşünülse de, ekin literatürde ele alındığı gibi gelecek zaman anlamının olup olmadığını anlamak için ise yine zaman zarfı testi uygulanabilir.

(22b) *yarın yaşanılası yer

Gelecek zaman zarfı “yarın” ile kullanılmadığından da anlaşılacağı üzere, -(y)AsI burada zaman anlamını yitirmiştir. “Yaşanılası yer” ile aslında “herkes burada yaşamak ister” anlamı çıkmakta ve buradan hareketle “istek/arzu” anlamı taşıdığı daha iyi anlaşılmaktadır. Yani -(y)AsI günümüzde hâlâ kullanılan bir ek olmakta birlikte, bazı anlamlarını yitirmiş fakat bazıları da yok olmadan değişime uğramıştır. Bu değişim ile ilgili bilgiler çalışmanın son bölümü olan bir sonraki bölümde toplanabilir.

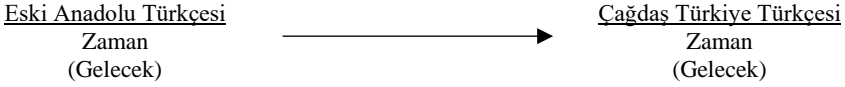
5. Sonuç

Bu çalışmadan çıkan sonuçlar aşağıdaki gibi verilebilir.

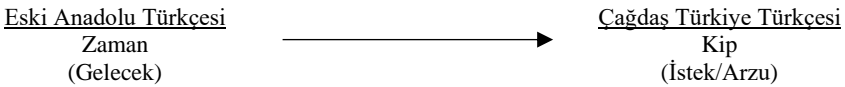
1. Eski Anadolu Türkçesinde görülen tüm -(y)AcAK kullanımları Çağdaş Türkçede de sorunsuz şekilde -(y)AcAK ile karşılık bulabilmektedir. Gelecek zaman zarfı ile yapılan teste göre, her iki dönemde de gelecek zaman anlamı taşıdığı ve anlamsal olarak değişime uğramadığı kanıtlanmıştır.
2. Her iki dönemde bulunan -(y)AsI'nın deyimsel ve deyimsel olmayan sıfat işlevinde deyimsel olmayan sıfat-fiil kullanımı Çağdaş Türkçeye -(y)AcAK ile aktarılırken, deyimsel olan sıfat-fiil kullanımı -(y)AsI olarak aynı kalabilmektedir. Bu sonuçtan, -(y)AsI'nın gelecek anlamı taşıyan sıfat işlevinin yalnızca eski kullanımla sınırlı kaldığı, günümüzde bu işlevini yitirdiği anlaşılmıştır.
3. Eski Anadolu Türkçesinde -(y)AsI hem gelecek zaman hem beddua anlamıyla kullanılmaktaydı. Günümüzdeki beddua anlamının Eski Anadolu Türkçesinden kaldığı anlaşılmıştır.
4. Çağdaş Türkçede sadece sıfat-fiil olarak işlevini sürdüren -(y)AsI'nın bedduanın yanı sıra "istek/arzu" anlamı taşıdığı da anlaşılmıştır. Bu yönüyle gelecek zaman anlamından kip anlamına doğru bir anlam değişimine uğradığı ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada ortaya çıkan gramerleşme ve anlamsal değişimler aşağıdaki gibi şekil üzerinde somut olarak gösterilebilir.

Şekil 1. -(y)AcAK Ekinin Anlamsal Değişimi

Şekil 2. -(y)AsI Ekinin Anlamsal Değişimi

-AsI ekinin gösterdiği istek/arzu anlamlarının gelecekle ilgili olduğu tartışmasız bir gerçektir. Bu sebeple Çağdaş Türkçede gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak ele alındığı düşünülebilir. Fakat, -AsI ekinde görülen bu zamansal örtüşme, gelecek zaman anlamını koruyan ve zaman ekleriyle kullanılabilen bir ek olan -AcAK ile eşdeğer sayılarak -AsI'nın -AcAK ile aynı başlık altında ele alınması bu çalışmadan çıkarılan sonuçlara göre düşündürücüdür. -(y)AcAK için anlamsal değişim görülmesi de -(y)AsI'nın anlamsal açıdan değişime uğramış olması göz önünde bulundurularak literatürde sıfat-fiil eklerinin yeniden sınıflandırılmasına ihtiyaç vardır. Günümüzde hâlâ Türkçe ile ilgili yazılan kitapların gelecek zaman sıfat-fiili olarak -(y)AsI ekini dahil ediyor olması Eski Anadolu Türkçesi bilgilerinin takip edildiğini ve revizyona ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Bu çalışmayla literatürdeki yanlış yönlendirmenin giderilmesi, ilerideki başka eksiklikler için yapılacak çalışmalara da ışık tutması beklenmektedir.

6. Kaynakça

- BANGUOĞLU, Tahsin (2011). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK.
- BAYRAKTAR, Nesrin (2004). *Türkçede Fiilimsiler*. Ankara: TDK.
- BENZER, Ahmet (2008). *Füilde Zaman, Görünüş, Kip ve Kiplik*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- BENZER, Ahmet (2012). *Türkçede Zaman, Görünüş ve Kiplik*. İstanbul: Kabcacı.
- DİLAVER, Faruk (2009). *Yunus Emre: Hayatı, Şiirleri, Yorumlu Açıklaması*. Ankara: Emre Bilişim.
- ERCİLASON, Ahmet Bican (2004). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ.
- ERGIN, Muharrem (1997). *Dede Korkut Kitabı*. Ankara: TDK.
- ERGIN, Muharrem (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- GÖKSEL, Aslı; KERSLAKE, Celia (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*. London: Routledge.
- GÜLSEVİN, Gürer (2011). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK.
- GÜLTEKİN, Mevlüt (2006). "Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Gelecek Zaman Ekleri Üzerine Bir Deneme". *TÜBAR-XX*, 33-59.
- HOPPER, Paul J.; Traugott, Elizabeth Closs (2003). *Grammaticalization*. Second Edition, Cambridge University Press.
- KARAAĞAÇ, Günay (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ.
- KORKMAZ, Zeynep (2005). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*. 1. Cilt, 629/1, Ankara: TDK.
- KORKMAZ, Zeynep (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: TDK.
- KORKMAZ, Zeynep (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil bilgisi*. Ankara: TDK.
- LEWIS, G(eoffrey) L. (1967). *Turkish Grammar*. New York: Oxford University Press.
- MEİLLET, Antoine (1912). L'évolution des formes grammaticales. *Scientia (Revisita di Scienza)* 12: 130-148.
- SALMAN, Ramazan (2003). "Türkçede Sıfat-Fiil (Partisip) Eklerinin Kalıcı İsim Oluşturma İşlevleri". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1999/I-II*, 189-223.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri (2011). *Tarihî Türkiye Türkçesi Araştırmaları: Osmanlı Türkçesi Grameri III*. İstanbul: Alfa.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri (2012a). *Eski Türkiye Türkçesi*. İstanbul: Kapı.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri (2012b). *Yunus Emre Divânı*. İstanbul: Kapı.
- UYĞUR, Sinan (2007). "-(y)Isar Gelecek Zaman Ekinin Yapısı Üzerine". *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 2/4: 1193-1196.
- E-kitap (PDF)**
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri (1927). *Tanrı Misafiri*. İstanbul: İkbâl Kütüphanesi.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri (1928). *Leyla ile Mecnun*. İstanbul: Suhulet Kütüphanesi.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri (1930). *Olağan İşler*. İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri (1930). *Yaprak Dökümü*. İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitabevi.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri (1932). *Kızılıcak Dalları*. İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri (1961). *Son Sığınak*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri (1979). *Kan Davası*. 5. Baskı, İstanbul: İnkılap ve Aka.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri (1922). *Kiralık Konak*. İstanbul: İletişim.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri (1932). *Yaban*. İstanbul: İletişim.
- KEMAL, Orhan (1958). *Cemile*. İstanbul: Tekin.
- KEMAL, Yaşar (1955). *İnce Memed*. İstanbul: Yapı Kredi.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (1949). *Huzur*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Hârezmî'nin Muhabbet-nâme'sinin Türk Dili Tarihindeki Yeri

The Place of the Khârezmî's Muhabbet-nâme Within the History of the Turkish Language

Yaşar Şimşek

Doç. Dr., Giresun Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Giresun/Türkiye

e-posta ysimsek55@gmail.com

orcid 0000-0003-4532-8467

doi 10.54316/dilarastirmalari.1400043

Atıf

Citation

Şimşek, Yaşar (2024).
Hârezmî'nin Muhabbet-
nâme'sinin Türk Dili
Tarihindeki Yeri. *Dil
Araştırmaları*, 34: 43-58.

Başvuru

Submitted

04.12.2023

Revizyon

Revised

19.02.2024

Kabul

Accepted

12.03.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2024

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Öz

Muhabbet-nâme, XIV. yüzyılda yazılan fakat günümüze ulaşan nüshaları daha geç bir dönemde istinsah edilen ve literatürde Harezmi Türkçesinin başlıca eserlerinden biri olarak kabul edilen bir eserdir. Eserin günümüze ulaşan nüshalarında müstensihler eserin diline ve içeriğine müdahale etmiş, bu sebeple de eser orijinal hâlden uzaklaşmıştır. Bu makalede, Muhabbet-nâme'nin bugüne kadar tespit edilen dört nüshasından hareketle yazım, ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı açısından Harezmi Türkçesinden ayrılan dil özellikleri değerlendirilmiş; bu değerlendirme sonucunda eserin Türk dili tarihindeki yeri belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hârezmî, Muhabbet-nâme, Harezmi Türkçesi, Altın Ordu.

ABSTRACT

Muhabbet-nâme was a literary work written during the 14th century, and holds a central spot in the world of Khwarezm Turkish literature. Surviving copies were made later on; albeit copyists modified both the text's language and content, thereby moving (it) away from the original. In this study, we have examined the distinguishing linguistic features that characterize Khwarezmian Turkish in terms of spelling, phonetics, morphology and vocabulary through four copies of Muhabbet-nâme that we know of thus far, and then tried to place the text within the history of the Turkish language.

Keywords: Khârezmî, Muhabbet-nâme, Khwarezmian Turkish, Golden Horde.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction: Muhabbet-nâme was authored in 1353/54 by a poet who went by pseudonym Hârezmî. It begins by praising *Allah* and the prophets, a brief explanation about why he wrote this book, and a salute to *Muhammad H'âce Bik*. Next, are a set of 11 love letters. Bridging each letter are three-couplet refrains, or *mesnevi*. Letters four, eight, and eleven as well as a section entitled *hikâyet* are composed in the Persian Farsi language. As stated above, we know of there being four copies of Muhabbet-nâme thus far, one of which is in the Uyghur script. Two are kept at the British Museum, whilst the other two are at the Istanbul Millet Library.

Manuscript Copy A: British Museum No. 8193

Manuscript Copy B: British Museum No. 7914

Research Problem: The first major studies on Muhabbet-nâme belong to Turkhan Gandjei. He had transcribed and published Copy A in Italy, and added a short dictionary of Turkish words. Similarly, Şçerbak took Copy A, compared to Copy B, and published his study in a book entitled *Oğuz-nâme*. Emir Necipovic Necip also wrote a study on Muhabbet-name under the editorship of Kononov. It later became the subject of someone's graduation thesis in Turkey but was never published.

In Turkey, Köprülü evaluated Muhabbet-name for first time from the point of view of the text's point of origin and written language. He concluded that it was indeed Khwarezm: "... However, according to the line *ka muğın sır yakasında bitirdim*, one can assume that Muhammed Hodja Bey governed that particular region on behalf of the Golden Horn khans, and that he lived in Sığak. Accordingly, this book ought to be treated as Khwarezm."

Following Köprülü's assessment, academic circles have since generally come to accept Muhabbet-name as a fundamental work of Khwarezm literature. In our study, we have examined the book's linguistic characteristics, and concluded that it should not be treated as a Khwarezm Turkish piece.

Findings: Muhabbet-nâme hails from the old Golden Horde khanate. While it shares similarities with the language of Hüsrev ü Şirin, it also differs in a number of ways. Namely: it doesn't preserve the phonemes /d/ and /w/. Moreover, Copy B exhibits multiple written and phonemic features unique to Chagatai Turkish. Overall key traits that distinguish the language of this text from Khwarezm Turkish include:

1. In Copy B – an Arabic script version – the letters *sin* and *be* are both written three dots above them.
2. The absence of the phoneme /d/
3. The absence of the phoneme /w/
4. The phonemes /-g-/ and /-g/ haven't survived, but rather become /-K/
5. *ti* - > *di*-; *tég* > *dég*; /t-/ > /d-/ phonemic shifts observed in words such as *takı* > *dağı*
6. The negation suffix is {- mAs}
7. The future tense suffix is {- IsAr}
8. Negative statements are formed using *imes* + [personal pronoun]
9. The singular second person intensification/imperative suffix {-gIl} also takes the forms {-ğın} and {-kıl}
10. The learned past tense suffix is {-Xptur}
11. The negative present tense suffix is {-mAn} exclusively
12. Unique vocabulary

Many books from the Islamic period written in the Uyghur script (e.g. *Sirâcü'l-Kulüb*, *Mes'ele Kitabı*, *Râhatü'l-Kulüb*, *Bahtiyâr-nâme*) would have been copied by Mansur Bakhsi. The same goes for Muhabbet-nâme's copy a as well as Mansur Bakhsi. Despite him producing the copy 79 years after the original, its linguistic features align with that of pre-classical Chagatai Turkish – like Bakhsi's other work.

The academic world accepts Muhabbet-nâme as a key piece of Khwarezm Turkish literature. We have evaluated it linguistically as such, and framed that within the context of surviving

copies of the work in terms when and where they were produced. Muhabbet-nâme may have been written in 1353/54, however the aforementioned copies therefore far from reflect the language of the original. Hence, reason, it does not seem appropriate to include it alongside other Khwarezm Turkish books such as *Nehcü'l-Ferâdis*, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Mu'înü'l-Mürîd*, *Satırarası Kur'an Tercümeleri* (*Meşhed Nüshaları*, *Hekimoğlu Nüshası*, *Özbekistan Nüshası*) and *Anonim Kur'an Tefsiri*.

0. Giriş

Muhabbet-nâme, Hârezmî mahlaslı bir şair tarafından 1353/1354 yılında yazılmış manzum bir eserdir. Eser, Allah'a hamd ve peygamberlere övgü içeren bir girişin ardından yazılış sebebi ve *Muhammed H'âce Bik'e* övgü ile başlar. Ardından şairin *nâme* adını verdiği sevgiliye yazılmış 11 mektup yer alır. Her bir mektubun arasında şairin *mesnevi* adını verdiği 3 beyitlik nakarat bulunur. 4, 8 ve 11. nâmeler ile *hikâyet* adı verilen bölüm Farsçadır. Muhabbet-nâme'nin biri Uygur harfli olmak üzere bugüne kadar tespit edilen dört nüshası vardır. Bu nüshalardan ikisi British Museum'da diğer ikisi ise İstanbul Millet Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir.

A nüshası: British Museum No. 8193

Uygur harfli bir mecmuanın 160a-173b varakları arasındadır. 9 Mart 1432 (Pazar günü), Yezd şehrinde Mir Celâleddin'in emri ile Mansur Bahşı tarafından istinsah edilmiştir: *târih sikiz yüz otuz bişte çıçkan yıl receb aynıng altısında Yezd şehrinde Mir Celâl-[ed]-dîn buyurğan üçün bu fakîr Mansûr Bakşı bitidi* [A 173b]¹.

B nüshası: British Museum No. 7914

Arap harfli bir mecmuanın 290b-313b varakları arasında yer alan bu nüsha, 1508/1509 yılında istinsah edilmiştir. Müstensih, bu nüshada eseri yeniden düzenlemiş ve Uygur harfli nüshada olmayan çok sayıda beyiti metne dâhil etmiştir.

C nüshası: Millet Kütüphanesi No. 86

D nüshası: Millet Kütüphanesi No. 949

Bu iki nüsha, A ve B nüshalarına göre oldukça eksiktir. C nüshası, Arapça bir tefsirin haşiyesinde bulunmaktadır. D nüshası ise toplamda sadece beş varaktır. Bu iki nüsha, ilim âlemine Osman Fikri Sertkaya tarafından kazandırılmıştır (*bk.* Sertkaya 1972).

Muhabbet-nâme üzerine ilk önemli çalışmalar Turkhan Gandjei'ye aittir. Gandjei, eserin Uygur harfli nüshasını esas alarak transkripsiyonlu metin ve Türkçe kelimelerden oluşan kısa bir sözlük ile eseri İtalya'da yayımlamıştır (*bk.* Gandjei 1958-1959). Şçerbak, Muhabbet-nâme'nin Uygur harfli nüshasını British Museum 7914 No.'daki Arap harfli nüsha ile karşılaştırarak *Oğuz-nâme* ile bir kitapta yayımlamıştır (*bk.* Şçerbak 1959). Son yayın ise Kononov'un

¹ Bu nüshanın bulunduğu mecmuanın detaylı bir incelemesi için *bk.* Clauson 1928.

redaktörlüğünde Emir Necipoviç Necip tarafından yapılmıştır (bk. Nadjipa 1961). Eser, Türkiye’de bir mezuniyet tezine konu olmuş (bk. Türkmen 1969), fakat yayımlanmamıştır.

Eserin Türk Dili Tarihindeki Yeri Üzerine Görüşler

Gandjei, eserin yazılışından yıllar sonra mevcut nüshaların müstensihler tarafından değiştirildiğini, bu sebeple eldeki nüshaların orijinal metnin fonetiğini yansıtmaktan uzak olduğunu; fakat eserin söz varlığının önemli olduğunu belirtmiştir (1959: 91).

Necip, eserin dilinin *Orta Asya Kur’an Tefsiri*, *Nehcü’l-Ferâdis* ve *Kıyasü’l-Enbiyâ*’dan yazıldığı saha gereği farklı olduğunu *Hüsrev ü Şirin*’den de verdiği örneklerle ortaya koymuştur. Necip, çalışmasında eserin dilinin Doğu Türkçesinden ayrılan yanlarını Kıpçak ve Çağatay özellikleri açısından değerlendirmiş, söz varlığı açısından “yenicil” kabul ettiği örnekleri karşılaştırma yolu ile incelemiştir (Nadjipa 1961: 7-23; 109-122; 128-156).

Şerbak, eserin dilini “Eski Özbekçenin 14. yüzyılda ortaya çıkan güzel bir örneği” olarak yorumlamıştır. Şerbak, eserdeki Oğuzca-Kıpçakça özelliklerden dolayı Uygur harfli nüshanın orijinal eserden sadece 79 yıl sonra istinsah edilmesine rağmen, orijinalinden farklılaşmış olabileceğini düşünmektedir. Arap harfli nüshada bulunan Farsça bölümlerin ise metne daha sonradan eklendiğini, zira Uygur harfli nüshada *eyâ arslan yüreklik han uruğu* şeklinde geçen mısranın Arap harfli B nüshasını istinsah eden müstensih tarafından *zihi arslan yürek kongrat uruğu* şeklinde değiştirilerek *Muhammed H’âce Bik*’in soyunun Kongratlara dayandırıldığını, bunun esere yapılan doğrudan müdahalelerin bir kanıtı olduğunu söylemektedir. Şerbak, transkripsiyonlu metnin ardından *Muhabbet-nâme*’nin *Dili* başlığını taşıyan bölümde eserde görülen lehçe farklarını ana hatlarıyla göstermiştir (bk. Şerbak 1959: 124-127; 167-170).

Türkiye’de eserin hangi sahaya/yazı diline ait olduğu ilk defa Köprülü tarafından değerlendirilmiştir. Köprülü “...Mamafih bu manzumedeki *kamuğın sır yakasıda bitidim* mısraı ile eserini Seyhun kıyılarında yazdığını söylemesine bakılırsa, Muhammed Hoca Bey’in o sırada Altın-Ordu hanları namına bu sahayı idare ettiği ve Sığınak’ta oturduğu tahmin olunabilir ki buna göre, bu eserin doğrudan doğruya H’ârizm eserlerinden sayılması icap eder.” diyerek eserin Harezmi sahasına ait olduğu belirtmiştir (1945: 282).

Caferoğlu, eseri *Müşterek Orta-Asya Şivesinin Batı Türkistan Şiveleri* bahsinde *Nehcü’l-Ferâdis*, *Mu’ünü’l-Mürîd* ve *Mukaddimetü’l-Edeb* ile birlikte değerlendirmiştir (1972: 118-120). Caferoğlu, eserin dili hakkında doğru bir tespitle “Sahasının edebî dili ile yazılmasına rağmen, Kıpçak şivesine karşı geniş bir yakınlık göstermektedir. Bu bakımdan eser, Harezmi’de yazılmış diğer dil yadigârlarına nisbetle en az Kaşgar şivesi tesirini üzerinde hissetmiş olanıdır.” yargısına varmaktadır (1972: 118).

Eckmann, “Samoyloviç’e göre eserin dili *Muhabbet-nâme*’nin dili Oğuzca-Kıpçakçadır ki isabetsiz bir hükümdür. Arap alfabesiyle yazılmış Londra

yazmasının dili büyük çapta Çağataycanın tesirinde kalmıştır.” (1979: 187) demekte ve doğru bir tespitle eserin dilinin Harezmi Türkçesinden farklılık gösterdiğini belirtmektedir.

Ercilasun eseri *Harezmi-Kıpçak Türkçesi* bahsinde *Harezmi Türkçesine Ait Eserler* başlığında *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Mu'inü'l-Mürîd*, *Hüsrev ü Şirin*, *Nehcü'l-Ferâdis*, *Cevâhirü'l-Esdâf*, *Cümcümenâme*, *Mirâcnâme*, *Satır-Altı Kur'an Tercümesi*, *Altın Ordu Yarlık ve Bitikleri* ve *Hilyetü'l-Lisan ve Hulbetü'l-Beyan* ile birlikte değerlendirmiş, eserin dili hakkında herhangi bir yorumda bulunmamıştır (2012: 369-381).

Ata eseri; *Hüsrev ü Şirin*, *Mi'râc-nâme*, *Sirâcü'l-Kulûb*, *Dâsitân-ı Cumcuma*, *Yarlık ve Bitikler* ile birlikte *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi* eserleri arasında saymış, eserin dili hakkında bir yorumda bulunmamıştır (2016: 52).

Yüce eseri, *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Mu'inü'l-Mürîd*, *Hüsrev ü Şirin*, *Nehcü'l-Ferâdis*, *Kur'an-ı Kerim Tercümesi*, *Karışık Dilli Kur'an Tercümesi*, *Mi'râc-nâme* ve *Miftahu'l-Adl* ile birlikte *Harezmi Türkçesi Eserleri* başlığı altında değerlendirmiştir (2002: 795-796). Yüce, eserin dili hakkında “Harizm Türkçesinin özelliklerini dil bakımından öteki eserler kadar temsil etmez. Çok geç istinsah edildiği için dilinin müstensihlerce kısmen Çağataycaya uyarlandığı, manzum olduğu için de vezin ve kafiyede Arapça, Farsça kelimelere gereksinim duyularak söz kadrosunun belli kelimelerle sınırlı kaldığı söylenebilir.” demektedir.

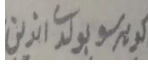
Sağol eseri *Harezmi Türkçesi Dil Yadıgârları* başlığı altında *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Mu'inü'l-Mürîd*, *Hüsrev ü Şirin*, *Nehcü'l-Ferâdis*, *Kur'an-ı Kerim Çevirileri*, *Altın Ordu Yarlık ve Bitikleri*, *Mi'râc-nâme*, *Sirâcü'l-Kulûb* ve *İbni Mühennâ Lugati* ile birlikte değerlendirmiştir (2002: 807; 2011: 111-123).

Akar, eseri *Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Mu'inü'l-Mürîd*, *Nehcü'l-Ferâdis* *Mukaddimetü'l-Edeb* ve *Mi'râc-nâme* ile birlikte *Harezmi Türkçesi Eserleri* başlığı altında değerlendirmekte; eserin dili hakkında “Uygur harfli nüsha Oğuz-Kıpçak özelliklerini taşıırken Arap harfli nüsha geç dönemde istinsah edildiğinden dolayı geniş ölçüde Çağataycanın etkisi altındadır.” demektedir (2005: 164).

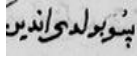
1. Yazım Açısından Harezmi Türkçesinden Ayrılan Özellikler

1.1. *sin* ve *be*'nin üç noktalı *sin* ve üç noktalı *be* şeklinde yazılması

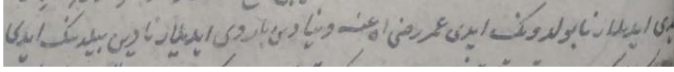
Muhabbet-nâme'de *sin* ve *be* sesi bulunduran Arapça ve Farsça kelimeler, orijinal şekilleri ile yazılırken bazı Türkçe ve Moğolca kelimeler, Arap harfli B nüshasında üç noktalı *sin* ve üç noktalı *be* ile yazılmıştır. Bu yazım özelliği, nestalik yazımın gelişip yayılmasına paralel olarak XV. yüzyıldan itibaren Çağatay sahasında yaygınlaşmıştır. Harezmi Türkçesi eserlerinde bu yazım özelliği görülmez. Aynı eserin Harezmi ve Çağatay sahasına ait iki ayrı nüshasında bu farklılığı görmek mümkündür. Mesela *Kıyasü'l-Enbiyâ*'nın Londra ve Paris nüshalarında iki farklı yazım söz konusudur:

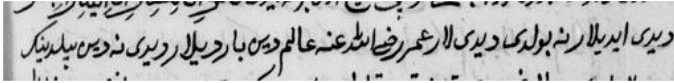
gevher su boldı andın... [Londra Nüshası 3r/10].

...su boldı andın... [Paris Nüshası 3a/4].

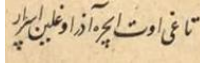

têdi aydılar ne boldung aydı 'Ömer rażiyya'llāhu 'anhu dünyādın bardı aydılar nedin bilding aydı [Londra Nüshası 239r/15]

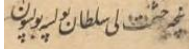

didi aydılar ni boldı didiler 'Ömer rağıyya'llāhu 'anhu 'ālemdin bardılar didi nidin bilding [Paris Nüshası 250b/14]

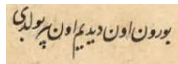
Muhabbet-nâme'nin 1510 yılında istinsah edilen B nüshasında, eserin istinsah edildiği saha ve zamana uygun olarak Türkçe kelimelerde üç noktalı sin ve üç noktalı be yazımı yaygındır.

tağı ot içre Āzer oğlın asrar [B 291r].

niçe haşmetli sulţān bolsa bolsun [B 311v].

burun on didim on bir boldı [B 309r].

2. Ses Bilgisi Açısından Harezmi Türkçesinden Ayrılan Temel Özellikler

2.1. /d/ sesinin durumu

Eski Türkçe /d/ sesi, Karahanlı Türkçesi döneminde /d/ şeklinde karşımıza çıkar. Harezmi Türkçesi eserlerinde ise /d/ ~ /y/ arası bir geçişin olduğu söylenebilir. Harezmi Türkçesi eserlerinde aynı kelimenin /d/'li ve /y/'li yazımları bir arada görülse de /d/'li örnekler çoğunluktadır. Mesela *ağaq* “ayak” kelimesinin *ağaq* ve *ayaq* şeklinde kullanım sıklıkları şöyledir: *ağaq* (KE 134, ME 3, HŞ 77, MM 8, NF 72) ~ *ayaq* (KE 31, ME 2, HŞ 20, MM 3, NF Ø) (Ata 2016: 67).

Muhabbet-nâme'de Karahanlı-Harezmi yazı geleneğinin temel ses bilgisi özelliklerinden biri olan /d/ sesi görülmektedir. /d/'li örnekler, az sayıda da

olsa Nevayî öncesinde Çağatay Türkçesi ile yazılan eserlerde dahi görülmektedir; fakat /d/ ~ /y/ açısından Muhabbet-nâme, /y/ tarafındadır: *koyğan* “koyan” [B 290v]; *iygü* “iyi” [B 292r]; *kiyür-* “giydirmek” [B 292v]; *yay-* “yaymak” [B 292v]

Sadece *adağ* “ayak” ve *kuduk* “kuyu” ve *idgü* “iyi” birer örnekte *dal* ile yazılmıştır²:

Ķara ming al yangaķingda yaraşur

Başım dāyim adakıngka³ yaraşur

“Kara ben, al yanağına yakışış; başım her zaman ayağına yakışış.” [A 164a; B 295v].

Ķuyaş her kün yüz urur ol kapuķķa

Cemāling saldı Yūsufnı kudukķa⁴

“Güneş[in ışıkları] her gün o kapıya vurur; güzelliğın Hz. Yusuf’u kuyuya attı.” [A 170a; B 304r].

Cihānnı idgü⁵ atıng tuttu muĶlak

Yaman közdin yuraķ tutsun sini Ħaķ

“Cihanı iyi adın kayıtsız şartsız zapt etti; seni Allah, kem gözlerden uzak tutsun.” [A 163b; B 295v].

2.2. /w/ sesinin durumu

Eski Türkçe söz içi ve söz sonu /b/ sesi Karahanlı Türkçesi eserlerinde /w/, Harezmi Türkçesi eserlerinde /w/ ve /v/ olarak görülür. Harezmi Türkçesi eserleri /w/ ~ /v/ açısından /w/’li yazımları pek çok örnekte muhafaza etmiştir. Muhabbet-nâme’de /w/’li tek bir örnek dahi görülmemektedir. *avla-* “avlamak” [B 303v]; *çevür-* “çevirmek” [B 309r]; *siv-* “sevmek” [B 301r]; *su* “su” [B 291r]...

2.3. /g/ sesinin durumu

Söz içi ve söz sonu /g/ sesi, Harezmi Türkçesi eserlerinde çoğunlukla korunmuştur. Fakat Oğuzca tesiri ile bazı örneklerde /-g-/ ve /-g/’nin düştüğü görülür. Harezmi Türkçesi eserleri, /-g-/ > /-Ø-/ ve /-g/ > /-Ø/ değişmesi açısından incelendiğinde bütün eserlerde bu değişimin az çok görüldüğü, fakat eserlerin /g/ sesini çoğunlukla koruduğu anlaşılır. Az sayıda örnekte görülen /-g/ > /-k/ değişmesi ise Çağataycanın bir tesiri olarak yorumlanabilir.

Muhabbet-nâme’de *uluğ* “ulu” kelimesinde /-ğ/ korunmuştur. Bu örnek dışında ise *arı* “arı, temiz, saf” [291r; 304r] kelimesinde /-g/’nin düşmesi; *katıķ* “katı” [290v; 296r]; *ķuruķ* “kuru” [290v]; *mundak* “bunun gibi” [291r; 307v]; *ķamuķ* “bütün(ü), hepsi” [292v; 294r; 296r; 297r; 298r (2); 301r (2); 304r; 304v; 307r; 308r; 308v]; *kuduk* “kuyu” [304r]; *açık* “acı” [307r] kelimelerinde ise Harezmi Türkçesinde bir iki örnekte karşımıza çıkan (Kıyasat’l-Enbiyâ’da) /-ğ/ > /-k/

² Uygur harfli nüshada /d/ için ayrı bir işaret yoktur.

³ A *ayaķingğa*

⁴ A *kudukķa*

⁵ B *iygü*

değişmesinin görülmesi ve bu kelimelerin /-ğ/'li şekillerinin olmaması eserin dili ile ilgili önemli ipuçları vermektedir.

Hüsrev ü Şirin'de olduğu gibi {+IXg} eki, Arap harfli B nüshasında çok sayıda örnekte {+II} şeklindedir: *şeker dudağlı* “şeker dudaklı” [308v]; *şîrîn sözli* “şirin sözlü”; *devletli* “bahtlı” [292r]; *tatlı sözli* “tatlı sözlü” [298v]; *ming türli* “bin türlü” [303r]; *irinli* “irinli” [308r]; *haşmetli* “haşmetli” [311v]. {+IU}’lu örnekler ise şunlardır: *körklü* “güzel” [296v]; *körklürek* “en güzel” [301r]; *ay yüzlü* “ay yüzlü” [302r]. Bu kelimelerin {+IXg}’lı şekilleri görülmemektedir. Uygur harfli nüshada ise ekin {+II} şekli görülmez, ek {+IU} şeklindedir.

Uygur Harfli Nüsha	Arap Harfli B Nüshası
tatlı [166b]	tatlı [298v]
közlü [172a]	közli [308v]
sözlü [172a]	sözli [308v]
dudağlı [172b]	dudaklı [308v]

{+IXg}, sadece *yanglıg* “gibi” kelimesinde iki örnekte bulunmaktadır. Kelime daha çok *yanglık* şeklindedir. {+Iık} ise *enfâşlık* “nefesli”; *salтанатlık* “saltanatlı”; *vefâlık* “vefâlı”; *yanglık* “gibi” gibi çok sayıda örnekte görülmektedir.

Süleyman salтанатlık pâdişâ[h] sin

Mesîh enfâşlık⁶ Yûsuf-likâ sin

“Hz. Süleyman’ın saltanatu gibi [bir] padişahsın; Mesih nefesli, Yusuf yüzlüsün.” [A 162a B 294r].

{-ğan} eki *yaratқан* “yaratıcı” [293r; 295r]; *uçқан* “uçan” [307v; 311v]; *ayıtқан* “söyleyen” [313v] kelimelerinde açık şekilde *kaf* ile yazılmıştır. {-ğan} ekinin Harezmi Türkçesindeki şekli ile korunduğu üç örnek vardır: *koyğan* “koyan” [A 160a; B 290v]; *yuğan* “yıkayan” [A 160a]; *vefâ kılgan* “vefâ eden” [A 164a; B 295v].

2.4. ti- > di-; tég > dég; taqı > dağı gibi kelimelerde görülen /t-/ > /d-/ değişmesi

Harezmi Türkçesi eserlerinde bazı istisnalar dışında /t-/ sesi korunmuştur. Bu ses, Çağatay Türkçesinde de korunmakla birlikte özellikle *ti-*; *tég* ve *taqı* kelimelerinde /t-/ > /d-/ değişmesi görülmektedir. Bu hususiyet, Harezmi ve Çağatay sahası için ayırt edici niteliktedir.

Çağatay Türkçesinin klasik devir öncesi eserlerinde *ti-* ve *di-* bir arada kullanılmıştır, fakat *di-* şeklinin çok daha fazla kullanıldığı görülür. Lutfi Divanında 203 *di-*’e karşı 7 *ti-*; Sekkâki’de 30 *di-*’e karşı 14 *ti-*; Gülistan Tercümesinde 101 *di-*’e karşı 19 *ti-* ve Keşfü’l-Hüdâ’da 116 *di-*’e karşı 7 *ti-* yer alır. Eski Türkçeden beri “gibi” anlamında oldukça yaygın olarak kullanılan *tég* edatı, Harezmi Türkçesinde *tég* şeklinde korunmuştur. Bu edatın *dég* şekli, yalnızca Kısasü’l-Enbiyâ’da görülür. Çağatay Türkçesinde /t-/ > /d-/ değişmesi ile kalıplaşarak kullanılan bir diğer edat, *dağı* < *taqı*’dır. Edatın *taqı* şekli Semerkand-Herat ekolü şairlerinde neredeyse hiç kullanılmamıştır. Lutfi

⁶ A *enfâşlık*

Divanında yalnızca 2 örnekte görülen *tağı* dışında Sekkâkî, Atâyî ve Yusuf Emirî, Seyyid Ahmed Mirza gibi şairlerin eserlerinde edat hep *dağı* şeklinde kullanılmıştır (Şimşek – Kaynak 2023: 1559).

Muhabbet-nâme'nin dili bu hususiyet açısından Harezmi Türkçesinden ayrılmaktadır. *Ti-* fiili, Muhabbet-nâme'de *di-* şeklindedir:

Bu yirke yitti söz tağyır boldı
Burun on didim on bir boldı
 “Bu yere geldi, söz bozuldu; öncesinde on dedim, on bir oldu.” [B 309r].

Tég edatı; Muhabbet-nâme'de *dik* ve *tik* şeklindedir:

Bilür min kim sizing dik bolmadı iy cān
Boyun sundum cefāğa kul min iy cān
 “Ey sevgili, bilirim, sizin gibi olmadı; cefaya boyun eğdim, kulum.” [B 308v].

Kuyaş tik devleting tábende bolsun
İşikingde yitti kök bende bolsun
 “Devletin güneş gibi parlansın; eşiğinde yedi kat gök kulun olsun.” [B 294v].

Tağı edatı ise eserde *dağı* ve *tağı* şeklindedir:

Çevürmen yüz niçe kim kilse miñnet
Cefā sizdin tağı bizdin muhabbet
 “Yüzlerce sıkıntı gelse de ben size yüz çevirmem; cefa sizden ve muhabbet bizden[dir]. [B 309r].

Bir az kiçti dağı meclis ısındı
Ķadeh çevrülde vü mey başka mindi
 “Biraz geçti ve meclis ısındı; kadeh döndürüldü ve şarap başa bindi (sarhoş etti).” [B 293r].

2.5. {-mAz} olumsuzluk ekinin {-mAs} şekli⁷

{-mAz} olumsuzluk eki, Harezmi Türkçesinde hem {-mAz} hem de {-mAs} olarak görülür. Çağatay Türkçesinde ise bu ek, Doğu Türkçesinin bir özelliği olarak {-mAs} şeklinde umumileşmiştir. Muhabbet-nâme'de ek, istisnasız olarak {-mAs} şeklindedir. *kalmas* “kalmaz” [295r]; *bolmas* “olmaz” [298v; 308v]; *ulaşmas* “ulaşmaz” [301v]; *bulmas* “bulmaz” [302r]; *ķutulmas* “kurtulmaz” [308v]; *tükenmes* “tükenmez” [294r]; *birmes* “vermez” [295r; 298v]; *yitmes* “yetmez” [296r]; *kirekmes* “gerekmez” [296r]; *bilmes* “bilmez” [301v; 302v; 307v]; *tingelmes* “denk olmaz” [304r]; *hāşul itmes* “ortaya çıkarmaz” [304r]; *yitmes* “yetmez” [304r]; *ilmes* “dikkate almaz” [304v]; *tilemes* “dilemez” [307v]; *ingremes* “ağlayıp sızlamaz” [309r].

3. Şekil Bilgisi Açısından Harezmi Türkçesinden Ayrılan Temel Özellikler

⁷ Bu özelliği Uygur harfli nüshadan /z/ ve /s/ birbirinin yerine kullanıldığı için yazımdan takip etmek mümkün değildir, bu sebeple verilen örnekler Arap harfli B nüshasındandır.

3.1. {-IsAr} gelecek zaman eki

Bu ek Harezmi Türkçesi eserlerinden sadece Hüsrev ü Şirin’de iki yerde tespit edilmiştir (Ata 2016: 93; Toprak 2005: 262). Muhabbet-nâme’de de iki yerde tespit edilmektedir.

*İçelim⁸ bâdeni güller solısar
Tenimiz ‘âkıbet toprak bolısar*

“Şarap içelim, güller solacak; tenimiz sonunda toprak olacak.” [A 173a; B 309r].

3.2. imes + [şahıs zamiri] olumsuz bildirme

Harezmi Türkçesinde *ermez* veya *ermes* + [şahıs zamiri] şeklinde kullanılan olumsuz bildirme, Çağatay Türkçesinde genellikle *imes* + [şahıs zamiri] şeklindedir. Bildiricinin Harezmi Türkçesinde *ermez* veya *ermes* yerine *imes* şekli, Kısasü'l-Enbiyâ’da ve Hüsrev ü Şirin’de görülür. Muhabbet-nâme’de *ermez* veya *ermes* yoktur.

*Ṭama‘ dāmında kalur kuş imes min
Telim eyvân üze uçkan hümâ min*

“Tamah tuzağında kalmış kuş değilim; ben birçok köşk üzerinde uçan hüma kuşuyum.” [B 311v]⁹.

3.3. {-gII} teklik 2. şahıs pekiştirme/emir ekinin {-ğın} ve {-kıl} şekli

Nehcü'l-Ferâdis’te 2, Mu’înü'l-Mürîd’de 3 ve Hüsrev ü Şirin’de 1 yerde ek, {-GII} olarak geçmektedir. Ayrıca Nehcü'l-Ferâdis ve Hüsrev ü Şirin’de birer örnekte ek {-kıl} şeklindedir (Ata 2016: 95). Muhabbet-nâme’de ise ek 3 yerde {-ğın}, (D nüshasında 2 yerde {-gin}) şeklindedir. Ayrıca Muhabbet-nâme’de /t/ ve /k/ ile biten fiillerden sonra ek, sert sessiz benzeşmesine uğramakta ve {-kıl} şeklini almaktadır:

*Bu kün tangka tigin mey nüş kılğın
Bedihe bu gazelni güş kılğın¹⁰*

“Bu gün tan vaktine kadar şarap iç; hazırlıksız söylenen bu gazele kulak ver.” [B 292v].

*Kil iy uçmak güli çimgenke çıkıl
Bu kün oturmağıl eyvân içinde*

“Ey cennet gülü, gel, çimene çık; bugün köşte oturma.” [A 163a; B 294v].

3.4. {-Xptur} öğrenilen geçmiş zaman eki

Harezmi Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman çekimi için {-mİş} + şahıs zamiri kullanılmaktadır. Harezmi Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman çekimi için birkaç örnekte karşımıza çıkan {-Xp} + şahıs zamiri veya {-Xpdur}, Mi’rac-nâme’de ve Kısasü'l-Enbiyâ’da görülmektedir. Mi’rac-nâme’nin Harezmi Türkçesi ile değil

⁸ A içeli

⁹ A nüshasında bu beyit yoktur.

¹⁰ A nüshasında bu beyit yoktur.

Çağatay Türkçesi ile yazıldığı bilinmektedir (bk. Mert 2023). {-Xptur} Çağatay sahasında öğrenilen geçmiş zaman çekimi için kullanılan iki tip ekten biridir.

Muhabbet-nâme'de {-mİş} sadece sıfat-fiil görevinde kullanılmaktadır. Öğrenilen geçmiş zaman çekimi, 3. tekil şahıs için {-UptUr} (7 yerde) şeklindedir.

Cemālingdin hıred şeyda boluptur
İçim bağrım¹¹ kamuğ sevdā toluptur
 “Cemalinden akıl delirmiş; içim bağrım hep seveda dolmuş.” [A 170a; B 304r].

3.5. {-mAn} olumsuz geniş zaman eki

Harezmi Türkçesinde 1. tekil şahıs olumsuz geniş zaman çekimi, {-mAz / -mAs} + men ile kurulmaktadır. {-mAn}, Nehcü'l-Ferâdis'te 2, Kıyasü'l-Enbiyâ'da 4 örnekte görülürken Hüsrev ü Şirin'de olumsuz 1. tekil şahıs geniş zaman çekiminin yarısı {-mAz} + men; diğer yarısı ise {-mAn}'lıdır (Ata 2016:90).

Muhabbet-nâme'de bu çekim için {-mAz / -mAs} + men tek bir örnekte dahi görülmez. Bunun yerine {-mAn} kullanılır. {-mAz / -mAs} + men ve {-mAn} ekleri Harezmi ve Altın Ordu sahasını birbirinden ayırt eden özelliklerden biri olarak kabul edilebilir.

Köngülke özgening mihrin yavutman
Yıraq[lık] birle min sizni unutman
 “Gönüle başka birinin güzelliğini yaklaştırmam; uzaklık ile ben sizi unutmam.” [A 165b; B 297v].

4. Söz Varlığı Açısından Harezmi Türkçesinden Farklılıklar

davis- “bitmek”

Davışkıncā gāzel şeh gūş kıldı
Manga hil'at kiyürüp koş tuttı
 “Gazel bitince şeh dinledi; bana hilat giydirip içki ikram etti.” [B 292v]¹².

Harezmi Türkçesi eserlerinde görülmeyen bu kelime, Kıpçakçaya özgüdür. Codex Cumanicus'ta *tavus-* / *tuvus-* “tamamlamak, bitirmek, tüketmek” (Argunşah ve Güner 2022: 676) olarak kayıtlıdır.

ķarak “göz bebeği, göz > süzgün bakış” // **ķaraķçı** “çapulcu, yol kesen, talan eden”

Ayutķil iy sözi yalğan cefā-kār
ķaraķları ķaraķçı özi 'ayyār
 “[Şöyle] söyle: Ey yalancı cefakâr; göz bebekleri talancı, kendisi hırsız [olan].” [A 165a; B 297r].

¹¹ A köngül içre

¹² A nüshasında bu beyit yoktur.

Dîvânü Lugâtî't-Türk'te geçen (DLT 685) az sayıda Moğolca kelimedenden biri olan *karak* < Mo. *kara-* “bakmak, görmek”, Hüsrev ü Şirin’de ve Kıyasü'l-Enbiyâ'da görülmektedir. *aķar yaşıum yusuf tiyü karakdın* (HŞ 2272); *yüzi küün teg yaruķ, yangakları kızıl nār teg, engi komiyur, karakları kaynayur* (KE 75r/17). *karakçı* ise Muhabbet-nâme dışında Harezmi Türkçesi eserlerinden sadece Hüsrev ü Şirin’de tanıklanır. *karakçıdın ni korksun yoksul iy yār* (HŞ 2283). *karakçı* “(sevgilinin gözü) çapulcu, yol kesen, talan eden” anlamlarında Çağatay sahası şairleri tarafından bir mazmun olarak kullanılmıştır: *karakçı közining ol alı köp karasına bak* (LD 891); *ol sining cādū karakçı ikki ‘ayyārning* (GD 2000); *karakçı irür közüng sürme anga ne hācet* (ŞHD 315).

kirişme “cilve, naz”

Kirişme birle ‘āşık öltürür siz

Siz öltürgen kişi ölgey mü hergiz

“Cilve ile âşık öldürsünüz; sizin öldürdüğünüz kişi hiç ölür mü?” [A 170a; B 304r].

Harezmi Türkçesi eserleri arasında sadece Hüsrev ü Şirin’de kayıtlanır: *kümüşdin alma yanglıg aķ saķakı / nāzüklükdin öte körnür tamāķı/ kirişmesi yıkar cān u cihām* (HŞ 4171). Harezmi sahasında kullanılmayan, ilk defa Altın Ordu sahasında tanıklanan bu kelimenin asıl kullanım alanı Çağatay sahasıdır: *ösrük közüng kirişme bile çün kıya bakar* (LD 502); *közüng kirişme bile hay yazuķlı Sekkākī* (SD 461); *kirişme birle yana cānım içre saldı şūr* (ŞHD 48).

koş “(içki) (bir çift) kadeh”

Kil iy ay yüzlü dilber tut birer koş

Birer koş birle kılğıl bizni med-hūş

“Ey ay yüzlü dilber, gel, bir kadeh tut; bir kadeh ile bizim aklımızı başımızdan al.” [B 302r]¹³.

Bu kelime Harezmi Türkçesi eserleri arasında yalnızca Hüsrev ü Şirin’de geçer: *bu söz aytıp koş içti ve içürdi* (HŞ 567). Kelimenin asıl kullanım alanı Çağatay sahasıdır: *Ger Nevāyī bir ayağ gāhī içer gam defīga / Zāhid andın özni gamgīn tutsa içdik imdi koş* (NŞ 243); *çü bir cāmnu mihmān kıldı nūş / ayaķçı körüng tırfa kim tuttu koş* (Sİ 5459).

körkkebay “(sevgili) güzellik zengini”

Selāmınnı tigür ol körkkebayğa¹⁴

Kim urur¹⁵ çehresi ming ta‘ne ayğa

“O güzellik zengini, çehresi binlerce kez söven aya selamımı ulaştır.” [A 165a; B 297r].

Perī ruhsārelerning körkkebayı

Yüzüng nevrüz u kaşing bayram ayı

¹³ A nüshasında bu beyit yoktur.

¹⁴ A dil-sitāna

¹⁵ A urar

“Peri [gibi] yanakların güzellik zengini; yüzün bahar, kaşın bayram ayı.”
[A 164a; B 295v].

Körk “güzel, güzellik” + *bay* “zengin” kelimelerinden müteşekkil bu kelime, Çağatay sahasına özgüdür. Tarihî Türk dili alanında, Nevayî'nin eserlerinde ve çağdaşlarında görülür: *Ay Nevâyî şohbetingdin kılsa 'ār ol körkebay / Yok 'aceb nivçün ki sinsin bir gedā ol barlıg* (GS 311); *'Arızındur şafha-i hüsn ü cemāl ay körkebay/ 'Anberin zülfüng çikiptür her sarı dāl üstine* (ŞHD 270).

oram “sokak”

Oramung itlerinin ittiḥādı

Köngüller maqşüdi cānlar murādı

“Sokak itlerinin [âşıklar] bir araya gelmesi; gönüllerin isteği, ruhların muradıdır.” [B 301v].

Yüzüngde işneyür devlet nişāni

Oramung toprağı baht āşyāni

“Baht açıklığı yüzünde parlıyor; sokağının toprağı mutluluk yuvasıdır.”
[A 165b].

Oram, Nehcü'l-Ferâdis ve Hüsrev ü Şirin'de kayıtlanır. *andın song hemîşe 'ādātı ol erdi kim oramqa çıkar erdi* (NF 106/9); *kizip şeker oramunda yürüyü* (HŞ 2991).

Kelimenin asıl kullanım alanı ise Çağatay sahasıdır. Kelime, Çağatay şiirinde Divan Edebiyatı'nda olduğu gibi “sevgilinin sokağı”, “sevgilinin sokağındaki köpekler” anlamında kalıplaşmıştır. *cemāl u cāh ilidin yüz ferāgātım bardur / oramung iti manga āşinā kirek olsa* (LD 175). *zamāne fitnesidin eymenip ḥimāyet üçün / oramung iti bile boldum āşinā niteyin* (GD 2160).

örge “çadır, han çadırı”

Buyurdi örge şād-revān uruldi

Kadeḥ kiltürdiler meclis ḫuruldi

“Emretti, çadır ve şadırvan kuruldu; kadeh getirdiler; meclis kuruldu.”
[A 161a; B 291v].

Harezmi Türkçesi eserlerinde görülmeyen bu kelime, Moğolcadır < *örgüce(n)*. (TMEN I: 166). Kelimenin kullanım alanı Çağatay sahasıdır. *oñ yaqda altı aq örge ve sol yaqda altı aq örge tiktürdi* (ŞT 142).

sayḫal “(argo) (içki) cila”

Kil iy sākī nazardın salmağil kel

Kitür ol mey ki bolğay bizke sayḫal

“Ey saki, gel, bakışını kaçırma, gel; o şarabı getir ki bize cila olacak.”
[B 304v]¹⁶.

Harezmi sahası eserlerinde görülmeyen bir diğer kelime, *sayḫal*'dir. Muhabbet-nâme'de argo anlamıyla “cila, sert içkiden sonra içilen hafif içki” olarak yer alır.

¹⁶ A nüshasında bu beyit yoktur.

Hüsrev ü Şirin’de gerçek anlamı (“parlak, aydınlık”) ile geçer: *bu könglüm közgüsin saykal kılu bir* (HŞ 5).

yaқты ~ yahtu “ışık, nur”

İcāzet birsengiz tang yaqtusı tik

Cihānga hüsningiz çavın yayayın

“İzin verirsiniz, cihana sabah ışıkları gibi [olan] güzelliğinizin şöhretini yayayım.” [B 292v].

İki yaqtu gevher ‘ālemğa birgen

Muhabbet gencini Ādemğa birgen

“İki parlak cevheri âleme veren; muhabbet hazinesini Hz. Adem’e veren.” [A 160a].

Bu kelime, Harezmi Türkçesi ile yazılan eserler arasında Hüsrev ü Şirin’de ve Meşhed Nüshası [293 No.] Kur’an tercümesinde de görülmektedir. *sokurğa ni çirāğ ni yahtu kün yok* (HŞ 4658). Kelimenin Hüsrev ü Şirin’de kullanılması, eserin Altın Ordu sahasında yazılması ile; Kur’an tercümesinde kullanılması ise ilgili tercümenin lehçe farklarını da göstermesi ile açıklanabilir. Nitekim tercümede *yahtu*, *yaruk* kelimesinin altına notlanmıştır: *taķı yaruk (yahtu) boldı yir idisining ...* [28a/7]. Kelimenin Doğu Türkçesindeki denk çifti *yaruk*’tur ve Harezmi Türkçesi eserlerinde *yaqtu* ~ *yahtu* değil *yaruk* kullanılmıştır. Kelime, Çağatay Türkçesinde de *yağdu*, *yahtu*, *yahtı*, *yahtu* şeklinde görülmektedir. *kuyaş kim saldı ‘ālem içre yağdu / yetiştı peşşedin ‘ankāğa tēgrü* (AL 2583); *baħır-ı a‘zāmda çerāğı yahtıdur* (ŞHD 33); *bu yahtu tāli‘ing ol cān sipihrning māhı* (SD 524).

Sonuç

Muhabbet-nâme, Altın Ordu sahasında yazılmış olması sebebiyle Hüsrev ü Şirin’in dili ile birtakım ortaklıklar paylaşmaktadır. Fakat Muhabbet-nâme özellikle /d/ ve /w/ seslerini muhafaza etmemesi; Arap harfli B nüshasında Çağatay sahasına özgü yazım ve ses bilgisi özellikleri göstermesi sebebiyle Hüsrev ü Şirin’in dilinden uzaklaşmaktadır. Eserin Harezmi Türkçesinden ayrılan belli başlı dil özellikleri şunlardır:

1. Arap harfli nüshada *sin* ve *be*’nin üç noktalı *sin* ve üç noktalı *be* şeklinde yazılması
2. /d/ sesinin olmaması
3. /w/ sesinin olmaması
4. /-g-/ ve /-g/ sesinin korunmaması, /-g/ sesinin /-K/ olması
5. *ti* > *di*-; *tég* > *dég*; *taķı* > *dağı* gibi kelimelerde görülen /t/ > /d/ değişmesi
6. olumsuzluk ekinin {-mAs} şeklinde olması
7. gelecek zaman eki olarak {-IsAr}’ın kullanılması
8. olumsuz bildirmenin *imes* + [şahıs zamiri] şeklinde kurulması
9. {-gIl} teklik 2. şahıs pekiştirme/emir ekinin {-ğın} ve {-kıl} şeklinde görülmesi
10. öğrenilen geçmiş zaman eki olarak sadece {-Xptur} kullanılması

11. olumsuz geniş zaman eki olarak sadece {-mAn} kullanılması
12. söz varlığı

İslamî devreye ait Uygur harfli eserlerin (*Sirâcü'l-Kulûb*, *Mes'ele Kitabı*, *Râhatü'l-Kulûb*, *Bahtiyâr-nâme* vd.) pek çoğu Mansur Bahşı tarafından istinsah edilmiştir. Muhabbet-nâme'nin müstensihi de Mansur Bahşı'dır. Eserin Uygur harfli nüshası orijinalinden 79 yıl sonra istinsah edilmiş olmasına rağmen, dil özellikleri itibariyle müstensihin istinsah ettiği diğer eserler gibi klasik öncesi Çağatay Türkçesidir.

Muhabbet-nâme, literatürde Harezmi Türkçesinin başlıca eserlerinden biri olarak kabul edilegelmiştir. Eser, Harezmi Türkçesinin karakteristik özellikleri açısından değerlendirilmiş ve eserin günümüze ulaşan nüshalarının istinsah edildiği dönem ve sahanın dil özelliklerini yansıttığı tespit edilmiştir. Muhabbet-nâme, 1353/1354 yılında yazılmıştır, fakat eserin günümüze ulaşan nüshaları, eserin telif edildiği dönemin dil özelliklerini yansıtmaktan uzaktır. Bu sebeple eserin Harezmi Türkçesi eserleri (*Nehcü'l-Ferâdis*, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Mu'inü'l-Mürîd*, *Satırarası Kur'an Tercümelere* (*Meşhed Nüshaları*, *Hekimoğlu Nüshası*, *Özbekistan Nüshası*) ve *Anonim Kur'an Tefsiri*) arasında değerlendirilmesi yeniden düşünülmelidir.

Kısaltmalar ve Kaynakça

AL Abuşka Lugati; **DLT** Dîvânu Lugâtî't-Türk; **GD** Gedâyî Dîvânî; **GS** Garâ'ibü's-Sıgâr; **HŞ** Hüsrev ü Şirin; **KE** Kıyasü'l-Enbiyâ; **LD** Lutfî Divanı; **ME** Mukaddimetü'l-Edeb; **MM** Mu'inü'l-Mürîd; **NF** Nehcü'l-Ferâdis; **NŞ** Nevâdirü's-Şebâb; **SD** Mevlâna Sekkâkî Divanı; **Sİ** Sedd-i İskenderî **SHD** Şiban Han Dîvânî; **ŞT** Şecere-yi Terâkime

AKAR, Ali (2005). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

ARGUNŞAH, Mustafa (2021). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit.

ARGUNŞAH, Mustafa; GÜNER Galip (2022). *Codex Cumanicus*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

ATA, A. (2019). *Rabgüzî Kışâşü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) Giriş – Metin – Dizin*. II Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu.

ATA, Aysu (2016). *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi.

CAFEROĞLU, Ahmet (1972). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Enderun.

CLAUSON, Gerard (1928). "A Hitherto Unknown Turkish Manuscript in Uighur Characters." *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*. 1: 99-130.

ECKMANN, Janos (1979). "Harezmi Türkçesi." *Tarihi Türk Şiveleri*. Ankara: Sevinç Matbaası.

ECKMANN, János (2012). *Çağatayca El Kitabı*. (çev. Günay Karaağaç). İstanbul: Kesit.

ERASLAN, Kemal (1999). *Mevlâna Sekkâkî Divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2012). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ.

ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâtî't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

ERDEM UÇAR, Filiz Meltem (2022). *Gedâyî Dîvân (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

EREN, Hasan (2020). *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)*. (haz. Şükrü Halûk Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu.

GANDJEI, Tourkhan (1958-1959). "Il Muhabbet-nâma" di Horazmî" *Annali dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli*. Nuova Serie, volume VII; "Il lessico del "Muhabbat-

- nāma". *Annali dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli*. Nuova Serie, volume VIII. Tipografia del Senato, del dott. Bardi. Roma.
- HACİEMİNOĞLU, Necmettin (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KAÇALIN, Mustafa Sinan (2011). *Niyâzi Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar el-Luğâtu'n-Nevâ'îyye ve'l-İstişhādâtü'l-Cağâtâ'îyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KARAĞAÇ, Günay (1997). *Lutfî Divanı Giriş – Metin – Dizin – Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KARAÖRS, Metin (2016). *'Alî Şîr Nevâyî Nevâdirü's-Şebâb*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KARASOY, Yakup (1998). *Şiban Han Divânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasımlar)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KÖPRÜLÜ, Fuat (1945). "Çağatay Edebiyatı." *İslam Ansiklopedisi*, C III.
- KUT, Günay (2003). *'Alî Şîr Nevâyî Garâ'ibü's-Şığâr İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- MERT, A. (2023). *Uygur Harfli Mi'râc-nâme Giriş – Metin – Aktarma – Dizinler – Tıpkıbasımlar*. Konya: Palet.
- NADJİPA, Emir Nadjip (1961). *Horezmî, Muhabbat-nama*. İzdanie, teksta, transkripsiya, perevod i issledovanie. Moskva.
- Nehcü'l-Ferâdis Uştmahlarning Açuq Yoli (Cennetlerin Açık Yolu)*. Mahmûd bin 'Alî. (Tıpkıbasım ve çeviriyazı János Eckmann), (Yayımlayanlar Semih Tezcan – Hamza Zülfikar), (Dizin-Sözlük Aysu Ata). (2014). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÖLMEZ, Zühal (2020). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-yi Terâkime*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- SAĞOL YÜKSEKKAYA, Gülден (2011). "Harezmi Türkçesi." *Karahanlıca Harezmece Kıpçakça Dersleri*. İstanbul: Kesit.
- SAĞOL, Gülден (2002). "Harezmi Türkçesi ve Harezmi Türkçesi ile Basılan Eserler." *Türkler*. C. V. Ankara: Yeni Türkiye: 804-813.
- SERTKAYA, Osman Fikri (1972). "Horezmî'nin Muhabbet-nâme'sinin İki Yeni Yazma Nüshası Üzerine." *Türkiyat Mecmuası*, 17: 185-207.
- ŞÇERBAK, Aleksandr Mihayloviç (1959). *Oguz-nâme, Muhabbat-nâme*. Pamyatniki drevne uygurskoy i staro uzbekskoy pis'mennosti. Moskva.
- ŞİMŞEK, Yaşar (2019). *Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed Nüshası [293. No.], Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*. II Cilt. Ankara: Akçağ.
- ŞİMŞEK, Yaşar; KAYNAK, Filiz (2023). "Harezmi Türkçesinden Çağatay Türkçesine Geçiş." *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 12/4: 1538-1571.
- TOPRAK, Funda (2005). *Harezmi Türkçesinde Fiil*. Ankara.
- TÖREN, Hatice (2001). *Alî Şîr Nevâyî Sedd-i İskenderî (İnceleme-Metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TÜRKMEN, Leyla (1969). *H'ârezmî Muhabbet-nâme*. Mezuniyet Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Tez No. 5779.
- YÜCE, Nuri (2002). "Hârizmi Türkçesi." *Türkler*. C. V. Ankara: Yeni Türkiye: 793-803.

Yazma Eserler

- Hârezmî *Muhabbet-nâme*. British Museum No. 8193.
- Hârezmî *Muhabbet-nâme*. British Museum No. 7914.
- Hârezmî *Muhabbet-nâme*. Millet Kütüphanesi No. 86.
- Hârezmî *Muhabbet-nâme*. Millet Kütüphanesi No. 949.
- Rabguzi *Kıyasü'l-Enbiyâ*. Paris, Bibliothèque Nationale, Suppl. Turc 1012.

“Özne Eksiltisi”ne Eleştirel Bir Bakış

A Critical View on “Subject Ellipsis”

Muzaffer Uzun

Dr. Öğr. Üyesi., Karadeniz Teknik Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Trabzon/Türkiye

e-posta muzafferuzun@ktu.edu.tr

orcid 0000-0002-6178-4799

doi 10.54316/dilarastirmalari.1414013

Atıf

Citation

Uzun, Muzaffer (2024).
“Özne Eksiltisi”ne Eleştirel
Bir Bakış. *Dil Araştırmaları*,
34: 59-76.

Başvuru

Submitted

03.01.2024

Revizyon

Revised

06.02.2024

Kabul

Accepted

26.04.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2024

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

ÖZ

Cümlelerin inşasında kullanılan *zorunlu ögeler*, *yüklem* ve onun tamlayıcıları gerek görüldüğünde söz dizimsel yapıdan düşürülebilir. Birtakım kullanımlar dışarıda bırakıldığında cümlelerin *zorunlu ögelerinden* biri, şahıs ekinin işaret ettiği *öznenin eksiltilebilen* unsurlardan biri olduğu ilgili çalışmalarda dile getirilmiştir. Bu tür cümlelerde *özne* konumunda bir isim unsurunun bulunmaması *özne eksiltisi* olarak yorumlanmış, *şahıs ekinin* gönderim ilişkisi ile bağlandığı *şahıs zamirleri* parantez içerisinde gösterilip cümlelerin *asıl öznesi* olarak tanımlanmıştır. *Şahıs eklerinin gönderim* ilişkisi ile bağlandığı *şahıs zamirlerinin* cümle düzeyindeki görünümleri, dil araştırmalarının konusu olmuş; *gizli özne*, *özne eksiltisi*, *adıl düşürme* kavramları ile tanımlanıp örneklendirilmiştir. Bu çalışmada bazı kaynaklarda bir *özne* türü olarak tanımlanan *gizli özne* ile *bağlaçlılık unsurları* içerisinde ele alınan *özne eksiltisi*, verilen örnekler üzerinden tartışılmıştır. *Şahıs zamirlerinin* cümlede *özne* konumunda bulunmasının sebebi *karşılaştırma*, *pekiştirme*, *vurgu*, *abartma* gibi birtakım anlamsal işlevler gereği olduğu, bu türden bir anlamsal işlev taşımadıkları sürece *şahıs zamirlerinin* cümlede *özne* konumunda yer alamayacağı ifade edilmiştir. Ayrıca anlamsal işlevleri gereği *özne* konumundaki *şahıs zamirlerinin* eksiltilebilen bir unsur olarak düşünülemeyeceği dolayısıyla bu tür cümlelerde bir *özne eksiltisinden* bahsedilemeyeceği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Özne, Gizli Özne, Özne Eksiltisi, Şahıs Ekleri

ABSTRACT

Necessary elements used in the construction of the sentence can be omitted from the sentence. It has been stated in relevant studies that the subject, which is one of the necessary elements of the sentence, is one of the elements that can be omitted. In such

sentences, the absence of a noun element in the subject position was interpreted as a *subject ellipsis*, and the *personal pronouns* to which the *personal suffix* is connected by the reference relationship were shown in parentheses and defined as the main subject of the sentence. The appearance of personal pronouns, in which *personal suffixes* are connected by a reference relationship, in sentences has been the subject of linguistic research. This situation is defined and exemplified by the concepts of *null subject*, *subject ellipsis*, and *pronoun-dropping*. In this study, the *null subject*, which is introduced as a type of subject in some sources, and the *subject ellipsis*, which is considered within the elements of cohesion, are discussed through the examples given. It has been stated that the reason why personal pronouns are in the subject position in the sentence is due to some semantic functions such as comparison, reinforcement, emphasis, exaggeration, and personal pronouns cannot be in the subject position in the sentence unless they have such a semantic function. It has been observed that *personal pronouns* in the subject position cannot be considered as an *elliptical element* due to their semantic functions, and a *subject ellipsis* cannot be mentioned in such sentences.

Keywords: Subject, Null Subject, Subject Ellipsis, Personal Suffixes

EXTENDED ABSTRACT

Research Purpose: The predicate and its necessary complements, which play a fundamental role in the construction of the sentence, can be omitted from the syntactic structure when necessary. These elements, which are not considered necessary for the continuation of communication in both oral and written expression and can be completed by the reader/listener, are referred to by the name of the omitted element. As a result of this information, an explanation is encountered that evaluates the absence of the subject indicated by the personal suffix in the predicate at the verbal level as *subject ellipsis* and defines the personal pronouns to which the personal suffix is connected by reference relationship in parentheses as the main subject of the sentence. In this study, it is put forward that not including personal pronouns, to which the personal suffix is connected by a reference relationship, at the sentence level cannot be considered as the dropping of an element therefore a *subject ellipsis* cannot be mentioned in such sentences. In this study, it is put forward that not including personal pronouns, to which the personal suffix is connected by a reference relationship, at the sentence level cannot be considered as the dropping of an element, therefore a *subject ellipsis* cannot be mentioned in such sentences.

Literature Review: The concept of the *null subject* is defined as a kind of ellipsis, and the absence of the subject element in the sentence, to which the person suffix in the predicate is connected by the referent relationship, is explained as subject ellipsis. *Ellipsis*, which is one of the determining factors in establishing the integrity of the text, is discussed under the headings of *subject ellipsis*, object ellipsis, locative complement ellipsis, adverbial clause ellipsis, and predicate ellipsis in studies on *cohesion*. *Ellipses* are described as syntactic gaps and explained with reasons such as preventing repetition, making less effort, and the stylistic feature of the narrator. The reason for those who talk about *subject ellipsis* is the establishment of a subject relationship with personal suffixes, which are an element of reference. Since including *common subjects* in the text would cause repetition and lead to a style problem, it was thought that the subject that could be identified through personal suffixes should be dropped. This has led to evaluations that the subject is the element that is most easily removed from the sentence.

Methodology: It has been demonstrated through selected texts that it is not possible to talk about confidentiality and a *null subject* when personal suffixes can be related to the relevant noun element thanks to the context of the text and that the semantic functions that personal pronouns bring to the text when used in the subject position prevent Turkish from being defined as *pro-drop language*.

In addition, it has been stated that not writing the common subject element in consecutive sentences should not be considered as ellipses and that writing the common subject repeatedly in such sentence series is not a correct example of expression.

Conclusions: Personal pronouns are included at the sentence level only when they are used with semantic functions such as *reinforcement, comparison, othering, irony, and exaggeration*. When these semantic contributions are not needed, the presence of personal pronouns *-ben, sen, o, biz, siz, onlar-* in the sentence is not grammatical, since the personal information in the predicate serves as the subject. This difference shows that personal pronouns cannot be considered a dropped element. In this respect, the absence of personal pronouns in the syntactic structure should not be explained as ellipses and Turkish should not be defined as a *pro-drop language*.

The non-rewriting of the subject in sentences whose subject is common has been called *subject ellipsis* in some sources. In such ordered sentences that follow each other in meaning and have a common subject, the subject that has previously appeared in the text as a word or group of words is not included again in the same way in the next sentence. In such cases, including the subject in the surface structure is no longer a choice, and its use creates a situation contrary to the nature of the language.

Personal suffixes in the predicate indicate that the subject is always in the sentence. For this reason, personal pronouns representing the noun elements they are attached to are included in the syntactic structure only when there is a possibility of ambiguity, and the relevant noun elements are included in the syntactic structure when new information about the subject needs to be included in the text. When the subject changes, it is necessary to have a noun element or personal pronoun in the syntactic structure. When it is related to ongoing subject knowledge, it would not be correct to explain the fact that the subject is not included in the word or word group at the sentence level as the *subject ellipsis*.

0. Giriş

Cümle öğeleri ile ilgili kimi tasniflerde cümleyi oluşturan unsurlar, *temel/ana ögeler* ve *tamamlayıcı/yardımcı ögeler* olmak üzere iki alt başlıkta değerlendirilmiş, *yüklem* ve *özne*, *temel öge* iken nesne, yer tamlayıcısı ve zarf tümleci *tamamlayıcı ögeler* olarak belirlenmiştir. Bu durumda cümle, ancak *yüklem* ile *öznenin* birlikte varlığına bağlıdır ve bu iki unsur olmadan bir düşüncenin başkasına iletilebilmesi mümkün değildir.¹ Başka bir tasnifte cümlenin temel ögesi, öteki ögelerin belirleyicisi sadece *yüklem* iken *özne*, cümlede yüklemden sonra gelen en önemli öge, yüklemle ayrılmayan parçası, fiile öteki unsurlardan daha yakın olan ögedir.² Aynı konunun ele alındığı kimi kaynaklarda ise cümle; *temel/ana öge yüklem* ve onu çeşitli yönlerden tamamlayan, yüklemle anlam, soy, çatı özelliği ve ihtiyacına göre belirlenmiş

¹ (Dizdaroğlu 1976: 13), (Esin 1997: 191), (Daşdemir 2000: 169), (Erkman Akerson 2016: 154), (Eker 2010: 392), (Ergin 1993: 376), (Karaağaç 2011: 223), (Karaağaç 2012: 501), (Özmen 2013: 20), (Baskakov 2017: 13).

² (Özkan ve Sevinçli 2012: 103, 109).

zorunlu ve yardımcı ögelerden oluşur.³ Cümlelerin aslı unsurları arasında yüklemlemin yanında öznenin sayılması, sonrasında öznenin birinci yardımcı unsur olarak görülmesi, zamanla cümlelerin temel unsuru yüklemdir ve diğere unsurlar onun tamlayıcılarıdır görüşüne evrilmiştir (Turan 1999: 77). Yüklemlemin temel unsur olarak kabul edildiğı söz dizimsel kuruluşta cümle ögeleri arasında hiyerarşik bir düzenden bahsedilir ve bu düzende belirleyici dilsel birim, fiildir. Fiillerin sahip olduğı yönetim çerçevesi ile o cümlede bulunması gereken zorunlu ve cümlelerin anlamını genişleten seçimlik ögeler belirlenir (Erkman Akerson 2016: 158). Belirlenen dil bilgisel ilişkiler içinde özne ile ilgili ilke⁴, yüklemi kuracak çekimli fiil özne gerektirir, şeklindedir ve özne sözcüksel olarak gerçekleşmediğinde yüklemdeki şahıs ekleri, özneyi biçimsel olarak belirler (Uzun 1990: 144). Cümlelerin inşasında temel rol üstlenen yüklem ve onun zorunlu tamlayıcıları, gerek görüldüğünde söz dizimsel yapıdan eksiltilebilir. Hem sözlü hem de yazılı anlatımda iletişimin sürdürülebilmesinde gerekli görülmeyen, okuyucu/dinleyici tarafından tamamlanabilen bu ögeler, düşürülen unsurun adıyla anılır. Bu bilgiler neticesinde yüklemdeki şahıs ekinin işaret ettiğı öznenin söz düzeyinde bulunmayışını özne eksiltisi olarak değerlendiren ve şahıs ekinin gönderim ilişkisi ile bağlandığı şahıs zamirlerini de parantez içerisinde gösterip cümlelerin aslı öznesi olarak tanımlayan bir yaklaşımla karşılaşılır.

Bu çalışmada şahıs ekinin gönderim ilişkisi ile bağlı olduğı şahıs zamirlerine cümle düzeyinde yer verilmemesinin eksilti olarak değerlendirilemeyeceğı, bu tür cümlelerde bir özne eksiltisinden bahsedilemeyeceğı görüşü ileri sürülmektedir. Çalışma etken çatılı fiillerin yüklem olduğı cümlelerdeki öznenin konumu ile sınırlandırılmış, bu itibarla geçişsiz-edilgen, geçişli-edilgen çatılı fiillerin yüklem olduğı cümlelerdeki şahıs eklerinin gönderim ilişkisine değinilmemiştir.⁵ Gizli özne, özne eksiltisi kavramlarına dair kaynaklardaki temel izahlar ışığında şahıs eklerinin cümlelerin öznesi olarak değerlendirilmesi gerektiğı, şahıs ekleri ile bağlantılı şahıs zamirlerinin metin bağlamı sayesinde ilgili isim unsuru ile ilişkisi kurulabildiğinde bir gizlilikten söz etmenin mümkün olamadığı ortaya konmuştur. Ayrıca eksiltildiğı ifade edilen cümle ögelerinin metin düzeyinde olduğı varsayılan söz dizimsel boşluklarda gösterilmesi ile ortaya çıkan sonucun doğru bir anlatım örneğı olmadığı örnekler üzerinden aktarılmıştır.

³ (Karahan 2010: 13), (Delice 2002: 187).

⁴ a. Yüklemi kuracak çekimli fiil, özne gerektirir. b. İyelik eki almış öge, tamlayan öge gerektirir. c. Özne ve tamlayan unsuru sözcüksel olarak gerçekleşmediğinde yüklemdeki şahıs ekleri özneyi, iyelik eki de tamlayan isim unsurunu biçimsel olarak belirler. d. Geçişli çatılı fiil, yüklem olduğunda nesne gerektirir. e. Belirteç, yüklemcil öge gerektirir. e. Nesne ya da yüklemcil ögenin sözcüksel olarak gerçekleşmediğı yapılarda sırasıyla yüklemcil öge ve belirtecin kendisi her ikisini söz dizimsel olarak belirler (Uzun 1990: 144).

⁵ Geçişsiz-edilgen fiillerin çekimi yalnız III. teklik şahısta gerçekleşir. Bununla birlikte geçişli-edilgen fiillerin bütün şahıslarda çekimi mümkündür. *Takımdan çıkarıldım.* > *Ben-Ø takımdan çıkarıldım.* Belirtme hâlinde ve belirtisiz nesne görevindeki şahıs zamirine cümle düzeyinde yer verilmemiş, geçişli-edilgen çatılı fiilin aldığı şahıs eki cümlelerin nesnesini ifade etmiştir. Benzer şekilde *sen, o, biz, siz, onlar* zamirleri de nesne göreviyle geçişli-edilgen çatılı bir fiilin yüklem olduğı cümlelerde şahıs ekleri ile temsil edilebilir. Bu durumda yüklemdeki şahıs ekleri vasıtasıyla geçişli-edilgen çatılı çekimli fiiller, nesneyi bağrında taşıır (Üstünova 2006: 6, 8).

1. Özne, Gizli Özne ve Özne Eksiltisi

Bir duygu, düşünce, durum veya olayı hüküm bildirerek anlatan, kendine özgü birtakım kurallar ile bir araya gelmiş kelime ya da kelime dizisine *cümle*, cümlede bir anlam inşa edecek şekilde bir araya gelen bütünün her bir parçasına *cümle ögesi* denir. Cümlelerin temel ögesi, hükmün ifadesi *yüklem*, *yüklem*in bildirdiği hükmün tesisinde belirleyici olan kelime türü de *fiiller*dir. İsim soylu bir kelime ya da kelime grubunun cümlede *yüklem* olması da *ek-fille* fiile dönüştürülmesine bağlıdır (Delice 2002: 188). *Kılış* ve *oluş* biçimindeki bir *iş* ve *hareketi* veya bir *durum* ve *tasviri* ifade eden kelime (Korkmaz 2003: 530) şeklinde tanımlanan fiillerin muhtevaya dayalı hususiyetleri ve *istemi*⁶, katılanların sayısı, anlam bilimsel rolünün şekillenmesinde belirleyicidir. Bununla birlikte fiile getirilen *çatı ekleri* ve *bağlam*, ilgili unsurları çeşitlendirebilir.

Cümlelerin ögelerinden biri olan *öznenin* türü, fiile ilişkisi doğrultusunda şekillenir. Bir irade, kontrol ile gerçekleşen fiillerin *öznel*eri mutlak surette *canlı*, bir irade ile gerçekleşmeyen ve hareket taşımayan fiillerin *öznel*eri *cansız*dır. Öznesi *cansız* varlığı karşılayan fiiller, bir irade ile hareket kabiliyetine sahip olmayan, *oluş* veya *durumu* bildiren pasif (sön-, eri-); öznesi *canlı* bir varlığı karşılayan *fiiller*, *fail* tarafından kontrol edilebiliyorsa *aktif* (yürü-, yaz-), kontrol edilemiyorsa *pasif* (uyu-, düş-) fiillerdir (Klaiman 1991'den aktaran Terbish 2006:46). Bu doğrultuda aktif ya da pasif bütün *fiiller*, mutlak surette bir *özneye* (fail) ihtiyaç duyar. *Özne*, bu tür fiillerin *yüklem* olduğu cümlelerin *zorunlu ögesidir*.

İlgili çalışmalarda *öznenin*⁷ tanımı ilgili genel bir mutabakattan bahsedilebiliyorken türleri hakkında çeşitli tasniflere⁸, temel ya da yardımcı unsur oluşuna dair farklı görüşlere kaynaklarda rastlamak mümkündür (Zülfikar 2011: 43). Tasniflerde kimi araştırmacıların değindiği *özne* türlerinden biri *gizli öznedir*.⁹ *Özne*, cümle düzeyinde yer almadığında *şahıs eki* ile işaretlenir ve *şahıs ekinin* işaret ettiği *şahıs zamiri* cümlelerin *gizli öznesi* olarak tanımlanır. Bu *gizlilik*

⁶ *İstem* kimi sözlüksel unsurların, özellikle fiillerin katılanlar (participants) adı da verilen zorunlu ve seçimli tamlayıcılardan belirli sayıda ve türde gerek duyduğu veya istediği doğal kapasitesidir (Doğan 2016: 253).

⁷ Yüklem gösterdiği *kılış* ile doğrudan ilgili olan kişi ya da şeye verilen ad; bir *oluş* ve *kılışın* gerçekleşmesini sağlayan kimse veya şeye *özne* denir (Korkmaz 2010: 171).

⁸ *Özne* tasnifleri için ayrıca bakınız: (Delice 1998), (Ertürksoy 2005), (Zülfikar 2011), (Bulak 2012), (Usta 2014), (Küçük ve Ünal 2018).

⁹ *Gizli özneyi* farklı terimlerle karşılayan araştırmacılar da olmuştur. I. teklik ve çokluk şahıslar, çekimli fiillerde ve gönderim ile bağlandığı ilgili *şahıs zamiri* (ben, biz), *konusan* ya da *konusanlardır*. II. teklik ve çokluk şahıslar, çekimli fiillerde ve gönderim ile bağlandığı ilgili *şahıs zamiri* (biz, siz) *dinleyen* ya da *dinleyenlerdir*. Hatipoğlu, bu unsurları, *birinci* ve *ikinci kişi özneler* olarak adlandırır (1982, 111). Delice, bu şahsa bağlı adlandırmaları doğru bulmaz, doğrudan *özne* şeklinde tanımlar (1998: 197). Ayrıca *pekiştirmeli öznen*den de burada söz edilebilir. *Pekiştirmeli özne*, çekimli fiilin yüklem olduğu cümlelerde *özne* olan şahıs zamirinin bağlaç ya da dönüşlülük zamiri ile birlikte kullanıldığında karşılaşılan *özne* türüdür (Hatipoğlu 1982: 118).

anlamca değil şeklen bir gizliliklidir.¹⁰ Yüklemdaki *şahıs ekinin*¹¹ *özne* unsuru olduğunu, dolayısıyla *öznenin* gizli olarak düşünülmemesi gerektiğini ifade eden kimi araştırmacılar¹² ise değerlendirmelerinde *gizli özne* kavramına yer vermezler.¹³ Aslında *bitişme kuramı* sonucu *şahıs zamirlerinden* teşekkül eden *şahıs ekleri* sayesinde *ne anlamca ne de şekilce bir gizlilik söz konusudur* ve *özne* yüklemdeki *şahıs eki* ile karşılaşılır. Etken çatılı fiillerin yüklem olduğu cümlelerde yükleme ulanan *özne*, *gizli* değil *açıktır* (Delice 1998: 200)¹⁴. Bu anlamda iki tür

¹⁰ Türkçeyi; İtalyanca, İspanyolca, Yunanca, Korece, Japonca, Çince vb. gibi *gizli özneli* dillerden biri olarak değerlendiren Turan, Türkçede, *öznenin gizli* ya da *açık* olmasının edim bilimsel ve *tümce ötesi* metin kurallarına göre belirlenebileceğini aktarır. Ayrıca *gizli özne*ye dair bir çeşitlilikten bahseder ve *açık özne*, *belirtili gizli özne*, *kişisiz gizli özne* kavramlarına değinir. *Kişisiz gizli öznelerin belirtili gizli öznelerden farklı olarak metin içi, metin dışı* hiçbir unsura gönderim ilişkisi ile bağlı olmadığını ifade eden Turan'a göre bir gönderim ilişkisi ile isim unsuruna bağlanmadığı sürece cümlede hiçbir *şahıs zamiri*; *açık özne*, *belirtili gizli özne* olarak kullanılmaz. Cümlede ancak gizli bir adıl, belirtisiz ve gönderimsiz olarak kullanılabilir. a. *Yazık oldu Selim'e*. b. *Üçüncü kez (Ø) onu ameliyat etmek zorunda kaldılar*. Bu ifadede (Ø) ile gösterilen, *kişisiz gizli özne* hiçbir isim unsuruna gönderimde bulunmamaktadır. *Onlar Selim'i ameliyat ettiler*. cümlesinde ise ne *onlar* şahıs zamiri ne de III. çokluk şahıs eki, *kişisiz gizli özne* olarak değerlendirilemez (Turan 1996: 245, 246). *Gizli özne* türleri üzerinden dilleri tasnif eden Huang, Türkçeyi *gönderimsel özneleri düşürebilen diller* arasında sayar. (Huang 2010'dan akt. Kuram 2017, 415).

¹¹ *Şahıs ekleri*, çekimli fiillerde fiili gerçekleştiren kimseye dair bilgi veren bir gramer kategorisidir. Bir çekimli fiilde konuşan, dinleyen, kendisinden bahsedilen olmak üzere temelde üçü teklik, üçü çokluk olmak üzere altı şahısla karşılaşılr ve köken bakımından üç tip şahıs ekinden söz edilir: *Zamir kökenli şahıs ekleri*, *iyelik kökenli şahıs ekleri*, *emir kipindeki şahıs ekleri* (Korkmaz 2003: 571, 572). Eski Türkçede görülen geçmiş zaman ve emir dışındaki bütün fiil çekimlerinde *men*, *sen*, *ol*, *biz*, *siz*, *olar* şahıs zamirleri kullanılmış, zamanla üçüncü şahıslarda *ol* kalkmış, *olar* ise ekleşerek yerini “-ler”e bırakmıştır. Böylece zamir kökenli şahıs ekleri, asılları olan şahıs zamirlerinden Türkiye Türkçesindeki kullanımlarına ulaşıncaya dek çeşitli değişikliklere uğramıştır (Ergin 1993: 283, 284). Bugün Türkiye Türkçesinde *zamir kökenli şahıs ekleri*; -Im/-Um, -sIn/-sUn, (3. şahıs sıfır biçim birim ile ifade edilir), -Iz/-Uz, sInIz/sUnUz, -IAr biçim birimleri ile gerçekleşir; *iyelik kökenli şahıs ekleri*: -m, -n, ..., -k, nIz/nUz, -lar'dır. *Emir kipinde*, kip ekleri ile *şahıs ekleri* iç içe geçmiş, *kip eki* şahıs da temsil eder olmuştur (Korkmaz 2003: 571, 572). Arap dilinde de fail (*özne-müsnedün* ileyleh), zamir olabilir ve müstakil bir kelime ile temsil edilmeyip fiilde bulunabilir. خَرَجْتُ Bu cümlede *fail*, kelimenin sonunda bulunan “ta” (ت) harfidir (Tekin 2018: 76).

¹² (Tariktaroğlu 1996: 193), (Delice 1998: 200), (Atabay 2003: 33), (Bulak 2013: 1123, 1124). Usta, yüklemdeki şahıs ekleri ile işaretlenen *yüzey özneler*, *boş özne* terimini önerir (2014: 165).

¹³ *Gizli özne* kavramının içeriği ile ilgili farklı önerileri olan araştırmacılar da vardır. Yüklemdaki şahıs ekinin işaret ettiği zamiri *gizli* değil *açık özne* şeklinde tanımlayan Bulak, cümlede kelime ya da kelime grubu olarak bulunmadığı gibi, yüklemdeki şahıs eki ile tam olarak tespit edilemeyen *özneler* için *gizli özne* kavramı kullanılmalıdır der ve altı çeşit *gizli özne*den bahseder (2013: 1123, 1124). Korkmaz, *gizli özne* ile kastedilenin *gramerce özne* olduğunu ifade eder. *Gramerce özne*, edilgen fiillerin yüklem olduğu cümlelerde *özne* gibi görünmesine rağmen temelde nesne görevindeki kelime ya da kelime grubudur (2010: 111).

¹⁴ Delice, *özne* için *gizli* kavramını bazı dil kullanımlarında uygun bulur. Gereklilik kipinin III. teklik çekiminde bir yüklemle sahip cümlede *Çarşıya gitmeli*, *özne o* zamirinin dışında *ben* veya *biz* de olabilir. Yüklemdaki şahıs ekinin de tayin edemediği, bir belirsizliğin olduğu böyle durumlarda bağlam devreye girer. Bağlam, eğer *Çarşıya gitmeliyim* anlamını sunuyorsa

özne vardır: Bağımsız kelimelerle ifade olunan *özne*, gramer ekleri aracılığı ile şahıs tasavvur edilen *özne*. Bu cümlelerde yüklemdeki *şahıs ekleri*, cümlede öznenin bağımsız kelimelerle ifadesini gereksiz kılmıştır (Mehmedoğlu 2006: 22). Özneyi temsil eden şahıs eklerinin işlevi kimi araştırmacılar tarafından farklı adlarla sunulmuştur. Bunlardan biri ek vasıtasıyla özne bulunduğu için yüklemdeki şahıs ekinin *ek özne* olarak adlandırılmasıdır (Çelik ve diğerleri, 2006, s. 14). *Şahıs eklerinin işlevi ve özne* ile ilgili bir diğer terim teklifi Turan tarafından yapılmış, şahıs ekleri ve onların temsil ettiği cümle düzeyindeki unsur için ayrı ayrı kavramlar zikredilmiştir. *Özne* cümledeki ana unsura bağlı ihtiyari bir öge için; *yüklet* ya da *fail* terimleri ise *yüklem*in asıl unsuru, işi yapanı belirten *şahıs eki* için önerilir. Buna göre bir cümlelerin inşası hususunda belirleyici öge *yüklem* olduğuna göre *yüklem*i inşa eden unsurlar *mecburi*, onun tamlayıcıları ise *ihtiyari*dir. Çekimli fiile getirilen zaman ya da şekil/tarz eki ve şahıs eki zorunlu unsurlardır. Bu diziliş, cümlelerin yeter ve geçer şekli, yüklemi sunar. İhtiyaç olduğunda diğer yardımcı unsurlar ile cümle zenginleştirilebilir. İş yapma cümlede temsil eden temel dilsel birim, *yüklem*deki *şahıs ekidir*. Bu sebeple cümlede yüklem tamlayıcıları arasında zikredilen, *şahıs eki* ile bağlantılı *ihtiyari* unsur, *özne*; cümlede işi yapan/olanı ifade edip yüklemde bulunan asıl unsur ise *yüklet* ya da *fail*dir (Turan 1999: 81).

Metnin bütünlüğünün tesisinde belirleyici hususlardan biri olan *eksilti*, *bağlaçlık* ile ilgili çalışmalarda, *özne*, *nesne*, *yer tamlayıcısı*, *zarf tümleci*, *yüklem eksiltisi* başlıkları altında ele alınmış, ögelere dayalı tanımlanmış bu durum, *söz dizimsel boşluklar* olarak nitelenip tekrarın önüne geçmek, daha az çaba sarf etmek, anlatıcının üslup özelliği gibi gerekçelerle izah edilmiştir. *Öznenin gizli* olarak ifade edilmesi, cümlede yazılmasa dahi varlığından bahsedilen unsurların *özne* olarak işaretlenmesi, durumun bir çeşit *eksilti* olarak tanımlanmasını da beraberinde getirmiş, yüklemdeki *şahıs ekinin gönderim ilişkisi* ile bağlandığı *özne* görevindeki unsurun *derin yapıda bırakılması*, *özne eksiltisi* olarak açıklanmıştır. Yüklemi, birinci ve ikinci şahıslarda çekimlenmiş bir fiil olan cümlelerde *özne*, şahıs ekinin gönderim ilişkisi ile bağlandığı, ilgili şahıs zamiri; III. teklik ve çokluk şahıslarda ise bir isim ya da *o*, *onlar* zamirleridir. Başta bulunan *özne* görevindeki *şahıs zamirleri*, yüklemdeki şahıs ekinin tekrarı olduğu için yazılıp söylenmesine gerek duyulmaz ve özellikle I ve II. şahısları karşılayan özneler konuşma ortamının bir parçası oldukları ve kişi işaretleri vasıtasıyla da belirlenebildiklerinden cümleden düşürülür ve *özne eksiltisi* olarak tanımlanır. *Özneyi eksilti* kavramı içinde alan değerlendirmelerin¹⁵ ana gerekçesi çekimli fiillerdeki *ardıl bağımlı gönderim unsuru* olan *şahıs ekleri* ile *özne* ilişkisinin kurulması olmuştur. Özellikle her bir cümlelerin öznesine metin düzeyinde yer verilmesi, tekrara neden olup bir üslup problemine yol açacağından

cümlelerin başına *ben* yazılıp *gizli özne* diye gösterilmelidir. Delice, bu açıklama ile gizli öznenin sadece böyle bir durumda söz edilebileceğini ifade etmiş olur (2007: 156).

¹⁵ (Uzun 1995: 87), (Üstünova 1998: 207), (Üstünova 2002: 116), (Özkan 2004: 180), (Parlak 2009: 238), (Lüleci 2010: 103), (Balyemez 2011: 115-136), (Aydın 2012: 172), (Günay 2013: 86), (Gümüştam 2013: 1549), (Torusdağ 2015: 125-138), (Baskakov 2017: 95, 96), (Dilidüzgün 2017: 161-164), (Kurt 2018: 149-160), (Aşkın Balcı 2018: 116, 119), (Torusdağ ve Aydın: 2020: 133), (Hirik 2020: 230), (Özkan 2022: 147).

şahıs ekleri aracılığıyla tespit edilebilen *öznenin düşürülmesi* gerektiği düşünülmüş, bu da *öznenin* cümleden en kolay atılan unsur olduğu şeklinde değerlendirmeleri beraberinde getirmiştir. Türkçeyi bir *adıl düşürme dili* (Bozkurt 2022: 102), (Turan vd.2019: 40); *özne eksiltisini, özne atma eğiliminin bir sonucu* (Üstünova 1999: 98), *Türkçenin en sık karşılaşılan eksilti türü* (Balyemez, 2011, s. 115), (Uzun 1995: 87), (Kurt 2018: 149) şeklindeki izahlar, kaynaklarda Türkçenin temel özelliği olarak sunulmuştur.

Şahıs eki ile ilişkili *şahıs zamirlerinin* eksiltirme sıklıkları değişiklik gösterir. *Özneyi* gizleme dereceleri farklılık arz eden şahıs zamirlerinin gizlilik derecesi en az, bilinirliği en çok olanları *ben* ve *sen* zamirleridir (Demirci 2014: 105). III. kişilerin gönderim ile bağlandığı özne görevindeki isim unsurlarının eksiltirme sıklığı ise I ve II. şahıslar kadar değildir. (Üstünova 2000: 489, 490, 492). Bununla birlikte I ve II. teklik/çokluk kişilerde *özne* unsurunu, konuşma ortamının sunduğunu ifade eden Külebi, metin düzeyinde bir *özne eksiltisine* değinmez fakat III. teklik ve çokluk kişilerde bağlamdan yoksunluğun ifadeyi eksiltilebilir kıldığını düşünür. Uzun ise konuşma ortamının dışında kalan metinlerin farklı değerlendirilmesi gerektiğini dile getirir. Yazılı metinler esas alındığında cümlede eksiltilecek öge, bütün şahıslarda çekimli fiile getirilen *şahıs eki* aracılığıyla sadece *biçimce* belirlenebilir. Böyle bir durumda gönderimde bulunan *şahıs zamirinin* de ancak *metin bağlamından* tespit edilebileceğini ifade eden araştırmacı, çalışmasında Külebi'nin sınırlamasına gitmez, I ve II. teklik ve çokluk şahısların gönderimde bulunduğu *ben, biz, sen, siz şahıs zamirlerini* de *özne eksiltisi* kapsamında değerlendirir (Uzun 1995: 87).

Öznenin eksiltildiği ya da *zamir* ile temsil edildiğini aktaran açıklamalardan biri de Türkçenin *bilgi yapısı* başlığını taşıyan değerlendirmelerdir. Türkçede *bilgi yapısı* ile ilgili çalışmalarda uzlaşılan hususlardan biri *tümcebaşının* kullanımsal işlevinin *konuları* kodlamasıdır. Cümle sınırları içindeki bu özelliğin söylem düzlemine aktarılması konu olan göndergelerin *bilgi değeri* ile alakalıdır. *Bilgi değeri*¹⁶, göndergelerin dinleyiciler tarafından *yeni* ya da *eski* olarak değerlendirilmesidir (İşsever 2002: 119). Buna göre iletişimin gerekleri doğrultusunda bilgiyi şekillendiren *bağlam*, iletişimi sağlayan üyelerin seçimi ve yeni bilginin söyleme dâhil olmasında belirleyicidir. Yeni göndergelerin sunumunda *tam ad öbekleri* tercih edilirken daha önce bahsi geçmiş göndergeler, *daraltılmış biçimler (zamirler)* ile temsil edilir hatta mümkünse unsur tamamen *silinir (boş art gönderim)* (Çeltek 2017: 71). Burada silinen unsurun *boş art gönderim* şeklinde ifade edilmesi durumu *özne eksiltisi* ile ilişkili kılar.

¹⁶ Vallduví, cümlelerin bilgi yapısını söylem bağlamından elde edilebilen bilginin kodlandığı *temel* (ground) ve cümlelerin üretilme nedeni, zorunlu bilgiyi taşıyan kısım *odak* (focus) olmak üzere iki başlık altında sunar. *Temel* (ground) kendi içinde *bağlantı* (link) ve *ekleni* (tail) şeklinde iki bölüme sahiptir ve bu kısımda sunulan bilgi zorunlu değildir. Tümce başında kodlanan *bağlantı*, tümcenin konusunu belirleyen bir bilgisel birim, *ekleni* ise *bağlantının* tamamlayıcısıdır. Bununla birlikte *odak*, iletişimin sürmesi için zorunlu bilginin sunulduğu, cümlelerin olmazsa olmazıdır (1990: 44, 52).

Özne konumundaki zamirler cümledeki anlamsal işlevleri açısından değerlendirildiğinde *gizli özne* ve *özne eksiltisi* kavramları sorgulanır olur. *Şahıs eklerinin* gönderim ilişkisi ile bağlı olduğu *şahıs zamirleri* her durumda cümle düzeyinden eksiltilemez (Enç 1986: 204, 205). *Öznenin konu* değiştirme işlevi ile kullanıldığı durumlarda *adıl* kullanımı bir zorunluluk, *söz dizimsel bir boşluk* bırakılması ise dil bilgisi dışıdır (Erguvanlı-Taylan 1986: 210), (Öztürk 2000: 56). *Kişi uyum biçim birimlerinin gönderimi* ile belirlenen *boş adıllar*, açık adılların karşılığı olarak düşünülse de *boş adılların* işlevleri ile *açık adılların* işlevlerinin söylem özellikleri benzerlik göstermez.¹⁷ Bu sebeple *zamirlere* söz dizimsel yapıda yer verilmesi ya da zamirlerin eksiltilmesi dil kullanıcısının tercihine bağlı değildir. *Ben eve geldim. [Ben] Kitap okudum. [Ben] Televizyon seyrettim. [Sen] geldin.* Örneğe göre *ben* adıllarının kullanılması dil bilgisi dışı iken *sen* konu adılının kullanılmaması dil bilgisi dışı olur. Ayrıca Türkçede *kişi uyum biçim birimleri* ile *açık adıllar* arasında *açık adılların belirleyici*, *uyum biçim birimlerinin* de *baş* olduğu bir *Belirleyici-Baş İlişkisi*nden bahsedilir. Öztürk, Türkçede kimi örneklerde açık adılların uyum biçim birimler olmadan da kullanılabileceğini ya da *uyum dışı biçim birimlerle* karşılaşılabileceğini göstermiştir (Öztürk 2000: 57).

Ben konuşurken o gülüyordu. [...] Konuşurken [...] gülüyordu.

Ben yemek yemeden önce o gitmiş. [...] yemek yemeden önce, [...] gitmiş

Ben yemek yedikten sonra o gitmiş. [...] yemek yedikten [...] sonra gitmiş.

Eylem öbeğinde yer alan *uyum biçim birimleri*, cümlede konu bilgisinin aynı olduğunu gösteriyorsa *açık adıl* cümle düzeyinde kullanılmaz ve *açık adıllar ancak konu belirleyicisi* oldukları takdirde söz dizimsel yapıda yer bulur. Bu sebeple Türkçe *bir adıl düşürme dili* olarak değerlendirilemez (Öztürk 2000: 63). Ayrıca *zamirler* kullanıldığında onlara edimsel *yeni bilgiler* yüklenmiş olduğundan yeni bilgi ile teşekkül eden birimlerin düşürülmesi, eksiltilmesi mümkün değildir (Demirel 2010: s. 11).

2. Değerlendirme

Öznenin zorunlu bir unsur olarak görülmesi cümle düzeyinde sözcüksel bir özne arayışının sebebi olmuş, cümlede yer almadığında *gizli özne*, *sözde özne* gibi adlandırmalarla cümlede varlığı gösterilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte özellikle etken çatılı bir fiilin cümlede yüklem olduğu durumlarda şahıs ekleri ile özne tespit edilebildiğinden özneye dair bir gizlilikten bahsedilemeyeceği çeşitli araştırmacılar tarafından ifade edilmiştir. Ayrıca metin dil bilimi ile ilgili çalışmalarda şahıs eklerinde kodlanan özne görevindeki şahıs zamirleri, cümle düzeyinde bulunmadığında cümlede özneyi temsil eden bir *söz dizimsel boşluk* tarif edilmiştir. Bu tür örneklerin çokluğu beraberinde Türkçenin *özne eksiltlen*, *adıl düşüren* bir dil olduğu şeklindeki açıklamaları getirmiştir. Hâlbuki şahıs eklerinde kodlanan şahıs zamirlerinin cümlede yer alıp almaması dil

¹⁷ Ayrıca bakınız (Göksel ve Kerslake 2005: 239-242).

kullanıcısının cümleye yüklemek istediği birtakım anlamlar, Türkçenin bilgi yapısı, öznesi ortak cümlelerin birleşmeleri ile ilgilidir. Bu çerçevede meselenin *şahıs eklerinin gönderim işlevi*, *şahıs zamirlerinin cümleye anlamsal katkıları*, *bağlam* ve *metinsellik* kavramları üzerinden ele alınması açıklayıcı olacaktır.

Metinde konunun ilerleyişi; dinleyici/okuyucu tarafından bilinen, *bağlamın* sundukları ile *eski bilgi* olarak tanımlanan birimlerin yanında, *yeni bilginin* sürece dâhil olmasına bağlıdır. Cümlelerin *bilgi yapısı* ile ilgili bu durum, *konu* değiştğinde *yeni konunun zamirlerle ifade edilebileceğini* gösterir. *Konunun değişmediği*, *eski bilginin yüklemdeki şahıs ekleri* ile tespit edilebildiği durumlarda, *özne* olarak kullanılan unsurda hiçbir ses, ek değişikliğine gidilmeyip başka bir kelime ya da kelime grubu ile yeniden ifade yolu tercih edilmemiş ise *özne* görevindeki kelime ya da kelime grubunun tekrar cümle düzeyinde yer alması beklenmez. Bu sebeple *şahıs ekleri* ile temsil edilen unsurun metinde yer alması bir *özne eksiltisi* olarak düşünülmemelidir.

Burnu tıpkı tilki burnuna benzeyen, kestane rengi genç bir köpek, çoban köpeği ile fino kırması bir şey kaldırımında bir aşığı bir yukarı koşuyor, kaygılı gözlerle dört bir yana bakıyordu. Ara sıra duruyor, inliyor, donmuş ayaklarından birini ya da ötekini kaldırıyor, nasıl olup da başına böyle bir şey geldiğini anlamaya çalışıyordu. Yolunu kaybetmişti köpek. (Marangozun Köpeği Kaştanka, 9)

Sunulan metinde art arda sıralanan yüklemelerin zorunlu ögesi olan *özne*, bütün cümlelerde müşterektir. İlk cümlede *özne*, cümle düzeyinde bir kelime grubu ve yüklemde III. teklik şahsa işaret eden sıfır biçim birim ile gösterilmiş, diğer cümlelerde yüklemde kişi bilgisini taşıyan *sıfır biçim birim*, *özneyi* gönderim ilişkisi ile hiçbir anlam belirsizliğine yol açmayacak şekilde karşılamıştır. Yüklemde *sıfır biçim birim* ile işaret edilen ve ilk cümlede *özne* görevinde bulunan kelime grubuna gönderim ilişkisi ile bağlı *köpek* kelimesi, *özne* görevi ile cümle düzeyinde kullanılmıştır.

Özel bir durum yok ise dil, bir metinde unsurların tekrarından hoşlanmaz. Bu itibarla okuyucunun zihninde tamamladığı unsurların tekrar metne dâhil edilmesi ile karşılaşılan cümle dizileri, anlatım değerinden bir şey kaybetmemiş olmalıdır. Eksiltildiği varsayılan *özne* unsurları, yeniden metne dâhil edildiğinde; metin, okunur olmaktan uzaklaşmakta, metinselliğini, iletişim değerini kaybetmektedir. Örnekte söz dizimsel boşluk olarak değerlendirilen kısımlar, cümlelerin öznesi olan kelime grubu tarafından doldurulduğunda ortaya çıkan sonuç, bir metin görünümünden uzaktır. Bu sebeple yüklemdeki *şahıs eklerinin gönderim* ilişkisi ile bağlı olduğu, *ortak özne* konumundaki kelime gruplarının -burnu tıpkı tilki burnuna benzeyen, kestane rengi genç bir köpek, çoban köpeği ile fino kırması bir şey- bir tekrarla söz dizimsel yapıda bulunması mümkün değildir.

Burnu tıpkı tilki burnuna benzeyen, kestane rengi genç bir köpek, çoban köpeği ile fino kırması bir şey kaldırımında bir aşığı bir yukarı koşuyor, [burnu tıpkı tilki burnuna benzeyen, kestane rengi genç bir köpek, çoban köpeği ile fino kırması bir şey] kaygılı gözlerle dört bir yana bakıyordu. [Burnu tıpkı tilki burnuna benzeyen, kestane rengi genç bir köpek, çoban köpeği ile fino kırması bir şey] Ara sıra duruyor, [burnu tıpkı tilki burnuna benzeyen, kestane rengi genç bir köpek, çoban

köpeği ile fino kırması bir şey] inliyor, [burnu tıpkı tilki burnuna benzeyen, kestane rengi genç bir köpek, çoban köpeği ile fino kırması bir şey] donmuş ayaklarından birini ya da ötekini kaldırıyor, [burnu tıpkı tilki burnuna benzeyen, kestane rengi genç bir köpek, çoban köpeği ile fino kırması bir şey] nasıl olup da başına böyle bir şey geldiğini anlamaya çalışıyordu. Yolunu kaybetmişti köpek.

Özne konumundaki şahıs zamirinin söz düzeyinde mütemadiyen *silindiği* görüşü ve Türkçenin *adil düşürme dili* olarak tanımlanması, *eksiltiye* dair örneklerin teşekkülünde belirleyici olmuştur. Bu, özellikle şahıs zamirlerinin ifadeye anlamsal katkılarının *-bir kişiye yakınlık, bir makama, yaşa gösterilen özenin ifadesi; konuşmacının/anlatıcının kendisinin ya da muhatabının öne çıkan tavır, görüş ve alışkanlıkları hakkında dinleyicileri bilgilendirmesi, onları vurgulayarak sunma düşüncesi, pekiştirme; karşılaştırma, ötekileştirme¹⁸, tevazu ve ironi, mesafeli tavır sergileme, sorumluluğu paylaşma düşüncesi-* dikkate alınmadığı çalışmalarda, *özne eksiltisi* olarak adlandırılan örneklerin artmasına neden olmuştur.

Öznenin sadece *şahıs ekleri* aracılığıyla temsil edildiği cümleler ile *yüklemdeki şahıs ekleri* ve *özne* konumundaki *şahıs zamirlerinin* bir arada kullanıldığı cümleler aynı anlamda olmadıklarından şahıs zamirlerinin kullanılmadığı cümlelerde bir *özne eksiltisinden* bahsedilmemelidir.¹⁹

I ve II. teklik-çokluk kişileri ifade eden *şahıs ekleri*, metin bağlamı ile anlaşılabilir, daha önce zikredilmiş isim unsurlarına gönderim yolu ile bağlıdır. Bu sebeple bu tür cümlelerde *özne*, yüklemdeki *şahıs eki* olup metinde bulunmayan *ben/biz, sen/siz* unsurları düşürülen bir birim olarak değerlendirilmemelidir. Ayrıca birbirini takip eden cümlelerde tekrar edildiği için eksiltildiği düşünülen; *karşılaştırma, pekiştirme* gibi anlamsal işlevler yüklenmemiş *özne* konumundaki *şahıs zamirleri*, metin düzeyinde düşünülmez.

[Ben] Bu ya da buna yakın bir söz dilime, beynime, neresiyse işte artık; bana, öyle ya, bana takılıp kaldığında, dünyanın tarihteki rengini hiç solmadan koruyan herhangi bir kentini düşünüyor değildim. [Ben] Herhangi bir barok yapıya doğru gitmiyor, oradan dönmüyordum. [Ben] Barok bir konserden çıkmamıştım, [Ben] öyle bir konsere gitmeyi de o ara düşünmüyordum. [Ben] Hyde-Park'ın bir ucundaki gölgeli cadde boyunca yürüyordum: Ba-rok, lt-riii ... (Romantik Bir Viyana Yazı, 7)

Şahıs ekleri; metnin *bağlaçlık* bir yapı kazanmasında etkili unsurlardan biri, *iyelik eki, belirtme hâli eki* gibi bir *ardıl bağımlı gönderim ögesidir*. Şahıs eklerinin bağlı olduğu isim unsurunun metin bağlamından hareketle bulunabiliyor olması metin düzeyindeki ilgili unsurların tekrarını gereksiz kılar. Çünkü aynı kelimenin tekrarı, metnin anlatım gücünü eksiltip dil kullanıcısının doğru dil kullanımından

¹⁸ *Karşılaştırma*, ben ve öteki(ler) düşüncesinin teşekkülü, *karşıtlık* ve *karşılaştırma*, daha çok I. ve II. şahıs zamirleri ile tesis edilmektedir (Hacizade 2017: 1584).

¹⁹ İlgili kaynaklarda iyelik öbeklerinde tamlayan görevindeki şahıs zamirinin düşürülebileceği bilgisine *tamlayan eksiltisi* başlığı altında yer verilir. Fakat şahıs zamirlerinin yapıya kattığı anlamsal değer dikkate alındığında tamlayan unsurunun düşürülemeyeceği ve böylece bir *tamlayan eksiltisinden* de bahsedilemeyeceği görülecektir (Uzun 2018: 110).

uzaklaşmasına yol açar. *Değildim, dönmiyordum, çıkmamıştım, düşünmiyordum, yürüyordum* çekimli fiillerindeki I. teklik şahıs ekinin gönderimde bulunduğu isim unsuru, *ben* şahıs zamiri değil, metin bağlamı ile tespit edilebilecek kişi adı ya da onu tanımlayacak kelime ya da kelime grubudur.

Hey Dirse Hân [bu] oğlana beglik vèrgil
 [Sen] taht vèrgil erdemli-dür,
 [Sen] Boynı uzun bedevî at vèrgil bu oğlana,
 binit olsun hünerli-dür
 [Sen] Ağayıldan tümen koyun vèrgil bu oğlana,
 şişlik olsun, erdemli-dür.
 [Sen] Kaytabandan kızıl deve vèrgil bu oğlana,
 yüklet olsun, hünerli-dür.
 [Sen] Altun başlu ban év vèrgil bu oğlana,
 gölge olsun, erdemli-dür,
 [Sen] Çigni kuşlı cübbe ÷on vèrgil bu oğlana,
 geyür olsun hünerli-dür (DHOBH, 36)

Emir kipi II. teklik şahısta çekimlenmiş *vèr-* fiilinde sıfır biçim birimin gönderim ilişkisi ile bağlı olduğu isim unsuru, metin bağlamından hareketle kolaylıkla anlaşılabilir. *Sen* şahıs zamiri eksiltilmiş bir unsur olarak değerlendirilip her cümlede başında tekrar edildiğinde anlatımın bozulacağı görülmektedir.

Ortak bir özneye sahip cümle dizilerinin şahıs eklerinin gönderimi yanında cümle düzeyinde *ben/biz, sen/siz, o/onlar* gibi bir özneye sahip olmaları, cümlede *vurgu, pekiştirme, karşılaştırma* anlamsal işlevleri ile ilgilidir. Bu durumların dışında cümle düzeyinde yüklemdeki şahıs eklerinin yanında ayrıca bir özne unsuruna yer verilmez.

Ben yaptıkları her şeye kanmıyorum; resmin dünyayı doğrudan taklide kalkışması küçüklük geliyor bana, ağırına gidiyor. Ama *o*, eski usüllerle yaptıkları resimlerin öyle bir çekimi var ki! Gözün görüverdiği her şeyi gözün görüverdiği gibi resmediyorlar. *Onlar* gördüklerini resmediyorlar, *bizler* ise baktığımızı. (Benim Adım Kırmızı, 97)

Özne, şahıs ekleri ile temsil ediliyor olmasına rağmen *ben/biz* ve *onlar şahıs zamirlerinin* cümlede bulunması, metinde ifade edilen görüş farklılığının belirginleştirilebilmesi içindir. *Karşılaştırma* anlam ilişkisini kuran *biz/onlar şahıs zamirlerinin* cümle düzeyinde yer alması, söz dizimsel bir zorunluluk iken cümleden düşürülmeleri, istenen anlamsal katkının sağlanamaması sonucunu doğurduğu gibi anlatımı ve ifadenin anlaşılabilirliğini de olumsuz etkileyecektir. Bu sebeple *onlar* ve *bizler şahıs zamirleri* cümlede eksiltilebilen unsurlar değildir.

Doktor Ramiz’le sohbetlerimizde –daima *o* söyler, *ben* dinlerdim- yetkisizliğini örtmeğe yaradılar. (Saatleri Ayarlama Enstitüsü, 7)

Kişiler arasında gerçekleşen uygulama farklılıklarına dair karşılaştırmalarda *özne* görevi ile tanımlanan *şahıs zamirleri*; hakkında söz söylenen kişi bilgisini verdiği için eksiltilebilir değildir. *Daima o söyler, ben dinlerdim.* cümlesinde şahıs zamirlerinin işlevi sadece yüklemdeki şahıs bilgisini göstermekten ibaret

değildir. Fiilleri gerçekleştirenlere dair bir *karşılaştırma* yapılırken -o ve ben-değişen *konu* da *şahıs zamirini* cümle düzeyinde zorunlu kılar.

Ben, ifadeyi tanzim eden kişinin hayatı, insanları, varlık ve kavramları nasıl algıladığını gösteren cümlelerin kurucu bir unsurudur. *Sen*, hitap edilen kişi ya da kişilerin konumu, samimiyetin göstergesi iken konuşanın da içinde bulunduğu kişileri ifade eden *biz*, birlikte anılan kişilerin birtakım müştereklere sahip olduğunun göstergesidir. *Biz* aynı zamanda bir resmî tavrın, sorumluluğu paylaşmanın aracıdır. *Siz* ise mukayesenin, araya konulan *mesafenin*, *nezaketin* işaretidir. *Ben-biz/sen-siz* ve *o-onlar* şahıs zamirleri ayrıca bir *ötekileştirme*nin ifadesi olarak kullanılabilir.

Hayır, mesele bu değil. *Siz* meseleyi ters anlıyorsunuz. *Ben* ferdi bir vakıydan bahsediyorum. Ben fakirden değil, zengin doğmuş bir insandan bahsediyorum. Siz herkesin disiplinini ona tatbik yapıyorsunuz. Hâlbuki o bunların üstünde. Söze nasıl başladığımı hatırlayın. Bütün kıymetleri kendisine hazır bulan adam, dedim. (Huzur, 196)

Karşılaştırmanın etkin sunumu, şahıslar arasındaki fikir ayrılığının okuyucuya daha güçlü bir şekilde aktarımı, yazar için *şahıs zamirlerinin* (ben/siz) kullanımını gerekli kılmıştır. Şahıs zamirlerinin kaldırılması, dil bilimsel bir bozukluğa yol açmasa da anlamsal farklılıklara neden olduğundan bu tür cümlelerde şahıs zamirleri eksiltilebilir bir unsur olarak düşünülemez. Metinde karşıtlığın güçlü bir şekilde aktarımı, *ben/siz şahıs zamirlerinden* istifade edilerek sağlanmıştır.

Anlamak mümkün değildi. *O* konuşurken *ben* çileden çıkıyordum. Daha ağzımı açmadan bütün vücudumda bir şeyler kayıyor, kafamda her şey alt üst oluyordu. (Saatleri Ayarlama Enstitüsü, 96)

Şahıs zamirleri, bir *çekimli fiil* yerine *zarf-fiile* bağlandığında eksiltilebilir bir unsur olarak değil cümle düzeyinde bulunması zorunlu bir öge olarak tanımlanır. Bu örnekte *o* şahıs zamirinin cümleden çıkarılması metnin anlaşılabilirliğini olumsuz yönde etkileyecektir.

Şahıs zamirlerinin işlevlerinden biri de *pekiştirme*dir. Şahıs ekleri ile öznenin tespit edilebildiği cümlelerde cümle düzeyinde özneyi yeniden işaretleyen *şahıs zamirinin* kullanımı bu *pekiştirme* anlamının gerçekleştirilmesi amacıyla²⁰

Parmaklığın kendisine gelince, bu güzel sanat eserini ilk keşfeden, onun karşısında hayranlık duyan benim. Onun güzelliğini *ben* fark ettim. Onu antikacının dükkânında *ben* yakaladım. Herhangi bir anlayışsız ele düşmesini *ben* önledim. Hulâsa onu *ben* kurtardım. Kurtardığım şeyi kendi evimde emniyet altına almam, bir daha olur olmaz maceralara düşmemesini temin etmem kadar doğru bir şey olur mu? (Saatleri Ayarlama Enstitüsü, 56)

Ben şahıs zamirinin kullanımı ile ... *ben fark ettim*. ... *ben yakaladım*. ... *ben önledim*. cümlelerinde bir başkasının ya da diğerlerinin değil sadece ifadeyi kuranın bu fiilleri gerçekleştirdiği söylenerek *özne* unsurunun cümledeki anlamı

²⁰ Çekimli fiilin yüklem olduğu cümlelerde *şahıs ekinin* temsil ettiği *özne* ayrıca cümle düzeyinde verilen *şahıs zamirleri* ile pekiştirilebilir (Delice 2007: 139).

pekiştirilmiştir. *Ben* şahıs zamirlerine cümle düzeyinde yer verilmemesi, cümlelerin anlamında değişikliğe neden olacağından bu tür cümlelerde özne konumundaki şahıs zamirlerine yer verilmemesi bir *özne eksiltisi* olarak tanımlanmamalıdır.

Anlatıcının metinde kendini anlattığı, kendinin güçlü ya da zayıf yönlerine dair açıklamalarda bulunup muhataplarına seslendiği cümlelerde *ben/biz* şahıs zamirleri, ifadenin daha güçlü bir şekilde aktarılabilmesinin aracıdır.

Sanki, "Bana inan, *ben* her mucizenin kaynağıyım, her şey elimden gelir; toprağı altın yaparım. Ölülerini saçlarından tutup silker, uykularından uyandırırım. Düşünceleri bal gibi eritir, kendi cevherime benzetirim. *Ben* hayatın efendisiyim. Bulunduğum yerde yeis ve hüzün olamaz. *Ben*, şarabın neşesi ve balın tadıyım", diyordu. (Huzur, 22)

Anlatıcının *ben* şahıs zamiri ile ifadede oluşturduğu etki, güç bu unsurların metinden çıkarılması ile azalacaktır. Her iki kullanım arasındaki anlam farkı, *şahıs zamirinin* eksiltilemeyeceğinin kanıtıdır.

3. Sonuç

Cümle ögeleri ile ilgili değerlendirmelerde *özne*, cümle düzeyinde mutlaka aranması ve adlandırılması gereken bir unsur sayılmış, böylece *gizli özne*, *sözde özne*, *örtülü özne* gibi özneyi çeşitli yönleri ile tanımlamaya çalışan kavramlar, çalışmalarda yerini almıştır. *Gizli özne*ye dair tanımlamaların kaynağı, geçişli-etken çatılı fiillerin yüklem olduğu cümlelerde *şahıs ekinin gönderim* ilişkisi ile bağlı olduğu *özne* görevindeki isim unsurunu cümle düzeyinde gösterebilme gayreti ile ilgilidir. Bu sebeple *şahıs ekinin* -gramatikal özne- temsil ettiği, söz dizimsel yapıda yer verilmeyen *özne -sözlüksel özne-*, düşürülen, eksiltilen bir unsur olarak tanımlanmıştır. Özneye cümle düzeyinde yer verilmeyişini Türkçenin bir hususiyeti, *özne atma eğiliminin* bir sonucu olarak değerlendiren araştırmacılar, bu durumu dil kullanıcısının tekrardan kaçma, estetik bir anlatıma ulaşma isteği, emek ve zaman tasarrufu ile izah etmişlerdir. Çeşitli kaynaklarda özne türlerine dair yapılan bu değerlendirmeler, çalışmalardaki özne çeşitliliği ve sayısı, öznenin cümlelerin temel unsurlarından biri olduğu düşüncesi ile paraleldir. Söz dizimsel yapıda özne unsurunu bir zorunluluk olarak değerlendiren anlayış, cümle düzeyinde bir kelime ya da kelime grubunu özne olarak adlandırmayı gerekli kılmış, *gizli özne* ve *özne eksiltisi* kavramları da bu düşünce doğrultusunda cümle ögelerine dair değerlendirmelerde yer almıştır.

şahıs zamirlerinin cümle düzeyinde bulunması, *samimi* veya *resmî bir tavrın*; *bir makama*, *yaşa gösterilen saygının*, *sorumluluğu paylaşma düşüncesinin*; *konuşmacı/anlatıcının ya da muhataplarının öne çıkan tavır*, *görüş*, *alışkanlıklarının ifadesi*; *pekiştirme*, *karşılaştırma*, *ötekileştirme*, *ironi*, *abartma* gibi anlamsal işlevler gereğidir. Cümle düzeyinde bulunup bulunmamaları arasındaki bu anlamsal fark, şahıs zamirlerinin eksiltilen bir unsur olarak düşünölmeyeceğini göstermektedir. Cümlelerin temel unsuru *yüklem* ve onun

barındırdığı bir biçim birim ile kişi bilgisini sunan *şahıs ekidir*. *Karşılaştırma*, *pekiştirme* gibi anlam katkılarına ihtiyaç duyulmadığı sürece yüklemdeki şahıs bilgisi özne görevinde olduğundan *ben*, *sen*, *o*, *biz*, *siz*, *onlar* şahıs zamirlerinin cümlede bulunması dil bilgisel değildir. Ayrıca *ben/sen*, *biz/siz* şahıs zamirlerinin nitelikleri gereği yerlerine şahıs ekleri ile uyumlu bir başka isim unsurunun cümle düzeyinde bulunması da mümkün değildir. Bu itibarla *şahıs zamirlerinin* söz dizimsel yapıda bulunmaması *eksilti* olarak açıklanmamalı, bahsedilen hususlardan ötürü Türkçe bir *adıl düşürme dili* olarak tanımlanmamalıdır.

Art arda gelen kimi cümlelerde birçok ortak unsur bulunabilir. Bu tür sıralanmış, anlamca birbirini takip eden ve *öznesi ortak* olan cümlelerde başlangıçta *özne* unsuru cümle düzeyinde yer alırken diğer cümlelerde daha önce metinde bir kelime ya da kelime grubu şeklinde yer almış özneye -makul bir ara vermeden ve özel bir amaç yok ise- tekrar aynı şekilde yer verilmez. Cümlelerde tekrar eden, müşterek olan öğelerin ikinci kez cümle düzeyinde bulunması engellenir. Kimi kaynaklarda öznenin yeniden yazılmayışı *özne eksiltisi* olarak adlandırılmıştır. Bu durum, *eksilti* değil birbirini takip eden öznesi ortak cümlelerin birleşmeleri ile ilgili bir kural olarak tanımlanmalı, dilin işleyişine aykırı bir kullanımda eksiltilen bir unsurdan söz edilmemelidir. *Konu* değişiminin yaşandığı cümlelerde ilgili *özne* unsuruna söz dizimsel yapıda yer verilmesi bir zorunluluktur. Bu durumda dil kullanıcısının tercihi ve *özne eksiltisinden* zaten bahsedilemez. Bugün kimi eksilti çeşitleri, cümle düzeyinde kalmış çözümlemelerin bir sonucu olarak düşünülmelidir. Cümle, ait olduğu metinsel bağlam ve ilişkili olduğu diğer cümleler ile değerlendirildiğinde *eksilti* tanımını yeniden ele almak gerekecektir. Metin düzeyine geçildiğinde unsurun söz dizimsel yapıda bulunması bir tercih olmaktan çıkmakta, kullanımı dilin doğasına aykırı bir durumu doğurmaktadır.

Şahıs işaret eden yüklemdeki eklerin varlığı, öznenin daima cümlede olduğunu gösterir. Bu sebeple bağlı oldukları isim unsurlarını temsil eden *şahıs zamirleri* ancak bir *belirsizlik* ihtimali olduğunda, ilgili isim unsurları ise *özneye* dair yeni bilginin metne dâhil edilmesi gerektiğinde söz dizimsel yapıda yer alır. *Konu* değiştiğinde söz dizimsel yapıda bir *isim unsuru* ya da *şahıs zamirinin* bulunması bir mecburiyettir. Devam eden *konu bilgisi* ile ilgili olduğunda *öznenin* cümle düzeyinde kelime ya da kelime grubu ile yer almıyor olmasını da *özne eksiltisi* şeklinde izah etmek doğru olmayacaktır.

4. Kaynakça

- AKTAN, Bilal (2009). *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- AŞKIN-BALCI, Hülya (2018). *Metindilbilimin ABC'si*. İstanbul: Say Yayınları.
- ATABAY, Neşe; ÖZEL, Sevgi; ÇAM, Ayfer (2003). *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi*. Ankara: TDK Yayınları.
- AYDIN, Hasene (2012). “Dilde Sıfır Biçimbirim Kullanımı”. *Turkish Studies*, 7/2: 169-181.
- BASKAKOV, Aleksandroviç Nikolay (2017). *Çağdaş Türkçede Cümle* (Çev. Oktay Selim Karaca). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BESEREK, Ahmet (1991). *Türkçede Cümle Yapısı*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- BİLGİN, Muhittin (2002). *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

- BULAK, Şahap (2012). “Özne Türleri Üzerine”. *Turkish Studies*, 8/1: 1101-1127
- CAVKAYTAR, Serap (2018). *Türk Dili I* (Edt. Muhsin Macit ve Serap Cavkaytar). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- ÇELİK, Abdullah; KAYA, Nesrin; DEMİRBİLEK, Salih; ÇİFÇİ, Sercen (2006). *Cümle ve Metin Bilgisi*. İstanbul: Lisans Yayıncılık.
- ÇELTEK KAILİ, Aytaç (2017). “Türkçe Sözlü Söylemde Boş Nesne”. *Dilbilim Çeviribilim Yazıları: Prof. Dr. Lütüye Oktar'a Armağan* (Haz. Neslihan Kansu Yetkiner - Mehmet Şahin). Ankara: Anı Yayıncılık, 67-79.
- DAŞDEMİR, Muharrem (2000). *Dedem Korkut Kitabı'nın Söz Dizimi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DELİCE, Hacı İbrahim (1998). “Türkçe Sözdiziminde Özne”. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 6: 191-208.
- DELİCE, Hacı İbrahim (2002). “Yüklem Olarak Türkçede Fiil”. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 26/2: 185-212.
- DELİCE, Hacı İbrahim (2007). *Türkçe Sözdizimi*. İstanbul: Kitabevi.
- DEMİRCAN, Ömer (2010). *Türkçede Düşüm ve İzleme*. İstanbul: Derin Yayınları.
- DEMİRCİ, Kerim (2014). *Zamirler Dilbilimsel Bir Yaklaşım*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- DİLİDÜZGÜN, Şükran (2017). *Metin Dilbilim ve Türkçe Öğretimi Uygulamalı Bir Yaklaşım*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- DİZDAROĞLU, Hikmet (1976). *Tümcebilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DOĞAN, Nuh (2016). “İstem Sözlükleri ve Türkçe”. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 42/III, 251-268.
- EKER, Süer (2010). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- ENÇ, Mürüvvet (1986). “Topic Switching and Prominal Subjects in Turkish.” *Studies in Turkish Linguistics* (Haz. Slobin Dan Isaac - Karl Zimmer). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- ERGIN, Muharrem (1993). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- ERGUVANLI-TAYLAN, Eser (1986). “Prominal Versus Zero Representation of Anaphora in Turkish”. *Studies in Turkish Linguistics* (Haz. Slobin Dan Isaac - Karl Zimmer). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- ERKMAN-AKERSON, Fatma (2007). *Dile Genel Bir Bakış*. İstanbul: Multilingual.
- ERTÜRKSOY, Alpaslan (2005). *Türkiye Türkçesinde Cümlede Özne*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ESİN, Osman (1997). *Abdülhak Şinasi Hisar'ın Çamlıca'daki Eniştemiz Adlı Eserindeki Cümle Tipleri Üzerine Bir İnceleme*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÖKSEL, Aslı; KERSLAKE, Celia (2005). *Turkish, A Comprehensive Grammar*. London: Routledge.
- GÜMÜŞATAM, Gürkan (2013). “Eksiltim (Ellipsis) ve Türkçede Eksiltim Türleri”. *Turkish Studies*, 8/1: 1539-1552.
- GÜNAY, Doğan (2013). *Metin Bilgisi*. İstanbul: Papatya Yayıncılık Eğitim.
- HACİEMİNOĞLU, Necmettin (1991). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- HACIZADE, Naile (2017). “Türkçede Kişi Adıllarının Deyişselliği”. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 3/5: 1581-1592.
- HATİPOĞLU, Vecihe (1972). *Türkçenin Sözdizimi*. Ankara: TDK Yayınları.
- HİRİK, Seçil (2020). “Türkçede Bağdaşıklık ve Bağdaşıklık Unsurları: Kürk Mantolu Madonna İncelemesi”. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 10/1: 221-238.
- İŞSEVER, Selçuk (2000). *Türkçede Bilgi Yapısı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- İŞSEVER, Selçuk (2002). “Türkçe Bilimsel Metinlerde Konu”. *Türkçede Bilgi Yapısı ve Bilimsel Metinler (Thematic Structure in Turkish and Scientific Texts)* (Haz. Leyla Uzun - Emel Huber). Essen: Verlag Die Balue Eule, 117-130.
- KARAAĞAÇ, Günay (2011). *Türkçenin Söz Dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.

- KARAAĞAÇ, Günay (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARAHAN, Leyla (1991). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KOÇ, Nurettin (1996). “Özneyle İlgili Sorunlar”. *Türk Dili Dergisi*, 1/529: 7-15.
- KORKMAZ, Zeynep (2010). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KURAM, Kadri (2017). “Gizli Özne Sınıflaması Açısından Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri”. *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/3: 413-422.
- KURT, Necip Fazıl (2018). *Tercüme-i Divan-ı Ahmed-i Yesevi'nin Metindilbilim Açısından İncelenmesi (Giriş - Metin Dilbilim İnceleme - Metin - İndeks - Tıpkıbasım)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KÜÇÜK, Salim ve ÜNAL, Ülkü (2018). “Özne Türleri mi, Öznenin Özellikleri mi?”. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 7/16: 1-7.
- KÜLEBİ, Oya (1990). “Türkçe’de Eksilti Tümceleri”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1: 117-137.
- KÜLTÜRAL, Zühal (2018). *Türkiye Türkçesi Cümle Bilgisi*. Konya: Palet Yayınları.
- MEHMEDOĞLU, Alaeddin (2006). *Türkiye Türkçesinde Cümle Öğelerine Yeni Bir Bakış*. İstanbul: Değişim Yayınları.
- ÖZCELİK, Sadettin; ERTEN, Münir (2011). *Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- ÖZKAN, Abdurrahman; AŞCI, Ufuk Deniz; TOKER, Mustafa (2016). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. Konya: Palet Yayınları.
- ÖZKAN, Bülent (2004). “Metindilbilimi, Metindilbilimsel Bağdaşıklık ve Haldun Taner’in ‘Onikiye Bir Var’ Adlı Öyküsünde Metindilbilimsel Bağdaşıklık Görünümleri”. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13/1: 167-182.
- ÖZKAN, Elif (2022). *Nehcü'l-Ferâdîs'in Metindilbilimsel Yapısı (1. Bap)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- ÖZKAN, Mustafa; SEVINÇLİ, Veysi (2009). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- ÖZKAN, Mustafa (2019). *Türkçe Cümle Bilgisi II*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- ÖZMEN, Mehmet (2013). *Türkçenin Sözdizimi*. Adana: Karahan Kitabevi.
- ÖZTÜRK, Balkız (2000). “Türkçe Bir Adıl Düşürme Dili mi?”. *XIII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri* (Haz. Ayşe Sumru Özsoy - Eser Erguvanlı Taylan). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 55-64.
- PARLAK, Hatice (2009). *Kutadgu Bilig'in Metin Dilbilimsel Yapısı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- ŞİMŞEK, Rasim (1987). *Örneklerle Türkçe Sözdizimi*. Trabzon.
- TARIKTAROĞLU, Abdurrahman (1996). “Türkçede Özne Sorunu”. *Türk Dili*, 536: 192-194.
- TEKİN, Mahmut (2018). Arap Dilinde Fail ve Naibu'l-Fail. *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi*. 2/2: 72-81.
- TERBİŞ, Baasanjav (2006). *Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Çatı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TORUSDAĞ, Gülşen; AYDIN, İlker (2019). *Metindilbilim ve Örnek Metin Çözümlemeleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- TURAN, Ümit Deniz (1996). “Türkçede Kişisiz Gizli Özne ve 'İnsan'”. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 7: 245-249.
- TURAN, Ümit Deniz vd. (2019). *Genel Dilbilim II*. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını.
- TURAN, Zikri (1999). “Öznenin Cümledeki Kimlik Problemi”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 13: 79-83.
- USTA, Çiğdem (2014). “Özne Türlerinin Tasnifine Dair Bir Öneri”. *Karadeniz Araştırmaları*, 40: 159- 169.

- UZUN, Leyla Subaşı (1995). *Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- UZUN, Muzaffer (2018). “İyelik Öbeklerinde ‘Tamlayan Eksiltisi’ Sorunu”. *International Journal of Language Academy*, 22: 104-111.
- UZUN, Nadir Engin (1990). “Atasözlerinin Kısıtlılığı ya da Dilbilimsel Eksilti Sorunu”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 33/1-2: 141-150.
- ÜSTÜNOVA, Kerime (1998). *Dede Korkut Destanları ve Cümleden Büyük Birlikler*. İstanbul: Alfa.
- ÜSTÜNOVA, Kerime (2000). “Türkçede Asıl Unsurlar: Özne ve Yüklem”. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 582: 489-497.
- ÜSTÜNOVA, Kerime (2002). “Eksilti ya da Sıfır Tekrar”. *Dil Yazıları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 111-121.
- ÜSTÜNOVA, Kerime (2006). “Yüklem, Yalnız Özneyi mi İçinde Taşır?”. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/11: 241-249.
- VALLDUVÍ, Enric (1990). *The Informational Component*. University of Pennsylvania Institute for Research in Cognitive Science Technical Report No. IRCS-93-38.
- ZÜLFİKAR, Hamza (2011). “Özne Türleri ve Bunların Adlandırılışı”. *Türk Gramerinin Sorunları Bildiriler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 43-47.

Örneklerin Alındığı Eserler

- AĞAOĞLU, Adalet (2000). *Romantik Bir Viyana Yazı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ATILGAN, Yusuf (2012). *Aylak Adam*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ÇEHOV, Anton (2019). *Marangozun Köpeği Kaştanka* (Çev. İlnur Özdemir). İstanbul: Can Çocuk Yayınları.
- Dede Korkut Oğuznameleri* (2012). (Haz. Semih Tezcan - Hendrik Boeschoten). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- PAMUK, Orhan (1999). *Benim Adım Kırmızı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (1992). *Huzur*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (2015). *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesinde (TİEM 73) İkilemelere Katkılar*

Contributions to Hendiadys in Karakhanid Turkish Interlinear Quran Translation (TİEM 73)

Büşra Doğan

Yüksek Lisans Öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul/Türkiye

e-posta busradogan755@gmail.com

orcid 0000-0001-6289-5346

doi 10.54316/dilarastirmalari.1362968

Özlem Yiğitoğlu

Dr. Öğr. Üyesi, Yıldız Teknik Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü, İstanbul/Türkiye

e-posta oziyigitoglu@gmail.com

orcid 0000-0002-9466-0960

doi 10.54316/dilarastirmalari.1362968

Atıf

Citation

Doğan, Büşra; Yiğitoğlu, Özlem (2024). Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesinde (TİEM 73) İkilemelere Katkılar. *Dil Araştırmaları*, 34: 77-97.

Başvuru

Submitted

19.09.2023

Revizyon

Revised

26.10.2023

Kabul

Accepted

19.04.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2024

Öz

Bu çalışmada Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesindeki (TİEM 73) ikilemeler incelenmiştir. Türkçenin önemli bir anlatım özelliği olan ikilemeler, özellikle Eski Uygur edebiyatına ait metinlerde sıklıkla yer almıştır. Çeşitli şekillerde meydana getirilen ikilemelerin oluşturulmasındaki temel amaç; anlatımı güçlendirmek, zenginleştirmektir. Çeviri edebiyatı olarak da adlandırılan Eski Uygur Edebiyatında; Çince, Toharca, Sogdca ve Sanskritçe gibi dillerden tercüme edilen metinlerdeki kavramlar Türkçeye çevrilirken ikilemelerden çokça yararlanılmıştır. Uygur Türkçesinde ikileme meydana getirme işi öyle ileri götürülmüştür ki metinlerde altı unsurdan oluşan ikilemeler dahi tespit edilmiştir. Bu durum Eski Uygur Türkçesinin söz varlığının gelişmesine olanak sağlamıştır. Türkoloji alanında Eski Türkçe metinlerde geçen ikilemeler üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Bu makalenin amacı TİEM 73 üzerine yapılan ikileme çalışmalarına katkı sağlamaktır. Bu makalede daha önce yapılan çalışmalarda tespit edilen ikilemelerden farklı olarak 70 ikileme daha tespit edilmiştir. Tespit edilen ikilemeler anlamlarına, kuruluşlarına, kökenlerine göre tasnif edilmiş ve alfabetik olarak sıralanmıştır. Çalışmada,

* Bu makale Özlem Yiğitoğlu danışmanlığında hâlen devam etmekte olan "Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesinde (TİEM 73) Soyut Adlar" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, Türkiye, 2023).

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

TIEM 73'te daha önce tespit edilen ikilemelere de yer verilmiştir. Böylece Türk dili araştırmacıları, TIEM 73'te yer alan tüm ikilemeleri bütünlüklü bir şekilde görebileceklerdir.

Anahtar Kelimeler: İkilemeler, TIEM 73, İlk Türkçe Kur'an Tercümesi

ABSTRACT

This study analyzes the hendiadys in the Karakhanid Interlinear Translation of the Qoran (TIEM 73). The hendiadys, an important narrative feature of the Turkic language, were frequently used especially in the texts belonging to the Old Uyghur literature. The main purpose of creating hendiadys, which are composed in different ways, is to strengthen and enrich expressions. In Old Uyghur literature, which is also called translation literature, the hendiadys were widely used to translate the concepts of texts translated into Old Turkic from languages such as Chinese, Tocharian, Sogdian, and Sanskrit. The process of creating hendiadys in Old Uyghur has gone so far that even hendiadys consisting of six elements have been identified in texts. This situation has allowed the vocabulary of Old Uyghur to develop. In the field of Turkology, many studies have been carried out on the hendiadys in Old Turkish texts. The purpose of this article is to contribute to hendiadys studies on TIEM 73. In this article, 70 more hendiadys were identified, unlike the hendiadys identified in previous studies. The identified hendiadys were classified according to their meanings, structures, origins and are listed in alphabetical order. In this study, the hendiadys previously identified in TIEM 73 are also included, so that Turkic language researchers will be able to see all the hendiadys in TIEM 73 in their entirety.

Keywords: Hendiadys, TIEM 73, First Turkish Translation of the Qora

EXTENDED ABSTRACT

Research Purpose: This study analyzes the hendiadyses in the Karakhanid Interlinear Translation of the Qur'an (TIEM 73). Previous studies on the hendiadyses in TIEM 73 include those by Ahmet Karaman (2022) and Ayşe Kılıç (2019). This article aims to contribute to the hendiadyses identified in Karaman and Kılıç's research on TIEM 73.

Research Questions: TIEM 73, which is believed to be the first Turkish translation of the Qur'an, is a voluminous work. Although the hendiadyses in the work were previously analysed by Karaman and Kılıç, there are examples that were overlooked by the researchers. For this reason, a re-examination of the hendiadyses in the work has been deemed necessary. In addition to the hendiadyses identified by Karaman and Kılıç in the text, there are 70 hendiadyses in this study. The examples identified by Karaman and Kılıç are also included in our study. In this way, scholars of Turkology will be able to see the hendiadyses in TIEM 73 in a holistic manner.

Scope: The analysis of the hendiadyses in TIEM 73, a Karakhanid Turkish text, is the scope of this study. The sources related to the subject have been checked through the National Thesis Centre of the Council of Higher Education, Google Scholar, etc. There are many studies on the hendiadyses in the Turkish language. In these studies, in general, there are explanations about the definition of the term *hendiadys* and the scope of its application. Furthermore, the studies usually analyse the hendiadyses semantically.

The hendiadyses in TIEM 73 have already been analysed by two researchers. Ahmet Karaman, in his study entitled *Eski Türkçede İkillemeler* published in 2022, analysed the hendiadyses in all texts belonging to the Old Turkish period. TIEM 73 is also among the texts analysed. Karaman classified the 359 hendiadyses he detected in the work according to their meanings. Another researcher who has analysed the hendiadyses in TIEM 73 is Ayşe Kılıç. In her paper entitled “Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinde İkillemeler”, which she presented in 2019, Kılıç discussed the hendiadyses in TIEM 73 and the Rylands edition. In the study, 93 hendiadyses were identified in TIEM 73 and 44 in the Rylands edition. The identified examples are listed in alphabetical order.

Methodology: This study is a research article that analyses the hendiadyses in a work from the Old Turkish Period. In the study, first, the surveys on the definition and scope of the concept of *hendiadys* were analysed. Then, Zeynep Korkmaz's (2019) definition of hendiadys is provided to determine the hendiadyses to be discussed in the study. After explaining the use of the hendiadyses in the Old Turkish period, the studies on the hendiadyses belonging to this period are addressed. TIEM 73 is introduced in general terms, and then the hendiadyses identified in the work are classified according to their meaning, formation, and origin and given in alphabetical order. The study entitled *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Arası Transkribeli Kur'an Tercümesi (TIEM 73) - Türkiye Türkçesi Mealli Karşılaştırmalı Kur'an-ı Kerim (1-4 Cilt)* published by Suat Ünlü in 2018 was used to determine the hendiadyses in the work. Our study also includes sentences, surahs and verses that mention examples of hendiadyses. Suat Ünlü's (2018) study entitled *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Arası Transkribeli Kur'an Tercümesi (TIEM 73) - Örnekle - Açıklamalı Sözlük A-Z (7-8 Cilt)* was utilised while interpreting the hendiadyses. Clauson's *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* was used to determine the languages to which the elements of hendiadys belong.

In order to bring together all the hendiadyses in TIEM 73, we have included the hendiadyses identified by Kılıç and Karaman in addition to the 70 hendiadyses we have identified in this article.

Results: Compared to other studies, our study identified 70 hendiadyses in TIEM 73. The hendiadyses were classified according to their meanings, forms and origins, and listed in alphabetical order. Of the 70 hendiadyses, 25 are synonyms, 39 are near-synonyms and three are antonyms. There were two hendiadyses formed by the repetition of the same word and one hendiadys formed by a negative and a positive word. 43 of the 70 hendiadyses were formed with words of Turkish origin, 26 with words of Turkish and foreign origin and one with words of foreign origin.

TIEM 73 is notable for being the text with the highest number of hendiadyses among the works of the Karakhanid Turkish period. In their study, Karaman and Kılıç identified a total of 376 hendiadyses. With this study, we could conclude that there are 446 hendiadyses in TIEM 73.

The hendiadyses consisting of more than two formations, which are common in Old Uyghur Turkish, are also found in TIEM 73. In the text, a hendiadys consisting of three elements was discovered, in contrast to the one discovered by Karaman. See, *belgürtmek ağırmaq seçmek* “talk (something) through, thoroughly explain, explain separately” (82v/9=012/111).

0. Giriş

Türkçede ikileme kavramı araştırmacılar tarafından farklı sözcüklerle karşılanmış ve bu kavram için farklı tanımlamalar yapılmıştır. Bunun nedeni ikileme kavramının kapsamının kesin sınırlarla belirlenmemiş olmasıdır.¹

Osmanlıcada *terkib-i ihmâlî*, İngilizcede *reduplication*, *reduplication dual*, Almancada *verdoppelung*, *zwillingformen*, *hendiadyoin*, Fransızcada *hendiadyoin*, *redouplement* olarak adlandırılan ikileme kavramı, dil bilimciler tarafından genel olarak *hendiadyoin* (<Yun.) adı ile karşılanmıştır. Türk dili araştırmacıları ise ikilemeleri; *hendiadyoin* (Çağatay 1941), *ikiz kelimeler* (Eren 1949), *ikileme* (Hatipoğlu 1981; Ölmez 2017), *ikizleme* (Ağakay 1953a, 1953b), *kelime koşması* (Ağakay 1954), *tekrarlar* (Tuna 1949, 1950) şeklinde adlandırmışlardır. Araştırmacılar tarafından en çok tercih edilen terim ise *ikileme* terimi olmuştur.

Zeynep Korkmaz ikilemeleri şu şekilde tanımlamaktadır:

Aralarında belli bir ses düzeni bulunan, biçim ve anlamca birbiriyle ilişkili olan, aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesi ile oluşturulan kelime grubu: *birer birer, delik deşik, köşe bucağ, yalvarıp yakarmak, yorgun argın, düğün dernek, hıssım akraba, boy pos endam, cız cız, hele hele, of of, vah vah vb.* (2019: 157)

Bu çalışmada Korkmaz'ın tanımına uyan ikilemeler ele alınmıştır. TİEM 73'teki ikilemeler tespit edilirken Suat Ünlü'nün 2018'de yayımladığı *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Arası Transkribeli Kur'an Tercümesi (TİEM 73) - Türkiye Türkçesi Mealli Karşılaştırmalı Kur'an-ı Kerim (1-4 Cilt)* adlı eserinden yararlanılmıştır.

İkilemeler, Orhun Türkçesi Dönemi metinlerinden itibaren karşımıza çıkmaktadır ancak Orhun Türkçesi Dönemi'ne ait metinlerin kısa olması ve metinlerde sınırlı konuların işlenmesi nedeniyle bu dönemde kullanılan ikilemelerin sayısı oldukça azdır.

İkilemeler, özellikle Eski Uygur Türkçesinin önemli bir anlatım özelliği olarak dikkat çekmektedir. Bu dönemde Uygurların yeni kabul etmiş oldukları Budizm ve Manihaizm gibi dinlere ait kavramlar ikileme yolu ile açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu döneme ait metinlerde ikiden fazla unsurdan oluşmuş ikilemeler ve satır boyunca ikileme kullanımı ile sıklıkla karşılaşmaktadır. Bu durumun Eski Uygur Türkçesinde kavramları ifade etme gücünü artırdığını söyleyebiliriz. Karaman'ın tespit ettiğine göre Eski Uygurca Dönemi'nde ikilemenin bu kadar çok kullanılmasının nedenlerinden biri de metinlerin tercüme edildiği kaynak dillerde de ikileme yapılarının sıklıkla görülüyor olmasıdır (2022: 686).

¹ İkilemelerin kapsamı hakkında daha fazla bilgi için bk. ÇÜRÜK, Yasemin (2016). "İkilemelerin Kapsamı". *The Journal of Academic Social Science*. 29: 426-430.

Karahanlı Türkçesi Dönemi metinlerinde de ikilemelere sıklıkla yer verilmiştir. Özellikle *Kutadgu Bilig* ve TİEM 73'te ikilemeler yoğun olarak bulunmaktadır. İkillemelerin en az bulunduğu eser *ise Atebetü'l-Hakâyık*'tır (Karaman 2022: 687).

Türk dilindeki ikilemeler hakkında bugüne kadar birçok çalışma yapılmıştır ancak bu yazıda Eski Türkçe Dönemi'ne ait ikilemeler hakkında yapılan belli başlı çalışmalara yer verilecektir.

Türkçedeki ikilemeler hakkındaki ilk bilgilere *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te rastlanmaktadır. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 187).

Eski Türkçe Dönemi'ne ait ikilemeler hakkında yapılan ilk çalışma Saadet Çağatay'a aittir. Çağatay, "Uygurcada Hendiadyoinler" adlı makalesinde Eski Uygur Türkçesinde tespit ettiği ikilemeleri ele almıştır. İkilme terimi için "hendiadyoin" sözcüğünü kullanan Çağatay, bu kavramı "Aynı manada yahut yakın manadaki iki kelimenin bir tek kelime gibi bir anlam ifade etmesine Hendiadyoin denir." şeklinde tanımlamıştır (1978: 29). Çağatay, makalesinde yer verdiği ikilemeleri gramer ve anlam açısından incelemiş, tespit ettiği Eski Uygurca ikilemeleri tanıkladığı metinleri de belirterek liste hâlinde vermiştir. Makalede yer alan ikilemeler *Uigurica, Manichaica, Türkische Turfantexte* gibi kaynaklardan derlenmiştir.

Erhan Aydın (1997), *Orhun Yazıtları*'nda yer alan ikilemeleri Talat Tekin'in *Orhun Yazıtları* ve Muharrem Ergin'in *Orhun Abideleri* adlı eserlerine dayanarak tespit etmiş ve bu ikilemeleri "Orhon Yazıtlarında Hendiadyoinler" adlı yazısında listelemiştir.

Zühal Kargı Ölmez, *Kutadgu Bilig*'de tespit etmiş olduğu ikilemeleri iki ayrı yazıda değerlendirmiştir (1997 ve 1998). Kargı Ölmez, *Kutadgu Bilig*'deki ikilemeleri anlamlarına göre tasnif etmiş, alfabetik olarak sıralanan örneklerin Orhun ve Uygur Türkçelerinde de yer alıp almadığının bilgisini vermiştir.

Mehmet Ölmez (1998), "Eski Uygurca *odug sak* İkilmesi Üzerine" adlı makalesinde Uygurca metinlerde bulunan ancak daha önceki ikileme çalışmalarında yer verilmeyen *odug sak* ikilemesi üzerinde durmuştur. Çalışmada ikilemenin geçtiği yerler verilmiş olup ayrıca köken açıklaması da yapılmaya çalışılmıştır.

Uygurca ikilemeler hakkında hazırlanan bir başka çalışma 2000 yılında hazırlanan ve Uta Schilling'e ait olan yüksek lisans tezidir. Mehmet Ölmez'in aktardığına göre (2017: 244) bu çalışmada tespit edilen örnekler, isimler ve fillerle oluşturulan ikilemeler olarak iki grupta incelenmiştir.

Şinasi Tekin, "Ev Bark Nedir?" adlı yazısında *ev bark* ikilemesinin tarihî metinlerde ne şekilde yer aldığına dayanarak bu ikilemenin nasıl oluştuğunu açıklamaya ve ikilemedeki *bark* sözcüğünün köken bilgisini vermeye çalışmıştır (2001: 91-102).

Tekin, "İl Kelimesi ve İştikaklarının Hikâyesi" adlı yazısında ise Uygurca ikilemelerin oluşumuna ilişkin varsayımlarda bulunmaktadır. Tekin, Eski Uygur Türkçesinde yer alan ikilemelerdeki sözcüklerin birbirlerini izah etme amacıyla

bir araya geldiklerini ileri sürer. Bu izah etme görevini genelde ikinci sözcük yerine getirmektedir. Bu durumun çeşitli sebepleri vardır: İlk olarak birinci sözcük yabancı bir dilden alınmış ve henüz dile yerleşmemiş olabilir. İkinci olarak ilk sözcük Türkçe olabilir fakat sözcüğün anlamı bulanıklaşmış ya da unutulmaya başlamıştır. Son olarak da ilk sözcük yeni türetilmiş olabilir ve henüz kullanımı yaygınlaşmamıştır. Bu gibi nedenlerden dolayı Uygurca ikilemelerdeki ikinci sözcük, anlamı açıklama görevini üstlenmiştir (2001: 106).

Uygurlar, Manihaizm ve Budizm gibi dinleri kabul ettikleri ilk zamanlarda Budist ve Manihaist rahipler, bu dinlerin öğretilerini halka anlatmaya çalışmışlardır. Rahipler bu dinlere ait kavramları açıklamaya çalışırken ilk olarak yabancı olan sözcüğü, ardından da dilin kendi malzemesine ait olan sözcüğü kullanmış olmalıydılar. Şinasi Tekin, bu şekilde oluşturulmuş olabileceğini ileri sürdüğü Uygurca ikilemeleri şu şekilde formülize etmiştir: “*xyz* yani *abc* demektir.” Zamanla formülde sürekli tekrar edilen “... yani ... demektir.” ifadesi gereksiz sayılmış ve *xyz*’nin hemen ardından *abc* söylenmiş olmalıdır. Sonuç olarak da *xyz+abc* gibi bir yapı ortaya çıkmıştır. “*xyz* yani *abc* demektir.” biçimindeki bu formülün izlerini Anadolu Türkçesi ile 14. yüzyılda meydana getirildiği tahmin edilen *Risâletü'l-İslâm* adlı ilmihâl kitabında görmek mümkündür: *pençik ya'ni bişdebir, mevlâ ya'ni azâd kılan, çalap ya'ni azâd kılan, kâfir ili dârü'l-harb* (2001: 107-108).

Serkan Şen’in 2002 yılında hazırlamış olduğu *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler* adlı yüksek lisans tezi, Uygurca ikilemeler hakkında o güne kadar yapılmış en kapsamlı çalışmadır. 3217 madde başından oluşan tezde tespit edilen ikilemeler; anlam, köken ve kuruluşlarına göre incelenmiştir. Şen’in çalışması bu yönüyle dönemin ikilemeler sözlüğü olarak nitelendirilebilir (2002: III). Diğer çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada bağlayıcı sözcükler kullanarak oluşturulmuş ikilemelere de yer verilmiştir. Bu tür yapılar genellikle Türkçe ve yabancı sözcüklerin birleşmesiyle meydana gelmiştir. Çalışmada söz konusu bağlayıcı unsurların *atlıg* ve *tigme* olduğu belirtilmektedir. Bu tür yapılarda yabancı sözcükten sonra söz konusu bağlayıcı unsurlar gelir ve ardından da o yabancı sözcüğün Türkçe karşılığı verilir. *kısarı atlıg arslan* (Sanskritçe + Türkçe) ikilemesi bu şekilde meydana getirilmiş ikilemelere örnek olarak verilebilir (2002: 3).

Gülsel Sev, 2004 yılında yayımladığı yazısında *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te tespit ettiği ikilemeleri bir araya getirmiştir. Tespit edilen ikilemeler sözcük türü, anlam, yapı ve kuruluş bakımından incelenmiştir.

Eski Uygur Türkçesindeki ikilemeler hakkında hazırlanan bir başka yüksek lisans tezi ise Meltem Can'a ait olan *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler* adlı çalışmadır (2010). Bu çalışmada toplamda 1452 ikileme; yapı, tür, söz dizimi, anlam ve köken bakımlarından incelenmiştir.

Kutadgu Bilig'deki ikilemeler üzerine çalışan bir başka araştırmacı da İbrahim Taş'tır. Taş (2012), “*Kutadgu Bilig*'de İkilemeler” adlı makalesinde Zühal Kargı

Ölmez'in tespit etmiş olduğu ikilemelere ek olarak kendisinin de tespit ettiği örnekleri listelemiştir.

Emrah Bozok tarafından 2012 yılında hazırlanan *Eski Uygur Türkçesinde İştikaklı İkillemeler* adlı yüksek lisans tezinde ikileme ve iştikaklı ikileme kavramları irdelendikten sonra Eski Uygur Türkçesinde iştikaklı ikileme örneklerine yer verilmiştir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'teki ikilemeler Bilal Aktan tarafından da incelenmiştir (2014). Aktan, eserde toplam 157 ikileme tespit etmiş ve bu örnekleri anlam yönünden incelemiştir.

Ferruh Ağca, 2015 yılında yayımladığı “Eski Uygurca İştikaklı İkillemeler Üzerine” adlı çalışmasında Uygur Türkçesinden seçmiş olduğu iştikaklı ikileme örnekleri üzerinde durmuştur. Ağca, iştikaklı ikilemeleri; aynı kökten türemiş olan, aynı kavram ya da nesneyi karşılayan aynı tür sözcüklerin meydana getirdiği söz dizgesel yapılar olarak tanımlamaktadır (2015: 28-29). Ağca, çalışmasında bu tanıma uyan Eski Uygurca iştikaklı ikilemeleri ele alarak yapılarına göre tasnif etmiştir.

Mehmet Ölmez, Eski Uygur Türkçesinde bulunan ikilemeleri iki ayrı uzun makalede bir araya getirmiştir (2017 ve 2022). Ölmez'in 2017'de yayımlanan makalesinde yaklaşık olarak 1600 ikileme, 2022'de yayımlanan makalesinde ise yaklaşık 1000 ikileme mevcuttur. Ölmez, meydana getirdiği bu iki makalenin birer derleme çalışması olmayıp kendi çalışmaları için hazırladığı seçmeleri içerdiğini belirtmektedir (2017: 246).

Ayşe Kılıç, 2019'da Ordu Üniversitesi II. Genç Türkologlar Çalıştayı'nda sunmuş olduğu “Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinde İkillemeler” adlı bildirisinde TİEM 73 ve Rylands nüshalarında yer alan ikilemeleri ele almıştır. Çalışmada TİEM 73'te 93, Rylands nüshasında ise 44 ikileme tespit edilmiştir. Tespit edilen örnekler alfabetik sıra ile verilmiştir.

Erhan Aydın ve Ahmet Karaman'a (2019) ait olan “Eski Türk Yazıt ve El Yazmalarında İkillemeler” adlı makalede eski Türk yazısıyla yazılmış tüm yazıtlarda ve el yazmalarında yer alan ikilemeler incelenmiştir. Tespit edilen örnekler anlamlarına göre tasnif edilmiştir.

Bugüne kadar Eski Türkçe metinlerdeki ikilemelerin tamamını kapsayan bir çalışma bulunmamaktadır. *Eski Türkçede İkillemeler* adlı çalışma, bu eksikliği gidermek amacıyla Ahmet Karaman (2022) tarafından hazırlanmıştır. Eserde Eski Türkçe Dönemi'ne ait tüm metinler incelenmiş ve toplamda 4748 ikileme tespit edilmiştir. Tespit edilen ikilemeler anlamlarına göre sınıflandırılmıştır.

1. Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73)

Elde bulunan ilk Türkçe Kur'an tercümesinin TİEM 73 olduğu düşünülmektedir. Bugün, Türk ve İslam Eserleri Müzesinde 73 numara ile kayıtlı tutulmakta olan eserin elimizde tek nüshası bulunmaktadır. Bu nüshanın sonunda bulunan ketebe

kaydında nüshanın Muhammed b. El-Hācc Devletşah eş-Şirazî tarafından H 734/M 1333/1334 yılında tamamlandığı bilgisi verilmektedir. Bu tarih İlhanlı Devleti hükümdarı Abū Sa'îd (1317-1336) dönemine denk gelmektedir (Kök 2017: 194-195).

Kur'an'ın Türkçeye ilk olarak kim veya kimler tarafından ve ne zaman çevrildiği hakkında araştırmacıların farklı görüşleri bulunmaktadır. Zeki V. Togan, Kur'an'ı-Kerim'in Türkçeye çevirisinin Farsçaya çevrildiği sırada ve aynı heyette bulunan Türk âlimler tarafından yapılmış olabileceğini belirtmektedir (1960). Abdülkadir İnan'a göre ise en eski Türkçe Kur'an tercümesi 11. yüzyılın ilk yarısında meydana getirilmiştir (1961).

Satır-arası tercüme yöntemiyle meydana getirilmiş olan bu metin bütünlüklü bir eserdir. Sadece Bakara Suresi'nin (TİEM 73 19v/3) 166. ve 167. ayetleri ile Al-i İmran Suresi'nin (TİEM 73 50r/5-6) 124. ve 125. kısımlarının Türkçesi eksiktir (Kök 2004: XXXIX).

TİEM 73'te çok az miktarda Arapça ve Farsça sözcük bulunmaktadır. Ayrıca satır-arası çeviri yöntemiyle meydana getirilen bir eser olduğu için tercüme edilen her sözcüğün tam olarak Türkçe karşılığı verilmeye çalışılmıştır.

2. TİEM 73'te Yer Alan İkilemeler

Bu çalışmada Ahmet Karaman (2022) ve Ayşe Kılıç'ın (2019) TİEM 73'te tespit ettiği ikilemelere ek olarak 70 ikilemeye yer verilmiştir. Karaman, eserde 359 ikileme, Kılıç ise 93 ikileme tespit etmiştir. Çalışmada bütünlük sağlaması açısından her iki araştırmacının da tespit ettiği ikilemelere yer verilmiştir ancak Karaman'ın tespit ettiği ikileme örneklerinin yer aldığı cümleler, ayet ve sure numaraları makalenin hacmini gereksiz yere arttırmamak adına belirtilmemiştir.

Kılıç çalışmasında, Karaman'dan farklı olarak 17 ikileme tespit etmiştir. Bu makalede Kılıç'ın farklı olarak tespit ettiği bu 17 ikileme tasnif edilmeden sadece alfabetik olarak aşağıdaki gibi sıralanmıştır:

arığ süciğ: “temiz saf” (63v/9)

arıgsız arığ: “pis temiz” (92v/4)

āşkārā açuğ: “açık, aşikâr” (7r/4)

birik birik: “saf saf” (442/4)

çığay yoğsuz: “fakir, yoksul” (145r/2)

elig ärklig: “hükümdar” (31r/3)

ärän bilgä: “din adamı ve bilgin” (88r/6)

äwrä täwrä: “ters yanlış” (68r/2, 101r/5, 105v/1, 144r/1, 209r/2)

güzäf yalğan: “yalan” (359v/2)

hoş tatlığ: “güzel tatlı” (317v/7)

kişi cänvar: “insan hayvan” (155v/4)

köriş- kawuş-: “karşılaşmak” (135r/4)

ohşa- ohşasma-: “benzemek benzememek” (105r/1)

ögäy yedigmä: “üvey, besleme” (61r/3)

tatlıg süciğ: “tatlı” (265v/6)

yaban tãñiz²: “çöl deniz” (155r/6)

yalıñ kuruğ: “çıplak” (34r/7)

2. 1. Anlam Açısından İkilemeler

2. 1. 1. Eş Anlamlı Sözcüklerden Oluşan İkilemeler

Eş anlamlılık kavramı üzerinde dil bilimcilerin farklı görüşleri bulunmaktadır. Başlarda eş anlamlı sözcüklerin birbiri yerine kullanılabilceği düşünülürken zamanla bazı dil bilimciler tarafından aslında hiçbir dilde eş anlamlı sözcük bulunmadığı iddiaları tartışılmaya başlanmıştır. Prof. Dr. Doğan Aksan da bu görüşe katılmaktadır. Aksan, bir dilde bulunan eş anlamlı sözcüklerin tarihsel açıdan en başta farklı anlamlara sahip olduklarını ancak zaman içerisinde anlamca birbirlerine yaklaştıklarını ifade eder. Eş anlamlı sözcüklerin anlamca birbirlerine yaklaşması çok uzun bir sürede gerçekleşmektedir. Bu nedenle eş anlamlı sözcüklerin bir dilin en eski metinlerinde görülmesi, o dilin eskiliğini belirlemekte bir ölçüt olabilir (2019: 72). TİEM 73'te ikilemelerin fazlalığının yanı sıra eş anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemelerin sayısının çokluğu, eserin meydana getirildiği dönemde Türkçenin yüksek bir anlatım gücüne sahip olduğunu göstermektedir.

Karaman'ın çalışmasında tespit ettiği eş anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler aşağıdaki gibidir:

adın adın ‘başka başka’, *adır- seç-* ‘ayırarak, seçmek’, *adırgan seçgen* ‘ayırarak, seçen’, *adıрма- seçme-* ‘ayırarak, seçmemek’, *adırmak kesmek yarmak* ‘ayırarak, kesme’, *adırmak seçmek* ‘ayırarak, seçme’, *adırlı seçigli* ‘seçilmiş’, *ag-yükse-* ‘yükselmek’, *agrıg ig* ‘hastalık’, *āheste āheste* ‘ağır ağır / yavaş yavaş’, *amrıl- tın-* ‘sakinlemek, yatışmak’, *arzu hava* ‘arzu, heves’, *asıl tüp* ‘esas, dip / kök, temel’, *aşnuıklı ozakı* ‘önceki, geçmişteki’, *az az* ‘az az’, *azın azın* ‘derece derece’, *belgü nişan* ‘alamet, nişan’, *bitig kitab* ‘kitap’, *bod sın* ‘vücut, beden / boy pos’, *bolma- yarama-* ‘uygun olmamak’, *boş azad* ‘hür, serbest’, *boynaguluk tanmaklık* ‘isyanlık’, *bulgayuk katık karık* ‘karışık’, *burun burun birle* ‘burun burun ile’, *buşug öfke* ‘sinir, öfke’, *cüft cüft* ‘çift çift’, *çın bütün* ‘dürüst, doğru’, *çın köni* ‘doğru, gerçek’, *çın rāst* ‘gerçek, doğru’, *dādlik könilik* ‘adaletli, doğru’, *dostluk kadaşlık* ‘dostluk, arkadaşlık / kardeşlik’, *dürüst rāst* ‘doğru, gerçek’, *elgi tar çığay* ‘yoksul, fakir’, *emitmek emitmek* ‘meyletme’, *erk türk* ‘güç, kuvvet’, *erklig türklüg* ‘güçlü, kuvvetli’, *et'öz et'öz birle* ‘beden bedenle’, *ew bark* ‘ev, bark’, *ewir- yan-* ‘dönmek’, *ewrilmek tewrilmek* ‘evrilme, çevrilme’, *ewir-tewür-* ‘evirmek, çevirmek’, *ewür- yan-* ‘dönmek’, *édiz yüksek* ‘yüce, yüksek’, *él uluş* ‘memleket, ülke’, *élük füsüs* ‘alaysama, küçümseme’, *élük oyun* ‘alaysama, küçümseme’, *érig katig* ‘çetin, sert’, *ésiz artak* ‘kötü, fena’, *éş dost* ‘eş, dost’, *éş koldaş* ‘eş, dost / akraba’, *éş nöker* ‘eş dost / akraba’, *étig gevher yénçü* ‘mücevher’, *gürüh gürüh* ‘bölük bölük / grup grup’, *gürüh ögür* ‘grup grup’, *hikmet bilig* ‘hikmet, bilgi’, *ılañku esim* ‘halsiz, bitkin’, *iç dost* ‘sırdaş’, *irig katig* ‘sert, çetin’, *kamug barça* ‘bütün, hepsi’, *kat kat* ‘kat kat’, *kat kat kat* ‘kat be kat’,

² Bu yapı ikileme olarak değerlendirilemez.

katıg karık ‘karışmış, karışık’, *katıglık küç* ‘güç, kuvvet’, *katıl- karıl-* ‘katılmak, karışmak’, *katma- karma-* ‘katmamak, karıştırmamak’, *keçürgen yarlıkagan* ‘affeden, bağışlayan’, *keçürgen yazok örtgen* ‘affeden, günahları örten’, *kerekme-yarama-* ‘gerekmez, uygun olmaz’, *kes- biç-* ‘kesmek’, *kes kes* ‘parça parça’, *kes-seç-* ‘ayırarak, seçmek’, *kesek kesek* ‘parça parça’, *kesgen biçgen* ‘kesen, biçen’, *kesgü biçgu* ‘ayrılmış, belirlenmiş’, *kesmek biçmek* ‘kesme, biçme’, *kěj alkıg* ‘geniş, enli’, *kértü köni* ‘gerçek, doğru’, *kıl- ét-* ‘yapmak, etmek’, *kıl- yarat-* ‘yaratmak’, *kın kızgut* ‘ceza’, *koldaş eş* ‘eş, dost / akraba’, *kor yas* ‘zarar ziyan’, *kor yaslıgıg* ‘zarar ziyan’, *kor ziyan* ‘zarar ziyan’, *kork- ayman-* ‘korkmak’, *kork-uman-* ‘korkmak’, *koş koş* ‘çift çift’, *koy sağlık* ‘koyun, sağılacak hayvan’, *köni bütün* ‘doğru, dürüst’, *köni tüz* ‘doğru, düzgün’, *könilik bütünlük* ‘doğru, dürüst’, *körme- bakma-* ‘görmemek, bakmamak’, *kötrül- arıtul-* ‘giderilmek, temizlenmek’, *köz köz birle* ‘göz göz ile’, *kulak kulak birle* ‘kulak kulak ile’, *kutlug kıwlıg* ‘talihli, şanslı’, *küçlüg küsüş* ‘güçlü, aziz / mağlûp edilemeyen’, *küçlüg ugan* ‘her şeye gücü yeten, kâdir’, *kücsüz za’îf* ‘gücsüz, kuvvetsiz’, *külçire- kül-* ‘gülümsemek, gülmek’, *küsüş ugan* ‘güçlü, kâdir’, *mal tawar* ‘mal mülk’, *nişan belgü* ‘nişan, alamet’, *oron töşek* ‘yatak döşek / yatacak yer’, *öfke buşug* ‘öfke’, *ögrünüşmek kıwanmak* ‘(karşılıklı) övünme’, *ögür ögür* ‘bölüm bölüm / boy boy’, *ögüt pend* ‘ögüt, nasihat’, *öhdün aşnu* ‘önce’, *öñin öñin* ‘ayrı ayrı’, *ört- yarlıka-* ‘affetmek, bağışlamak’, *örtme- yarlıkama-* ‘esirgememek, affetmemek’, *örtüglü yaşru* ‘gizli’, *öt erig pend* ‘nasihat, ögüt’, *ötel- tüken-* ‘bitmek, tükenmek’, *öten- keçrül-* ‘karşılığını vermek, ödenmek’, *öz öz* ‘kendi’, *päre päre* ‘parça parça’, *râz çuwlaşmış* ‘sır’, *sarıg sarıg* ‘sarı sarı’, *saw pend* ‘söz, nasihat’, *ser- seriş-* ‘sabtirmek, sabırda yarışmak’, *sıma- sarsıtma-* ‘kırıp geçirmemek’, *sıtgan katıg* ‘şiddetli’, *soyurkagan yarlıkagan* ‘merhamet eden, bağışlayan’, *tan- oz-* ‘kaçmak’, *tanuk hazır* ‘şahit’, *tarıg ekin* ‘ekin’, *tarıt- kemiş-* ‘yerleştirmek’, *teğşürme- adınatma-* ‘değiştirmemek’, *teñ tuş* ‘denk, akran’, *ter muyan* ‘ücret, karşılık / sevap’, *ter sevab* ‘ücret, karşılık / sevap’, *terk tawrak* ‘hızlı, çabuk / çarçabuk’, *terslik duşvârlık* ‘güçlük, zorluk’, *tevbe bezerlegen yarlıkagan* ‘affeden, bağışlayan’, *tevbe bezerlegli yarlıkaglı* ‘affedici, bağışlayıcı’, *tez- kaç-* ‘kaçmak’, *tlamçıg korkınçıg* ‘dehşetli’, *tiş tiş birle* ‘diş diş ile’, *tişi tişike* ‘dişi dişkiye’, *titig balçık* ‘çamur, balçık’, *törötgen yaratgan* ‘yatan’, *tüke- alkın-* ‘bitmek, tükenmek’, *tüner- karangu bol-* ‘havanın kararması’, *türlüg türlüg* ‘türlü türlü / çeşit çeşit’, *tütün- köy-* ‘alevlenmek, yanmak’, *udu udu* ‘arka arkaya’, *uguş güruh* ‘boy, kabile / topluluk’, *ulaşıklık yawukluk* ‘yakınlık’, *ulug yüksek* ‘büyük, yüce’, *ulug yükseklik* ‘büyüklük, yücelik’, *umunçsuz nevmîd* ‘ümitsiz’, *uşak uşak* ‘ufak ufak / küçük küçük’, *uwuş tüwüş* ‘kırıntı, ufantı’, *üf tüf kılıgı* ‘büyücü’, *ülüş ülüş* ‘bölüm bölüm / pay pay’, *üz- kes-* ‘kesmek’, *üze üze* ‘üst üste’, *üzmek kesmek biçmek* ‘kesme, biçme’, *üzügli kesigli* ‘ayırarak’, *üzüklük kesüklük* ‘kesinti, fetret’, *üzüksüz kesüksüz* ‘kesiksiz’, *üzül- kesil-* ‘parçalanmak, kesilmek’, *yak yawuk* ‘akraba’, *yalñuz yalñuz* ‘yalnız yalnız / teker teker’, *yanut cevab* ‘yanıt, cevap’, *yañı yañı* ‘yeni yeni / taze taze’, *yaragsız haksız* ‘batıl, haksız’, *yarama- kerekme-* ‘uygun olmamak, gerekmemek’, *yarlıkama- örtme-* ‘affetmemek, bağışlamamak’, *yaruk çeräg* ‘ışık, kandil’, *yaruklug belgülig* ‘açık seçik’, *yas kor* ‘zarar, ziyan’, *yatım töşek* ‘yatacak yer’, *yawuz eşiz* ‘kötü, fena’, *yazok munluk* ‘günah, suç’, *yazok örtgen*

keçürgen ‘günahları örten, bağışlayan’, *yazok örtgen yarlıkagan* ‘günahları örten, bağışlayan’, *yazok örtmek yarlıkamak* ‘günah örtme, bağışlama’, *yenigli utuglı* ‘yenen, kazanan’, *yém yemiş* ‘yiyecek’, *yıgıl- yugal-* ‘sakınmak, çekinmek / geri durmak’, *yırak irak* ‘uzak’, *yok yodun* ‘yok / yok olma’, *yok yodunluk* ‘yokluk, yok etme’, *yol iz* ‘yol, iz’, *yol yorık* ‘yol, gidiş / huy’, *yolçı kılavuz* ‘rehber, kılavuz’, *yul bulak* ‘pınar, su kaynağı’, *yüksek ulug* ‘yüce, büyük’, *ziyan kor yas* ‘zarar, ziyan’.

Karaman ve Kılıç’ın çalışmasına ek olarak 25 eş anlamlı sözcükten oluşan ikileme tespit edilmiştir. Tespit edilen örnekler aşağıdaki gibidir:

alkın- tüken-: “tükenmek, bitmek, mahvolmak”

aygıl eger bolsa teniz kara idim yarlıglarıña alkınğay tükengey erdi teniz tükenmişde öñdün idim yarlıgları eger keltürse miz anar meñzer artuqluq meded. (222v/6=018/109)

asığ tusuğ³: “fayda, yarar”

anlarğa anıñ içinde asığ tusuğlar içgüler. (324v/2=036/073)

fidā yuluğ: “fidye”

bu kün alınmaz silerdin fidā yuluğ ap anlardın kim tandılar. (398v/1=057/015)

kamuğ tükel: “bütün, hep, hepsi”

kerekmez yaramaz mü minlerğa çıksalar kamuğ tükel. (152r/3=009/122)

katıg öçemek katıg kın: “şiddetli azap”

kın munu teggey anlarğa kim yazuq kıldılar horluq Tañrı üskinde katıg öçemek katıg kın anıñ birle kim mekr eter erdiler. (107v/1=006/124)

keç üküş: “çok”

anlardın kim cuhüd boldılar keç üküş eşitigiler yalğan üçün keç kulaq tutuğlılar adın kavmğa kim kelmediler saña. (85r/4=005/41)

keç üküş kulaq tutuğlu yalğanğa üküş yégliler harāmnı. (85r/9=005/42)

kesme bürçek: “kâkül”

hakka kerekmez mundağ eger yıgılmasa tutğay oq miz kesme bürçekni. (445r/9=096/015)

kesme bürçek yalğançı yazuqluğ. (445r/9=096/016)

koş cüft: “çift”

tégme türlüg yemişlerdin kıldı anıñ içinde êkki koş cüft örter tünni kündüzke. (183r/8=013/003)

küç tölek: “güç, kuvvet”

yād kılğıl kullarımıznu ibrahımnı ishāknı ya künbı küç tölek idileri körüş idileri. (332r/5=038/045)

küwezlik kıl- uluğsığlık kıl-: “kibirleşmek, böbürlenmek”

yana anlar kértgündiler kıldılar edgüliklerini tükel bergey olarğa terlerini artuqluq bergey olarğa artuqluğındın yme anlar küwezlik kıldılar uluğsığlık kıldılar kınağay anlarını ağırtğan kın birle. (78v/5=004/173)

nişān açuğman: “belgi, işaret, alâmet”

anıñ içinde nişānlar açuğmanlar ibrahım ornı. (47v/1=003/97)

püdeh çürimiş: “çürüme”

³ Tarihi metinlerde TİEM 73 haricinde *tusuğ* biçimi yalın olarak geçmemektedir. Sözcüğün asıl biçimi *tusu*’dur (bk. Clauson 1972: 554). KB’de yer alan *tusuğluğ* biçimi muhtemelen *asığlığ* biçiminden analogik şekilde oluşmuştur (bk. Clauson 1972: 245).

kaçan bolsa miz süñükler pūdeh çürimiş. (434v/5=079/011)

rāz örtüglüg: “çok gizli, en gizli”

eger açukluğ kılisa sen söz birle ol bilür rāznı örtüglügnı. (228v/1=020/007)

sezārağ yawuqraq: “daha lāyık, daha uygun”

sezārağ yawuqraq kim yarumağ anlarınıñ közleri kaçğurmasunlar hoşnūd bolsunlar anı kim bērdiñ anlarğa kamuğları. (309v/2=033/051)

şükr ü sipās: “hamd, şükür”

şükr ü sipās ögdi Tañrıka ajunluğlarını egtülegen idi. (1v/1=001/002)

eger bolsa siler igligler azu yol yörimek üze azu kelse biregü silerdin uyat yerdin azu katılisa siler künçuyılarka bulmasa siler suwnı utru uğraylar arığ topraqka türtünler yüzleriniñke eligleriniñke andın tilemes Tañrı kılisa siler üze terslik yok kim tiler sizlerdi arıtsa tükel kılisa ni ‘metini siler üze bolğay kim siler şükr ü sipās ötegey siler. (81r/2=005/006)

kesildi ol bođunlarınıñ soñı küç kıldılar. şükr ü sipās Tañrıka ajunluğlar idisi. (99r/6=006/045)

ayğaylar ögdi şükr ü sipās Tañrıka ol kim köndürdi bizni muñar ermedimiz yolğa oñulğu eger köndürmele bizni Tañrı. (116v/3=007/043)

mundağok tezgindürür miz belgülerini ol boğunğa kim şükr ü sipās öterler. (118r/8=007/058)

örtüglüg bolmas Tañrı üze nersedin yer içinde ap yme kök içinde şükr ü sipās Tañrıka. (191v/1=014/038)

tāze yaş: “taze”

ol ol idi turur kim fermān tutuğlı kıldı teñizni yēse siler andın tāze yaş etni çıkarsa siler andın étig ya ‘nī yinçü küdezseler anı. (196v/7=016/014)

tunlıg tepreniglig: “canlı”

bütünlükün tunlıg teprenigligleriniñ şerreki Tañrı üskinde üzler ol ağınlr ol anlar kim ögüt uqmaslar. (133r/7, 133r/8=008/022)

tülek koluğ: “dilek”

yme māni’ kılurlar tülek koluğ idilerni. (449v/9=107/007)

tolu yüklüg: “dopdolu, yüklü”

ançada kaçtı kēmi tapa tolu yüklüg. (328r/5=037/140)

yme nişān turur anlarğa biz kötürdimiz oğlanlarını kēmi içinde tolu yüklüg. (322r/1=036/041)

tükel eksüksüz: “bütün, eksiksiz, tam”

bolğay anuttı anlarğa ağırlıg yal tükel eksüksüz yanut. (308v/5=033/044)

uçuzluğ horluğ: “alçaklık, rüsvalık”

añar yakınraq tiriglik içinde ya ‘nī uçuzluğ horluğ. (242r/4=022/009)

ülgülegü terāzū: “ölçü, tartı”

tükel kılınlar ülgülegüni terāzūni könilik birle. (111r/2=006/152)

üz öfke: “kırgınlık, zorbalık”

kaçan tutsa siler tutar siler üz öfke birle öldürügli teg. (271v/4=026/130)

yañluğ yazuğ: “günah”

kim kazğansa yañluğnı azu yazuğnı yana atar anı yazuğsuzğa ketürdi ök kuruğ yala belgüliğ yazuğ. (72r/1=004/112)

yēñgililer utuğlılar: “galip gelenler, yenenler”

keldi cādūlar fir‘avnğa aydılar bar mu biziñke ter eger bolsa miz biz yēñgililer utuğlılar aydı hee siler yakın tutmuşlardın siler. (122v/4=007/113)

2. 1. 2. Yakın Anlamlı Sözcüklerden Oluşan İkillemeler

Bu tür ikilemelerde ikilemeyi oluşturan sözcükler birbirleriyle yakın anlama sahiptirler. Bu ikilemelerdeki unsurlar birbirlerini tamamlayarak anlatılmak isteneni daha iyi aktarmaktadırlar.

Karaman'ın çalışmasında tespit ettiği yakın anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler aşağıdaki gibidir:

ādemī perī 'insan, cin', *adır- yıra-* 'ayırarak, uzaklaştırmak / saptırmak', *altun kümüş* 'altın, gümüş', *ana ata* 'anne, baba', *aş şarāb* 'yiyecek, içecek', *ata ogul* 'ata, evlat', *atasız anasız* 'babasız, annesiz / yetim', *atlıg yadağ* 'atlı, yaya', *az eksük* 'az, eksik', *belgür- körün-* 'ortaya çıkmak, görünmek', *bil- biltür-* 'bilmek, bildirmek / anlamak, anlatmak', *bilgen körgen* 'bilen, gören', *bilgen ukgan* 'bilen, anlayan', *bilgili körügli* 'bilgili görüşlü / bilen, gören', *biti- okı-* 'yazmak, okumak', *bor oyun* 'içki, kumar / şarap, oyun', *çom- bat-* 'batmak, suda dibe dalmak', *çuwşa- bulga-* 'karıştırmak, bulandırmak', *dost yārī bérigli* 'dost, yardımcı', *dost yārīçi* 'dost, yardımcı', *dünya ahiret* 'dünya, ahiret', *dünya kédinki ajun* 'dünya, ahiret', *elig adak* 'el, ayak', *erli cüftli* 'karı kocalı', *ew yurt* 'ev, yurt', *ewril- tewril-* 'evrilmek, çevrilmek', *ésiz yawuz* 'kötü, zalim', *ésizlik üstünlüksiz* 'kötü durumda, güçten düşmüş hâlde', *ésizlik yawuzluk* 'kötülük, zalimlik', *éş dost yārī bérigli* 'dost, yardımcı', *éş dost yārīçi* 'dost, yardımcı', *éşid- kör-* 'işitmek, görmek', *éşidgen bilgen* 'işiten, bilen', *éşidgen körgen* 'işiten, gören', *ét- beze-* 'süslemek, donatmak', *étig bezek* 'süs, donanım', *étil- bezel-* 'süslenmek, donatılmak', *horlan- sürsük-* 'horlanmak, kovulmak', *horluk çıgaylık* 'horluk, fakirlik', *horluk rüsvālık* 'horluk, rezillik', *ingen tewe* 'dişi, erkek deve', *kadgu sakınç* 'kaygı, zihin yorgunluğu / endişe', *kafirlik fāsıklık* 'kâfirlik, sapkınlık', *kan yiriñ* 'kan, irin', *karagu sukak* 'kör, sağır', *korkma- kadgurma-* 'korkmamak, kaygılanmamak', *kögüz köñül* 'göğüs, gönül', *köñül kögüz* 'gönül, akıl / duygu, düşünce', *körgen bilgen* 'gören, bilen', *körgen éşidgen* 'gören, duyan', *körgen ukgan* 'gören, bilen', *körüş- kawuş-* 'görüşmek, kavuşmak', *kul küñ* 'köle, cariyeye', *kulgak köz* 'kulak, göz', *küç basınç* 'güç, dert / sıkıntı', *küç basut* 'güç, yardım', *kün ay* 'güneş, ay / gün, ay', *küp küzeh* 'küp, kap / kadeh', *ogul kız* 'oğul, kız / evlat', *oñay āsān* 'tatlı, yumuşak', *otsuz kurug* 'otsuz, kuru', *öfke kın* 'öfke, azap', *öfkeliğ buşuglug kadgulgug* 'sinirli, üzüntülü, kaygılı', *ölçek terāzū* 'ölçü, terazi', *ölçele- tart-* 'ölçmek, tartmak', *öldür- öldürül-* 'öldürmek, öldürülmek', *öldürme- asma-* 'öldürmemek, asmamak', *perī ādemī* 'cin, insan', *perī kişi* 'cin, insan', *rūzi kedgü* 'yiyecek, içecek, giysi / nimet', *san sakış* 'sayı, ölçü', *saz étig* 'silah, teçhizat', *suwsalık emgek açlık* 'susuzluk, sıkıntı, açlık', *taşra yıkılmış sürsükmiş* 'kınanmış, kovulmuş', *tawar et'öz* 'mal, can', *til- yarkes-* 'parçalamak, kesmek', *tüş- én-* 'düşmek, inmek', *tüz köni* 'doğru, düzgün', *ukgan bilgen* 'anlayan, bilen', *ukturmak biltürmek* 'anlatma, bildirme', *üz agın* 'sağır, dilsiz', *yarat- ét-* 'donatmak, süslemek / örgütlemek, düzenlemek', *yārī dost* 'yardımcı, dost', *yawuz azgun* 'fena, yoldan çıkmış', *yawuz yaragsız* 'fena, faydasız', *yazı derya* 'kara, deniz', *yazı teniz* 'kara, deniz', *yazı yaban* 'yazı, yaban', *yé- iç-* 'yemek, içmek', *yé- iç- oyna-* 'yemek, içmek, oynamak / hoşça vakit geçirmek', *yém içim* 'yiyecek, içecek', *yénçü güher* 'yakut, inci', *yiriñ kan* 'irin, kan', *yön yüz* 'yön, yüz'.

Karaman ve Kılıç'ın çalışmasına ek olarak 39 yakın anlamlı sözcükten oluşan ikileme tespit edilmiştir. Tespit edilen örnekler aşağıdaki gibidir:

ağırtmak belgürtmek: “tafsil etmek, genişçe açıklamak, ayrı ayrı izah etmek”

yana bėrdimiz mūsāka kitābnı tūkel anıı ũze kim kōrkłügrek ađırtmak belgürtmek tēgme nerseni kōni yol yarlıkamađ bolđay kim anlar idilerine tuşmakka kėrtgüngeyler. (111r/7=006/154)

ağırlığ edđü: “değerli, iyi”

eger tēgse ōk seniı ũskünde uluğlukka ēkkide biri yā ēkkilesi aymağıl ol ēkkike ōf tēyü tağı sen sarsıtmağıl ēkkini olar ayđıl olar ēkkike ağırlığ edđü söz. (207v//=017/023)

artuğluk edđülük ~ artukluk edđülük: “hayır, iyilik, fazıl, kerem”

Tağrı tileyü kim indürse Tağrı artuğlukı edđülükindin kimniı ũze tilese kullarındın. (11r/4=002/090)

yana anlar kim kėrtgündiler Tağrıka yapşundılar açar herāyna kigürgey anlarını yarlıkamağı içinde andın artukluk edđülük kōndürgey olarnı anıı tapa kōni yolka. (78v/9=004/175)

ayığ ētiđi aldamağlık ētiđi: “yaldızlı söz”

tağı mundağoğ kıldımız tēgme yalavağka yağı kişiler yeklerindin periler yeklerindin imlep kōrkütür amarıları amarike ayığ ētiđi aldamağlık ētiđi. (106r/4=006/112)

bağırsaq yarlıkağan: “şefkatli ve merhametli”

idi atı birle bağırsaq yarlıkağan. (316v/2)

ol idi atı birle bağırsaq yarlıkağan. (324r/5)

bağırsaq yarlıkağlı: “şefkatli ve merhametli”

bağırsaq yarlıkağlı idi atı birle bağırsaq yarlıkağlı. (303r/5)

ol idi atı birle bağırsaq yarlıkağlı. (396r/2, 407v/8, 423v/1, 446v/3, 446v/8, 448v/7, 448r/6, 449v/1, 449v/5, 449r/1, 449r/4, 449r/8)

bağırsaklık yarlıkamağlık: “şefkatli ve merhametli”

yana uđu idtımız anlarını izleri ũze yalavağlarımıznı uđu iddımız 'isānı meryem oğlı bėrdimiz ađar incilni kıldımız anlarını kōñjülleri içinde uđu bardılar ađar bağırsaklık yarlıkamağlık kōrkmađlık ōzlerindin çıkardılar anı bitimedimiz anı anlar ũze meger ummak Tağrı hoşnūdluđını küdezediler anı sezāsınca küdezmek bėrdimiz anlarını kim kėrtgündiler anlardın terlerini ũküşi anlardın yarlığdın çığığlılar. (399r/2=057/027)

baş kötrüp boyun kėriđliler: “baş kaldırmak, büyüklük taslamak”

ol ād boğunu tandılar idileri belgülerine yazdılar yalavağlarına uğu bardılar tēgme baş kötrüp boyun kėriđliler fermānıya. (168r/5=011/055)

belgülug bütünlug: “apaçık delil”

bolmadı anlar kim tandılar bitig idilerindin yme ortak katığlılar sağlınsalar ançaka tēgi kelse anlarka belgülug bütünlug. (446v/9=098/001)

belgürtmek ağırmak seçmek: “tafsil etmek, genişçe açıklamak, ayrı ayrı izah etmek”

ermedi bir söz koşulsu yok kim çındığarmak ol kim anıı ōñdüninde erdi belgürtmek ağırmak seçmek tēgme nerseni kōni yolka kōndürmak yarlıkamağ ol boğunka kim kėrtgünürler. (82v/9=012/111)

bilgen zāhid: “din adamı”

tuttılar bilgenlerini zāhidlerini idiler Tağrıda ağın mēsīlni meryem oğlı. (141v/9=009/031)

çoğluk küyer: “yakıcı”

öldürüldi kuğı idileri ot çoğluk küyer. (440r/1=085/005)

êđgü körklüg: “güzel”

ol kişi kim va 'de kıldımız anar êđgü körklüg va 'de ol tuğuğlı turur anar ol kişi teg kim êrişlendürdümüz yakınrak tiriglikniğ êrişlemekini yana ol kıyâmet kün anuk keltürmişlerdin. (286r/5=028/061)

êw boğun: “aile”

ançada aydı müsâ ewi boğunuğa men kördüm otmı. (274v/9=027/007)

kaçan kim ötedi erse müsâ atalmış vaktını eledi ewi boğununı tađ sıñarındın ot aydı ewi boğunuğa ya 'nı ewlügeni turuğlar men kördüm otmı bolğay kim keltürgey men silerke andın bir saw yâ bir kes otdın bolğay kim siler isingey siler. (282r/8, 282r/9=028/029)

feryâğ tige: “feryat”

ançada muňka feryâđ tige kıldıñızlar idinizlerde müstecâb kıldı du 'anı silerke men yârî bérdeci men silerke miň feriştelerdin uđalınđu keligiler. (132r/9=008/009)

iglig kın: “şiddetli açi çektiren, çok elem veren”

ħaķıķat üze anlar kim bedel kıılurlar Tañrıñıñ 'ahdi birle taķı antları birle az 'ivaźnı anlar yoķ üliř anlarķa âhiret içinde taķı sözlemes anlarķa Tañrı taķı bakmaz anlarķa kıyâmet kün taķı arığ kıılmaz anlarını taķı anlarķa iglig kın. (45v/4=003/077)

iş erkligleri dostlar: “inanmayanların dostları olan”

biz kıldımız yeklerini iş erkligleri dostlar anlarķa kim kértgünmesler. (114v/6=007/027)

ķaynar isig: “kaynar, sıcak”

ķaynar isig suw ķaynamaķı teg. (364r/4=044/046)

ķatıđlıķ emgek: “acı, meşakkat”

yarattı mız kişini ķatıđlıķ emgek üçün. (443v/3=090/004)

ķatıđlıķ ziyâñlıķ: “zorluk, meşakkat”

oķ güruhlarķa sêndin öñdün tuttımız anlarını ķatıđlıķ birle ziyâñlıķ birle bolğay kim anlar yalwargaylar. (99r/2=006/042)

ķeçür- amruş-: “hoş görmek, görmezlikten gelmek”

ķeçürsünler amruşsunlar. sewünmez mü siler kim yarlıķasa Tañrı silerni. (256v/9=024/022)

ķértgünmek boyun sümek: “Allah'a iman ve teslimiyet”

arturmadı anlarķa meger ķértgünmek boyun sümek. (306v/1=033/022)

ķes- çıķ-: “ayrılmak, terk etmek”

tutmañlar anlardın dostlar ewlerindin ķeslip çıķmağınça Tañrı yolu içinde. (68v/7=004/089)

ķesüksüz yığığsız: “devamlı, sürekli”

ķesüksüz yme yığığsız. (395r/8=056/033)

ķuyğan aķğan: “akan, yağan”

taķı indürdümüz bulutlardın suwnı ķuyğan aķğan. (433v/3=078/014)

ķüçlügrek berkrek: “daha güçlü, çok güçlü”

kim tansa ķértgünmese Tañrıda adınķı tapuñuķa taķı ķértgünse Tañrıķa tutuğdı öķ ķüçlügrek berkrek bir řađuķa üzülmek yoķ anar. (32v/7=002/256)

oķıma- du 'â kıлма-: “dua etmemek”

oķımaslar yâ du 'â kılmaslar andın adın meger tişilerke. oķımaslar du 'â kılmaslar meger yekke buğrağu. (72v/2=004/117)

ot kımı tamuğ kımı: “cehennem ateşi/azabı”

ol silerke tatınlar anı tanığlılarka ot kıını yā tamuğ kıını. (133r/6=008/014)

örtüglüg kaplıg: “kılıf, perde”

sımaqları için bütün baçıqlarını tanmaqları birle Tañrı belgüleriñe öldürmekleri yalavaqlarını haqsızın aymaqları köñüllerimiz örtüglüg kaplıg. (76v/5=004/155)

saray ew: “yurt, mekan, yaşanılan yer”

yıgmas silerni Tañrı anlardın tokışmadılar silerniñ birle dīn içinde çıkmadılar silerni saray ewiñizlerdin edgülik kılmayıñızlardın anlarka könilik dād kılsa siler anlarka bütünlükün Tañrı sewer könilik kıılığlıarını. (406v/8=060/008)

tanmağ tarmağ: “parçalamak, ayırmak, ayrılık çıkarmak”

anlar kim tuttılar bir mescid ziyānlık tanmağ tarmağ mü`minler ara küdezmeğ için ol kişi kim tokuşdı Tañrı birle yalavaçı birle munda öñdün. (150r/4=009/107)

taşlanmış sürülmüş: “kovulmuş, tart edilmiş”

kaçan okısa sen okıgını sığıñıl Tañrıka taşlanmış sürülmüş yekdin. (203v/3=016/098)

teñlel- kesil-: “belirlenmek, denkleştirilmek”

sürdi anı Tañrı. aydı algay ok men seniñ kullarıñdın ülüş teñlelmüş kesilmüş. (72v/4=004/118)

turmağ amrulmağ: “durmak”

yana bir arıgısız söz meşeli ya`nī kāfirlik aşlı arıgısız yıgaç teg ya`nī hanžala yıgaçı koñrulur yer üstünindin yoğ anar turmağ amrulmağ. (190r/9=014/026)

tūfān kōrkıñlıg suw: “tufān”

tuttı anlarını tūfān kōrkıñlıg suw anlar küç kıılığlılar. (289v/7=029/014)

ulmağ kişnemek: “inilti”

yana anlar kim kıutsuz boldılar ot içinde anlarka anıñ içinde it ulmağ kişnemek i eşek ağırmağı. (172r/1=011/106)

urul- bıçıl-: “hasad etmek, biçmek, kesmek, kökünü kazımak”

bir ançası adaqın turuğlı bir ançası urulmuş bıçılmüş. (171v/3=011/100)

yazuğ örtüglü yarlıkağlı: “bağışlayan, günahları affeden”

ukturgul kullarımka kim men men yazuğ örtüglü yarlıkağlı men. (194r/6=015/049)

ziyān emgek: “sıkıntı, belâ”

kaçan tēgse kişike ziyān emgek okır bizni yana kaçan bērse miz anar ērinç ni`met bizdin ayur bērildim men anı bilig üze. (338r/8=039/049)

2. 1. 3. Zıt Anlamlı Sözcüklerden Oluşan İkilemeler

Bu tür ikilemelerde yer alan sözcükler birbiri ile karşıt anlamlıdır.

Karaman'ın tespit ettiği zıt anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler aşağıdaki gibidir:

aç- *ört-* ‘açmak, örtmek’, *açoklu örtüglüg* ‘açık, gizli’, *açoklug örtüglüg* ‘açık, gizli’, *akar- karar-* ‘ağarmak, kararmak’, *artok eksük* ‘fazla, eksik’, *asıg ziyān* ‘fayda, zarar’, *ast üst* ‘alt, üst’, *az ulug* ‘az, çok’, *az üküş* ‘az, çok’, *barıgı keligli* ‘gelimli, gidimli / gelen, giden’, *barmak kelmek* ‘gelme, gitme’, *edgülik észizlik* ‘iyilik, kötülük’, *eren tişi* ‘erkek, dişi’, *érkek tişi* ‘erkek, dişi’, *érte kéçe* ‘sabah, akşam’, *észizlig edgülig* ‘kötülük, iyilik’, *halal haram* ‘helâl, haram’, *haram halal* ‘haram, helâl’, *karānguluk yarukluk* ‘karanlık, aydınlık’, *karı yigit* ‘yaşlı, genç’, *kéçe érte* ‘akşam, sabah’, *kéçe küntüz* ‘gece, gündüz’, *kéçe tañ* ‘akşam, sabah’, *kéçe tañdaş* ‘akşam, sabah’, *kéñlik tarlık* ‘genişlik, darlık’, *kéñü- taru-* ‘genişlemek, daralmak’, *kış yay* ‘kış, yaz’, *kiçig ulug* ‘küçük, büyük’, *kizle-*

belgürt- 'gizlemek, açığa vurmak', *kök yer* 'gök, yer', *közsüz közlüg* 'gözlü, gözsüz', *kül- yıgla-* 'gülmek, ağlamak', *küldür- yıglat-* 'güldürmek, ağlatmak', *kün tugsuk kün batsık* 'doğudan batıya', *kün tuguşı kün batışı* 'gün doğusu, batısı / doğu, batı', *maşrik magrib* 'doğu, batı', *oş sol* 'sağ, sol', *ozakı kédinki* 'önceki, sanraki', *öl- tiril-* 'ölmek, dirilmek', *öldür- tirtür-* 'öldürmek, diriltmek', *öldür- tirtüz-* 'öldürmek, diriltmek', *ölüm tiriğlik* 'ölüm, dirilik', *oş soş* 'baş, son', *öşdüin kédin* 'baştan, sondan / önden, arkadan', *öşdüinki kédinki* 'önceki, sonraki', *ört- aç-* 'örtmek, açmak', *örtügli açoklug* 'gizli, açık', *örtüglüg açoklug* 'gizli, açık', *örtüglüg aşkārā* 'gizli, açık', *oş kurug* 'yaş, kuru', *sag sol* 'sağ, sol', *sır aşkārā* 'sır, aşkārā', *taş keçe* 'sabah, akşam', *tapla- taplama-* 'kabul etmek, kabul etmemek', *tarut- yad- kényüt-* 'daraltmak, genişletmek', *tirtür- öldür-* 'diriltmek, öldürmek', *tirtüz- öldür-* 'diriltmek, öldürmek', *tiriğ ölüğ* 'diri, ölü', *tişi érkek* 'dişi, erkek', *tün kün* 'gece, gündüz', *tün küntüz* 'gece, gündüz', *tünle küntüz* 'gece, gündüz / geceli, gündüzlü', *üst ast* 'üst, alt', *yarağlıg yaragsız* ' faydalı, faydasız', *yarlıka- kına-* 'affetmek, cezalandırmak', *yas asıg* 'zarar, fayda', *yaşru aşkārā* 'gizli, açık', *yawuz edgü* 'kötü, iyi', *yazok asıg* 'zarar, fayda', *yér kök* 'yer, gök', *yırak yawuk* 'uzak, yakın', *yufka kalın* 'ince, kalın', *yul- sat-* 'alıp satmak', *ziyan asıg* 'zarar, fayda'.

Karaman ve Kılıç'ın çalışmasına ek olarak 3 zıt anlamlı sözcükten oluşan ikileme tespit edilmiştir. Tespit edilen örnekler aşağıdaki gibidir:

kizle- aşkārā kııl-: "gizlemek, açığa vurmak"

kağguluğ kılmasun meni anlarını şözleri. biz bilür miz anı kim kizlerler anı kim aşkārā kıılurlar. (324v/5=036/076)

öşin soşın kes-: "kökünü kazımak"

kıtgardımız anı anlarını kim anını birle yarlıkamağ birle bizdin kestimiz anlarını öşin soşın yağanka tuttular biziñ belgülerimizni azmadılar kértgünigililer. (119v/1=007/072)

yaşru açuğluğ: "gizli ve açık"

rüzı bérdimiz anlarğa yaşru açuğluğ iterler edgülik birle eşizlikni anlar tururlar anlarğa sarây soşı. (185v/2=013/022)

2. 2. Kuruluş Açısından İkillemeler

2. 2. 1. Aynı Sözcüğün Tekrarı ile Kurulan İkillemeler

Bu tür ikilemeler aynı sözcüğün tekrarlanması ile meydana getirilir. Metinde bu yolla oluşturulduğu tespit edilen ikilemeler aşağıdaki gibidir:

tepretmek tepretmek: "sarsıla sarsıla"

hağkā kaçan tepretilse yer tepretmek tepretmek. (442r/3, 442r/4=089/021)

yaruğluğ yaruğluğ: "pırlı pırlı"

anıñ yağı yarutu yağar neçeme tégmese anar ot. yaruğluğ yaruğluğ üze. (258v/5=024/035)

2. 2. 3. Olumlu ve Olumsuz Sözcükler ile Kurulan İkillemeler

Metinde bu yolla oluşturulmuş bir örnek tespit edilmiştir:

küç- küğme-: "gözetleyip durmak"

anlar kim küğerler küğmezler silerke. (75r/4=004/141)

2. 3. Köken Açısından İkillemeler

Daha öncesinde anlamlarına ve kuruluşlarına göre tasnif edilen ikillemeler, çalışmanın bu kısmında kökenlerine göre sınıflandırılacaktır. İkillemelerin geçtiği cümleler daha öncesinde verildiği için bu kısımda örneklerin sadece yer aldığı sayfa numarası, sure ve ayet bilgisi verilecektir.

2. 3. 1. Türkçe Sözcüklerle Kurulan İkillemeler

ağırtmak belgürtmek: “tafsil etmek, genişçe açıklamak, ayrı ayrı izah etmek” (111r/7=006/154)

ağırlığ edđü: “değerli, iyi” (207v//=017/023)

alkın- tüken-: “tükenmek, bitmek, mahvolmak” (222v/6=018/109)

artuğluk edđülik ~ artukluk edđülik: “hayır, iyilik, fazıl, kerem” (11r/4=002/090, 78v/9=004/175)

ayık etiği aldamağlık etiği: “yaldızlı söz” (106r/4=006/112)

bağ kötrüp boyun keriğiler: “bağ kaldırmak, büyüklük taslamak” (168r/5=011/055)

belgülig bütünlüğ: “apaçık delil” (446v/9=098/001)

belgürtmek ağırtmak seçmek: “tafsil etmek, genişçe açıklamak, ayrı ayrı izah etmek” (82v/9=012/111)

çoğluk küyer: “yakıcı” (440r/1=085/005)

edđü körklüğ: “güzel” (286r/5=028/061)

ew boğun: “aile” (274v/9=027/007, 282r/8, 282r/9=028/029)

iglig kıın: “şiddetli açi çektiren, çok elem veren” (45v/4=003/077)

katığ öçemek katığ kıın: “şiddetli azap” (107v/1=006/124)

katığlığ emgek: “acı, meşakkat” (443v/3=090/004)

kaınar isig: “kaynar, sıcak” (364r/4=044/046)

keçür- amruş-: “hoş görmek, görmezlikten gelmek” (256v/9=024/022)

kértgünmek boyun sümek: “Allah’a iman ve teslimiyet” (306v/1=033/022)

kes- çık-: “ayrılmak, terk etmek” (68v/7=004/089)

kesme bürçek: “kâkül” (445r/9=096/015, 445r/9=096/016)

kesüksüz yığığsız: “devamlı, sürekli” (395r/8=056/033)

kuığan ađđan: “akan, yağan” (433v/3=078/014)

küç tölek: “güç, kuvvet” (332r/5=038/045)

küç- küğme-: “gözetleyip durmak” (75r/4=004/141)

küwezlik kııl- uluğsığlığ kııl-: “kibirlenmek, böbürlenmek” (78v/5=004/173)

öğin soğın kes-: “kökünü kazımak” (119v/1=007/072)

örtüğlüğ kaıılığ: “kııl, perde” (76v/5=004/155)

tanmağ tarmağ: “parçalamak, ayırmak, ayrılık çıkarmak” (150r/4=009/107)

taşlanmığ sürülmüğ: “kovulmuş, tart edilmiş” (203v/3=016/098)

teğlel- kesil-: “belirlenmek, denkleştirilmek” (72v/4=004/118)

tepretmek tepretmek: “sarsıla sarsıla” (442r/3, 442r/4=089/021)

tınlığ tepreniğliğ: “canlı” (133r/7, 133r/8=008/022)

tilek küluğ: “dilek” (449v/9=107/007)

tolu külüğ: “dopdolu, yüklü” (328r/5=037/140)

turmağ amrulmağ: “durmak” (190r/9=014/026)

tükel eksüksüz: “bütün, eksiksiz, tam” (308v/5=033/044)

ulımağ kııınemek: “inilti” (172r/1=011/106)

urul- bıçıl-: “hasat etmek, biçmek, kesmek, kökünü kazımak” (171v/3=011/100)
üz öfke: “kızgınlık, zorbalık” (271v/4=026/130)
yanluğ yazuğ: “günah” (72r/1=004/112)
yarukluk yaruğluk: “pırıl pırıl” (258v/5=024/035)
yaşru açukluğ: “gizli ve açık” (185v/2=013/022)
yëngililer utuğlilar: “galip gelenler, yenenler” (122v/4=007/113)

2. 3. 2. Türkçe ve Yabancı Sözcüklerle Kurulan İkillemeler

aşığ tusuğ: “fayda, yarar” (324v/2=036/073)
bağırsak yarlıkağan: “şefkatli ve merhametli” (316v/2, 324r/5)
bağırsak yarlıkağlı: “şefkatli ve merhametli” (303r/5, 396r/2, 407v/8, 423v/1, 446v/3, 446v/8, 448v/7, 448r/6, 449v/1, 449v/5, 449r/1, 449r/4, 449r/8)
bağırsaklık yarlıkamaklık: “şefkatli ve merhametli” (399r/2=057/027)
bilgen zâhid: “din adamı” (141v/9=009/031)
feryâd tige: “feryat” (132r/9=008/009)
fidâ yuluğ: “fidye” (398v/1=057/015)
iş erkligleri dostlar: “inanmayanların dostları olan” (114v/6=007/027)
ķamuğ tükel: “bütün, hep, hepsi” (152r/3=009/122)
ķatığlık ziyânlık: “zorluk, meşakkat” (99r/2=006/042)
keç üküş: “çok” (85r/4=005/41)
ķoş cüft: “çift” (183r/8=013/003)
küçlügrek berkrek: “daha güçlü, çok güçlü” (32v/7=002/256)
nişân açukman: “belgi, işaret, alâmet” (47v/1=003/97)
oķıma- du'â kılma-: “dua etmemek” (72v/2=004/117)
ot ķını tamuğ ķını: “cehennem ateşi/azabı” (133r/6=008/014)
püdeh çürimiş: “çürüme” (434v/5=079/011)
râz örtüglüğ: “çok gizli, en gizli” (228v/1=020/007)
sarây ew: “yurt, mekan, yaşanılan yer” (406v/8=060/008)
sezârağ yawuķrağ: “daha lâyıık, daha uygun” (309v/2=033/051)
tâze yaş: “taze” (196v/7=016/014)
tûfân ķorķınçlığ suw: “tufân” (289v/7=029/014)
uçuzluk ħorluk: “alçaklık, rüsvalık” (242r/4=022/009)
ülgülegü terâzû: “ölçü, tartı” (111r/2=006/152)
yazuğ örtüglü yarlıkağlı: “bağışlayan, günahları affeden” (194r/6=015/049)
ziyân emgek: “sıkıntı, belâ” (338r/8=039/049)

2. 3. 3. Yabancı Sözcüklerle Kurulan İkillemeler

şükr ü sipâs: “hamd, şükür” (1v/1=001/002, 81r/2=005/006, 99r/6=006/045, 116v/3=007/043, 118r/8=007/058, 191v/1=014/038)

3. Sonuç

Bu çalışmada ilk Türkçe Kur'an Tercümesi olduğu düşünölen TİEM 73'te yer alan ikillemelere yer verilmiştir. Çalışmanın amacı Ahmet Karaman'ın (2022) ve Ayşe Kılıç'ın (2019) çalışmalarında yer alan TİEM 73'e ilişkin ikillemelere katkı sağlamaktır. Çalışmada, TİEM 73'te geçen bütün ikillemeleri bir araya toplamak adına bu yazıda tespit edilen 70 ikilemeye ek olarak Kılıç ve Karaman'ın tespit

ettiği ikilemelere de yer verilmiştir. Tespit edilen ikilemeler anlamlarına, kuruluş biçimlerine ve kökenlerine göre sınıflandırılmış, alfabetik sıra ile verilmiştir. 70 ikilemenin 25'i eş anlamlı sözcüklerden, 39'u yakın anlamlı sözcüklerden, 3'ü zıt anlamlı sözcüklerden meydana gelmektedir. Aynı sözcüğün tekrarı ile oluşturulmuş 2 ikileme, biri olumsuz biri olumlu sözcüklerle oluşturulmuş 1 ikileme tespit edilmiştir. 70 ikilemenin 44'ü Türkçe kökenli sözcüklerle, 26'sı Türkçe ve yabancı kökenli sözcüklerle, 1'i yabancı kökenli sözcüklerle meydana getirilmiştir.

TİEM 73, Karahanlı Türkçesi Dönemi'ne ait metinler arasında bünyesinde ikilemeleri en çok barındıran metin olması bakımından dikkat çekicidir. Karaman ve Kılıç, çalışmalarında toplam olarak 376 ikileme tespit etmiştir. Bu çalışma ile TİEM 73'te 446 ikilemenin yer aldığı söylenebilir.

Eski Uygur Türkçesinde sıklıkla karşılaşılan ikiden fazla yapıdan oluşan ikilemeler TİEM 73'te de bulunmaktadır. Metinde Karaman'ın tespit ettiğiinden farklı olarak üç unsurdan oluşan *belgürtmek adırmaq seçmek* “tafsil etmek, genişçe açıklamak, ayrı ayrı izah etmek” (82v/9=012/111) biçiminde bir ikileme tespit edilmiştir.

4. Kısaltmalar

bk.	bakınız
KB	Kutadgu Bilig
Yun.	Yunanca
TİEM 73	Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi

5. Kaynakça

- AĞAKAY, Mehmet Ali (1953a). “İkizlemeler Üzerine - I”. *Türk Dili Dergisi*. II/16: 189-191.
- AĞAKAY, Mehmet Ali (1953b). “İkizlemeler Üzerine - II”. *Türk Dili Dergisi*. II/17: 268-271.
- AĞAKAY, Mehmet Ali (1954). “Türkçede kelime koşmaları”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten Dergisi*. 2: 7-104.
- AĞCA, Ferruh (2015). “Eski Uygurcada İştikaklı İkilemeler”. *Alkış Bitigi Kemal Eraslan Armağanı* (Edt. Bülent Gül). Ankara: TKAE, 17-30.
- AKSAN, Doğan (2019). *En Eski Türkçenin İzlerinde: Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim İncelemelerinin Aydınlatığı Gerçekler*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- AKTAN, Bilal (2014). “Dîvânu Lügâti't-Türk'ün Söz Varlığında Yer Alan İkilemeler”. *Selçuk Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 28: 1-12.
- AYDIN, Erhan (1997). “Orhon Yazıtlarında Hendiadyoinler”. *Türk Dili*. 544: 417- 421.
- AYDIN, Erhan; Karaman, Ahmet. (2019). “Eski Türk Yazıt ve El Yazmalarında İkilemeler”. *Journal of Old Turkic Studies*. 3/2: 259-286.
- BOZOK, Emrah (2012). *Eski Uygur Türkçesinde İştikaklı İkilemeler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.
- ÇAĞATAY, Saadet (1978). *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- CAN, Meltem (2010). *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.

- ÇÜRÜK, Yasemin (2016). "İkillemelerin Kapsamı". *The Journal of Academic Social Science*. 29: 426-430.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti 't-Türk Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- EREN, Hasan (1949). "İkiz Kelimelerin Tarihine Dair". *A. Ü. DTCF Dergisi*. 7/2: 283-286.
- HATİPOĞLU, Vecihe (1981). *Türk Dilinde İkilme*. Ankara: TDK Yayınları.
- İNAN, Abdülkadir (1961). *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercemeleri Üzerinde Bir İnceleme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KARAMAN, Ahmet (2022). *Eski Türkçede İkillemeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARGI ÖLMEZ, Zühal (1997). "Kutadgu Bilig'de İkillemeler (1)". *Türk Dilleri Araştırmaları*. 7: 19-40.
- KARGI ÖLMEZ, Zühal (1998). "Kutadgu Bilig'de İkillemeler (2)". *Bahşi Ögdisi* 60. *Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı*. Mehmet Ölmez - J. Peter Laut (Ed.), İstanbul: Simurg Yayıncılık.
- KILIÇ, Ayşe (2019). "Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinde İkillemeler". *II. Genç Türkologlar Çalıştayı. 4-5 Nisan 2019. Ordu-Türkiye*. (Edt. Hüseyin Yıldız - Abdülkadir Öztürk). Ordu: Ordu Üniversitesi Yayınları, 462-477.
- KORKMAZ, Zeynep (2019). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- KÖK, Abdullah (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73, 1v/235v/2)*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- KÖK, Abdullah (2017). "Türk Hakanlığı Dönemi İlk Türkçe Satırasarı Kur'an Tercümesi TİEM 73: İlmî Keşfi ve İlmî Neşri Meselesi". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 14/3: 191-211.
- ÖLMEZ, Mehmet (1998). "Eski Uygurca *odug sak* İkilmesi Üzerine". *Türk Dilleri Araştırmaları*. 8: 35-47.
- ÖLMEZ, Mehmet (2017). "Eski Uygurca İkillemeler Üzerine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*. 65/2: 243-311.
- ÖLMEZ, Mehmet (2022). "Eski Uygurca İkillemeler Üzerine 2". *International Journal of Old Uyghur Studies*. 4/1: 38-94.
- SEV, Gülsel (2004). "*Divanü Lügati 't-Türk'te İkillemeler*". *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*. 63/4: 497-510.
- ŞEN, Serkan (2002). *Eski Uygur Türkçesinde İkillemeler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- TAŞ, İbrahim (2012). "Kutadgu Bilig'de İkillemeler". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*. 60/2: 43-95.
- TEKİN, Şinasi (2001). *İştikakçının Köşesi: Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- TOGAN, Zeki Velidi (1960). "Londra ve Tahran'daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair". *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*. 3: 133-160.
- TUNA, Osman Nedim (1949). "Türkçede Tekrarlar I". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 3: 429-447.
- TUNA, Osman Nedim (1950). "Türkçede Tekrarlar II". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 4: 35-82.
- ÜNLÜ, Suat (2018). *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Arası Transkribeli Kur'an Tercümesi (TİEM 73) - Türkiye Türkçesi Mealli Karşılaştırmalı Kur'an-ı Kerim (1-4 Cilt)*. Konya: Konya Selçuklu Belediyesi.
- ÜNLÜ, Suat (2018). *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Arası Transkribeli Kur'an Tercümesi (TİEM 73) - Tıpkı Basım - Transkribeli Metin (5-6 Cilt)*. Konya: Konya Selçuklu Belediyesi.
- ÜNLÜ, Suat (2018). *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Arası Transkribeli Kur'an Tercümesi (TİEM 73) - Örnekle - Açıklamalı Sözlük A-Z (7-8 Cilt)*. Konya: Konya Selçuklu Belediyesi.

Orhun Yazıtları'ndaki Biliş Fiillerinin İstem Verileri Işığında İncelenmesi

An Examination of Cognition Verbs in the Light of Valency Data in Orkhon Inscriptions

Utku Işık

Dr. Öğr. Üyesi, Millî Savunma Üniversitesi

Kara Harp Okulu Dekanlığı, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/Türkiye

e-posta utkuisik@kho.msu.edu.tr

orcid 0000-0003-0445-052X

doi 10.54316/dilarastirmalari.1412269

Atıf

Citation

Işık, Utku (2024).
Orhun Yazıtları'ndaki Biliş
Fiillerinin İstem Verileri
Işığında İncelenmesi. *Dil
Araştırmaları*, 34: 99-118.

Başvuru

Submitted

30.12.2023

Revizyon

Revised

28.02.2024

Kabul

Accepted

15.04.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2024

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Öz

Mental fiillerle ilgili yapılan çalışmalarda genel itibarıyla zihinsel sürecin duyu - biliş - değerlendirme aşamalarından oluştuğu görülmektedir. Duyu fiilleri dış dünyadaki uyarıcıların zihne yönlendirilmesini ifade ederken biliş fiilleri bunların algılanması, önceki verilerle karşılaştırılması, muhafaza edilmesi ve üzerinde analiz yapılması gibi zihinsel aktivitelere, değerlendirme fiilleri ise son aşamada süreçle ilgili aşamaların ifade edilmesine dayanır.

Çalışmada Orhun Yazıtları'nda geçen veri girişi ve çıkışı sağlandığı ilk ve son aşama haricinde kavramların işlendiği aşama olan biliş evresine ait *bil-*, *kör-*, *ö-* ve *sakın-* fiilleri ele alınmıştır. Bu biliş fiillerinin arasındaki farklar ve zihinsel süreç içerisindeki konumları, bağlam içerisindeki semantik işlevleri göz önünde bulundurularak ve istem dil bilgisine ait verilerden yararlanılarak değerlendirilmiştir. Öncelikle sözcüklerin istem değerleri ve istem formüllerine ait örnek parçalar sunulmuş ardından sözcüğün biliş sürecindeki konumu hakkında ipucu veren bilgi ve yorumlara yer verilmiş ardından birbirleri ile ilişkileri ortaya konmaya çalışılmıştır. Fiillerin istem dil bilgisi açısından karşılaştırılmasında zorunlu istem olan unsurlar ve somuttan soyuta geçişteki pozisyonları ön plana alınmıştır. Sonuç olarak bu fiillerin semantik ve istem dil bilgisi açısından ayrımları ortaya konarak bilişsel süreç içerisinde karşıladıkları aşamalar bir tablo hâlinde sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orhun Yazıtları, İstem, Mental Fiiller, Biliş Fiilleri

ABSTRACT

In studies related to mental verbs, it is generally observed that the mental process consists of sensory-cognitive-speech act stages. Sensory verbs refer to the directing of stimuli from the external world to the mind. In contrast cognitive verbs involve mental activities such as perceiving, comparing with previous data, retaining, and analyzing them. Speech act verbs, on the other hand, are based on expressing the stages of the process in the final phase.

In this study, *bil-*, *kör-*, *ö-* and *sakın-* verbs in Orkhun Inscriptions belonging to the cognitive stage, which is the stage where concepts are processed, except for the initial and final stages that ensure data input and output, are examined. The differences between these cognitive verbs and their positions within the mental process are evaluated, considering their semantic functions within the context and utilizing data from the valency grammar. Firstly, sample fragments related to valency values and formulas of words are presented. Then clues and comments about the position of the word in the cognitive process are provided, and their relationships with other cognitive verbs are attempted to be revealed. In comparing verbs in terms of valency grammar, core arguments and their positions in the transition from concrete to abstract are emphasized. As a result, the distinctions of these verbs in terms of semantics and structural grammar are highlighted, and the stages they cover in the cognitive process are presented in a table format.

Keywords: Orkhun Inscriptions, Valency, Mental Verbs, Cognition Verbs

EXTENDED ABSTRACT

Introduction: Valency carries many linguistic clues about the roles of words in syntactic structures and how they shape syntax. Additionally, due to the conceptual boundaries and characteristics of words, they also contain a lot of semantic data. Especially, it will be useful to benefit from valency data about limitations, execution forms, and categories of mental process of mental verbs that do not correspond to concrete actions during the realization of the action. Mental verbs are generally categorized into three: those related to providing data to the mind, those related to perceiving and processing data, and those related to expressing data. Among these, the cognitive processing stage, where data is processed in the mind, is also divided into categories. Valency data on cognitive actions posed by verbs allows us to make some inferences about which cognitive categories verbs belongs to.

Research Problem: Although mental verbs and valency in Old Turkic texts have been discussed in various studies, there is no study evaluating cognition verbs in the Orkhon Inscriptions from the perspective of valency linguistics. There are few studies that evaluate mental verbs using valency data from any period of Turkish. Examples of such studies include the works of Melek Erdem (2011), Ünver Özdoğan and Karacan (2021), Kuyma (2023), and Sarı (2019). Additionally, there is a need for the creation of valency dictionaries, especially for Old Turkic, generally for Turkish. Besli (2019) has addressed some lexical entries for the valency dictionary studies of Old Turkic verbs, and Uzunkaya (2020) has prepared a valency dictionary by examining three texts in Old Uyghur Turkish. Valency dictionary studies covering present-day Turkish, contemporary Turkish dialects, or historical periods of Turkic are still lacking. This study aims to compare the cognitive verbs found in the Orkhon

Inscriptions from the perspectives of valency linguistics and semantics, determine their counterparts in cognitive processes, and contribute to the valency dictionary of Old Turkic.

Scope: Firstly, “mental verb” and “valency” concepts are explained in this study, and the examination section is limited to the Orkhon Inscriptions. Among the mental verbs in the texts, the focus is on cognitive verbs that express the least connection of the mental process with the external world. During the examination, it was observed that the verb *kör-* could be evaluated both as sensory and cognitive verb. Therefore, as an exception, the verb *kör-* was also examined as a sensory verb besides being a cognitive verb.

Methodology: Primarily, theoretical information was provided based on the literature regarding mental verbs and valency linguistics. Then, using the information from these two linguistics areas, cognitive verbs in Orkhon Turkic were identified, and valency data were presented in terms of the sentences they occur in and the context. Sample passages showing the valency values and formulas of words were presented, and clues and comments regarding the position of the word in the cognitive process were provided. When comparing the verbs, core arguments and their positions in the transition from concrete to abstract were highlighted. These verbs were attempted to be presented in a table form by demonstrating their differences in semantic and valency grammar aspects and the categories they belong to.

Results: In this study, some semantic and syntactic findings were reached regarding the verbs *bil-*, *kör-*, *ö-*, and *sakın-* that express cognitive processes in the Orkhon Turkic texts, and these verbs were attempted to be classified within cognitive process categories by comparing them with each other. When the sentences containing the verb *bil-* in the Orkhon Inscriptions are considered, it is seen that the verb either takes an object as a core argument or takes an adverb without an object. The use of the verb with an obligatory object and the meanings “to notice, to recognize”, “to have knowledge” and “to learn, to remember” in the texts suggest that it should belong to the recognition - remembering - understanding categories within cognitive categories. Similarly, it is seen that the verb *ö-*, which existed until the 11th century within the historical periods of Turkic - although *bil-* has survived until today - is used in meanings such as “to think”, “to understand” and “to remember” similar to the verb *bil-* and it increases the possibility that the verb *bil-* replaced the verb *ö-* from the Köktürk period onwards. Because these two verbs have almost same valency data and are in common cognitive categories as of the Köktürk Period. The transitive and intransitive valency formulas of the verb *kör-* also bring about a differentiation in meaning. Therefore, while the verb *kör-* taking object with accusative case suffix is a cognitive verb with the meaning “to see”, the verb *kör-* without an object is understood to be a sensory verb with the meaning “to look”. Among cognitive verbs, the verb *sakın-* has a special place due to being intransitive one. The use of the verb without an object, being preferred in scenes of deep thinking where significant decisions are made independently of daily life within the context, suggests that the verb should be in the higher order cognition category.

1. Giriş

Dil üzerine yapılan çalışmalarda bir malzemeye dilin farklı çalışma alanları üzerinden yaklaşmak problemin tespiti ve çözümü için etkili bir yöntem olarak bilinmektedir. Özellikle biçim bilimi veya söz dizimi ile anlam biliminin alt dalları birlikte ele alındığında ve malzemeler metnin bağlamlarına göre ayrı ayrı incelendiğinde daha çok dil problemi ve çözüme götüren ipucu ile karşılaşılmaktadır.

Eski Türk dili üzerine yapılan çalışmalarda mental fiiller ve istem genellikle ayrı ayrı ele alınmış meselelerdir. Eski Türkçede mental süreç içerisinde daha çok biliş

ve idrak olarak adlandırılan asıl düşünme faaliyet alanını ifade eden *bil-*, *kör-*, *sakin-* ve *ö-* fiilleri arasında da mental süreç açısından bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bu fiillerin istem biçimlerinin belirlenmesi ile fiillerin iç anlam yapısı ve Türk dil mantığının söz konusu fiilin karşılık geldiği eylemi algılama biçimiyle ilgili ipuçları vermesi beklenmektedir. Ayrıca metinlere pragmatik bir bakış açısıyla yaklaşıldığında bu fiillerin biliş sürecindeki konumları hakkında yorum yapma imkânı bulunmaktadır.

2. Mental Fiiller

Mental fiiller insan zihninde gerçekleşen faaliyetleri ifade eden fiillerdir. Bu faaliyetler; algılama, düşünme, ifade etme gibi kavram alanları içinde yer almaktadır. Dolayısıyla fiziksel bir eylemden ziyade zihinsel bir aktiviteyi temsil etmektedir. Hirik (2018: 22) mental fiilleri duyuşsal verilerin algılanışı, zihinde değerlendirilmesi ve sonuca ulaşması aşamalarında gerçekleşen faaliyetlerin dil bilgisel karşılığı şeklinde tanımlamış ve mental fiillerin karşılığı olduğu eylemin zihinde gerçekleştiğini dolayısıyla eylemin hareketinin gözlemlenemeyebileceğini ifade etmiştir. Bu somutluktan uzak oluşu aslında fiziksel bir eylem bildiren diğer fiillerden farklı olarak mental fiilleri ihtiyaç duyduğu söz dizimi öğeleri açısından ilginç kılmaktadır. Zira bu zihinsel eylemler somut olmadığı için istemlerin sahip olduğu sözcük unsurları ve durum ekleri de fiziksel olarak tanımlanamamaktadır. Örneğin, *al-* fiili için geçerli olan +DAn *al-* veya +I *al-* istemlerinde ekler gerçek hayattaki eylemle uzamsal olarak örtüşmektedir. Ancak mental fiiller için bunu tespit etmek zordur. Bu çalışma, Orhun Yazıtları'nda geçen mental fiillerin belirttiği zihinsel aktiviteler ile istem unsurları arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışacaktır. Zira Bilgin Aksoy da mental fiilleri söz dizimindeki rolleri ve istem dil bilgisi açısından değerleri ile birlikte incelemenin bu fiillerin anlam değerlerinin belirlenmesinde önemli olduğunu ifade etmiştir (2022: 133). Bu açıdan Erdem'in (2004) Türkmen Türkçesindeki mental fiillerin isteme göre uğradıkları anlam değişimlerini ortaya koyduğu, Ünver Özdoğan ve Karacan'ın (2021) Şecere-i Terakime metnini temel alarak duyu fiillerinde istem ve fiil kategorileri değişimlerini inceledikleri, Kuyma'nın (2023) Mukaddimetü'l-Edeb'de geçen duyu fiillerini isteme bağlı olarak ele aldığı çalışmalardan bahsetmek gerekir.

Mental fiiller fiziksel bir eylem bildirmez, zihinsel durum ve aktivitelerle ilişkilidir. Bu fiiller, mental bir durum ya da süreç (*düşün-*, *bil-*); duyuş, davranış veya istekler (*sev-*, *iste-*); duyuş (*gör-*, *tat-*) ve iletişimi algılama (*oku-*, *işit-*) gibi zihinsel faaliyetleri dile getiren fiillerdir. Bu fiillerden bazıları görece daha aktif (*karar ver-*, *çalış-*, *keşfet-* vb.) bazıları ise daha durağan (*inan-*, *şüphelenmek*, *nefret etmek* vb.) bir özellik taşımaktadır (Biber vd. 2003: 107-108). Seçkin de zihnin duyuşlar vasıtasıyla algıladıklarını işlediğini ve edindiği bilgiler sayesinde karar verme mekanizmasını devreye sokarak geçirilen bu zihinsel süreci somut gerçeklikte eyleme dönüştürebileceğini ifade etmiştir (2019b: 1405). O hâlde mental fiiller her ne kadar kendi başlarına fiziksel bir eyleme karşılık gelmese de bu eylemlerin kaynağı olabilmektedir.

Zihinsel aktivite sürecinin, farklı araştırmacılar tarafından çeşitli isimlerle tanımlanmış olsa da genel itibarıyla üç aşamada gerçekleştiği kabul edilir. Bunlardan ilki dış dünyadan duyu verilerini elde etmekle, ikinci aşama bu verileri tanımlamak, önceki verilerle ilişkilendirmek, anlamak vb. muhakeme etmekle, üçüncü aşamaysa idrak edilen düşünceleri ifade etmekle mümkün olmaktadır. Hirik (2018: 32) bu aşamaları girdi, işlem, çıktı şeklinde isimlendirmiş; mental fiillerin işleyiş süreciyle ilgili dış dünyadaki bilgilerin duyu organları vasıtasıyla zihne girdi şeklinde yerleştiğini, sonrasında zihinde bu bilgilerin önceki anılar ve bilgilerle ilişkilendirilebildiğini böylece değerlendirme sürecinin gerçekleştiğini belirtmiştir. Çıktı aşamasında ise bu değerlendirilmiş verilerin dil bilgisel bir yapı ile ifade edildiğinden bahsetmiştir. Zira düşünme sürecinde dahi dil yapılarının kullanılması gerekmektedir. Çıktı basamağı aynı zamanda duyguları da kapsamaktadır. Hirik'e göre yine, zihnin etkinlik kazanması dış etkiler sebebiyle başlayabileceği gibi içsel tetikleyiciler olan edinilmiş bilgiler ve duygular gibi etmenlerle de ortaya çıkabilmektedir.

Yaylagül (2005) dış dünyadan alınan verilerin işlenmesi ve ifadesi sürecinin duyu fiilleri, duygu fiilleri¹, anı-uslamlama fiilleri ve açıklama fiilleriyle dile yansıdığını belirtmiştir. Yıldız (2016) doktora tezinde mental fiilleri ayrıntılı şekilde tasnif etmiştir. Bu liste ana başlıklarıyla şu şekildedir: biliş fiilleri, psikolojik durum fiilleri ve algı fiilleri.

Araştırmacıların algılama sürecinden sonraki tanıma, anlama, düşünme gibi zihinsel aktiviteleri kapsayan ikinci aşamayı farklı isimlendirmelerle tanımladıkları görülür: cognition verbs (Biber vd. 2003), anı-uslamlama fiilleri (Yaylagül 2005), idrak fiilleri (Şahin 2012) biliş fiilleri (Yıldız 2016), bilişsel fiiller (Hirik 2018), idrak fiilleri (Seçkin 2019a).

Şahin, idrak fiillerinin hatırlamak, kavramak, karar vermek, kaygılanmak, anlamak, istemek vb. zihinsel aktiviteleri kapsadığını ifade etmiş ve idrak fiilleri olarak ele aldığı fiilleri 7 ana grupta değerlendirmiştir: 1. Anlama ifade eden fiiller, 2. Düşünme ifade eden temel fiiller, 3. İstek ifade eden fiiller, 4. Hayal ifade eden fiiller, 5. Tahmin ifade eden fiiller, 6. Unutma ifade eden fiiller, 7. Hatırlama ifade eden fiiller (2012: 53-54).

Yıldız, biliş fiilleri başlığı altında “düşünme, anlama, araştırma-inceleme, analiz, bilinç, bellek, dikkat, öğrenme, şüphe, hayal, başarı, iletişim, inanç, saygı, karar,

¹ Araştırmacıların tasniflerinde duygu fiillerinin bilişsel süreçten önce yahut sonra konumlandırıldığı görülmektedir. Duygular refleks olarak yahut bilişsel bir kavrayışın sonucu olarak ortaya çıkabilmesi sebebiyle duygu fiilleri biliş sürecinden önce veya sonra ortaya çıkabilmektedir. Refleks olarak ortaya çıkan duygular bilişsel süreçten önce duyular yoluyla algılanan uyarıcıya karşı geliştirilen bilinçsiz tepkilerdir. Bu tepkiler korkma, acı çekme, şaşırma gibi duygular şeklinde ortaya çıkabilmektedir. Bu ani tepkiler dışında tanıma, hatırlama, ilişkilendirme, yorumlama, değerlendirme gibi bilişsel aktiviteler sonucunda da duyguların ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu durumda ortaya çıkan duygularsa çıktı basamağında ele alınmaktadır. Burada duyulara karşı refleks şeklinde ortaya çıkan ve biliş süreci sonucu gelişen duyguların ayırt edilmesi, onları ifadeye yarayan fiillerin tasnifine de katkı sağlayabilir.

değer, sabır ve niyet fiilleri” olmak üzere çeşitli kategoriler ve bunlara ait alt kategorilerden bahsetmiştir (2016: 93).

Booth ve Hall (1995) zihinsel aktivite sürecini *algı, tanıma, hatırlama, anlama, ileri idrak, değerlendirme* şeklinde sıralamıştır. Bilişsel psikolojinin alanına giren hatırlama, anlama, problem çözme, öğrenme, hissetme, karar verme gibi zihin aktiviteler dilcilerin de çalışma alanına girmektedir (Hirik 2018: 33). Bu işleyiş alanları ile ilgili fiillerin dilde ve özellikle söz dizimindeki pozisyonları, belli bir zihinsel aktivitenin söz konusu dildeki tanımlanma ve uygulanma biçimi hakkında ipuçları vermektedir. Dolayısıyla biliş fiillerinin istem dil bilgisi açısından incelenmesi bilişsel süreçlerin söz konusu zihinsel aktivitelerin işleniş biçimlerinin dile yansımalarını da göstermektedir.

3. İstem Dil Bilgisi

İstem; morfoloji, leksikoloji ve sentaks alanına giren ve 19. yüzyıl dil biliminin ortaya çıkardığı bir kavramdır. Kavramın tarihsel kaynağı, Tesniere'nin 1953'te yayınladığı *Esquisse d'une Syntaxe Structurale (Sentaks Yapısının Elementleri)* çalışmasına bağlanmaktadır. İstem kavramının da içinde yer aldığı bağımlı dil bilgisinde bağımsız bir unsur olan yöneticiler ve ona bağımlı diğer yapılar bulunmaktadır (Allerton 2006: 301-302). İstem, cümle içerisindeki bu yönetici konumundaki sözcüklerin, asgari sayıda yönetmeleri ve kendilerine bağlamaları gereken, aksi takdirde anlamsal boşluklar oluşturan sentaktik öğelere karşılık gelmektedir. Hirik de istemin yöneten ve yönetilen ilişkisine dayandığını ifade ederek Chomsky'nin (1981) Yönetim Kuramı ile ilişkisinden bahsetmiştir (2019: 453).

Tesniere (2015: 239) tıpkı atomun çekirdeği gibi cümle içinde de fiile bağlı bulunan yapıların olduğunu ve her atomda olduğu gibi fiilin de kendisine özgü sayıda bir bağ kapasitesine sahip olduğunu söylemiştir. Tesniere'nin bu metaforu kendisi tarafından ortaya atılan bağımlı dil bilgisi (dependency grammar) kuramını yansıtmaktadır. Nasıl ki atomun içindeki yönetici çekirdeğin bir molekül kapasitesi varsa cümlenin yöneticisi olan fiilin de kendi kavram dairesine has kabul etmek zorunda olduğu bir tamamlayıcı unsur kapasitesi vardır. Allerton da istemin fiil gibi birçok alt sözcük türünü ve sözcükler tarafından oluşturulan yapısal bir çevreyi içerdiğini düşünmekte bu sebeple istemi, *fiilin kapasitesi* olarak tanımlamaktadır. Bu kapasite her fiil için farklı sayıda olabilir ve farklı yapılarla ortaya çıkabilir (2006: 301). Bununla ilgili olarak Aydın Özkan, istem potansiyeli bulunan her yapının farklı sayıda katılan alabileceğini ve tüm durum işaretleyicileri ile birleşmek zorunda olmadığını belirtmiştir (2017: 187).

Karacan, istemi “fiil, edat, isim vb. yönetim kapasitesi olan sözcüklerin cümlede anlamsal olarak doyunluğa ulaşması için istediği tamlayıcıların sayısı, türü ve bu tamlayıcıların yüklendiği anlamsal roller ile anlamsal sınırlılıkları kapsayan bir kavram” olarak tanımlamıştır (2021: 163). Karacan'ın tanımında geçen doyunluk kavramı önemlidir. Zira istem unsurları, söz dizimi içerisinde dil bilgisel boşlukları doldurdukları gibi yönetici pozisyonundaki sözcükleri anlam

bakımından da tamamlar. Belli bir sayıda isteme sahip olan bir sözcük cümle içerisinde bu unsurlar ifade edilmediği takdirde anlamda bir açıklık ve tamamlanmamışlık meydana gelecektir.²

Bir fiilin söz diziminde ihtiyaç duyduğu leksik birimler genel olarak zorunlu ve seçimlik istemler olarak adlandırılır. Zorunlu istemler, cümlenin anlamlı ve tamamlanmış olabilmesi için fiilin gereksinim duyduğu ana istem ögeleridir. Bu ögeler kullanıldığında fiiller istem açısından doygunluğa ulaşmış olur. Zorunlu ve seçimlik unsurların ayırt edilmesi gerektiğini söyleyen Dixon ve Aikhenvalt zorunlu parçaların cümleyi anlaşılır kıldığını seçimlik unsurların ise yer, zaman, sebep, amaç gibi anlamlar yüklediğini belirtmiştir. Seçimlik unsurların cümleden çıkarılması durumunda dahi cümlenin tam ve anlamlı olduğunu dolayısıyla zorunlu unsurların daha kısıtlı imkânlarla sahip olmasına rağmen seçimlik unsurların daha çok çeşitlenebildiğini ifade etmiştir (2000: 2).

Doğan, *seçimli istemler ile isteğe bağlı istemlerin* arasındaki farktan bahsetmiştir. Buna göre, isteğe bağlı istemler her fiille kullanılabilir ancak seçimlik istemler sadece bazı fiillere bağlanabilir yani daha fiile özgüdür (2011: 55). Tüm bu istem parçaları şu cümle üzerinde belirlenebilir:

Adam, üç gün önce parayı çocuğa verdi.

Bu cümlede zorunlu istemler “adam” öznesi (veya üçüncü kişi özne bilgisi) ve “parayı” nesnesidir. Çünkü bu iki parça kullanılmadığında cümle anlamsız ve tamamlanmamış olmaktadır. “Çocuğa” ise seçimli istem olarak yer almaktadır. Bu sözcük kullanılmadığında cümle hâlâ anlamlıdır fakat *çocuğa* sözcüğü her fiille kullanılmayacağı için isteğe bağlı istem de değildir. Cümlede geçen isteğe bağlı istem “üç gün önce” zarfıdır. Zira hemen her fiile bağlanabilecek bu zaman zarfı istem gerekliliği bakımından en düşük seviyededir.

İstem ele alınırken bazı durumlarda bağlamda verilen bilgilerden dolayı eksik bırakılan alanlar bulunmasına karşın bu durum anlamda bir boşluğa mahal vermemektedir. Doğan (2011: 56) zaten daha önce belirtilmiş olan cümle parçasının tekrar kullanılmadığı bu tarz bağlamsal istemlere örnekler vermiştir. Örneğin, “Görevli kırdı.” cümlesi tek başına değerlendirildiğinde anlamsal olarak eksik olarak algılanmaktadır. Ancak bir diyalog esnasında “Kapıyı kim kırdı?” sorusunda verilecek “Görevli kırdı.” cevabında nesneyi tekrar kullanmaya gerek yoktur ve bu cümlede fiil bağlamsal bir isteme sahiptir.

Bir fiilin istem kapasitesi değerlendirilirken göz önünde bulundurulması gereken en önemli dil bilgisel özelliklerden biri de fiilin geçişli veya geçişsiz olmasıdır. Fiilin cümlede nesneye ihtiyaç duymaması, fiilin anlamıyla dolayısıyla

² Söz dizimi içerisinde isim ve fiil türünden sözcükler belli istem unsurlarına sahiptirler. Örneğin Karacan 2021’de yayımlanan makalesinde *tegi* edatının yönetici olduğu istem kalıplarını art zamanlı bir biçimde ele almıştır. Ancak istem, genel olarak fiil odaklı olarak ele alınmaktadır. Bu durum cümlede fiillerin daha çok “yöneten konumundaki leksik birimler” olarak algılanmasından kaynaklanmaktadır. Bu çalışmada da istem kavramı cümlede asıl yönetici olarak ele alınan çekimli fiiller açısından değerlendirilecektir.

gerçek yaşamda eylemin gerçekleşme biçimiyle ilişkilidir. Dixon ve Aikhenvalt (2000: 19) da fiilin anlamının, onun altta yatan geçişlilik durumunu belirlediğini ifade etmiştir. Bir eylemin gerçekleştirilme biçimi bir varlığa etki ediyorsa cümlede nesneye ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak bu etki doğrudan ise dil bilgisel olarak nesneye, dolaylı ise yer bildiren bir tümlece denk gelebilmektedir. Mehmedoğlu (2006: 32-33) akkuzatif ekli biçimler dışındaki durum ekli sözcüklerin cümlede dolaylı nesne olabileceğini söylemiştir (Yıldız 2014: 27). Buna paralel olarak Üstünova, sadece durum eksiz veya akkuzatifli biçimlerin değil aynı zamanda diğer durum ekli biçimlerin de eylemin yaptığı işten etkilenebileceğini ifade etmiştir (2012: 13).

Çek dilinin fiilleriyle ilgili bir istem listesi oluşturan Horak (1998) istem tespitiyle ilgili 4 önemli dil bilgisel gruptan bahsetmiştir:

1. İfadenin türü: Kişi, nesne, özellik, dönüşlü zamir, miktar, yer, bir yerden olma, bir yere olma, tarz, zaman.
2. Gramatik özellikler: yalın hâl, sahiplik, yönelme, belirtme, hitap, bulunma, vasıta.
3. Yan cümle yapan bağlaçlar (İng. “that”, “which” vb.)
4. Edatlar

Bir dilin herhangi bir dönemine ait istem listeleri veya sözlükleri o dilin söz dizimi, karakteristiği ve konuşurların eylemleri algılama biçimleri hakkında önemli veriler sunmaktadır. Öyle ki fiillerin kabul ettiği yahut etmediği söz kategorileri, bu fiillerin gerçek yaşamda karşılığı olan eylemlerin nasıl gerçekleştirildiği veya algılandığı konusunda ipuçları vermektedir. Horak (1998: 3) da bir dile ait fiillerin istem listesinin o dilin semantik ve sentaktik olarak incelenmesi için önemli bir veriler sağladığından bahsetmiş ve Çek dilinin istem listesinin bilgisayar bazlı işlem sürecini ele almıştır. Thomas Herbst vd. 2004 yılında A Valency Dictionary of English (VDE) adlı istem sözlüğü çalışmasını yayımlamışlardır. Liu (2011) da “British National Corpus ve Valency Dictionary of English” adlı sözlük çalışmasından faydalanarak İngilizcedeki fiil istemlerinin nicel verilerini ortaya koymaya çalışmıştır. İstem çeşitlerinin dağılımlarını, cümledeki unsurlar arasındaki ilişkiyi ele almıştır.

Türkçe ile ilgili olarak Ertan Besli (2019) “Eski Türkçe Fiillerin İstem Sözlüğünün Yöntemi Üzerine” adlı bildirisinde Eski Türkçe fiillerin istem sözlüğünün nasıl hazırlanabileceği ile ilgili fikirlerine yer vermiş ve üç Eski Türkçe fiili bu yönteme göre incelemiştir. Fiilin her bir anlamını ayrıca başlıkları etimolojik bilgilerine, istem formüllerine ve sözcüğün metinlerde geçen örnek parçalarına yer vermiştir. Uzunkaya (2020) doktora tezinde üç eserden hareketle Eski Uygur Türkçesine ait bir istem sözlüğü oluşturmuştur. Bu sözlükte sözcükler farklı anlamlarına göre numaralandırılmış ve istem formülleri her anlam için ayrı ayrı ortaya konmuştur. Zira Golzar’ın da ifade ettiği gibi fiillerin, anlamlarına göre istemleri değişebilmekte ve aynı fiil farklı lehçelerde farklı anlamlara gelmesi sebebiyle farklı istemlere sahip olabilmektedir (2015: 49). Dolayısıyla Türkçenin gerek farklı tarihî dönemleri için gerekse günümüz

Türk lehçeleri özelinde kapsamlı istem sözlüklerinin oluşturulması gerekmektedir.

Fiilin kaç adet katılana sahip olduğu istem türünü ortaya çıkarmaktadır. Tesniere (2015: 240) bazı fiillerin hiçbir zorunlu katılana ihtiyaç duymadığı istem türünün istemsiz (avalent) fiil olduğunu ifade etmiştir. Buna İng. "It is snowing" cümlesini örnek göstermiş ve burada herhangi bir aktif özne olmadığını cümlede gerçekleşen olayın tamamen doğal olarak gerçekleştiğini ifade etmiştir. Tek bir özneye ihtiyaç duyan fiillerin ("Alfred uyuyor." gibi) tek istemli (monovalent), iki katılana ihtiyaç duyanların³ ("Alfred Bernard'a vuruyor." gibi) geçişli fiil (divalent = iki istemli), üç katılan kapasitesine sahip olanların ("Alfred, Charles'tan kitap istiyor." üç istemli (trivalent)⁴, dört katılana sahip olanların ("Alfred, Charles'ın kitabı Alfred'e vermesini sağladı." dört istemli (tetravalent)⁵ fiiller olduğunu söylemiştir.

Orhun Yazıtları'ndaki *bil-*, *kör-*, *ö-*, *sakın-* fiilleri Herbst vd.'nin (2004) İngilizce sözcüklerin istem formüllerini ele aldıkları Valency Dictionary of English (VDE)⁶ adlı çalışması, Besli'nin (2019) Eski Türkçe sözcükler için önerdiği istem sözlüğü yöntemlerini kapsayan bildirisi, Uzunkaya'nın (2020) Altun Yaruk, Maitrisimit ve Huastuanifit metinlerindeki istem ve bağımlılığı ele aldığı doktora tezinde oluşturduğu istem sözlüğünde izlediği yöntemler gözden geçirilerek istem dil bilgisi açısından formülleştirilmiştir.

4. Orhun Yazıtları'nda Geçen Biliş Fiillerinin İstem İncelemesi

Aşağıda A1 ve A2 sözcüğün farklı anlamlarını, köşeli parantezle verilen söz dizimi unsuru zorunlu istemleri, parantezle verilenler seçimlik istemleri parantezsiz şekilde verilenler ise isteğe bağlı istemleri belirtmektedir.

A1 bil- "fark etmek, tanımak"

[2] → [isim] + [Z] + [F]

semiz būka toruk būka tiyin bilmez ermiş "Semiz boğa (mı) zayıf boğa (mı) diye bil(e)mezlermiş" (T 6)

Bu parça zarfın isteğe bağlı değil zorunlu katılan olarak cümlede yer aldığı bir örnektir. Bu zarf cümleden çıkarılırsa herhangi bir nesne de bulunmadığı için

³ Tesniere (2015) iki katılana ihtiyaç duyan fiilleri geçişli fiiller başlığı altında değerlendirmiştir. Ancak çalışmada pek çok kez iki istemli fiil (divalent verb) kavramını kullanmıştır.

⁴ Tesniere, üç istemli fiillerin konuşma, verme ve konuşma ile ilgili fiillerde geçerli olduğunu söylemiştir (2015: 146).

⁵ Tesniere, dolaylı cümleler haricinde dört istemli fiillerin henüz bulunmadığını ancak insanlık zihin yapısının gelişmesiyle nasıl ki ilk önce iki sonra üç istemli fiiller ortaya çıktıysa gelecekte de dört istemli fiillerin oluşacağını belirtmiştir (2015: 259).

⁶ Bu kitaptaki formüllere Thomas Herbst'in hazırlanmasını sağladığı <http://www.patternbank.uni-erlangen.de/cgi-bin/patternbank.cgi?do=introtxt> (e-PBANK) adresindeki arama motoru vasıtasıyla erişilebilmektedir.

cümle düşük olacaktır. Zira *tiyin* zarfı olmadığı düşünüldüğünde *semiz buka toruk buka* sıfat gruplarının yalnızca bir sıralama grubu olabileceği düşünülemez. Çünkü bir önceki cümlede bu iki sıfat grubu ve bağlacı işlevi gören *+lı ... +lı* yapısıyla bağlanmıştır: *semiz bukalı toruk bukalı irakda bilser* (T 5-6) “Semiz boğa ve zayıf boğayı uzaktan tanısa”⁷. Aynı zamanda *tiyin* sözcüğünün kullanılmadığı düşünüldüğünde *semiz buka toruk buka bilmez ermiş* yapısı, yükleme hâl ekinin kullanılmadığı bir nesne + fiil yapısı şeklinde de yorumlanamaz. Bu hâliyle yapının Ercilasun’un (2021: 139) aktarımı gibi “semiz boğa (m) zayıf boğa (m)” şeklinde soru edatının eksilteli verilmesiyle oluştuğunu kabul etmek gerekir. Öyleyse *tiyin* zarfı, bu noktada, cümlenin söz dizimi açısından uygun olabilmesi için gerekli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

A2 bil- “bilgi sahibi olmak, bilmek”

[2] → [isim] + [SF_belirtme] + Z + [F]

tegdükin türk begler kop bilir siz “(Nasıl) saldırdığını Türk beyleri, hep bilirsiniz.” (KT D 34)

Bu parçada ise bir olayın nasıl gerçekleştiği hakkında bilgi sahibi olmak, onu bilmek söz konusudur. Bu durum bilinmesi söz konusu olan bir konuya / nesneye ihtiyaç doğurmaktadır. Zarf bu parçada isteğe bağlı bir istem olarak yer almaktadır. van Dijk, olumlu kavramın özne, olumsuz olarak gösterilen kavramın ise nesne olarak cümle kuruluşuna yerleştirildiğinden bahsetmiştir (2020: 64). Buna göre, zorunlu bir nesne istemine sahip *bil-* “bilmek” fiilinin güçlü pozisyonda bulunduğu söylenebilir. Burada zihnin özne, bilginin veya zihinde anlamlandırılan kavramın nesne konumunda olması kontrol ve gücün de zihne atfedilmesi anlamına gelmektedir.

A3 bil- “öğrenmek, hatırlamak”

[1] → [isim] + ZF + [F]

ança bilin (BK D 33) “Şöyle hatırlayın!”

İrk Bitig’de⁸ ve başka Eski Türkçe metinlerde de karşılaşılan bu cümle kurgusunda zarf ve fiil kullanılır ve nesne ikinci cümlenin tamamı şeklinde kendisini gösterir. Bu parçada da *ança bilin* ifadesinden sonra bilinmesi istenen konu/nesne ikinci bir cümle olarak metinde yer almıştır. Dolayısıyla ilk cümlede nesnenin verilmemesi bu boşluğun ikinci cümlenin tamamıyla doldurulduğu söylenebilir. *ança* zarfı da burada isteğe bağlı bir istem olarak kullanılmıştır.

⁷ *bilser* sözcüğünün kökü durumundaki *bil-* fiili cümlede yüklem olmadığı için ayrı bir örnek olarak ele alınmamıştır. Ancak bu parçada *irakda bil-* şeklinde geçen eylemin uzaktan görerek tanımlamayı karşılması da bağlam dolayısıyla uygun görünmektedir. Zira cümle önce kişinin uzaktan boğaları görmesi sonrasında bunların zayıf mı iri mi olduğunu anlayamaması üzerine kuruludur. Öyleyse *bil-* fiilinin bu cümlede bilginin ilk süreci olan tanımlama evresini ifade ettiği söylenebilir. Yaylagül *bil-* fiilinin edilgen biçimi olan *bilin-* sözcüğünün “hatırlamak” ve “tanımak” anlamlarında kullanıldığını dile getirmiştir (2005: 36-37).

⁸ *ança bilin* (İrkB 2), *ança bilinler* (İrkB 1) vb.

Orhun Yazıtları'nda sıklıkla geçen bu ifade aslında metinlerin yaşananların hatırlanması ve gelecek nesillere öğüt verme amacıyla da ilişkilidir.

[1] → [isim] + ZF + Z + [F]

anı körüp ança biliş (KT G 13) “Onu fark edip şöyle hatırlayın”

Bir önceki parçada olduğu gibi *bil-* fiilinin burada da tek istemli olduğu görülmektedir. *anı körüp* ve *ança* zarfları yine isteğe bağlı istem olarak cümlede yer almıştır. Metnin gelecek nesillere, geçmişte yaşananların unutulmaması ve hatırlanması amacıyla yazıldığı düşünüldüğünde, Bilge Kağan'ın Türk nesline bütün bu yazılanları *hatırlaması* için *bil-* fiilini kullandığı düşünülebilir. Zira bağlamda⁹ Türk ülkesinde yaşananların ve bu yaşananlardan gelecekte çıkarılması gereken derslerin bu yazıtta yazıldığı ve bunların böylece geleceğe aktarıldığı ifade edilmektedir.

[2] → [isim] + [isim_belirtme] + [F]

oğlı kaşın bilmez erti “Oğullar babalarını bilmezdi.” (BK D 18)

Bu parçanın bağlamı Bilge Kağan'ın ülkeyi refaha kavuşturma biçimi ile ilgilidir: *ol ödke kul kullug küñ küñlüg bolmuş erti inisi (eç)isin bilmez erti oğlı kaşın bilmez erti ança kazganmış ança itmiş ilimiz [törümüz erti* “O zaman kullar, kul sahibi olmuştu, cariyeler cariyeye sahibi olmuştu. Küçük kardeşler (ağabey)lerini bilmezdi, oğullar babalarını bilmezdi. O derecede kazanılmış, o derecede örgütlenmiş ülkemiz, devletimiz vardı.” (BK D 18). Dolayısıyla burada *bil-* fiilinin muhtaç olmaktan dolayı “hatıra getirmek, hatırlamak” anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Clauson, sözcüğün “bilmek” anlamına geldiğini ve tek başına veya bir şeyi bilmek şeklinde nesnel kullanımlarının mümkün olduğunu ifade etmiştir (1972: 330). Clauson'un açıklaması bilmek fiilinin tek veya çift istemli olarak kullanılabileceğini ifade etmektedir. Doğan (2011) bir fiilin farklı anlamlarda kullanılmasının istemi de değiştireceğinden bahsetmiş ve buna Türkiye Türkçesinden örnekler vermiştir. Fiilin Orhun Yazıtları için verilen örneklerinde bilişin son düzeyi hariç “tanıma, hatırlama, anlama” düzeyleri içerisinde farklı süreçleri ifade için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu farklı düzeyler içerisinde tanıma/ayırt etme evresindeki *semiz būka toruk būka tiyin bilmez ermiş* “Semiz boğa (mı) zayıf boğa (mı) diye bil(e)mezlermiş” (T 6) örneğinde zarfın zorunlu istem olarak kullanılırken nesnenin kullanılmamış olduğu görülmektedir. Yaylagül, *bil-* fiilinin “tanımak” ve “hatırlamak” anlamlarına da vurgu yapmış; sözcüğün günümüz Türkçesindeki “bir şeyi anlamış veya öğrenmiş bulunmak; bir bilim veya sanat dalında yeterli olmak; bir iş yapmaya alışmış olmak, elinden gelmek; tanımak, hatırlamak; sanmak, varsaymak; anlamak; sorumlu tutmak; inanmak; uygun bulmak, işine gelmek” (Türkçe Sözlük, 1988: 189) anlamlarının anlam genişlemesi sonucu ortaya çıktığını söylemiştir (2005: 36-37). Bu durum

⁹ *kagan olurup yok çıgañ bodunug kop kubratdım [...] türk bodun tirip il tutsıkañın bunta urtum yañılıp ölsikiñin yeme bunta urtum [...] köñılteki sabımın urturtum* (KT G 9-12).

bil- fiilinin zaman içerisinde ileri biliş düzeyi hariç olmak kaydıyla genel olarak bilişsel sürecin her aşamasında karşılık bulunduğu söylenebilir.

A1 *kör-* (II) “fark etmek, tanımak, görmek”

(a) [2] → [isim] + [isim_belirtme] + [yüklem]

*on ok oğluna tatıya tegi **bunu körü** biliş* (KT G 12) “On Ok oğullarına Tat’ına kadar bunu fark edip hatırlayın!”

***anı körüp** ança biliş* (KT G 13) “Onu fark edip şöyle hatırlayın.”

Orhun Yazıtları ile ilgili metin yayımları ve gramer çalışmalarında *kör-* sözcüğünün, “itaat etmek” dışında kalan mental fiil kategorisi kapsamı içerisinde şu şekillerde anlamlandırıldığı görülmektedir: “bir şeyi görmek”, “bir şeyi deneyimlemek” (Clauson 1972: 736); “bakmak”, “görmek” (Ercilasun 2021: 217); “görmek”, “sezmek, fark etmek, anlamak” (Seçkin 2019a; 38, 105); “bakmak, görmek” (Tekin 2010: 23), “görmek, bakmak” (Ölmez 2013: 93, 94), “görmek” (Erdal 2004: 147). Orhun Yazıtları içerisinde *kör-* fiilinin genel itibarıyla “bakmak, görmek, fark etmek” şeklinde anlamlandırıldığı görülmektedir. Ancak bu “bakmak” ve “görmek” anlamlarından hangisinin hangi bağlamda geçerli olduğu konusunda metin aktarımlarında bir birlikten söz etmek mümkün değildir.¹⁰

Mental fiillerin özellikleri ve *kör-* fiilinin iki farklı istem biçimi düşünüldüğünde fiilin “bakmak” anlamlı kullanımı bir duyu fiili, “görmek” ise tanıma evresiyle ilgili ilişkili olan bir biliş fiili olarak ele alınmalıdır. Yazıtlarda geçen *kör-* fiilinin ilk anlamı algı fiili olan “bakmak” olmalıdır. Anlam genişlemesiyle fiilin bilişsel işleyişin ilk basamağı olan “tanımak, fark etmek, görmek” anlamlarına geldiği anlaşılmaktadır. Burada anlamın soyutlaştığı da belirtilmelidir. İstem verileri de bu açıklamayı desteklemektedir. “Bakmak” ilk anlamıyla kullanılan *kör-* fiilinin yönelme ekli bir isteme, “tanımak, görmek” anlamındaki *kör-* fiilinin ise nesneli bir isteme sahip olduğu söylemek mümkündür:

Duyu Fiili olarak *kör-*:

*közi **yügerü körti*** “gözleri yukarı baktı.” (BK D 2)

*neş neş sabım erser beşgü taşka urtum **aşar körü** biliş* “Ne kadar sözüm varsa beşgü taşta vurdum (yazdım); ona bakarak bilin!” (KT G 11)

¹⁰ KT G 11 *aşar körü biliş*: “Ona bakarak bilin” (Ercilasun 2021: 73), “Ona bakarak (bu sözleri) öğrenin” (Tekin 2010: 23), “Buna bakarak anlayın” (Ölmez 2013: 93), “Ona bakarak anlayın.” (Aydın 2022: 50). KT G 12 *bunu körü biliş*: “Buna bakarak bilin.” (Ercilasun 2021: 73), “Bunu görerek anlayın.” (Ölmez 2013: 95), “Bunları görüp öğrenin.” (Tekin 2010: 23), “Bunu görüp bilin.” (Aydın 2022: 50). KT G 13 *anı körüp ança biliş* “Ona bakıp ona göre bilin.” (Ercilasun 2021: 73), “Onu görüp öylece bilin” (Tekin 2010: 23), “Onu görüp öylece bilin” (Aydın 2022: 51).

Biliş Fiili olarak *kör-*:

on ok oğlıña tatıña tegi bunu körü bilij (KT G 12) “On Ok oğullarına Tat’ına kadar bunu görüp hatırlayın!”

anı körüp ança bilij (KT G 13) “Onu görüp şöyle hatırlayın”

Sonuç olarak, *kör-* fiilinin soyutlaşma suretiyle geçirmiş olduğu anlam değişiminin istem dil bilgisi açısından da fiilin ait olduğu mental fiil kategorileri açısından da farklılık yarattığı görülmektedir.

A1 *ö-* “düşünmek” (Ercilasun 2021: 225)

(a) [2] → [isim] + [Adl. SF] + [F]

ācsık tosık ömez sen (KT G 8) “Acıkacağ(ını) (ve) doyacağ(ını) düşünmezsin.”¹¹

(b) [2] → [isim] + Z + [isim] + Z + [F]

yaguru kondukta kisre anyıg bilig anta öyür ermiş (KT G 5) “Yaklaşık yerleştikten sonra fena düşünceleri o zaman düşünürmüş.”

Yukarıdaki iki örnekte de fiilin belirtisiz nesne ile kullanıldığı görülmektedir. Belirtme hâl eki, bilindiği üzere, söz konusu nesne türü içerisinden belli birini yahut bir kesimini göstermek için kullanılmaktadır. Belirtme hâl ekinin nesnelere belirginleştirme özelliğinden *ö-* fiilinin yararlanmadığı görülmektedir. Bunun eksikliği nesnenin genelleştiğini, tüm türe karşılık geldiğini veya nesnenin kavram boyutunda ele alındığına işaret etmektedir.

Uzunkaya, *ö-* fiilinin belirtme hâl eki alan nesne ile kullanıldığı örnekleri vermiştir (2020: 199). Ancak Orhun Yazıtları’nda fiilin belirtme hâl eki olmadan kullanılması *ö-* fiilinin Uygur Türkçesinde genel bir düşünme eyleminden özel bir konu veya kavramı düşünmeye doğru belirginleştiğini düşündürmektedir.

Türk, *ö-* fiilinin yazıya geçirilmemiş dönemlerde ilk anlamının “alışmak” olması gerektiğini ifade etmiştir (2006: 7). Fiilin DLT’deki “düşündükten sonra anlamak” karşılığının ayrıntıyla ilişkili olduğundan bahsetmiştir (2006: 10).

DLT’deki “düşündükten sonra anlamak” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 5) karşılığı da fiilin Köktürk’ten sonra Uygur sahasıyla görülen “düşünülen konu hakkında belirginleşme ve daha ayrıntılı düşünme” anlamına eğiliminin devam ettiğini göstermektedir. *ö-* fiili ile ifade edilen eylemin bu süreçte bilişsel aktivitenin başlangıcından son evresine doğru bir değişim yaşadığı anlaşılmaktadır. Türk, *ö-* fiili yerine Orhun Yazıtları’nda daha çok *sakin-* fiilinin bulunduğunu söylemiş, bunun sebebinin ise ya iki fiil arasında bir anlam farkı olmasına ya da *ö-* fiilinin yerini zamanla *sakin-* fiilinin almasına bağlamıştır (2006: 7).

¹¹ Clauson (1972: 451) *tod-* maddesinde parçayı “Bir kez doyarsan, açlığı hatırlamazsın.” şeklinde aktarmıştır. Her iki aktarma da bağlama ve *ö-* fiilinin “bir şeyi düşünmek” anlamından “bir şeyi hatırlamak” anlamına geçiş evresi için uygundur.

Clauson, *ö-* fiilinin “düşünmek, bir şeyi düşünmek” ve “bir şeyi hatırlamak” anlamlarını vermiş, akuzatifli nesne ile kullanıldığına vurguda bulunmuş ve 11. yüzyıldan sonra görülmediğinden bahsetmiştir (1972: 2). Yaylagül, Irk Bitig’de yer alan *turuk at semritti yirin öpen yügürü barmış* “Zayıf at semirdi. (Kaldığı) yerini düşünüp koşarak gitmiş.” (IrkB 16) ifadesindeki zarf fiil formundaki *ö-* fiilinin “hatırlamak” anlamında kullanıldığından bahsetmiştir (2005: 41).

Resenen, sözcüğün Uygur Türkçesinde “düşünmek”, Orta Türkçede ise “anlamak” anlamına geldiğini belirtmiştir (1969: 368). *ö-* fiilinin “düşünmek”, “anlamak” ve “hatırlamak” anlamları bulunduğu görülmektedir. Aynı zamanda fiil nesne de almaktadır. Bu durumda fiilinin *bil-* ile “anlamak” ve “hatırlamak” kavram alanlarında ve nesne almak açısından ortaklaştığı görülmektedir. *bil-* ve *ö-* fiillerinin Köktürk Dönemi itibarıyla aynı istem verilerine sahip olduğu ve ortaklaşan bilişsel kategorilerde yer aldığını söylemek mümkündür.

A1 sakın- “düşünmek” (Ercilasun 2021: 230)

[1] → [isim] + [F]

sakıntım “Düşündüm.” (T 5)

Bu parçada Tonyukuk kimi kağan seçeceğini bilmemektedir¹². Buna karar vermeye çalışmaktadır. Devletin beka meselesi olan bir konudaki düşünme sürecinin *sakin-* ile anlatılmış olması düşünme sürecinin en karmaşık analiz kısmının *sakin-* fiili ile ifade edildiğini söylemeye imkân vermektedir. Metnin devamında da bu düşünme sürecinin tamamlanma aşaması kutsallaştırılmaktadır: *teyri bilig birtük için özüm ök kagan kışdım* “Tanrı akıl verdiği için (onu) bizzat ben kağan yaptım.” (T 6). Bu etmenler, *sakin-* fiilinin ileri bir idrak aşamasını karşıladığına işaret etmektedir.

özüm sakıntım “Ben düşündüm.” (KT K 10)

Bu örnekte *özüm* sözcüğü ve *-n* dönüşlülük eki, *sakin-* fiilinin tek başına günlük olaylardan soyutlanarak yapıldığına işaret etmektedir. *ö-* fiili dönüşlülük içermemekte ve nesne almaktadır; bu, *sakin-* fiiline göre daha eyleme yönelik ve günlük hayatın akışı içerisindeki bir düşünmeye karşılık gelmektedir ancak *sakin-* fiilinin dönüşlülük özelliği nesnesiz olmasını başka bir deyişle nesnenin de kişinin kendisi olmasını göstermektedir ve daha soyut şekilde “kendi kendine muhasebede bulunma, hayatı, yaşananları ve yaşanabilecekleri analiz etme” hâlini karşılamaktadır, denebilir.

[1] → [isim] + Z + [F]

ança sakıntım “Şöyle düşündüm.” (KT K 11)

katıgdı sakıntım “İyice düşündüm.” (KT K 11)

anta sakıntım “O zaman düşündüm.” (T 22)

¹² *kagan mu kışayın tidim sakıntım* (T 5).

[1] → [isim] + ZF + [F]

közde yaş kelser tuda köñülte sıgt kelser yanturu sakıntum “Gözden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek düşündüm.” (KT K 11)

Fiilin günlük yaşamdan soyutlanmak suretiyle gerçekleşme özelliğinden yukarıda bahsedilmişti. Bu parça da yine duygusal kontrolü yani düşünme eylemini duygulardan soyutlayarak gerçekleştirmeyi göstermesi açısından önemlidir.

sakin- dönüşlü bir fiil olarak kişinin yalnız başına kalıp derin bir düşünme sürecine girmesini ifade etmektedir. Ayrıca metin parçalarında *sakin-* fiilinin gerçekleşme süreci anlatılırken somutlaştırma yöntemine gidilmesi de *sakin-* fiilinin yeterince soyut ve üst düzey bilinç düzeyindeki zihinsel aktiviteye karşılık gelmesinden kaynaklanmaktadır, denebilir. Bu örneklerde somutlaştırma yönteminin *sakin-* fiilinin gerçekleşmesi aşamasında kullanıldığı görülmektedir: *ança sakıntum közde yaş kelser tuda köñülte sıgt kelser yanturu sakıntum* (KT K 11), *katıgdı sakıntum iki şad ulayu iniygünüm oğlanım beglerim bodunum közi kaşı yablak boltacı tip sakıntum* (KT K 11), *kagan mu kışayın tidim sakıntum toruk bükalı semiz bükalı irakda bilser semiz büká toruk büká tiyin bilmez ermiş tiyin ança sakıntum* (T 5-6) vb.

sakin- fiilinin etimolojisi hakkında Clauson, kök durumundaki *sak-* fiilinin basitçe “düşünmek” yahut “bir şeyi özleyerek veya ondan endişe ederek düşünmek” anlamına geldiğini ve bu fiile dönüşlülük eki eklendiğini söylemiştir (1972: 812). Yıldız (2016) *sakin-* fiilinin Eski Uygur Türkçesindeki biliş fiilleri içerisinde değerlendirmiştir. Yıldız olumsuz psikolojik duruma giren kaygı ve üzüntü fiilleri arasında *sakinçlıg/sakinçsız bol-* fiillerini de almıştır (2020: 124). Yıldız'ın sınıflandırması da *sakin-* fiilinin yoğun düşünce ve kaygı ile ilişkisine uygundur.

Yıldız, Eski Uygur Türkçesinde geçen *kolula-* “düşünmek, derin düşünmek, gözlemek, araştırmak” fiiliyle birlikte *kolula- sakın-* ikilemesini tanıklamıştır (2016: 97)¹³. Bu ikilemenin kuruluşunda *sakin-* fiilinin merkezde yer alması onun derin düşünceye karşılık gelen *kolula-*¹⁴ fiilinden daha yoğun bir düşünme aktivitesine karşılık geldiğini göstermesi açısından önemlidir.

Yıldız (2016: 98), Seçkin (2019a: 107) vb. araştırmacılar *ö- sakın-* biçimindeki ikilemeli kullanımlardan bahsetmiştir. İkilemenin kuruluşunda önce *ö-* sonra *sakin-* fiilinin kullanımı dikkate değerdir. İkilemeler birçok amaçla kullanılmaktadır. Bozok, ikilemelerin ahenkli ve akılda kalıcı söyleyiş dışında din metinlerinin çevirisinde özellikle hata yapmamak ve anlamı tam şekliyle ifade etmek amacıyla kurulduğundan ve bu yöntemin anlamı pekiştirdiğinden

¹³ Clauson, *kolula-* fiilinin *sakin-* ile “to meditate (tefekkür etmek, düşünceye dalmak, derin düşünce hâlinde bulunmak)” anlamında ikilemeli kullanıldığını ifade etmiştir (1972: 621).

¹⁴ Uzunkaya, *kolula-* maddesinde Eski Uygur Türkçesinde fiilin belirtme hâl ekli tek isteme sahip olduğu örnekler yer vermiştir (2020 :164). *kolula-* fiilinin belirtme hâl ekli isteme sahip olması onun daha belirgin bir nesne veya kavram üzerinde yoğunlaştığını göstermektedir. Bu açıdan düşünüldüğünde *kolula- sakın-* ikilemesinin giderek artan bir düşünme aktivitesi yoğunluğunu ifade ettiği düşünülebilir. *sakin-* fiilinin bu dönemde de Köktürk Dönemi'nde olduğu gibi zihinsel sürecin ileri biliş aşamasını ifade ettiği anlaşılmaktadır.

bahsetmiştir. Bunun için özellikle Uygur Türkçesine ait metinlerde görülen yabancı kaynaklı bir terim veya kavramı daha iyi açıklamak için yabancı kaynaklı bir sözcükle birlikte Türkçe kelimenin kullanıldığı görülmektedir (2018: 42). İki kelimenin anlamı pekiştirme özelliği Eski Türkçe metinlerde sıklıkla başvurulan bir yöntemdir. *ö-* ve ardından *sakin-* sıralanışı düşünme eylemini ayrıntılaşma ve yoğunlaştırma yöntemi olarak düşünülmelidir. Işık, pekiştirmeli nezaket yapılarının kuruluşunda sonradan gelen ifadenin merkezi teşkil ettiğinden ve ilk sözcükten itibaren nezaket yoğunluğunun giderek arttığından bahsetmiştir (2022: 193-197). Tıpkı pekiştirmeli nezaket yapılarında olduğu gibi sonradan gelen ve merkezi teşkil eden unsurun daha söz konusu anlamın özelliklerini daha yoğun şekilde taşıması gerekmektedir. Zira pekiştirmenin amaçlarından birisi de anlamı yoğunlaştırmaktır. Bu durum *sakin-* fiilinin *ö-* fiiline göre daha yoğun bir düşünme eylemini karşıladığına işaret etmektedir. *ö-* fiilinin nesne ile kullanılması ancak *sakin-* fiilinin nesnesiz kullanımı da soyut düşünce açısından *sakin-* fiilinin daha ileri bir düzeyi karşıladığını göstermesi bakımından paralellik arz etmektedir.¹⁵

Eski Uygur Türkçesinde *sakin-* fiilinin istemlerini listeleyen Uzunkaya (2020: 219) nesnesiz cümleleri örnek vermiştir. Yalnızca *könlinte sakın-* biçimindeki cümlelerde belirtme hâl eki görülmektedir: *kim ol tnl(i)glar taplamış oyun bedizig köñüllerinte sakın-sarlar* (AY II, 119/4-5) “Ki o canlılar sevdikleri süsleri zihinlerinde düşünseler”. Uzunkaya’nın Türkiye Türkçesine aktarımı *sakin-* fiilinin bilişsel bir fiil olması dolayısıyla bağlama uygundur. Metnin devamı *kim ol tnl(i)glar taplamış oyun bedizig köñüllerinte sakın-sarlar t(e)ñridem tüzülmüş yinçge oyun[lar ol tnl(i)glark]a b(e)lgürsünler* (AY II, 119/ 4-7) “O canlılar istedikleri güzel şeyleri hayal etseler mübarek zarif süsler onlara görünsünler.” şeklindedir ve bağlama göre bir “”isteme, hayal etme” söz konusudur. Dolayısıyla burada *köñüllerinte sakın-* fiilinin bağlam açısından “hayal etmek” anlamında bir bilişsel fiil olduğunu düşünmek mümkündür. Hayal etmek fiili hissiyat ve zihinde tecrübe etme ile ilişkili olduğu için *köñül* kavramı ile uyum sergilemektedir. O hâlde *sakin-* fiilinin ileri biliş seviyesinde bir sözcük olarak soyut ve yoğun düşünce sürecine karşılık geldiğini, bu aşamada nesnesiz olarak kullanıldığını ancak Eski Uygur Türkçesinde karşılaşılan *köñüllerinte sakın-* fiilinin hayal

¹⁵ BK D 33’te *ança] sakınıñ ança bilij* “Buna göre düşünün, buna göre bilin!” ifadesinde *sakin-* fiilinin önce, *bil-* fiilinin sonra kullanılmış olması *bil-* fiilinin daha yoğun ve ileri seviye düşünme aktivitesi olduğu anlamına gelmemektedir. Zira Bilge Kağan’ın bu yazıtı yazdırmasının amacı gelecek nesillerin yaşananları hatırlamasıdır. Dolayısıyla *men iniligi bunca başlayı kazanmasar Türk bodun ölteci erti yok boltaçı erti [türk] begler [bodun ança] sakınıñ ança bilij* bağlamı içerisindeki ifadede Bilge Kağan kendisi ve kardeşi olmasa ülkenin yok olacağını gelecek nesillerin iyi tahayyül etmesini, Bilge Kağan ve kardeşinin kazanması durumunda olabilecekleri iyi düşünmesini sonra da bunları hatırlamasını istediği düşünülebilir. Önce yüksek yoğunluklu düşünme aktivitesi olan *sakin-*, sonra bu düşünce sayesinde varılan noktayı unutmama açısından *bil-* fiili kullanılmış olmalıdır. Dolayısıyla buradaki önceli sonralık düşünme aktivitesinin yoğunluğu ile değil zamansal sıralanışı ile ilgilidir. Burada *sakin-* ve *bil-* fiillerinin birbirinden bağımsız sıralanışı (coordination) da hiyerarşik pekiştirmeye değil, art zamanlı sıralanışa işaret etmektedir.

etmek olduğunu ve daha belirgin bir nesne veya imajla ilişkili olduğundan ötürü belirtme hâl ekli isteme sahip olduğunu söylemek mümkündür.

5. Sonuç

Çalışmada mental fiillerin duyu fiilleri ve değerlendirme fiilleri dışında kalan ve bilişsel süreci ifade eden *bil-*, *kör-*, *ö-* ve *sakın-* fiilleri ele alınmış ve bu fiillerin Orhun Yazıtları'ndaki istem verilerinden yararlanılarak birbirleriyle mukayese edilmeye ve zihinsel süreç içindeki pozisyonları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Orhun Yazıtları'nda *bil-* fiilinin bir nesneyle veya nesne kullanılmadığı takdirde bir zarf ile tamamlandığı görülmektedir. Hem nesne hem zarfın *bil-* fiili için zorunlu istem olarak kullanıldığı bir örneğe rastlanmamıştır. Dolayısıyla *bil-* fiilinin ya zorunlu nesne yahut zorunlu zarf ile bütünlünen bir fiil olduğu söylenebilir. Fiilin nesneyle mümkün olması dış dünyadaki bir varlıkla birlikte gerçekleşebilmesini dolayısıyla zihinsel kategoriler içerisinde ilk ve orta aşamalar olan tanıma – hatırlama - anlama kategorilerine girmesi gerektiğini düşündürmektedir. Zira fiilin metin bağlamlarındaki anlamları da bu kategorilere uygundur. Fiilin üç farklı anlamı tespit edilmiştir: (1) fark etmek, tanımak, (2) bilgi sahibi olmak, bilmek, (3) öğrenmek, hatırlamak.

kör- fiilinin çeşitli çalışmalarda “bakmak, görmek” şeklinde tanımlanıyor oluşu ve fiilin bazı kullanımlarda yönelme ekli isim bazılarında ise nesne ile tamamlanan farklı istemlere sahip olması problemleri bir konudur. Öyleyse sözcüğün “bakmak” ve “görmek” anlamları için farklı istemlere sahip olması gerekmektedir. Metinler tarandığında sözcüklerin yönelme hâl ekli isteme sahip olduğu bağlamlarda bir duyu fiili olan “bakmak” anlamında, nesneli bir isteme sahip olduğu bağlamlarda ise bir biliş fiili olan “fark etmek, tanımak, görmek” anlamında kullanıldığı anlaşılmıştır. O hâlde fiilin ilk durumda duyu fiili olarak “bakmak” anlamını karşılarken soyutlaşarak biliş fiili olan “tanıma” evresine doğru anlam genişlemesi yaşadığı düşünülebilir.

“Düşünmek”, “anlamak” ve “hatırlamak” anlamları verilen *ö-* fiiline 11. yüzyıldan sonra rastlanmaması bu kavramları ifade etmek için başka sözcüklerin yaygınlaşmasını gerektirmektedir. *ö-* fiili “anlamak” ve “hatırlamak” gibi bilişsel sürecin tam ortasında yer alan iki zihinsel aktiviteyi ifade etmesi yönüyle *bil-* fiili ile ortaklaşmaktadır. Dolayısıyla Eski Türk Dili Dönemi'nde *ö-* fiilinin yerini *bil-* fiiline devretmiş olduğu düşünülebilir. Bu iki fiil, *sakın-* fiilinden farklı olarak nesne almakta ve somut dünya ile ilişki konusunda da *sakın-* fiilinden ayrılmaktadır.

Orhun Yazıtları incelendiğinde *sakın-* fiilinin nesnesiz kullanımı dikkati çekmektedir. Tek istemli bir fiil olarak kullanılan *sakın-* düşünülen şeyin soyut, karmaşık, çok boyutlu ve belirsiz olmasıyla ilişkilendirilmelidir. Zira metinlerde fiilin gündelik yaşamdan uzak, derin düşünme sürecinde önemli karar aşamalarını ifade için kullanıldığı görülmektedir. Tunyukuk'un kağanı seçme konusunu düşünmesi *sakın-* fiiliyle aktarılmıştır: *kagan mu kışayın tidim sakıntım* (T 5). Parçanın devamında ise bu düşünme eyleminin kutsallaştırılması; *sakın-* fiilinin

soyut, metafizik kavramları da içine alması ve ileri biliş düzeyini ifade etmesiyle uyum göstermektedir. Başka örneklerde de Bilge Kağan'ın metafizik boyuttaki düşünme eylemi yine *sakin-* ile dile getirilmektedir: *özüm sakıntım öd teñri yaşar kişi oğlu kop ölgeli törümiş* (KT K 10). Fiilin soyut kavramlarla ilişkili oluşu aynı zamanda anlatıcının somutlaştırma tekniğine başvurmasına da sebep olmuş olmalıdır: *kagan mu kışayın tidim sakıntım toruk bükalı semiz bükalı irakda bilser semiz büká toruk büká tiyin bilmez ermiş* (T 5-6).

İkilemeler bir kavramın daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. *kolula-* *sakin-* ve *ö-sakin-* ikilemelerinde *sakin-* fiilinin merkez konumda yer almaktadır. Bu durumda pekiştirilecek anlamın her bir sonraki sözcükte anlam yoğunluğunun artırılması gerektiği düşünüldüğünde *sakin-* fiilinin kendisinden önce gelen düşünme eylemlerinden daha yoğun, kapsamlı ve soyut bir düşünme sürecine karşılık geldiği düşünülmelidir. Tüm bu bilgiler ışığında *sakin-* fiilinin dönem metinlerinde kullanılan biliş fiilleri içinde ileri biliş seviyesini ifade ettiğini söylemek mümkündür.

Bu çalışmada Orhun Yazıtları'nda geçen biliş fiillerinden *bil-*, *kör-*, *ö-*, *sakin-* fiillerinin istem verileri incelenmiş ve bu biliş fiillerinin zihinsel süreç içerisindeki kategorileri hakkında bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. “Bakmak” anlamındaki *kör-* duyu fiiline mental fiiller içerisinde değerlendirildiği için tabloda yer verilmiştir. Böylece fiil; “bakmak” anlamıyla duyu fiilleri, “anlamak” anlamıyla biliş fiilleri kategorisine yerleştirilmiştir. Değerlendirme fiilleri bölümü araştırmanın kapsamı dışında olduğu ve biliş fiilleriyle ortaklaşan bir örneğe rastlanmadığı için tabloda boş bırakılmıştır. Buna göre fiillerin biliş süreci içindeki konumları şu şekilde tasarlanabilir:

Tablo 1. Biliş Fiillerinin Süreç İçindeki Konumları

	Duyu Fiilleri	Biliş Fiilleri				Değerlendirme Fiilleri
Mental Kategori	Algı	Tanıma	Hatırlama	Anlama	İleri İdrak	
Fiil	<i>kör-</i>	<i>bil-</i> <i>kör-</i>	<i>bil-</i> <i>ö-</i>	<i>bil-</i> <i>ö-</i>	<i>sakin-</i>	

6. Kısaltmalar ve Kaynakça

- ABDİ GOLZAR, Habib (2015). *Türkçe Fiillerde İstem (Ettirgen Yapılar)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- ALLERTON, David John (2006). “Valency Grammar”, *Encyclopedia of Language and Linguistics* (Edt. Keith Brown). Amsterdam: Elsevier, 301-314.
- AYDIN, Erhan (2022). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.
- AYDIN ÖZKAN, Işıl (2017). “Türkçede İstemi Artıran Biçimbilgisel Kategoriler”. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 60: 183-195.
- AY = KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu.

- BESLİ, Ertan (2019). “Eski Türkçe Fiillerin İstem Sözlüğünün Yöntemi Üzerine”. XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı. (Edt. Prof. Dr. Serkan Şen, Dr. Öğr. Üyesi Mediha Mangır). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 714-719.
- BIBER, Douglas; CONRAD, Susan; LEECH, Geoffrey (2003). *Student Grammar of Spoken and Written English*, Edinburg: Pearson.
- BİLGİN AKSOY, Gökçen (2022). “Anlam Bilimsel Bir Fiil Kategorisi Olarak Mental Fiiller”. *Dil Araştırmaları*, 30: 115-137.
- BK, KT, T = ERCİLASON, Ahmet Bican (2021). *Bengü İl Tuta Oluraçı Sen Köl Tigin-Bilge Kağan-Tunyukuk Anıtları*. İstanbul: Dergâh.
- BOZOK, Emrah (2018). “Eski Uygur Türkçesinde *arığ turug*, *arığ silig* ve *arığ süzük* İkillemeleri Üzerine”. *Türkkbilig*, 36: 41-46.
- CLAUSON, Gerhard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- DIXON, Robert Malcolm Ward; AIKHENVALD, Aleksandra (2000). *Changing Valency Case Studies in Transitivity* (Edt. Robert M.W. Dixon; Aleksandra, Aikhenvald). Cambridge: Cambridge University Press.
- DOĞAN, Nuh (2011). *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri*. Doktora Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- DLT = ERCİLASON, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Dîvânü Lugâti't-Türk*. Ankara: TDK.
- e-PBANK= HERBST, Thomas. “Erlangen Valency Patternbank”. <http://www.patternbank.uni-erlangen.de/cgi-bin/patternbank.cgi?do=introtxt> (Erişim Tarihi: 13.09.2023)
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- ERDEM, Melek (2004). “Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin ‘İstem’e Göre Anlam Değişimleri”. *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 939- 49.
- HERBST, Thomas; HEATH, David; ROE, Ian F.; GÖTZ, Dieter (2004). *Valency Dictionary of English*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- HİRİK, Erkan (2018). *Türkiye Türkçesinde Mental Fiiller*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- HİRİK, Seçil (2019). “Türkçede Çekim İlgeçlerinin İstem Değişikliğine Art Zamanlı Bakış”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 12/26: 449-467.
- HORAK, Ales (1998). “Verb Valency and Semantic Classification of Verbs”. *Text, Speech and Dialogue*, 98: 61-66.
- IRKB = TEKİN, Talat (2013). *İrk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- İŞİK, Utku (2022). *Eski Uygur Türkçesinde Nezaket İfadeleri*. Çanakkale: Paradigma.
- KARACAN, Neslihan (2021). “İstem Değişimi ve *Tegi* Edatının İstem Çerçevesindeki Değişimlere Art Zamanlı Bir Bakış”. *Uluslararası Disiplinler Arası Dil Araştırmaları Dergisi*, 2: 161-176.
- KUYMA, Erol (2023). “Mukaddimetü'l-Edeb'de Duyu Fiilleri ve Semantik Rol Yapıları”. *Dil Araştırmaları*, 32: 75-90.
- LIU, Haitao (2011). “Quantitative Properties of English Verb Valency”. *Journal of Quantitative Linguistics*, 18/3: 207-233.
- ÖLMEZ, Mehmet (2013). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. (Metin-Çeviri-Sözlük). Ankara: BilgeSu.
- RESENER, Martti (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Turksprachen*. Helsinki: Soumalais Ugrilainen Seura.
- SARI, İsa (2019). “Algı Fiillerinde Çokanlamlılık: gör- Örneği”. *Algı'ya Dair* (Edt. Erol Kuyma; Atiye Nazlı). İstanbul: Kesit.
- SEÇKİN, Kuban (2019a). *Eski Türkçede Mental Fiiller*. Doktora Tezi. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- SEÇKİN, Kuban (2019b). “Edip Ahmet'in Zihin Dünyası: İdrak Fiilleri”. *X. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Eskişehir: ESOGÜ Basımevi.

- ŞAHİN, Savaş (2012). “Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1/4: 45-62.
- TEKİN, Talat (2010). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TESNIERE, Lucien (2015). *Elements of Structural Syntax* (Çev. Timothy Osborne, Sylvain Kahane). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- TÜRK, Vahit (2006). “Türkçede ö-, ög, ögür, öğren-, öğret- Kelimeleri”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, 4: 5-15.
- UZUNKAYA, Dilek (2020). *Altun Yaruk Maitrisimit ve Huastuanıft Örneğinde Eski Uygur Metinlerinde İstem ve Bağlılık*. Doktora Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi.
- ÜNVER ÖZDOĞAN, Hande; KARACAN, Neslihan (2021). “Duyu Fiillerinde İstem ve Fiil Kategorileri Değişmeleri: Şecere-i Terakime Örneği”. *Asya Studies*, 17: 137-142.
- ÜSTÜNOVA, Kerime (2012). “Geçişlilik-Geçişsizlik Nitelikleri Değişken Olabilir mi?”. *Turkish Studies*, 7/2: 7-14.
- VAN DIJK, A. Teun (2020). “Söylem ve İdeoloji Çokalanlı Bir Yaklaşım”. *Söylem ve İdeoloji* (Haz. Barış Çoban, Zeynep Özarslan). İstanbul: Su.
- YAYLAGÜL, Özen (2005). “Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2/1: 17-51.
- YILDIZ, Hüseyin (2016). *Eski Uygurcada Mental Fiiller*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- YILDIZ, Hüseyin (2020). “Eski Uygurcada Mental Fiiller Arası Geçişler Üzerine Notlar”. *Gazi Türkiyat*, 26: 105-125.
- YILDIZ, Muharrem (2014). *Eski Türkçede İşlevsel Bağlamda Çatı Ekleri*. Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.

Kosova ve Kuzey Makedonya Türk Ağzlarında Kıpçakça Fonetik Unsurlar Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on Kipchak Phonetic Elements in Turkish Dialects of Kosovo and North Macedonia

Elifnur Yıldız Yalçındağ

Öğr. Gör. Dr., Kırklareli Üniversitesi

Rektörlük, TÖMER, Kırklareli/Türkiye

e-posta elifnuryldz023@gmail.com

orcid 0000-0003-3463-2500

doi 10.54316/dilarastirmalari.1361565

Atıf

Citation

Yıldız Yalçındağ, Elifnur

(2024). Kosova ve Kuzey

Makedonya Türk

Ağzlarında Kıpçakça

Fonetik Unsurlar Üzerine

Bir Değerlendirme. *Dil*

Araştırmaları, 34: 119-138.

Başvuru

Submitted

16.09.2023

Revizyon

Revised

12.12.2023

Kabul

Accepted

21.02.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2024

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two

Öz

Türk dili, tarihî gelişim seyri içinde birçok bölgede konuşulmuş ve yazı dili olarak kullanılmıştır. Tarihî devirlerden itibaren yazı dili olarak kullanılan Türkçe, Orta Asya coğrafyasında, batıda Avrupa'nın ortalarına kadar yayılmış, kuzeyde Sibiryâ sınırlarına kadar erişmiş, güneyde Afrika'nın kuzey sahasıyla birlikte, Hindistan boyunca gelişim göstermiştir. Türk dilinin gelişimine devam ettiği bölgelerden biri de Balkanlardır. IV. yüzyılda Hun Türklerinin Balkan coğrafyasına gelmesiyle bu bölgede Türklüğün ve Türkçenin tohumları atılmıştır. Devam eden süreçte bu coğrafyaya Avarlar, Peçenekler, Kuman-Kıpçaklar yerleşmiştir. XIV. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Balkanlara gelmesiyle Anadolu'da yaşayan Oğuz Türkleri bu coğrafyada konuşlanmıştır. Balkanlarda bahsi geçen Türk topluluklarının kullandığı Türkçe ile Slav dilleri birbiriyle temas ederek bu coğrafyada konuşulan Türk ağzlarının oluşmasına yardımcı olmuştur. Çalışmamızı ihtiva eden Kuman-Kıpçak etkisi ise XIII. yüzyılın sonlarından itibaren Moğolların İdil bölgesine yaptıkları akınlar neticesinde Kuman-Kıpçak Türklerinin, Balkanlar ve Macaristan'a kadar gelmesiyle başlamıştır. Kuman-Kıpçak Türkleri, buradaki Türk topluluklarının sayısını arttırmış ve bölgenin Türkleşme sürecini hızlandırmışlardır. Bahsi geçen zorunlu göçün neticesinde bölgede varlığını idame ettiren dillerle birlikte bölgeye dâhil olan diller sentezlenmiştir. Balkanlarda yaşayan Türk ağzlarında bu sahaya yerleşen Oğuz boylarının kullandığı Türkçenin büyük etkisiyle birlikte Kıpçakça etkisini de dil hususlarında tespit etmek mümkündür. Çalışmamızda Kuzey Makedonya ve Kosova üzerine yapılmış olan Türk Ağzları çalışmalarından istifade

referees and confirmed to be free of plagiarism.

ederek göze çarpan Kıpçakça fonetik unsurları, örnekler vasıtasıyla ele alarak tanıklamaya çalıştık. Anadolu ağızlarında Kıpçakça fonetik unsurlar daha önceki çalışmalarda müstakil olarak ele alınmıştır. Batı Rumeli ağızlarında Kıpçakça fonetik unsurların değerlendirildiği bir çalışma henüz yapılmamıştır. Söz konusu çalışmayla Batı Rumeli Ağızlarından olan Kuzey Makedonya ve Kosova Türk Ağızlarında Kıpçakça etkisini gözler önüne sermeyi ve alandaki eksikliği gidermeyi amaçladık.

Anahtar Kelimeler: Balkanlar, Kıpçak Türkçesi, Batı Rumeli Ağızları, Kuzey Makedonya ve Kosova Türk Ağızları, Fonetik.

ABSTRACT

Turkish language has been spoken and used as a written language in many regions in the course of its historical development. Turkish, which has been used as a written language since historical times, has spread from Central Asia to the middle of Europe in the west, reached the borders of Siberia in the north, and developed along the northern part of Africa and India in the south. One of the regions where the Turkish language continues to develop is the Balkans. With the arrival of the Hun Turks to the Balkan geography in the fourth century, the seeds of Turkishness and Turkish were sown in this region. In the following period, Avars, Pechenegs, Kuman-Kipchaks settled in this geography. With the arrival of the Ottoman Empire in the Balkans in the fourteenth century, Oghuz Turks living in Anatolia settled in this geography. Turkish and Slavic languages used by the aforementioned Turkish communities in the Balkans came into contact with each other and helped the formation of Turkish dialects spoken in this geography. The Kuman-Kipchak influence, which is the subject of our study, started with the arrival of the Kuman-Kipchak Turks to the Balkans and Hungary as a result of the raids of the Mongols to the Idyll region from the end of the thirteenth century. The Kuman-Kipchak Turks increased the number of Turkish communities here and accelerated the process of Turkification of the region. As a result of the aforementioned forced migration, the languages that existed in the region and the languages included in the region were synthesized. In the Turkish dialects living in the Balkans, it is possible to detect the influence of Kipchakian as well as the great influence of Turkish used by the Oghuz tribes who settled in this region. In our study, we tried to witness the prominent Kipchak phonetic elements by taking advantage of the studies on Turkish dialects in North Macedonia and Kosovo. Kipchak phonetic elements in Anatolian dialects have been dealt with separately in previous studies. A study evaluating the Kipchak phonetic elements in Western Rumelia dialects has not been conducted yet. With this study, we aimed to reveal the effect of Kipchak in the Turkish dialects of North Macedonia and Kosovo, which are among the dialects of Western Rumelia, and to eliminate the deficiency in the field.

Keywords: Balkans, Kipchak Turkish, Western Rumelia Dialects, North Macedonia and Kosovo Turkish Dialects, Phonetics.

EXTENDED ABSTRACT

Research Purpose: The Kuman-Kipchak influence in the Balkans started with the arrival of the Kuman-Kipchak Turks to the Balkans and Hungary as a result of the raids of the Mongols to the Idyll region, especially from the end of the XIIIth century. The Kuman-Kipchak Turks increased the number of Turkish communities here and accelerated the process of Turkification of the region. As a result of the migration, the Balkan languages spoken in the region as well as the Turkish dialects were influenced by Kipchak Turkish in terms of phonetics, morphology and vocabulary, and this influence has continued until today. Kipchak phonetic elements in Anatolian dialects have been discussed separately in previous studies. A study evaluating the Kipchak phonetic elements in Western Rumelia dialects has not been conducted yet. This study aims to fill this gap in the field. Our study consists of the determination and evaluation of Kipchak phonetic elements in the Turkish dialects of Kosovo and North Macedonia, which are among the dialects of Western Rumelia. Thus, it is aimed to reveal the effect of Kipchakian in North Macedonia and Kosovo Turkish dialects, which are among the dialects of Western Rumelia.

Research Questions: When did the Kuman-Kipchak Turks arrive in the Balkan region? What are the phonetic changes accepted as Kipchak elements? Why are some phonetic changes in Anatolian dialects, which are thought to be Kipchakian phonetic elements, not discussed in this study? What are the Kipchakian phonetic elements detected in the Turkish dialects of Kosovo and North Macedonia from Western Rumelia Dialects?

Scope: As a result of the dominance of the Kipchaks in a wide geography, many language elements continue to exist in the region. It is known that the Kuman-Kipchak Turks came to the Balkans and Hungary as a result of the raids of the Mongols to the Idyll region from the end of the XIIIth century. It is known that there are place names of Kipchak origin in Hungarian. Besides, there is also a Kipchak language influence around the Danube. Our study is limited to the Turkish dialects of Kosovo and North Macedonia, which are among the dialects of Western Rumelia. Phonetic traces of Kuman-Kipchak Turkish were searched in the Turkish dialects spoken in the mentioned countries. A literature review on the subject was made, theses, articles, papers, etc. studies on the Turkish dialects of Kosovo and North Macedonia were examined. In addition, many issues of "Çevren" magazine published for a long time in Kosovo and "Sesler" magazine published for a long time in North Macedonia were meticulously scanned, and references were made to the important parts of the studies on linguistics and folklore used in the research.

Methodology: The survey method was used in the study. First of all, the studies on the history of Kuman Kipchak Turks were scanned and the sections to be cited on the subject were determined. Then, information about the development of Kuman Kipchak Turkish was given. The studies (theses, journals, articles, papers, etc.) on the Turkish dialects of Kosovo and North Macedonia were scanned. Especially the language and folklore studies in "Çevren" and "Sesler" magazines were analyzed in detail. "Çevren" magazine is a masterpiece for Kosovo Turkish dialects and "Sesler" magazine is a masterpiece for North Macedonia Turkish dialects. In the studies on linguistics and folklore in these journals, examples of Kipchak phonetic elements were meticulously identified and labeled. These examples were then evaluated under appropriate headings related to phonetic sound changes.

Conclusions: Our study involves the identification and evaluation of Kipchak phonetic elements in the Turkish dialects of Kosovo and North Macedonia, which are among the dialects of Western Rumelia. When the studies on the aforementioned Turkish dialects are examined, examples of /o/>/u/ change are found to be rare in both dialects. The /ö/>/ü/ change is characteristic of the dialects in question. In the Kosovo Turkish dialects of Mamusha, Prizren and Pristina, the /ü/ vocalic is used instead of the /ö/ vocalic. While the /ö/ vocalization is very rare in Kalkandelen, one of the North Macedonian Turkish dialects, the /ü/ vocalization has replaced /ö/ in Kocacik Turkish dialect. The change of /g/, /ğ/>/y/ in the internal vowel was detected in a single example in Kosovo Turkish dialects, and it was rarely

seen in North Macedonia Turkish dialects. While the change of /f/>/p/ in the front vowel is seen especially in the words "fayton" and "fasulye" in Kosovo Turkish dialects, it is found in the word "fayton" in North Macedonia Turkish dialects. The /h/ derivation in the front vowel is observed in Kosovo and North Macedonia Turkish dialects, especially in loanwords. Examples where the /t/ consonant is preserved are found in the word "tiçen" in Kosovo Turkish dialects. It is limited to a few examples in North Macedonian Turkish dialects.

0. Giriş

Türk dili, tarihî gelişim seyri içinde birçok bölgede konuşulmuş ve yazı dili olarak da kullanılmıştır. Tarihî devirlerden itibaren yazı dili olarak kullanılan Türkçe, Orta Asya coğrafyasında, batıda Avrupa'nın ortalarına kadar yayılmış, kuzeyde Sibiryaya sınırlarına kadar erişmiş, güneyde Afrika'nın kuzey sahasıyla birlikte, Hindistan boyunca gelişim göstermiştir. Türk dilinin gelişimine devam ettiği bölgelerden biri de Balkanlardır. Balkan coğrafyasında Türklüğe ait ilk izlerin varlığı IV. yüzyıla kadar uzanmaktadır. IV. yüzyılda Hun Türklerinin Balkan coğrafyasına gelmesi "Kavimler Göçü"nü tetiklemiş ve Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle devam eden bir dizi olaylar silsilesini başlatmıştır. Tarihsel süreç içerisinde Balkan coğrafyasında zuhur eden bir diğer Türk topluluğu Avarlardır. Avarlar bu bölgede yaklaşık 120 yıl hâkimiyet sürmüşlerdir.

X. yüzyıl ortalarından itibaren Tuna nehri civarına Peçeneklerin göçmeye başladıkları bilinmektedir. Peçeneklerin Bizans Devleti'yle uzun yıllar boyunca süren mücadelesi Balkan tarihi ile ilgili birçok araştırmada ele alınmış ve detaylıca incelenmiştir. Peçenekler 1050 yılında Trakya'yı yağmalamıştır. Bizans bu yağmalamanın önünü almak için Anadolu'dan birçok asker toplamış, Peçeneklerin saldırısını Edirne'de geri püskürtmeyi amaçlamıştır. Peçenekler bunun haberini almış ve 1050 yılında Edirne'yi kuşatmıştır. Peçenekler bu saldırıyla kalmayıp Marmara sahilleri boyunca akımlar yaparak Ergene Nehri boyunca ve Lüleburgaz'ı ve daha sonra Chariopolis'i de (Hayrabolu) yağmalamışlardır (Tolan 2015: 295, 296).

Bizans imparatoru Aleksî, Peçenek başbuğu Tatuş'un elinde bulunan Silistre'yi işgal etmek istiyordu. Bizans imparatorunun bu haberini alan Tatuş, Kumanları yardıma çağırmaya gitmiştir ve giderken askerlerine Bizans'ın üzerine hücum etmesini emretmiştir. Bu hücum karşısında çaresiz kalan Bizans askerleri muhasaradan vazgeçmiştir. Bunu fark eden Peçenekler saldırıya geçmiş ve Bizans'ı büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Fakat Peçenekler bu yenilgiden çok istifade edememiştir. Bunun sebebi Peçeneklerin başbuğu Tatuş, muhasara karşısında mücadele etmek için Kumanları yardıma çağırması, Kuman askerleri muhasara sona erdikten sonra bölgeye gelmiştir. Buna rağmen Peçeneklerin Bizans'tan birçok ganimet ve esir aldığını görünce bu ganimetten kendilerine de verilmesini istemiştir. Bunu kabul etmeyen Peçeneklerin Kumanlarla olan ittifakı sona ermiş; birbirlerine düşman olmuşlardır. Bizans, bu düşmanlığı fırsat bilmiş ve Peçenekleri büyük bir bozguna uğratmak için Kumanların yardımını istemiştir. 1091 yılında yapılan Lebunium muharebesinde Bizans ordusu, Kumanların da

desteğiyle Peçenekleri büyük bir hezimetle uğratarak onların Balkanlardaki hakimiyetlerine son vermiştir. (Uydu Yücel 2015: 311-315). Bu büyük yenilgi neticesinde savaştan sağ olarak kurtulan Peçeneklerin bir kısmı Tuna boyuna ve Macaristan'a gitmiştir. Bizanslılara esir düşen Peçeneklerin bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı da Balkanlara yerleştirilmiştir. XII. yüzyıl başlarına kadar Makedonya'da Moglena civarında "Moglena Peçenekleri" nin yaşadığı bilinmektedir (Kurat 1937: 229).

Çalışmamızı ihtiva eden Kuman-Kıpçak Türkleri, XI. yüzyıl ortalarında Harezmi ile komşu olmuş ve doğu ile güney sınırı Talas nehrine kadar uzanmıştır (Kurat 1972: 69). Kumanlar, Balkanlarda XII. yüzyılda Bizanslılar ve Peçeneklerle birlikte tarih sahnesine çıkmıştır.

Kumanlar farklı ulusların tarihî kaynaklarında değişik adlarla adlandırılmıştır. Bizanslılar onları "Kuman" olarak adlandırmıştır. Latin kaynaklarında "Cumanus" olarak geçmektedir. Macarlar, onlara "Kun, Kuman" ya da "Paloç" demiştir. Ermeniler "Chardeş" olarak adlandırırken Almanlar ise "Falon" ya da "Falb" olarak adlandırmıştır (Rasonyi 1971: 136). Kıpçak kelimesinin asli şekli ise Kıpçak 'Kıbçak' tür. Daha sonra ses değişimleri ile Kıpçak, Kıpçak, Hıfçak ve Hıfçak şekillerine de girmiştir (Karamanlıoğlu 1994:XVII).

Kıpçaklar da Peçenek ve Uzlar gibi Güneydoğu Avrupa bozkırlarında bir devlet kuramamışlar, daha çok topluluklar hâlinde yaşamışlardır.

1061'den itibaren Kıpçaklar, Rus topraklarını kuşatmaya başlamışlardır. 1078'de Bizans'a isyan eden Peçeneklerle birlikte Edirne'yi muhasara etmişlerdir. 1083-1096 ve 1109-1114 yıllarında Bizans'a karşı akınlar yapmışlardır. 1080'li yıllarda Kıpçaklar, Tuna boylarından Kafkaslara; Batı Sibirya'dan Müslüman Orta Asya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada hâkimiyet kurmuşlardır (Uydu Yücel 2022: 420).

1185-1237 yılları arasında Tuna'nın güney bölgesinde topluluklar hâlinde yaşayan Kıpçakların Bizans-Bulgar istiklâl mücadelelerinde büyük rol oynadığı bilinmektedir. Bizans'la yapılan mücadeleyi kazanarak İkinci Bulgar Devleti'nin başına geçen Çar Asen'in (1187-1196) Kıpçak menşeyinden geldiği ve daha sonraki Bulgar hükümdarlarından bir kısmının da Kıpçak olduğu kaynaklarda ifade edilmiştir (Rasonyi 1944: 422).

Kıpçaklar, 1091'de Macaristan'a, 1093'te de Bizans coğrafyasına akın etmişlerdir. 1103-1184 yılları arasında Kıpçaklar, Ruslarla mücadele etmiş ve Rus ordularına karşı büyük bir yenilgiye uğramıştır. 1238'de Rusya'nın kuzeyi Cengiz Han'ın torunu Batu Han'ın eline geçmiştir. Kıpçaklar Moğol ordusu karşısında başarısız olmuş ve Kıpçak birlikleri Don ve Donets havzasında darmadağın olmuştur. Bu mücadeleden kaçabilenler Macaristan'a ve Balkanlara sığınmıştır (1239). Kıpçakların büyük bir kısmı Moğol istilâsı sırasında İdil Bulgarlarının topraklarındaki ormanlık sahaya gitmiştir. Bu olay, eski İdil Bulgar yurdunun tamamen Kıpçaklaşmasında büyük bir rol oynamıştır (Uydu Yücel 2022: 420). Moğol istilasından sonra Kıpçak Türklerinin bir kısmı da Kuban boylarından ve Kafkas dağları eteklerinden Dağıstan'a kadar gitmişlerdir.

Buradaki Türk zümrelerinin sayısını çoğaltmış ve bölgenin Türkleşme sürecini hızlandırmışlardır.

Günümüzde Avrupa’da ve Kafkaslarda bulunan Kıpçak varlığı, yukarıda bahsi geçen tarihî ve siyasî nedenlere bağlı gelişmeler neticesinde meydana gelmiştir. Göç eden Kıpçak Türklerinin dışında Deşt-i Kıpçak’ta kalan bir kısım Kıpçak Türk’ünün Moğolların hâkimiyeti altına girdikleri görülür. 1240’lı yıllarda Batu Han komutasındaki Moğollar, tüm Deşt-i Kıpçak alanını ve Kırım yarımadasını ele geçirmiş ve burada yeni bir devlet düzeni tesis etmeye çalışmıştır (Özyetgin 2006: 9). “Deşt-i Kıpçak” tabiri XI. yüzyılın ortasından XIII. yüzyılın ilk yarısına; Moğol istilâsına kadar olan dönemdeki Kıpçak Hanlığı’nın yayıldığı sahayı ifade etmektedir (Safran 2015: 342).

Balkanlarda uzun süre varlığını koruyan Kıpçak Türkleri, ardında bazı izler bırakmışlardır. Türk varlığının bu izlerini bölgedeki yer adlarında, konuşulan dillerde ve kültürlerde, Balkan coğrafyasında geçmişte olduğu gibi günümüzde de varlığını idame ettiren Türk ağızlarında görebilmek mümkündür.

Kıpçakların geniş bir coğrafyada kurmuş oldukları hâkimiyet neticesinde bölgede birçok dil unsuru varlığını korumaya devam etmektedir. Macaristan’da Kıpçak menşeli yer adlarına rastlamak mümkündür. Bunun yanında Macarcada da Kıpçak dil unsurlarının etkisi tespit edilmiştir (Rasonyi 1971: 145). Tuna civarında da Kıpçakça dil etkisi mevcuttur. Romen dillerinde bulunan Türkçe kelimelerin çoğu ve yer adlarından bazıları Kıpçaklardan hatıra olarak günümüze kadar varlığını sürdürüştür. Romanya’nın kuzeyindeki Basarabya bölgesi bölgede kurulan ilk Romen devletinin Kıpçak kurucularının adını taşımaktadır. Ayrıca XV. ve XVI. yüzyıl arşiv belgelerinde belirtilen devlet erkânının adları arasında birçok Kıpçak adına rastlanmaktadır (Rasonyi 1971: 151).

Kıpçak Türkçesi, Batı Türkçesinin kuzey grubuna mensup olmasına rağmen asıl gelişmesi bir başka bölgede, Mısır ve Suriye’de meydana gelmiştir Bunun sebebi, pek çok Kıpçak gencinin köle ve cariye olarak satılması neticesinde özellikle XIII ve XIV. yüzyıllarda Ön Asya ve Mısır’a getirilmiş olmasıdır (Eckmann, 2014: 52). Türkmen, Altın Orda ve Harezmi’den gelen Türkler de bu bölgede önemli bir nüfusa sahipti. Çeşitli siyasî ve sosyal sebepler neticesinde bu bölgeye göç eden Kıpçak Türkleri, yaklaşık 300 yüzyıl süresince hâkimiyet süren bir Memlûk-Kıpçak devleti etrafında resmî yazı dili durumundaki Memlûk Kıpçakçasını oluşturmada önemli bir etkiye sahiptir. Bugün tarihî Kıpçak Türkçesine ait en zengin dil malzemesi bu alandan elde edilmektedir. Bu alanda Memlûk-Kıpçak Türkçesinde kaleme alınmış edebî eserler yanında, sözlük ve gramerler Türk dili tarihî için büyük bir öneme sahiptir. Bu yazı dilinin en önemli özelliği, Arap dilinde Türkçe için yazılmış çok önemli sözlük ve gramer kitaplarının olmasıdır (Özyetgin 2006: 11).

Orta Türkçe döneminde Türk dilinin Batı kolunu Kuman-Kıpçak ve Oğuz boylarına mensup olan Türklerin lehçeleri meydana getirmektedir. XIII. yüzyılda teşekkül eden ve değişik dil özellikleri gösteren yeni yazı dillerinin ortaya çıkışı, Oğuz ve Kıpçak gibi Türk boylarının batıya doğru göçleri ve farklı bölgelere

yayılmasıyla daha da belirgin hâle gelmiştir. Kıpçaklar uzun süre Türkmenlerle birlikte yaşamışlardır. Bu sebeple Kıpçak Türkçesi ile Türkmen Türkçesi arasında çok yakın bir ilişki bulunmaktadır. Kıpçak Türkçesi hakkındaki en eski bilgiler Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ünde geçmektedir. Buna göre Kıpçak Türkçesi ile Oğuz Türkçesinin birbirine benzerliği dikkati çekmektedir. Bu lehçeleri konuşan gruplardan birinin zamanla kuzeye, diğerinin güneye göç ederek birbirinden uzaklaşmaları iki lehçede bazı dil unsurlarının farklılaşmasına sebebiyet vermiştir (Bilgin ve Hacıeminoğlu 2022: 421).

Türkiye Türkçesi ağzlarıyla ilgili yapılan çalışmalarda Kıpçakça unsur olarak kabul edilen bazı fonetik değişiklikler söz konusudur. Bu fonetik değişiklikler çoğunlukla /g/, /ğ/ >/v/, /ç/ >/ş/, Ø >/h/, /o/ >/u/, /ö/ >/ü/, /ñ />/y/, /s/ >/h/ olarak ele alınmaktadır. Genellikle yuvarlak ünlü yanındaki /ğ/ ünsüzünde görülen /g/, /ğ/ >/v/ değişimi, Türkiye Türkçesi ağzlarıyla ilgili yapılan birçok çalışmada Kıpçak grubu lehçelerine ait bir özellik olarak kabul edilmektedir. Gürer Gülsevin'in "Türkiye Türkçesi Ağzlarında Kıpçakça Denilen Unsurlar Üzerine 1: (G>V Değişmesi)" isimli çalışmaya göre söz konusu değişiklik, Oğuz grubu lehçe ve ağzlarında çoğunlukla yuvarlak ünlüler yanında görülürken, Kıpçak grubu lehçelerinde hem yuvarlak hem de düz ünlüler yanında meydana gelen düzenli bir ses olayıdır. Bu ses değişikliğinin, düz ünlüler yanında da meydana geldiği bazı ağız bölgelerinde gerçekten Kıpçakça bir unsur olabileceğini belirten Gülsevin, yine de konuya temkinli yaklaşılması gerektiğini ifade etmiş; en azından ilgili ağzlarla Kıpçak grubu lehçeleri arasında morfolojik denklikler ve leksik koşutluklar ortaya konuncaya dek bu örneklerin Kıpçakça unsur olarak değerlendirilmemesi taraftarı olduğunu belirtmiştir (2009: 253-254). Kosova ve Kuzey Makedonya Türk ağzlarında /g/, /ğ/ >/v/ değişimi sadece yuvarlak vokallerin yanında tespit edilmiştir. Bu sebeple söz konusu değişim Kıpçakça fonetik unsur başlığı altında ele alınmamıştır. Kosova ve Kuzey Makedonya Türk ağzlarında ç>ş değişimi tespit edilmesine rağmen Kıpçakça fonetik unsur başlığı altında ele alınmamıştır. Bunun sebebi Gürer Gülsevin'in "Türkiye Türkçesinde Kıpçakça Denilen Unsurlar Üzerine 2: (ç>ş Değişmesi)" isimli çalışmadır. Bu çalışmaya göre söz konusu değişime Kıpçakça unsur olarak yaklaşırken dikkat etmek gereklidir. Gülsevin'e göre Türkiye Türkçesi ağzlarında kapalı hecenin son sesi konumunda iken yaygın olarak görülen /ç/ >/ş/ değişimi, Kıpçakçanın sadece bir kolunda ve her zaman (başta, iki ünlü arasında, kapalı hece sonunda) görülen /ç/ >/ş/ değişiminden farklı bir olaydır. Kapalı hecenin son sesi durumunda /ç/ >/ş/ değişimi, Anadolu'nun sadece belirli bölgelerinde değil, tamamına yakınında görülmektedir. Hatta, Anadolu sahası dışındaki (İran, Irak, Azerbaycan, Türkmenistan, Bulgaristan) Oğuzlarda da, bu konumda iken /ç/ >/ş/ değişimi olur (Gülsevin 2008: 385).

Kuman-Kıpçak Türkçesinin etkisi Türkiye Türkçesi ağzlarında görülmektedir. Kıpçak Türkçesinin ağzlardaki yansımalarıyla ilgili müstakil çalışmalar yapılmıştır (bk. Demir 2000:417-424; Özgür 2002: 119-124). Balkanlarda Kuman-Kıpçak etkisi, özellikle XIII. yüzyılın sonlarından itibaren Moğolların İdil bölgesine yaptıkları akınlar neticesinde Kuman-Kıpçak Türklerinin, Balkanlar ve Macaristan'a kadar gelmesiyle başlamıştır. Çalışmamızda Batı Rumeli

ağızlarından olan Kuzey Makedonya ve Kosova Türk ağızlarında tespit edilen Kıpçakça fonetik unsur olarak düşünülen “Daralmalar” başlığı altında /o/>/u/ ve /ö/>/ü/ değişimleri, /g/, /ğ/>/y/, /f/>/p/ değişimleri, /h/ türemesi ile /t/ konsonunun korunması olmak üzere 6 alt başlıkta incelenmiştir. Bu fonetik unsurlar tespit edilirken Kuzey Makedonya ve Kosova üzerine yapılmış olan Türk ağızları çalışmalarından istifade edilip örnekler vasıtasıyla tanıklanmaya çalışılmıştır. Böylece Batı Rumeli ağızlarından olan Kuzey Makedonya ve Kosova Türk ağızlarında Kıpçakça etkisini gözler önüne sermek amaçlanmıştır.

1. Daralmalar

1.1. /o/>/u/ Değişimi

Kıpçak Türkçesinde olduğu gibi Gagauzcada, Kuzeydoğu Bulgaristan, Güneydoğu Bulgaristan ve Kuzey Makedonya Türk ağızlarının birçoğunda /*v/ / *w/ veya ikincil /*ğ/ / /*g/ ile /v/ / /w/ önünde bir /*o/ > /u/, /ö/ >/ü/ değişimi görülür. Yani birincil sayılan /ğ/ / /g/’ nin sızıcılaşarak kaybolması sonucunda kendinden önceki geniş yuvarlak ünlü daralır ve /o/, /u/’ya /ö/, /ü/’ye döner. Birincil veya ikincil /v/, /w/ ve /*ğ/, /*g/ den gelişen sızıcı /y/ konsonu ünlüleşerek kendinden önceki vokalle ikili ünlü oluşturur. /ou/, /öü/. Geniş ünlünün daralması, muhtemelen sözcük sonunun vurgulu olmasından kaynaklanmaktadır. Vurgunun sona kayması sebebiyle iki ünlünün son sesi /u/, /ü/ vurgulu duruma gelir. /ou/, /öü/ (Aydemir 2005: 29). Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinden Codex Cumanicus, Kitâb-ı Gülistân ve Kamanets Vakayinâmesi’nde /o/ ve /ö/ ünlülerinin daraldığı örnekler tespit edilmiştir (Güner 2020:80). Günümüz Kıpçak lehçelerinden Tatarcada ön seste /o/>/u/ ve /ö/>/ü/ daralmaları görülmektedir (Öner 2013: 12).

Kosova ve Kuzey Makedonya Türk ağızlarında Kıpçakça etkisiyle meydana geldiği düşünülen /o/>/u/ değişiminin örnekleri aşağıda verilmiştir.

Kosova Türk Ağızlarında

Prizren

nuhut ‘nohut’, (Hafız 1980a: 57).

Mamuşa

kuyun ‘koyun’, yugur- ‘yoğur-’, dugur- ‘doğur-’, duruk ‘doruk’ (Morina 1985: 28).

Viçitırın

kaybulur ‘kaybolur’ mula ‘molla’, ruba ‘roba’ *Srp.* (“elbise, kıyafet”) (İğci 2010: 25).

Priştine

bumbalar ‘bombalar’, çuk ‘çok’, urda ‘orada’ (Tunuslu 2005: 55).

Gilan

çucugum ‘çocuğum), dugrusi ‘doğrusu), kumutani ‘komutani) (Jable 2010: 41).

Kuzey Makedonya Türk Ağzlarında**Üsküp**

yulunmiş ‘yolunmuş’, (Eren 1984: 101).

kuşureç ‘kokoreç’, çocuk ‘çocuk’, konuşma ‘konuşma’, sö_uk ‘soğuk’, pantul ‘pantolon’, çok ‘çok’ (Yıldız Yalçındağ 2022: 85).

Gostivar

buçosiye ‘bohçasıyla’ (Yusuf 1977: 104).

Kocacık

suuk ‘soğuk’ (Hasan 1995: 33).

Kumanova

buzuk ‘bozuk’, duruk ‘doruk’, turun ‘torun’ (Eckmann 1962: 113).

Dinler

buuş- ‘boğuş-’, duv- ‘doğ-’, duzdûri ‘dosdoğru’, kuv- ‘kov-’, kuvan ‘kovan’, uul ‘oğul’, suuk ‘soğuk’, suvan ‘soğan’, uv- ‘ov-’, dûri ‘doğru’, ûlak ‘oğlak’, ûşa- ‘okşa-’ (Eckmann 1960: 191).

Vrapçište

kaybulmiştir ‘kaybolmuştur’, kaybulmaz ‘kaybolmaz’, mula ali ‘Molla Ali’ (İbrahim 1997: 31). kua ‘kova’, bumba ‘bomba’, uruç ‘oruç’ (s. 32).

1.2. /ö/ > /ü/ Değişimi

İlk seslemede birincil sayılan geniş yuvarlak vokal+damak konsonu bazı Türk dili ve lehçelerinde geniş yuvarlak vokalin daralmasına sebep olmaktadır. Bu durum, şartlı ses değişiminden kaynaklanmaktadır. Damak konsonunun sızıcılaşması veya gelişimini sürdürerek kaybolması neticesinde kendisinden önceki geniş yuvarlak vokal daralır. Bahsi geçen daralma, Rodop, Dinler (Kuzey Makedonya), Bulgaristan'ın Gakçı, Milino ve -e ağzları gibi Rumeli ağzlarında yaygın olarak görülmektedir (Aydemir 1997: 20). Anadolu ve Rumeli ağzlarında görülen vokal değişimleriyle ilgili müstakil çalışmalar da mevcuttur (Caferoğlu 1964: 1-33).

/ö/ > /ü/ değişimi Kosova ve Kuzey Makedonya Türk ağzlarında yaygın olarak görülmektedir. Öyle ki Kosova Türk ağzlarının bazılarında ön hecede /ö/ vokalinin yerini /ü/ vokali almıştır (bk. Boz 2003: 1-12).

Kosova Türk Ağzlarında**Prizren**

Prizren Türk ağzında /ö/ vokali hiç kullanılmaz. Onun yerine /ü/ vokali kullanılmaktadır.

cürmemiş ‘görmemiş’, cürmiş ‘görmüş’, cürsün ‘görsün’, ülmüş ‘ölmüş’, sükmüş ‘sökmüş’, cütürmüş ‘götürmüş’, süleysınıs ‘söylüyorsunuz’, süz ‘söz’, sülemişler ‘söylemişler’, ülürdünüs ‘öldürdünüz’, üldürmemiş ‘öldürmemiş’, üldürmiş ‘öldürmüş’, üldürsün ‘öldürsün’, (Hafız, 1980c: 116). çüye ‘köye’, çüde ‘köyde’, cüstersın ‘göstersin’, üle ‘öyle’, (s.117). cürünürüs ‘görünürüz’, cüzlerini ‘gözlerini’, cütürümüş ‘götürüyormuş’, cütürün ‘götürün’, cütürmişler ‘götürmüşler’, cüzünü ‘gözünü’, çüden ‘köyden’ (s.118). ülmesın ‘ölmesin’, çüde ‘köyde’, cürü ‘görüyor’, cütürecem ‘götüreceğim’, cütürü ‘götürüyor’, cütürürse ‘götürürse’, dünüy ‘dönüyor’ (s.119). cürma ‘görme’, cüre ‘göre’, çüpeğine ‘köpeğine’, çüpek ‘köpek’, üteye ‘öteye’ (s.120). sülesın ‘söylesin’, dünüy ‘dönüyor’, süler mi? ‘söyle mi?’, süler ‘söyle’ (s.122). cürürse ‘görürse’, cütürilar ‘götürüyorlar’ (s. 123). ününde ‘önünde’, cütür ‘götür’, cütürürüm ‘götürürüm’, ülümü ‘ölümü’ (s. 124). ügren ‘öğren’, çüpegi ‘köpeği’ (s. 125). süz ‘söz’, çütegi ‘köteği’, ülüsü ‘ölüsü’ (Hafız 1977: 125). çüpeğin ‘köpeğin’, ülümsüs ‘ölümsüz’, aç cüz ‘aç göz’, aç cüzli ‘aç gözlü’ (s. 126). arayan bulur, inleyen ülür (s. 127). cavur çütegi ‘gavur köteği’, cübegını çesmemek ‘göbeğini kesmemek’, cübegi kopmak ‘göbeği kopmak’, cünilden çıkmak ‘gönülden çıkmak’, cütü açık ‘götü açık’, cütü sakıs çinemek ‘götü sakız çignemek’, cüz cüre cünül beğene ‘göz göre gönül beğene’ (s.129). mumun sünmesi (s. 134). ürümce ‘örümcek’ (Hafız 1980a: 53). tübe ‘tövbe’ (s. 54). cürürler ‘görürler’, üpeceklar ‘öpeceklar’, üldilar ‘öldüler’, çüp ‘çöp’ (s. 55). cürdüm ‘gördüm’, cürdün ‘gördün’, cürdük ‘gördük’, cürdi ‘gördü’, cürdünüs ‘gördünüz’, cürdilar ‘gördüler’, cürmişim ‘görmüşüm’, cürmişin ‘görmüşsün’, cürmişik ‘görmüşüz’, cürmişsınıs ‘görmüşsünüz’, cürmişler ‘görmüşler’, cürim ‘görüyorum’, cürisın ‘görüyorsunuz’, cürü ‘görüyor’, cürisık ‘görüyoruz’, cürisınıs ‘görüyorsunuz’, cürilar ‘görüyorlar’ (s. 58). cüreecem ‘göreceğim’, cüreecısın ‘göreceksin’, cürecek ‘görecek’, cüreecısık ‘göreceğiz’, cüreecısınıs ‘göreceksiniz’, cürecekler ‘görecekler’ (s. 59). cüre ‘göre’, cürmiş ‘görmüş’, cüze ‘göze’, çüfteci ‘köfteci’, çüylerden ‘köylerden’, dünma ‘dönmeye’ nübet ‘nöbet’, süler ‘söyle’ (Jable 2010: 41). üdey ‘ödüyor’, üle ‘öyle’, ülüm ‘ölüm’, ümri ‘ömrü’, üteye ‘öteye’, ütüş ‘ötüş’, (s. 42).

Mamuşa

Mamuşa Türk ağzında ön seste /ö/ vokali yerine /ü/ vokali bulunmaktadır.

çümürlük ‘kömürlük’, cüzci ‘gözcü’, süzci ‘sözcü’, üteçi ‘öteki’, çülinınçı ‘köylününki’ (Kruezi Tunalıgil 1988a: 52). süleyiş ‘söyleyiş’, cüsteriş ‘gösteriş’, ürtü ‘örtü’, süri ‘sürü’, çüküntü ‘çöküntü’ (s. 55). cürmiş ‘görmüş’ (s. 56). şüle ‘şöyle’, üle ‘öyle’ (s. 62).

çüyün ‘köyün’ (Morina 1978: 202). süleyememiş ‘söyleyememiş’, dünmiş ‘dönmüş’, cürünce ‘görünce’, cütürilar ‘götürüyorlar’, cürsünla ‘görsünler’, üldürecek idi ‘öldürecekti’, dügerçen ‘döverken’, ününde ‘önünde’ (s. 203). dügey ‘dövüyor’, dügmiş ‘dövmüş’, düktükleri ‘döktükleri’, çümür ‘kömür’, ümür ‘ömür’, çüyün ‘köyün’, çüden ‘köyden’, ülmesın ‘ölmesin’, dükmeden ‘dökmeden’ (s. 204). dükmüş ‘dökmüş’, cürdün mi? ‘gördün mü?’, cürmek ‘görmek’, çülerın ‘köylerin’, çüyüne ‘köyüne’, cütürü ‘götürüyor’, bülmedıgımızı ‘bölmediğimizi’ (s. 205). bülmeymişle ‘bölüyorlarmış’, ügredi ‘öğretiyor’, düşedirla ‘döşetirler’, düşekley ‘döşekliyor’, dünersın ‘dönersin’, düşegın ‘döşegın’, dünüy ‘dönüyor’, cürila ‘görüyorlar’, ününe ‘önüne’ (s. 206). cürürse

'görürse', cürsünlar 'görsünler', cürmey 'görmüyor', cüzlerine 'gözlerine' (s. 207).

üçüz 'öküz' (Morina 1985: 23). ügret- 'öğret-', ümer 'ömer', üzlemiş 'özlemiş', ülüm 'ölüm', ümür 'ömür', ün 'ön', üde- 'öde-', örnek 'örnek', süz 'söz', bülük 'bölük', düşek 'döşek' (s. 24). cülmüş 'gülmüş', cümdi 'gömdü', cürdün mi? 'gördün mü?' (s. 25). cürüşmek 'görüşmek', cüre 'göre', cüster- 'göster-', cüt 'göt', çufte 'köfte', çük 'kök', çü 'köy', çüpri 'köprü', çüşe 'köşe', dük- 'dök-', düşet- 'döşet-', sügüt 'sögüt', sük- 'sök-', süle- 'söyle-', sün- 'sön-', üçüz 'öküz', üg- 'öv-', üp- 'öp-', üt- 'öt-', üte 'öte', üzle- 'özle-', üzür 'özür' (s. 28).

cürürüm 'görürüm', cürürsün 'görürsün', cürürsük 'görürüz' (Kruezi Tunalıgil 1988b: 60). gürmediydim 'görmediydim', gürmediydik 'görmediydik' (s. 65). gürmemişimişim 'görmemişmişim', gürmemişimişsik 'görmemişmişiz', süleyecekimişim 'söyleyecekmişim', süleyecekimişla 'söyleyeceklermiş', cürünsaymışım 'görünseymişim' (s. 68). üteycün 'dünden bir evvelsi gün', üleyen 'öğleyin' (s. 71).

ümer 'ömer', üzürli 'özürlü' (Jable 2010: 42).

Priştine

/ö/ vokali ön seste Priştine Türk ağzında bulunmamaktadır. Onun yerine /ü/ vokali kullanılmaktadır.

büregi 'böregi', cübegi 'göbeği', çüki 'kökü', çüşkümde 'köşkümde', dünmedim 'dönmedim', dünmiş 'dönmüş', düner 'döner', düşek 'döşek', düşeli 'döşeli', düşeklen 'döşekle', düşenir 'döşenir', ülsün 'ölsün', süzüni 'sözünü', çümlek 'çömlek', ülen 'öğleyin', önce 'önce', üpsün 'öpsün', üzellikle 'özellikle' (Tunuslu 2005: 55). bücke 'böcek', dükümcü 'dökümcü' (Jable 2010: 41), sünderirdilar 'söndürürdüler' (s. 42).

Vıçtırın

cür- 'gör-' (Baki, 1988: 79). cüzüme 'gözüme', cürmeyince 'görmeyince', cünlümce 'gönlümce', cünlüm 'gönlüm', ürmezlar 'örmezler' (s. 80).

cünülli 'gönüllü', cürdüm 'gördüm', çüpri 'köprü', dügerdi 'döverdi', süz 'söz', ügretti 'öğretti' (İğci 2010: 23).

güç 'göç' (Jable 2010: 41).

Mitroviça

üzür 'özür', çüşe 'köşe', cügüs 'gögüs', büle 'böyle', çüz- 'çöz-', dün- 'dön-', sük- 'sök-', üzle- 'özle-' (Hafız 1979: 76). üteycünçi 'öteğünkü', cüldilar 'güldüler' (s. 78).

dünem 'dönem' (Jable 2010: 41). üpmişim 'öpmüşüm' (s. 42).

Gilan

güri 'görüyor', küyde 'köyde', küti 'kötü' (Jable 2010: 41). ülürsük 'ölürüz', yünetmişim 'yönetmişim' (s. 42).

İpek

tübe 'tövbe', üzleym 'özlüyorum' (Jable 2010: 42).

Kuzey Makedonya Türk Ağzlarında

Kuzey Makedonya Türk ağzlarında /ö/ > /ü/ değişimi Kosova Türk ağzlarında olduğu gibi karakteristiktir. Kuzey Makedonya Türk ağzlarında /ö/ vokalinin korunduğu bazı ağzlar da vardır. Hamdi Hasan'a göre /o, /ö/ vokalleri, Valandova, Konçe, Koçana, İştıp, Pirlepe, Köprülü ve Kocacık'ta devamlı kullanılırken; Ohri, Resne, Manastır, Üsküp ve Kumanova'da çok sınırlı, Gostivar, Kalkandelen ve Kosova Türk ağzlarında ise hiç kullanılmamaktadır (Hasan 1997: 16). Oktay Ahmed'e göre Gostivar Türk ağzında /ö/ vokali /ü/ ya da /u/'ya dönüşmektedir. Vrapçište'de /ö/ yerine /ü/ vokali kullanılmaktadır. Ülkenin kuzeyinde bulunan Kalkandelen'de de /ö/ yerine /ü/ vokali kullanılmaktadır. Üsküp ve Kumanova'da da /ü/ vokali görülmektedir. Dinler, Radoviş, Valandova, Manastır, Resne, Ustruga'da ise /ö/ vokali görülmektedir (Ahmed, 2012: 17-20).

Orta Güreler

düşetmişler 'döşetmişler' (Hüseyin 1968: 98).

Gostivar

süledi 'söyledi', sülemeyin 'söylemeyin' (Yusuf 1980: 90). ügütledik 'ögütledik' (s. 91). gürümcemden 'görümcemden', gürdün 'gördün' (s. 92). kümüriyle 'kömürüyle' (s. 94). gönülle 'gönülle', sügdi 'sövdü' (s. 96). küpek 'köpek', küttek 'kötek' (s. 97).

ününden 'önünden', küklendi 'köklendi', çüzüldü 'çözüldü' (Hasan 1983b: 134). üpsam 'öpsem' (s. 136). küv 'köy' (s. 152).

düşekte 'döşekte', ülecim 'öleceğim' (Zdraveva 1981:147). düner 'döner', gürrür 'görür', ülsün 'ölsün', ülebiler 'ölebilir', gümsün 'gömsün' (s. 148). güksünden 'göğsünden' (s. 150). günderır 'gönderir', düner 'döner', sügsün 'sövsün', ünine 'önüne' (s. 151).

kütegi 'köteği', güsterırler 'gösterirler' (Yusuf 1977: 101). ününde 'önünde', güremezdık 'göremezdik' (s. 102). gürecekler 'görecekler' (s. 103). üdetti 'ödetti', üdedım 'ödedim' (s. 104).

Üsküp

günlümün 'gönlümün', üter 'öter', günlünü 'gönlünü', üpsam 'öpsem', güksımın 'göğsümün' (Eren 1984: 98). gürenler 'görenler', gönül 'gönül', ülüm 'ölüm', günlümü 'gönlümü', küki 'kökü', gülgelıgı 'gölgeliği', güirmeince 'görmeyince', gükte 'gökte' (s. 99). gügüm 'gügüm', güirmedım 'görmedim', dügüşelim 'dövüşelim', üpüşelim 'öpüşelim', gürdım 'gördüm', ülümnden 'ölümnden', gönül 'gönül', günlümü 'gönlümü', gümlek 'gömlek', ügreten 'öğreten', ülürım 'ölürüm' (s. 100). gürmeyen 'görmeyen', güren 'gören', günlümün 'gönlümün', güzümün 'gözümün', süyleyenler 'söyleyenler', süylesın 'söylesin', ünümüzde 'önümüzde' (s. 101).

gönül 'gönül', günder 'gönder' (Edip 1977: 63). üpe üpe 'öpe öpe', gütürdılar 'götürdüler' (s. 64). güksünde 'göğsünde' (s.65).

süger 'söver', süs 'söz', ütürü 'ötürü', ümrimde 'ömrümde', ürtülü 'örtülü', küti 'kötü', üderdi 'öderdi', üvüdü 'öğütün', übeklersın 'öbeklersin', üylecene

'öylece', güçmen 'göçmen', gürsün 'görsün', gürmişiniz 'görmüşsünüz' (Yıldız Yalçındağ 2022: 86).

Kalkandelen

Kalkandelen Türk ağzında da /ö/ vokali çok az görülmektedir. Onun yerine /ü/ vokali kullanılmaktadır.

kümür 'kömür', gülge 'gölge', üp- 'öp-', düşek 'döşek', ülüm 'ölüm' (Hasan 1983a: 111). ümri 'ömrü' (s. 113). ügün- 'övün-' (s.114).

Kocacık

Kocacık Türk ağzında /ö/ vokali görülmemektedir. Onun yerine /ü/ vokali kullanılmaktadır.

ümürlü 'ömürlü', üütmek 'öğütmek' (Hasan 1995: 33). kümür 'kömür', gülge 'gölge', düşek 'döşek' (s. 36).

Kumanova

bübrek 'böbrek', bürek 'börek', çük- 'çök-', çümlek 'çömlök', çüp 'çöp', çüz- 'çöz-', düg- 'döv-' dük- 'dök-', dülüm 'dönüm', dün- 'dön-', düşek 'döşek', gübek 'göbek', gügüs 'gögüs', gülge 'gölge', günder- 'gönder-', gütür- 'götür-', küpük 'köpük', sügüt 'sögüt', sün- 'sön-', üde- 'öde-', üdünc 'ödünç', üfke 'öfke', ügren- 'öğren-', ügüt 'öğüt', üksürük 'öksürük', ülçi 'ölçü', ünçe 'önce', ürdek 'ördek', üyleyin 'öğleyin' (Eckmann 1962: 113).

Dinler

düv- 'döv-', düüş- 'dövüş-', güüs 'gögüs', sün- 'sön-', süüt 'sögüt', süv- 'söv-', süyle- 'söyle-', üv- 'öv-', üüt 'öğüt', üüd- 'övüt-', üylen yemey 'ögle yemeği', güde 'gövde', kü 'köy', üren- 'öğren-', üşür- 'öksür-', üsüs 'öksüz' (Eckmann 1960: 191).

Resne

ülü 'ölü', ülür 'ölür', üldün 'öldün', üpéym 'öpeyim', üpsün 'öpsün', üte 'öteye /ötede', ütede 'öteye', üréttiniz 'öğrettiniz', üdi 'ödü', üküzi 'öküzü', ümri 'ömrü', ümründe 'ömründe', ümür 'ömrü', ününe 'önüne', üredir 'öğretir', ürsün 'örsün', ürtmiş 'örtmüş', ürtündük 'örtündük', üten 'öteden', üdecem 'ödeyeceğim', üdemézmiş 'ödemezmiş', üküz 'öküz', üldürmedi 'öldürmedi', üldüréym 'öldüreyim', ürétsinler 'öğretsınler', bümiş 'büyümüş', düérdik 'döverdik', düérim 'döverim', küpri 'köprü', dündi 'döndü', düner 'döner', dünmez 'dönmez', gürecén 'göreceksin', gündérriler 'gönderirler', güréym 'göreym', küpriy 'köprüyü', küpük 'köpük', küpéklerden 'köpeklerden' (Ahmed 2001: 56).

Ohri-Prespa

üte 'öte', ülsaydım 'ölseydim' (Ahmed 2005: 266). güzleneym 'gözleniyorum', güzlendim 'gözlendim' (s.269). gütürsün 'götürsün' (s. 272). ütee 'öteye' (s. 274). üküzleri 'öküzleri', üküzümüzi 'öküzümüzü', ününde 'önünde' (s. 275). düner 'döner', üküzlerini 'öküzlerini', dünsünler 'dönsünler', dünerler 'dönerler' (s. 276).

Vrapçište

Batı Rumeli ağızlarından biri olan Vrapçište Türk ağzında da özellikle kök hecelerde /ö/ vokali yerine /ü/ vokali kullanılmaktadır (İbrahim 1997: 32).

üdedım ‘ödedim’, üküs ‘öküz’, üleym ‘ölüyorum’, ümür ‘ömür’, ürtiçesi ‘örtücüğü’, çümlekte ‘çömlekte’, günülle ‘gönülle’, küprisini ‘köprüsünü’ (İbrahim 1997: 5). kümür ‘kömür’, günül ‘gönül’, gürümcesini ‘görümcesini’, gübegini ‘göbeğini’, güçmen ‘göçmen’, güksüne ‘göğsüne’, çümlekte ‘çömlekte’, düşegi ‘döşeği’, dügerdiler ‘döverdiler’, gümlekler ‘gömlekler’, gülge ‘gölge’, gükten ‘gökten’, güre ‘göre’, güzi ‘gözü’, küşede ‘köşede’, küpekler ‘köpekler’, küprisini ‘köprüsünü’, küvde ‘köyde’, süzi ‘sözü’, sügdi ‘sövdü’, üküzlerle ‘öküzlerle’, üliler ‘ölüler’ (s. 32).

2. /g/,/ğ/>/y/ Değişimi

/g/,/ğ/>/y/ değişimi Kıpçak Türkçesinde görülen ses değişimlerinden biridir. İç seste bulunan /g/ konsonu akıcılaşarak /y/’ye dönüşmektedir. Söz konusu değişim tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinden Codex Cumanicus, Kitâbü'l-İdrâk, Et-Tuhfetü’z-Zekiyye, Töre Bitiği, El-Kavânünü'l-Külliyeye, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî’de görülmektedir (Güner 2020: 93). Bu ses değişimi günümüz Kıpçak Lehçelerinden Tatar, Kırgız ve Kazak lehçelerinde görülmektedir (Öner 2013: 14).

Kosova Türk Ağızlarında

/g/,/ğ/>/y/ değişimi Kosova Türk ağızlarında tek örnekte tespit edilmiştir.

yeyeni ‘yeğen’ (Jable 2010: 13).

Kuzey Makedonya Türk Ağızlarında

/g/,/ğ/>/y/ değişimi Kuzey Makedonya Türk ağızlarından Vrapçište, Dinler, Resne ve Üsküp’te tespit edilmiştir. Örnekleri azdır.

Vrapçište

buyun ‘bugün’ (İbrahim 1997: 48).

Dinler

fesliyan ‘fesleğen’ (Eckmann 1960: 192).

Resne

çócuya ‘çocuğa’, éylendin ‘eğlendin’ (geç kaldım) (Ahmed 2001: 96).

Üsküp

aşayi ‘aşağı’ (Yıldız Yalçındağ 2022: 127).

3. /f/>/p/ Değişimi

Kıpçak Türkçesi özelliklerinden biri de /f/>/p/ değişimidir. Bu değişim günümüz Kıpçak Türkçesi Lehçelerinde Kırgız ve Kazak Türkçelerinde görülmektedir (Öner 2013: 15, 16). Bahsi geçen ses değişimi Kosova Türk ağzlarında özellikle “fayton” ve “fasulye” kelimelerinde görülürken; Kuzey Makedonya Türk ağzlarında “fayton” kelimesinde tespit edilmiştir.

Kosova Türk Ağzlarında

/f/>/p/ ses değişimi Kosova Türk ağzlarından olan Priştine Türk ağzında bilhassa alıntı kelimelerde görülmektedir. Söz konusu değişim Prizren, Mamuşa, Vıçıtırın ve Mitroviça Türk ağzlarında “fayton” ve “fasulye” kelimelerinde tespit edilmiştir.

Priştine

pasula (<fasu’lye *Rum.*), paytona (<phaéton *Fr.*) “fayton”, paytonlari ‘faytonları’, tepecidir ‘tefeci’, manipatura (<manifattura *İt.*) (Tunuslu 2005: 109). pasulay ‘fasulyeyi’ (Jable 2010: 17).

Prizren

payton ‘fayton’, pasul ‘fasulye’ (Hafız 1980a: 64), pasul yememek ‘fasulye yememek’ “boşuna oturmamak” (Hafız, 1977: 135). payton ‘fayton’ (Jable 2010: 17).

Mamuşa

payton ‘fayton’, pasul ‘fasulye’ (Morina 1985: 31).

Vıçıtırın

pasulasi ‘fasulyesi’ (İğci 2010: 139), paytonlar ‘faytonlar’ (s. 141).

Mitroviça

payton ‘fayton’, pasula ‘fasulye’ (Hafız 1979: 81).

Kuzey Makedonya Türk Ağzlarında

/f/>/p/ değişimi Kuzey Makedonya Türk ağzlarından Üsküp, Dinler, Kalkandelen, Kumanova ve Kocacık Türk ağzlarında “fayton” kelimesinde tespit edilmiştir.

Üsküp

paytonlen ‘faytonla’ (Yıldız Yalçındağ 2022: 132).

Dinler

payton ‘fayton’ (Eckmann 1960: 194).

Kalkandelen

payton ‘fayton’ (Hasan 1983: 114).

Kumanova

payton ‘fayton’ (Eckmann 1962: 117).

Kocacık

payton ‘fayton’ (Hasan 1995: 39).

4. /h/ Türemesi

Kıpçak Türkçesinde söz başında /h/ türemesinin meydana geldiği bilinmektedir. Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinden Codex Cumanicus, Kıpçakça Zebur, Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye, Et Tuhfetü'z Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye’de bazı kelimelerin ön sesinde /h/ türemesi görülmektedir. (Güner 2020: 101).

Kosova Türk Ağzlarında

Kosova Türk ağzlarından Priştine, Mitroviça, Vıçıtırın, Mamuşa’da bilhassa alıntı kelimelerin ön sesinde /h/ konsonunun türediği tespit edilmiştir.

Priştine

Priştine Türk ağzında /h/ türemesi çoğunlukla alıntı kelimelerde ön seste görülmektedir.

hama (<ama Ar.), hudba (<udba Srp.) “Eski Yugoslavya istihbarat servisi” (Tunuslu 2005: 119).

haçif ‘akif’ (Jable 2010: 57).

Mitroviça

helbette ‘elbette’, halet ‘alet’ (Canhasi, 2014: 41). helbette ‘elbette’, hambar ‘ambar’, havli ‘avlu’ (Hafız 1979: 83).

hama ‘ama’ (Jable 2010: 57).

Vıçıtırın

hâşure (<‘âşūrā Ar.) (İğci 2010:45).

Mamuşa

hambar ‘ambar’, haşure ‘aşure’ (Morina 1985: 32).

Kuzey Makedonya Türk Ağzlarında

Kuzey Makedonya Türk ağzlarından Vrapçište, Kumanova, Dinler ve Üsküp’te bazı kelimelerin ön sesinde /h/ konsonunun türediği görülmüştür.

Vrapçište

Ön seste /h/ türemesi Vrapçište Türk ağzında görülmektedir.

hambarlarda ‘ambarlarda’, haşure ‘aşure’, herbap ‘erbap’ (İbrahim 1997: 54).

Kumanova

halet ‘alet’, hambar ‘ambar’, havli ‘avlu’, haylak ‘aylak’, helbet ‘elbet’ (Eckmann 1962: 118).

Dinler

hambar ‘ambar’, harın ‘arın’ “uzun zaman çalıştırılmamış hayvan”, helbet ‘elbet’ (Eckmann 1960: 195).

Üsküp

haslında ‘aslında’, hatarım ‘atarım’, hapansız ‘apansız’, hakılıymış ‘akılıymış’, hayırım ‘ayırım), hamin ‘âmin’, hadedini ‘âdet’, hasıl ‘asıl’ (Yıldız Yalçındağ 2022: 150, 151).

5. /t/ Konsonunun Korunması

Ali Akar’a göre Türk dilinin tarihî ses değişimi içinde en önemlilerinden biri /t/ > /d/ ötümlüleşmesidir. Oğuz yazı dilleri ve ağızları bu değişmeyi düzenli bir şekilde takip ederken Kıpçak ve Karluk lehçelerinde ön ses ötümsüzlüğü korunmuştur. Türkiye Türkçesinde 13. yüzyıldan itibaren ön seste bazı kelimeler ötümsüz hâlini korumuştur (Akar 2013:62). Prizren Türk ağzında “tiçen” kelimesi eski şekliyle kullanılmıştır. Oğuz yazı dilleri ve ağızlarında düzenli olarak takip edebildiğimiz /t/ > /d/ ses değişiminin Kıpçak Türkçesinin etkisiyle kimi sözcüklerde gerçekleşmediği ve ötümsüz ünsüzün tarihî metinlerdeki eski şeklini koruduğu örnekler, Üsküp Türk ağızlarında tespit edilmiştir.

Kosova Türk Ağızlarında

Prizren

tiçen (<DLT tiken) (Çerkezi 2022: 110).

Üsküp

tedigımız (<ET te-), temincek (<ET timin), tüşer (<ET tüş-), tikenli (<DLT tiken¹) (Yıldız Yalçındağ 2022: 120).

6. Sonuç

Tarihî dönemlerden itibaren Türk dili birçok coğrafyada gelişimini sürdürmüş, bulunduğu coğrafyadaki dillerle etkileşimde olarak çeşitli dil unsurlarının teşekkül etmesine yardımcı olmuştur. Türk dilinin eski devirlerden beri gelişimini sürdürdüğü bölgelerden biri de Balkan sahasıdır. Birçok Türk boyunun farklı dönemlerde bu coğrafyaya yerleşmesi, tarih ve dil açısından bölgeyi etkilemiştir. Bu etkiyi bilhassa bölgede konuşulan Türkçede ve diğer Balkan dillerinde görmek mümkündür. Çalışmamızı ihtiva eden Kuman-Kıpçak Türkleri bu sahada ilk olarak XI. yüzyılda zuhur etmiştir. XV. yüzyılın devamında Moğol istilası sebebiyle birçok Kıpçak Türkü bölgeye yerleşmiştir. Bunun neticesinde bölgede konuşulan Balkan dillerinin yanında Türk ağızları da Kıpçak Türkçesinden

¹Ahmet Bican Ercilasun & Ziyat Akkoyunlu (2014). Kaşgarlı Mahmud- Divanu Lugati't Türk, Giriş-Metin Çeviri-Notlar-Dizin. TDK Yayınları, Ankara. ss. 879.

fonetik, morfolojik ve söz varlığı açısından etkilenmiş ve bu etkiyi günümüze kadar sürdürmüştür. Çalışmamız, Batı Rumeli ağızlarından olan Kosova ve Kuzey Makedonya Türk ağızlarında Kıpçakça fonetik unsurların tespitiyle sınırlandırılmıştır. Bahsi geçen Türk ağızlarıyla ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde /o/ > /u/ değişiminin meydana geldiği örnekler her iki ağızda da nadir olarak tespit edilmiştir. /ö/ > /ü/ değişimi söz konusu ağızlarda karakteristik olarak görülmektedir. Kosova Türk ağızlarından Mamuşa, Prizren, Priştine’de /ö/ vokali yerine /ü/ vokali kullanılmaktadır. Kuzey Makedonya Türk ağızlarından Kalkandelen’de /ö/ vokali çok az görülmekteyken; Kocacık Türk Ağzında /ö/’nün yerini /ü/ vokali almıştır. İç seste /g/ > /ğ/ > /y/ değişimi Kosova Türk ağızlarında tek örnekte tespit edilmiş, Kuzey Makedonya Türk ağızlarında da nadir olarak görülmüştür. Ön seste /f/ > /p/ değişimi Kosova Türk ağızlarında özellikle “fayton” ve “fasulye” kelimelerinde görülürken; Kuzey Makedonya Türk ağızlarında “fayton” kelimesinde tespit edilmiştir. Ön seste /h/ türemesi Kosova ve Kuzey Makedonya Türk ağızlarında bilhassa alıntı kelimelerde görülmektedir. /t/ konsonunun korunduğu örnekler Kosova Türk ağızlarında “tiçen” kelimesinde tespit edilmiştir. Kuzey Makedonya Türk ağızlarında da birkaç örnekle sınırlıdır.

7. Kaynakça

- AHMED, Oktay (2001). *Resne ve Çevresi Türk Ağızlarının Fonetik ve Leksik Özellikleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Makedonca). Üsküp: Aziz Kiril Metodi Üniversitesi, "Blaje Koneski" Filoloji Fakültesi.
- AHMED, Oktay (2005). *Ohri-Prespa Yöresi Türk Ağızlarının Morfosentaksı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi (Makedonca). Üsküp: Aziz Kiril ve Metodi Üniversitesi "Blaje Koneski" Filoloji Fakültesi.
- AHMED, Oktay (2012). “Makedonya Türk Ağızlarında İki Sesin Durumu Üzerine "ö" Ünlüsü ve "h" Ünsüzü”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1, 2: 15-26.
- AKAR, Ali (2013). *Muğla ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- AYDEMİR, Hakan (1997). “Türkçede İlk Seslemdeki Yuvarlak Ünlülerin Nitelikleri Üzerine”- Historical and linguistic interaction between Inner-Asia and Europe. *Proceedings of the 39th Permanent International Altaistic Conference. June 16-21, 1996. Szeged*. (Yayımlayan: Arpad Berta) *StudiaUralo-Altaica* 39: 19-30.
- AYDEMİR, Hakan (2005). “Gagauzcada Kıpçakça Etkisi Üzerine”. *Studia Turcologica Cracoviensia* 10, Krakow: 27-47.
- BAKİ, Enver (1988). “Vuçitırın Manileri”. *Sesler*, IV/28 (Eylül 1988): 79-82.
- BİLGİN, Azmi; HACİEMİNOĞLU, Necmettin (2022). “Kıpçak Türkçesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25: 421-423.
- BOZ, Erdoğan (2003). “Makedonya ve Kosova Türk Atasözleri ve Deyimlerinde Ünlü Olayları”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5: 1-12.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1964). “Anadolu ve Rumeli Ağızları Ünlü Değişmeleri”. *TDAY-Belleten*: 1-33.
- CANHASI, Suzan (2014). *Mitroviça Türk Ağzı*. Gece Kitaplığı.
- ÇERKEZİ, Delfina (2022). *Kosova-Prizren Türk Ağzı (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi.
- DEMİR, Necati (2000). “Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri”. *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I 2007*. Ankara, TDK: 417-424.
- ECKMANN, Janos (1960). “Dinler (Makedonya) Türk Ağzı”. *TDAY Belleten*: 189- 204.
- ECKMANN, Janos (2014). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. 4. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- ECKMANN, Janos (1962). “Kumanova (Makedonya) Türk Ağzı”. (Haz. János. Eckmann, Ağah.Sırrı. Levend, Meccud Mansuroğlu) *Nemeth Armağanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 111-144.
- ECKMANN, Janos (2004). “Edirne Ağzı”. (Çev. Oğuzhan Durmuş) *İlmi Araştırmalar*. İstanbul: Gökkubbe, 135-150.
- EDİP, Yusuf (1977). “Üsküp Türkülerinden Seçmeler”. *Sesler* 113/20 (Kasım 1967): 61-66.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Kaşgarlı Mahmud-Divanu Lugati't Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- EREN, İsmail (1984). “Kiril Harfleriyle Yayımlanmış Üsküp Manileri”. *Sesler* XX/189 (Ekim 1984): 95-102.
- GÜLSEVİN, Güner (2008). “Türkiye Türkçesinde Kıpçakça Denilen Unsurlar Üzerine 2: (ç>ş Değişmesi)”. *Turkish Studies*. 3/3: 378-387.
- GÜLSEVİN, Güner (2009). “Türkiye Türkçesi Ağzlarında Kıpçakça Denilen Unsurlar Üzerine 1: (G>V Değişmesi), Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri (25-30 Mart 2008 Şanlıurfa), Ankara, s.251-258.
- GÜNER, Galip (2020). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- HAFIZ, Nimetullah (1977). “Prizren’de Türk Deyim ve Atasözleri I”. *Çevren (Priştine)*, V/13: 125-135.
- HAFIZ, Nimetullah (1979). “Kosova Mitroviçası, Vuçitırın ve Priştine Türk Ağzlarının Başlıca Özellikleri”. *Çevren*, 21-22: 75-91.
- HAFIZ, Nimetullah (1980a). “Prizren Türk Ağzının Özellikleri (I)”. *Çevren*, 27: 49-66.
- HAFIZ, Nimetullah (1980b). “Prizren Türk Ağzının Özellikleri (II)”. *Çevren*, 28: 51-56.
- HAFIZ, Nimetullah (1980c). “Prizren’de Türk Masalları II”. *Çevren (Priştine)*, VII/1: 115-128.
- HASAN, Hamdi (1983a). “Kalkandelen Türk Ağzı”. *Sesler, Üsküp*, 173: 103-131.
- HASAN, Hamdi (1983b). “Gostivar Manileri Üzerine”. *Sesler*, XIX/179 (Ekim 1983): 125-140.
- HASAN, Hamdi (1995). “Kocacık (Makedonya) Ağzının Ses Özellikleri”. *Sesler*, XXXIV/297 (Haziran 1995): 29-43.
- HASAN, Hamdi (1997). *Makedonya ve Kosova Türklerince Kullanılan Atasözleri ve Deyimler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HÜSEYİN, Nilüfer (1968). “Orta Güreler Köyünün Dügün Âdetleri”. *Sesler* IV/27 (Haziran 1968): 97-102.
- İBRAHİM, Nazım (1997). *Vrapçište ve Çevresi Türk Ağzı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- İĞCİ, Alpay (2010). *Vıçitırın-Kosova Türk Ağzı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.
- JABLE, Ergin (2010). *Kosova Türk Ağzları (İnceleme- Metin- Sözlük)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- KARAAĞAÇ, Günay (2015). *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KRÜEZİ TUNALIGİL, Cemal (1988a). “Mamuşa Türk Ağzı ve Özellikleri”. *Çevren*, 63: 51-63.
- KRÜEZİ TUNALIGİL, Cemal (1988b). “Mamuşa Türk Ağzı ve Özellikleri (III)”. *Çevren*, 64: 59-73.
- KURAT, Akdes Nimet (1937). *Peçenek Tarihi*. İstanbul.
- KURAT, Akdes Nimet (1972). *Karadeniz Kuzeyinde Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- MORİNA, İrfan (1978). “Mamuşa Tarihi Abideler ve Folklor Hazinesi”. *Çevren (Priştine)*, VII/17: 201-207.
- MORİNA, İrfan (1985). “Mamuşa Ağzının Fonetik Özellikleri”. *Çevren*, 49: 23-32.
- ÖNER, Mustafa (2013). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÖZGÜR, Can (2002). “Doğu Karadeniz Ağzlarında Kıpçakça Üzerine Tespitler”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 13: 119-124.
- ÖZYETGİN, Melek (2006). “Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı”. *Chinese Academy of Social Science (Konferans), TURFAN*, China Potok.
- RASONYI, Laszlo (1944). “Tuna Havzasında Kumanlar”. *Belleten*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- RASONYI, Laszlo (1971). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

- SAFRAN, Mustafa (2015). “Kuman/Kıpçaklar” *Yeni Türkiye Rumeli Balkanlar Özel Sayısı I*. 66: 339-348.
- TUNUSLU, Erdiç (2005). *Kosova-Priştine Türk Ağzı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- UYDU YÜCEL, Mualla (2015). “Balkanlarda Peçenekler”. *Yeni Türkiye Rumeli Balkanlar Özel Sayısı I*. 66:301-316.
- UYDU YÜCEL, Mualla (2022). “Kıpçaklar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25, 420-421.
- YILDIZ YALÇINDAĞ, Elifnur (2022). *Üsküp Merkez ve Çevresi Türk Ağzları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çanakkale: ÇOMÜ.
- YUSUF, Sabit (1977). “Gostivar Ağzı (II)”. *Sesler*, XIII/116 (Mayıs 1977), Vrapçişte: 101-105.
- YUSUF, Sabit (1980). “Gostivar Halk Türküleri II”. *Sesler*, XV/150 (Kasım 1980): 89-97.
- ZDRAVEVA, Milka (1981). “Üç Gostivar Masalı”. *Sesler*, XVII/161 (Aralık 1981): 146-153.

Türk-Rus Dil İlişkilerinin Mirası: Rusçada Türkizmler

Heritage of Turkish-Russian Linguistic Relations: Turkisms in the Russian Language

Renata Aktaş

Öğr. Gör. Dr., Akdeniz Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Rus Dili ve Edebiyat Bölümü, Antalya/ Türkiye

e-posta renataaktas@akdeniz.edu.tr

orcid 0000-0002-7867-5054

doi 10.54316/dilarastirmalari.1370029

Atıf

Citation

Aktaş, Renata (2024).

Türk-Rus Dil İlişkilerinin

Mirası: Rusçada Türkizmler.

Dil Araştırmaları, 34: 139-

160.

Başvuru

Submitted

02.10.2023

Revizyon

Revised

08.12.2023

Kabul

Accepted

07.04.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2024

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Öz

Rus dilinde ödünç kelimelerin, söz varlığı açısından önemi büyüktür. Ödünç kelimeler arasında “türkizm” olarak adlandırılan alıntı grubu, uzun bir süreç içerisinde Türk lehçelerinden Rusçaya aktarılan kelimeleri karşılamaktadır. Bu çalışmada türkizm terimi-açıklanmış, Türk-Rus dil ilişkilerinin tarihi ve dönemlerinin kronolojisi belirlenmiş,-Rusçadaki Türkçe kökenli kelimelerin anlamsal sınıflandırması yapılmıştır. Araştırmayı yürütmek için Rusça etimolojik ve açıklamalı sözlükleri taranmış, adlar ve sıfatlar üzerine çalışılmıştır. 801 Türkçe kökenli kelime 1) Canlı isimler (insanların isimleri ve takma adları), 2) Cansız isimler (nesnelerin ve yapıların isimleri), 3) Hayvanların ve Bitkilerin isimleri olmak üzere üç gruba ayrılarak sınıflandırılmıştır. İki halk arasındaki yakın kültürel ve toplumsal ilişkilerin dil ilişkilerini etkilediği açıkça görülmektedir. Türkizmler arasında gündelik nesnelere, yiyeceklerin, giysilerin, kumaşların, coğrafi adların vb. isimlerin öne çıktığı gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rusça, Türkçe, Türkizm, Ödünçleme, Kökenbilgisi.

ABSTRACT

Borrowed words are widespread in the Russian language. Among borrowings, turkisms, which came into Russian from all Turkic dialects over a long period of time, occupy an important place. In this study, the term turkism has been explained, a chronology of historical periods of Turkish-Russian language relations has been presented, and a semantic classification of words of Turkic origin in Russian has been given. Etymological and descriptive dictionaries of the Russian language were used for the study. As

a result, 801 words were found, which included nouns and adjectives of Turkish origin. All Turkisms were divided into three groups: 1) Anthroponyms (names and nicknames of people), 2) Pragmatonyms (names of objects and constructions), 3) Zoonyms and phitonyms. It is clearly seen that the close cultural and social relations between the two peoples affect the language relations. It has been noticed that among Turkisms the names of everyday objects, foodstuffs, clothes, fabrics, geographical names, etc. stand out. This indicates the close contact between the two peoples at the everyday level.

Keywords: Russian, Turkish, Turkism, Borrowing, Origins.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction: At all stages of development, the Russian language has been in a constant process of interaction with foreign languages. The process of borrowing words from one language into another is an interesting and long process, which opens a new perspective on society and helps properly understand the culture, history, philosophy, psychology and life of peoples. Since the 6th century AD, Turkic culture and Turkic language not only influenced the development of the Russian language, but also left a deep trace in the economy, politics, social and cultural life of Russia.

Research Problem: Words borrowed from the Turkish language and entered Russian for a long time is called Turkisms. On the one hand, Turkisms represent words in the borrowed form and practically coincide with the original form, on the other hand, they are also words that gradually lost the features of the source language and assumed the status of native Russian words. In this regard, borrowed Turkisms in Russian have a longer history than borrowings from European languages. The aim of this study is to analyse Turkisms in Russian language, which represent the direct heritage of language contact between nations, as well as to classify them into thematic groups, which will help to present the kind of relations between the two peoples in the clearest way. The study analyzes the semantic changes of words from Turkish into Russian and their role in the development of the language.

Literature Review: The main sources of this study are "Dictionary of Turkisms in Russian" by Shipova, "Dictionary of Turkish Language" by Akalin, 12-volume "Scanning Dictionary", 4-volume "Dictionary of the Great Russian Language" by Dal, 4-volume "Etymological Dictionary of the Russian Language" by Fasmer, "Dictionary of Foreign Words" by Karaagach.

Methodology: This study is a quantitative research; content analysis and descriptive methods were used in its preparation. The analysis identified thematic groups of words of Turkish origin, which were classified into three main categories: 1) Anthroponyms (names and nicknames of people), 2) Pragmatonyms (names of objects and constructions), 3) Zoonyms and phitonyms.

Scope: Overall, the study showed that there are 801 words of Turkish origin in the Russian language. It was found that the first category "Anthroponyms" has 143 words divided by social status, occupation, behaviour, nationality, external features, internal qualities, military rank and gender. This group included 80 words expressing occupations and statuses, 54 words expressing nicknames, and 9 words expressing military ranks. Some of these words showed expansion, contraction or change of meaning when transferring from Turkish to Russian. When phonetic and morphological features were examined, it was evident that some words went out of use or changed their form. The group "Pragmatonyms" is the largest category, which is divided into many subgroups reflecting lifestyles. Subgroups such as household and work tools (145), clothing (95), food (85), building names (45), geographical names (41), fabric names (28), natural phenomena (27), commercial names (18), musical instruments (15), flower names (15), livestock terms (14), natural substances (11), community names (12)

were analysed, mythological creatures (11), administrative terms (10), disease names (10), jewellery names (9), measurement terms (6), vehicle names (6), ceremony and celebration names (5), organ names (5), document names group (4), drug names (2), agricultural terms (2), abstract names (8), other names (32). In each subgroup, the features and spheres of use of words that have passed from Turkish into Russian are described in detail. In the category Zoonyms and Phitonyms, 141 animal names and 88 plant names of Turkish origin were identified.

Result: As a result, the study details the process of integration of words of Turkish origin into Russian and the significance of these words in the development of the language. The study has shown that Turkisms representing the heritage of Turkish-Russian relations, interacting with Russian words, undergo reorganization, adapting to the sound structure of the Russian language and other elements of the language. When phonetic and morphological features were examined, it was seen that some words went out of use or changed their form. Due to the social interaction between these two peoples who have lived in the same geography for a long time, it can be seen that words in the fields of everyday objects, tools, clothing, food, drink, fabrics, buildings, geography, etc. have passed from Turkish into Russian.

Conclusions: It is obvious that historical, military, diplomatic, trade and social ties have formed a cultural synthesis between the two peoples, which is clearly manifested in the linguistic perspective. Today, the interaction between Turks and Russians has reached a new qualitative level, which brings the nations closer together, harmonizes relations, and thus continues to form a cultural and linguistic heritage.

0. Giriş

Dil, tarihsel olanlar da dâhil olmak üzere toplumun tüm olaylarına tepki verir, belirli dönemlerde meydana gelen olayları yansıtır. Belirli bir coğrafyada yaşayan her kişi veya toplum, diğer coğrafyada yaşayan insanlarla ilişki sürecini yürütür ve diğer insanlarda yeni gördüğü her şeyi kendi kültürüne ve diline getirerek birbirlerini bilgilendirerek dünyanın tüm coğrafyasını etkiler (Karaağaç 2008: 35). Zaman ve yaşam tarzı komşu olan halkların dilleri, birbirini etkilemeye başlar, bu durum dildeki alıntı sürecine tesir eder. Ancak dünyadaki küreselleşme süreci, dildeki alıntılama kurallarını değiştirmiş bulunmaktadır. Coğrafi faktörün yerini bu günlerde teknolojik ve kültürel kriterler almıştır. Dilsel etkilenme, daha önce sadece komşu halklar arasında gerçekleşirken; günümüzde teknolojik süreci diğer milletlerin önünde olan ülkelerin dilleri, kitleleri etkilemektedir. Böylece dil etkileşimi sürecinde hâkim durumda olabilmenin ilk ve asıl şartı, ekonomi ve siyaset alanında üstünlük ve yeterlilik (Durmuş 2004: 1).

Bu çalışma nicel bir araştırmadır; hazırlanmasında içerik analizi ve betimsel yöntemler kullanılmıştır. Çalışmanın analiz kısmında Y. Şıpova *Rus Dilinde Türkizimler Sözlüğü* (Словарь тюркизмов в русском языке), Ş. H. Akalın'ın hazırladığı *Türkçe Sözlüğü*, V. Dal'ın 4 ciltli *Yüce Rus Dilinin Açıklamalı Sözlüğü*, M. Fasmer'in 4 ciltli *Rusça Etimolojik Sözlüğü*, G. Karaağaç *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, S. Ojegov *Rus Dili Sözlüğü*, çevrimiçi özgür ansiklopedi *Wikipedia* gibi kaynaklar kullanılmıştır.

Bir dilden başka dile geçen kelimelerin olması bir kültürün diğer kültürlere etkileşimini gösterir. Alıntı kelimelerin varlığı, dilin değişkenlik, hareketlilik,

gelişme ve iyileştirme çabası gibi niteliklerini yansıtır. Alıntılar, dilin ses sistemini ve anlamsal yapısını değiştirmede önemli bir rol oynamaktadır (Karaağaç 1998: 361).

Dilbilimciler, alıntılarının dillere geçmesinin başlıca nedenlerini, halkların tarihsel temasları; yeni nesnelere ve kavramların terim gösterilmesi gerektiği; ulusun herhangi bir faaliyet alanında yeniliği, dilin yozlaşması; dil araçlarının tasarrufu, kaynak dilin baskın olması; yeni kelimeyi kabul eden belirli sosyal tabakalardaki tarihsel artış olarak sıralamıştır (Budagov 1985: 361). Buran'a göre dildeki alıntılama sürecinin temel nedenlerinden sosyal hayattaki köklü değişiklikler, din ve medeniyet dairesindeki değişiklikler, tercüme faaliyetleri, alfabe değişiklikleri, geri kalmışlığı, dil bilinci eksikliği, dilin türetme yapısının kısırlığı, bilimsel ve teknolojik yenilikler, özent-i-kişilerin beğenilme arzudur (Buran 2001: 79).

Her dilde olduğu gibi, Rusçada da farklı dönemlerde başka dillerden girmiş ve benimsenmiş yabancı kelimeler mevcuttur. Rus dili daima özünü koruyarak dışardan aldığı kelimelerle zenginleşmiş ve gelişmiştir. Ruslar, diğer milletlerle günün şartlarına göre kurduğu siyasi, ekonomik, askeri, kültürel, bilimsel ilişkiler neticesinde alıntı kelimeleri benimsemişlerdir. Bu tür kelimeler arasında sadece tıp, teknoloji, fizik, spor gibi farklı bilim dallarından geçmiş terimler değil, aynı zamanda kökenleri yabancı dile ait olan v.e benimsenen, yüzyıllar boyunca Rusçaya yerleşmiş kelimeler de bulunmaktadır. Zaman içinde alıntı kelimelerin büyük değişime uğramasından dolayı bu kelimeleri orijinal Rusça kelimelerden ayırmak neredeyse imkânsız hâle gelmiştir. Böylece, *alıntı* terimi, yabancı dil kökenli, Rusçaya uyarlanmış ve farklı dönemlerde fonetik, morfolojik ve anlamsal seviyelerde belli bir değişim sürecini geçmiş, Rus dilinin söz varlığını oluşturan, zenginleştiren ve daha çeşitli hâle getiren kelimeleri kapsamına almaktadır.

Alıntılama sürecinde yabancı dil kelimesinin kaynak dilin özelliklerini yavaş yavaş yitirdiğini ve Rus dili tarafından benimsendiği belirtmek gerekir. Bu sebeple yaygın olarak bilinen, Alman dilbilimciler tarafından bir zamanlar ileri sürülen *alıntı* sınıflandırması, yabancı dildeki tüm yabancı kelimeleri iki gruba bölünebilir. Birincisi, **alıntı kelimeler (заимствованные)**, Rusçaya çok eskiden girmiş ve yabancı kökenli olduğu anlaşılması zor olan kelimelerdir. Örneğin, *сахар (şeker)*, *свекла (pancar)* ve *баня (hamam)* gibi kelimelerin aslen Yunanca kökenli, *карандаш (kurşun kalem)*, *алмаз (elmas)*, *тулун (kürk)* gibi kelimeler Türkçe kökenli olmasına rağmen öz Rusça kelimeler olarak bilinmektedir. İkinci grup, **yabancı kelimeler (иностранные)**, Rusçada yabancı olarak bilinen kelimelerdir. Örneğin, *метро (metro)*, *такси (taksi)*, *орда (orda)*, *кишмиш (kişmiş)* gibi evrensel olarak kullanılan kelimelerdir.

Bu nedenle Rusçada alıntı kelimeleri birkaç türe ayrılır:

1. Türenmiş alıntılar (заимствованные) – başka dillerden Rusçaya girmiş ve Rusça fonetik ve gramer biçim özelliklerini kazanmış kelimelerdir.

2. Rusçada özümlenen kelimeler (benimsenen kelimeler¹) (освоенные);
3. Uluslararası terimler aynı anlama sahip diğer ilgili dillerde var olan Rusça kökenli olmayan terimlerdir (интернационализм);
4. Egzotik nitelikli (alşıılmamış) kelimeler: başka bir halkın hayatından bir nesneyi veya olayı ifade eden yabancı kelimeler (экзотизм);
5. Barbarism (dilnin mevcut standartlarına uymayan yapılar): Rusça yazılı ve sözlü anlatımda çoğunlukla kaynak dilin grafik ve fonetik araçlarıyla aktarılan kelimeler (варваризм);
6. Jargonlar, kelimelere daha farklı anlam katmaktadır (жаргонизмы);
7. Kısaltmalar, bir kelimenin veya ifadenin kısaltılmasıyla oluşturulan ve ilk harflerin alfabetik adıyla veya içine giren kelimelerin ilk sesleriyle okunan bir kelime (аббревиатура).

Rus dili sürekli olarak gelişiminin farklı aşamalarında yabancı dillerle etkileşim sürecinden geçmektedir. Oluşumundan günümüze kadar, Rus diline çok sayıda ödünç kelime girmiştir. Rus edebiyatındaki ilk metinlerin Bizans'tan getirilen kaynaklar, bilhassa dini kitaplarla ilişkili olduğu düşünülünce gerek Rus toplumsal belleğinde gerekse yazılı ilk Rus metinlerinde önemli bir yeri olan Bizans kaynakları büyük önem taşır. Birçok Yunan ve Latin kökenli kelime Hıristiyanlığın yayılmasıyla Eski Rusçaya girmiştir. Daha sonra Moskova knyazlıklarının kurulması ve bu toprakların Altın Ordu tarafından işgal edilmesinin ardından Rus diline birçok Eski Türkçe ve Moğolca kelime ve ifade girmiştir. Bu dönemde Rus diline bu dillerden giren birçok kelime de kullanılmış ve günümüze kadar anlamlarını koruyarak varlığını sürdürmektedir. Kelimelerin bazıları ise gerçek anlamları dışında kullanılmaya başlanmıştır. XVII.-XX. yüzyıl arasında Avrupalılaştırmanın başlamasıyla Fransızca, Almanca ve İngilizceden çok sayıda kelime Rusçaya yerleşmiştir. Bu dönemde sadece Rus dili değil, Rus kültürü, yaşamı ve felsefesi özellikle elit tabakada Fransız giyim tarzı, Almanca bilim terimleri, İtalyanca gastronomi ve sanat terimleri gibi Avrupa kültürlerinin doğrudan etkisine maruz kalmıştır. Böylece, Rusçaya Almancadan geçmiş kelimeler *германизм* (*germanizm*), İngilizceden *англицизм* (*anglitsizm*), Çince *китаизм* (*kitaizm*), Arapçadan *арабизм* (*arabizm*), Türkçeden ise *тюркизм* (*türkizm*) olarak adlandırılmıştır.

1. Rus Diline Giren Türkçe Alıntı Kelimeler

G. Karaağaç'a göre 'MS 4. yüzyıllarda İndo-Germen topluluğundan ayrılan Kuzey ve Güney Slavları, MS 6. yüzyıldan itibaren, önce Avarların, sonra da Bulgar Türklerinin ziraatçı tebaaları olarak daha doğuya çekilmişler ve nihayet MS 8. yüzyıllarda bugünkü vatanlarına ulaşmışlardır. Bu sebeple gerek Kuzey Slavları, gerekse Güney Slavları, bu bin beş yüz yıla yakın süre içinde daima bir Türk kavminin komşusu olmuştur' (Karaağaç 2008: 26). Türk dillerinin geniş bir coğrafi alana yayıldığı bölge, güneybatıdaki Türkiye Cumhuriyeti'nden, kuzeybatıdaki Doğu Avrupa'dan, güneydoğudaki Doğu Türkistan, güney ve

¹ Bu terim Rus dilbilimci P. Kırısın tarafından kullanılmaktadır.

kuzey Sibiryâ üzerinden kuzeydoğudaki Kuzey Kutbu'na kadar uzanmaktadır. Dolayısıyla Türklerin yaşadığı bölge göz önüne alındığında, şunu söylemek gerekir ki Türk halkları, Doğu Slav dillerinin (Rusça, Ukraynaca ve Belarusa) söz varlığında belirgin izler bırakmıştır ve bu dillerin deyimleri ve yapıları üzerinde bazı etkilerde bulunmuştur. Türk kültürü ve Türk dili; sadece Rus dilinin gelişimi üzerinde etkili olmamış aynı zamanda, çeşitli dönemlerde Rusya ekonomisinde, siyasetinde, sosyal ve kültürel hayatında da derin izler bırakmıştır.

Rus dilinde Türkçe alıntı kelimeler Avrupa dillerinden çok daha uzun bir geçmişe sahiptir. Bu konu ile ilgili Rusya'da çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu konudaki en kapsamlı çalışmalar arasında Rus Türkolog Yelena Şipova tarafından oluşturulan *Rus Dilinde Türkizimler Sözlüğü* (1976) bulunmaktadır. Sözlüğün editörü A. Kononov, Türkçe kökenli kelimelerin tespitinde, yazarın temel kaynaklardan olan Kaşgarlı Mahmut'un «Divanu-Lugati-t Türk» sözlüğünü kaynakçada belirtmediğini, ancak birkaç yerde Kaşgari'ye ait ifadeleri kullandığını vurgular. Sözlükte iki bine yakın sözcük (Türkizm) bulunmaktadır. Genel olarak, Rusçada yabancı kökenli kelimeleri içeren sözlüklerin en donanımlıları şunlardır: M. Fasmer “Rus Dili Etimoloji Sözlüğü” 1950-1958; editörlüğü A. N. Çudinov'a ait ve en eski çalışmalardan biri olarak sayılan “Rus Diline Giren Yabancı Kelimeler Sözlüğü”, 1910; editörler V. V. Burtseva, N. M. Semyonova “Yabancı Kelimeler Sözlüğü”, 2003; editörü A.Yu. Moskvın olan “Yabancı Kelimeler Büyük Sözlüğü”, 2003; editörü A. N. Buliko olan “Büyük Yabancı Kelimeler Sözlüğü”, 2004; yine editörü A. N. Buliko olan “Çağdaş Yabancı Kelimeler Sözlüğü”, 2005; “Yeni Yabancı Kelimeler Sözlüğü”, 2005; L.P. Krsin “Açıklamalı Yabancı Kelimeler Sözlüğü”, 2005 vs. Elbette ki bu çalışmaların hepsi çok yönlüdür. Ancak teknolojinin gelişmesi ve yeni kavramların ortaya çıkmasıyla birlikte, başka dillerden ödünç alınan kelimelerin sayısı artmış bu da söz konusu alanda daha ayrıntılı çalışmalar yapılmasını gerektirmiştir.

Rus ve Türk lügatlarının arasındaki dilsel ilişki, komşu olan Türk ve Rus kabileleri arasındaki temaslar yoluyla Eski Türkçe kelimelerin aktif olarak Slavcaya nüfuz ettiği uzun bir tarihe sahiptir. Eski Türkçeden veya tüm Türk lehçelerinden ödünç alınan kelimelerin yanı sıra Türkçe aracılığıyla Rusçaya giren kelimeler de türkizm olarak adlandırılmaktadır. Dilsel temasları ve Türk-Rus mirasını tarih ve dilbilimde incelerken, «Türk» kelimesinin anlamını ve bu etnonimin anlamsal alanını kavramak önemlidir. Türkler (тюрки), «Tatarların, Azerilerin, Özbeklerin, Kazakların, Kırgızların, Başkurtların, Türkmenlerin, Yakutların, Çuvaşların, Karakalpakların, Türklerin vb. Türk dillerinden herhangi birini konuşan ve Türk kökenli olan tüm insanların ortak adıdır» (Ojegov 1989: 816); Türkçe (тюркский) hususunda ise «Türlere, dillerine, yaşam biçimlerine, kültürüne, Türkçe konuşulan ülkelere, topraklarına, iç düzenine, tarihine atıfta bulunur» (Ojegov 1989: 816). Diğer taraftan, Türkiye Türkleri (турки) ve Türkiye Türkçesi (турецкий) kelimeleri sadece Türkiye Cumhuriyeti ve daha sonraki dönemini kapsamaktadır.

Türkizm olarak adlandırılan bu alıntı kelimeler Rusçaya Türk dillerden farklı zamanlarda geçmiştir. 4. yüzyıldan başlayarak Doğu Avrupa Slav topluluklarının, topraklarına yerleşen Türk boyları Hun, Sabir, Hazar ve Bulgarlarla, daha sonra Peçenek, Uz ve Kıpçaklarla sıkı komşuluk ilişkileri kurdukları (Baskakov 1969: 9) bilinmektedir. Böylece uzun yıllar süren dilsel temaslar sonucunda Rusçaya girmiş olan Türkçe kökenli kelimeler, N. Baskakov tarafından belirlenen beş döneme ayrılmaktadır:

- Kiev Rusya'sı Öncesi (VIII. yüzyıla kadar),
- Kiev Rusya'sı Dönemi (IX – XII. yy.),
- Altın Ordu Dönemi (XIII – XV. yy.),
- Osmanlı Dönemi (XVI – XIX. yy.),
- Bolşevik Devrimi Sonrası (XX. yy.).

Kiev Rusya'sı Döneminde Rusçaya çok az sayıda Türkçe kökenli kelime girmiştir. Eski Rusça yazılı kaynaklar (yıllıklar, menkıbeler ve destanlar) aracılığıyla -az sayıda da olsa- bu kelimeler günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlardan en çok incelenen çalışma; toplam 45 Türkçe kökenli kelime içeren, 1180'li yıllarda, manastır yazıcı keşiş tarafından yazılan “İgor Alayı Destanı” olmuştur. Bu destanda hâlâ Çağdaş Rusçada kullanılan kelimeler: *telega* – at arabası (телега), *jetçug* – inci (жемчуг), *bolvan* – ahmak (болван), *boyarin* – boyar (боярин), *loşad'* – at (лошадь) vb. kullanılmaktadır. Bu konuyla ilgili Rus Türkolog N. Baskakov, “İgor Destanı'nda Türkçe Kelimeler” («Тюркизмы в Слове о полку Игореве») adlı çalışmasıyla XI-XII. yüzyıllarda Eski Rusçanın Doğu Avrupa'da bulunan Türk kabilelerin dilleriyle etkileşimi üzerine önemli incelemeler yapmıştır. Ayrıca Sovyet dil bilimcilerden L. Dmitriyev'in, D. Lihaçov'un, V. Adrianova-Perets'in, V. Vinogradov'nın, A. Robinson'un, O. Suleymenov'un çok sayıda çalışması mevcuttur.

Rus halkı özellikle XIII-XV. yüzyıllarda Altın Ordu Döneminde Türkçe kökenli kelimeleri benimsemiştir. Bu döneme ait olan Rus edebi eserlerinde genelde Moğol İstilasası ve Altın Ordu ile ilişkiler gibi konular hâkimdir. “*Batu'nun Ryazan'ı Tahrip Etmesi Hakkında Hikâyesi*” («Повесть о разорении Рязани Батыем»), “*Hayirsever Büyük Knez Aleksandr'in Hayatı ve Cesareti Hakkında Hikâye*” («Повесть о житии и о храбрости Благоверного и Великого Князя Александра»), “*Timur Aksak Hikâyesi*” («Повесть о Темир-Аксаке»), “*Don Ötesi Destanı*” («Задонщина»), “*Toktamış'ın Seferi Hakkında Hikâye*” («Повесть о нашествии Токтамышша»), “*Rus Çarı Büyük Knez Dmitriy İvanoviç'in Hayatı ve Ölümü Hakkında Hikâye*” («Слово о житии и о преставлении великого князя Дмитрия Ивановича, Царя русского») gibi günümüze ulaşan birçok Rus kaynaklarında, sadece gösterilen bu tarihi olaylara ilişkin kendi görüşünü yansıtılmakla kalmaz, aynı zamanda Rusçada alıntılanan Türkçe kökenli kelimeler hakkında dilsel malzeme sağlar (Kemaloğlu 2015: 40). Bu dönemde Rusçaya; Türklerin yaşamı, mimarisi, süs eşyaları, giyimleri, yiyecekleri gibi alanlarda, yani Altın Ordu'nun sosyal yaşantısını yansıtan Türkçe, Moğolca, Farsça ve Arapça kelimeler girmiştir. Bu durum, Türk dilinin Rusça üzerindeki; kültürel, ticari, sosyal etkisini göstermektedir. Altın Ordu döneminde *ярлык* (*yarlık*), *кочевать* (*göç etmek*), *караул* (*karavul/karakol*),

тамोजня (gümrük), кафтан (kaftan), кирпич (kerpiç), лачуга (alaçuk), алмаз (elmas), изумруд (zümrüt), барсук (porsuk), баишмак (pabuç), колпак (kalpak), фата дивак), чулок (çorap), алыў (al rengi), бадья (badya) gibi kelimeler Rusların kullandığı Türkçe kökenli sözcüklerdendir. Polonyalı tarihçi K. Valişevskiy, Altın Ordu'nun Rusya'nın kültürel gelişimini engellemediği, hatta tam tersine Rus medeniyetine katkıda bulunduğunu ileri sürerken baştan sona kadar Tatar kıyafetine bürünen XVI. yüzyıl Rus erkeklerini örnek olarak göstermektedir (Valişevskiy 1993: 90). Osmanlı ve Rus halkları arasındaki yoğun ilişkiler, XVI. yüzyıldan başlayarak XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Sadece Rusya'da değil tüm dünyada Osmanlı'ya karşı ilgi XVI. yüzyıldan itibaren artmıştır. Avrupa'da ise Türkler hakkında çok sayıda bilimsel çalışma yapılmıştır. Rusların Osmanlı İmparatorluğu'na karşı duyduğu ilgi, bu dönemde en üst seviyededir. I. Petro'nun iktidara gelmesiyle, Rusya'da birkaç yüzyıl süren bir Avrupalılaştırma dönemi başlar. Bu dönemden itibaren Osmanlı İmparatorluğu da dâhil olmak üzere birçok Avrupa ülkesiyle diplomatik ilişkiler kurulur. Ancak en yakın komşusu olan Türklere karşı ilgisi farklıdır. 1700'de iki imparatorluk arasında barış anlaşmasının imzalanmasıyla, İstanbul'a çok sayıda Rus diplomat, tüccar, seyyah gönderilmiştir. Osmanlı topraklarının farklı yerlerini ziyaret eden Ruslar, Türk kültürü, yaşamı, gelenekleri, siyasi düzeni gibi konularda; günlükler, mektuplar ve raporlar aracılığıyla Türkler hakkında detaylı bilgiler aktarmışlardır. Rus yazarları, kendi eserlerinde hem Türkçe kökenli kelimeleri kullanmaya hem de Türk kültürünü yansıtmaya başlamışlardır.

Rusçaya en fazla Türkçe alıntı kelimenin bu dönemde girmesinin başka nedenleri de vardır. Birincisi, Rus seyyah ve tüccarların yolculukları sırasında yazmış oldukları not ve gözlemlerinde çok sayıda Türkçe kökenli kelimelerin kullanılmasıydı. Rus halkı, XIII. yüzyıldan itibaren, Osmanlı topraklarını ziyaret eden seyyahlar tarafından yazılmaya başlayan seyahatnameler vasıtasıyla; Osmanlı coğrafyası hakkında önemli bilgiler edinmişlerdir. İkincisi, Kazan ve Astrahan adlı hanlıkların yıkılmalarından sonra bu topraklarda asimilasyon çalışmaları başlatılmıştır. Rus halkının Türk topraklarına yerleşme politikası, hem o bölgedeki Türk halkının büyük oranda asimilasyona uğramasına neden olmuş hem de Rusça ve Tatar Türkçesinin karşılıklı etkileşimine vesile olmuştur. “Rus tüccarları, din adamları, Kossaklar ve köylüler, yeni fethedilen yerlere yerleştirilerek, oralarda güçlü bir Rus varlığı oluşturmaya, tüm Volga havzasının fethiyle gelen yeni ekonomik fırsatlardan yararlanmaya ve yeni sınır bölgesinde kaleler inşa etmeye teşvik edildiler.” (Hosking 2015: 201) Bu dönemde Rusçaya giren Türkçe alıntı kelimelerin tarım, yemek, yaşam gibi alanlardan oluştuğunu görmekteyiz. Rus türkolog G. Karimullina (2007: 9), Rusça akademik sözlükler çalışması sonucunda bu dönemde *тулуп (tulup), башка (baş), изьян (ziyan), карандаш (kurşun kalemi), кушак (kuşak), папаха (parak), чалма (çalma), шаль (şal), шаровары (şalvar), барс (pars), ишак (eşek), изюм (kiru üzüm), шашлык (şiş kebabi), плов (pilav), алыча (alıç), баклажан (patlıcan), бергамот (bergamot), вишня (vişne), инжир (incir), камыш (kamış) gibi çoğunlukla tarım, yemek, yaşam alanları kapsayan 800'den fazla kelime geçtiğini belirtmiştir. Rusçaya geçen Türkçe kökenli kelimeler hakkındaki araştırmalar,*

18. yüzyılda yapılmaya başlanmıştır. 1825 yılında o zamanki Rusya'nın önde gelen "Memleket Notları"² ("Отечественные Записки") adlı edebiyat dergisinde yabancı kökenli kelimeler hakkında bilimsel makale yayınlanmıştır. Bu dönem Rusya'nın, Türk dillerine bilimsel ilgisi Türkolojinin gelişmesiyle daha da artış gösterir. Nitekim bu dönemde A. Kazem-Bek, O. Senkovskiy, F. Erdman, İ Berezin, F. Bobrovnikov, V. Grigoryev, F. Muhlinskiy, S. Buliç, A. Baudouin de Courtenay gibi Rus dil bilimcilerinin amaçları; aynı dildeki kelime alıntılarının nedenlerini, dönemlerini, şartlarını ve anlamlarını belirlemektir.

Rus Türkologlardan P. Melioranskiy, 1902 yılında "*İgor'un Alayı Destanı Dilindeki Türk Unsurları*" («Турецкие элементы в языке Слова о полку Игореве») adlı makalesinde *болван* (ahmak, görgüsüz), *боярин* (boyar), *бусый* (boz rengi), *быля* (hikaye), *жемчуг* (inci), *коган* (kağan), *кощей* (zaif ve kötü karakterli mitolojik kahraman), *ортма* (örtü), *салтан* (sultan), *япончица* (yağmurluk) vs. kelimelerin Türkçe kökenli olduğunu belirtmişti.

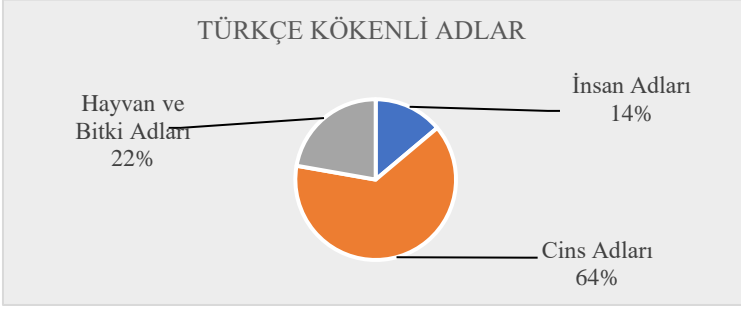
XIX. yüzyılın son yıllarında Rus Türkolojisinde önemli çalışmalara imza atılması, şüphesiz 1889 yılında Moğolistan başkenti Ulan-Batur'dan 400 km uzaklıkta Orhun nehrinin kıyılarında Rus kâşif, arkeolog ve Türkolog N. Yadrntsev tarafından II. Doğu Türk Kağanlığından kalan yazıtların bulunmasına bağlıydı. Bu anlamda özellikle W. Radloff, S. Ye. Malov ve H. N. Orkun'un çalışmaları son derecede önemliydi. Günümüzde ise Türk-Rus ilişkilerinin olumlu yönde ilerlemesiyle siyasi, ticari, kültürel, sosyal vb. alanlarda büyük gelişmeler yaşanmaktadır. Bu dönemde iki halk arasındaki gelişmelerin daha çok kültürel alanda olduğunu söylemek mümkündür. Dilde etkileşimler devam etmektedir. İki ülke arasındaki seyahatlerin daha kolay şekilde yapılabilmesi özellikle dilde etkisini göstermektedir.

Rusya'da Türkçe kökenli kelimeler hakkındaki araştırmaların tam anlamıyla XX. yüzyılın ortalarında başladığını söylemek mümkündür. N. Dmitriyev'in "*Rus Söz Varlığında Türk Unsurları Hakkında*" («О тюркских элементах русского словаря») adlı bilimsel araştırması ise bu alanda temel çalışma olarak adlandırılabilir. Rus dil biliminde Türkizm konusu pek çok araştırmacı tarafından incelenmiştir, ancak konunun; hâlâ çok güncel olduğu, farklı boyutlara ulaştığı ve gelişmeye devam ettiği söylenmektedir. Rus Türkolog N. Baskakov ise yabancı kökenli kelimelerin, özellikle de Türkçe kelimelerin araştırmaların önü açık ve yakın ilgi gerektirdiğini belirtmişti (1992: 6). Aynı fikri Türk dil bilimcisi G. Karaağaç şöyle ifade etmiştir: "Yapılacak yeni çalışmalarla Rusçadaki Türkçe sözlerin sayısı artacaktır; çünkü Ruslarla Türklerin son yıllarda ilişkileri eskiye göre daha da hareketlenmiştir. Yani birlikte yaşamalar artmıştır, dolayısıyla da karşılıklı öğrenmeler çoğalmış olabilir." (2002: 23).

2. Türkçe Alıntı Kelimelerin Tematik Grupları

² 'Memleket Notları' ('Отечественные Записки') – 1818-1864 yılları arasında yayınlanan, Rusya'da edebi hayat ve sosyal düşünce üzerinde önemli bir etkisi yapan edebiyat dergisiydi.

Alıntıların anlamsal değişikliklerin incelenmesi, yalnızca ödünç alınan kelimelerin dil sistemine girme süreci değil, aynı zamanda ana dilin söz varlığının gelişiminin en önemli seviyesidir. Çünkü anlamsal gelişim sürecinde, ödünç alınan kelimenin anlamı genişleyebilir, daralabilir veya değişebilir. Bu sebeple çalışmada Türkçe alıntı kelimelerin tematik grupları belirlemek için Y. Şıpova'ın hazırladığı 'Rus Dilinde Türkçe Kökenli Kelimeler' Sözlüğü, G. Karaağaç'ın 'Verintiler Sözlüğü', M. Fasmer'in 'Etimolojik Sözlüğü' ve V. Dal'in 'Rus Dilinin Açıklamalı Sözlüğü' gibi kaynaklara başvurulmuştur.

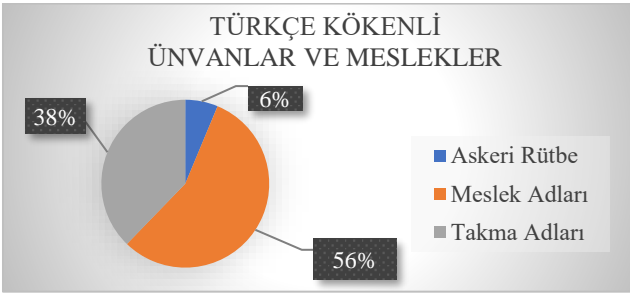

Grafik 1. Rus Dilinde Türkçe Alıntı Adları

Çalışma sürecinde Rusçada tespit ettiğimiz 801 Türkçe kökenli kelimeyi anlamsal açıdan toplam üç temel gruba ayırmıştık:

1. İnsan Adları;
2. Nesne Adları;
3. Hayvan ve Bitki Adları.

Birinci kategorinin kelimeleri olan İnsan Adlarının, çeşitli gruplara göre ayırıp toplam 143 kelimedenden oluştuğu tespit edilmiştir. Bu gruba meslekleri ve statüleri ifade eden 80 kelime, takma adlarını ifade eden 54 kelime, askeri unvanları ifade eden 9 kelime dâhil edilmiştir.

Grafik 2. Türkçe Kökenli Unvanlar ve Meslekler

Sosyal statüye göre

(аксакал (aksakal): '1. Köyün veya mahallenin ihtiyar heyetinde olan kimse. 2. Bir meslekte yaşça, kıdemce ileride ve yetenek bakımından üstün niteliğe sahip olan kimse, duayen. 3. Ermiş, evliya' (TS: 72); бичера (biçera): 'fakir, kimsesiz' (Dal I:91); басмач (basmaç): 'eşkiya, Orta Asya'da karşı Devrimci hareketinin

katılımcısı” (Uşakov I: 193); *батрак* (batak): ‘köyde tarlalarda çalışan kiralık işçi, ırgat’ (Dal I:54); *мелик* (melik): esk. ‘Kafkasyalı soylu kişi’ (Dal II: 316); *наиб* (naib): ‘Osmanlı’da birinin yerine vekâletle bakan kimse’ (Uşakov II:357); *танак* (tanak): ‘usta, uzman’ (Dal IV: 390); *тархан* (tarhan): ‘1. Bütün vergilerden muaf büyük ağa; 2. Köylerde her türlü kumaş, deri vb. şeyleri satın alan kişi’ (Dal IV:491); *товарищ* (tovariş): “yoldaş, ortak, arkadaş” (Fasmer IV: 68); *бедуин* (beduin): ‘hayvan yetiştiren Arap göçebe halkı’ (Ojegov: 45); *кодаш* (kodaş): ‘arkadaş’ (Dal II: 130) vb. olmak üzere toplam 75 kelime incelenmiştir.

Mesleğe göre

(*барабуз* (barabuz): ‘Tatarlarda faytoncu’ (Dmitriyev: 45); *баскак* (baskak): ‘hanın mühürünü basan; tahsildardır’ (Kononov 1969: 534); *чумак* (çumak): ‘Kırım’da öküzle gıda getiren köylü’ (Dal IV: 614); *драгоман* (dragoman): ‘Doğu ülkelerinde Avrupa elçilikleri bünyesinde çalışan tercüman’ (Dal I: 489); *каган* (kagan): ‘Hanların bağlı olduğu devlet başkanı, hakan, imparator’ (TS: 1266); *калика* (kalika): ‘derviş (eski). Manileri, şiirleri ve ilahileri söyleyen yoksul, dilenci’ (Dal II:78); *ямщик* (yamşık): ‘at arabasını süren kişi, faytoncu’ (Dal IV:698);

Davranışlara göre

(*алыр* (alır): ‘eskiden “düzenbaz, büyücü, hırsız’ (DS I: 235); *барантач* (barantaç): ‘hayvanları çalan kişi’ (RHAS II: 107); *башибузук* (başibuzuk): mec. ‘azgın, serbaz kişi, eşkıya’ (Uşakov: 97); *матрабаз* (matrabaz): ‘hile yapan, hileci’ (TS: 1601); *тафтуй* (taftuy): “1.ahmak, sakar, kaba kişi, çuval gibi adam; 2. Yay ve ok çantası” (Dal IV: 393).

Milliyete göre

(*абаза* (abaza): ‘1. Kavkasya’da sert doğu rüzgârı; 2. akılsız Müslüman’ (Dal I:1).

Dış belirtilere göre

(*бухмет* (buhmet): ‘iri sağlam kişi ya da hayvan’ (RHAS III:324); *бутуз* (butuz): ‘bodur, tıknaz, bütür’ (Dal I: 145); *калык* (kalık): ‘şişman, geniş omuzlu, bir karış boylu’ (Dal II: 79); *карапуз* (karapuz): ‘küçük çocuk; şişman kısa boylu kimse’ (Dal II: 90).

İçsel niteliklere göre

(*бирюк* (birük): ‘sürati asık, ürkülen adam’ (Dal I: 88); *абатур* (abatur): ‘inatçı, küstah, aptal’ (Dal I:1); *алым* (alım): ‘enayi, saf, ahmak’ (Fasmer I:73); *балбан* (balban): ‘ahmak, aptal’ (RHAS II: 77); *балбес* (balbes): ‘mankafa, anlayışsız, kaba, hödük, cahil’ (Uşakov I:81); *басма* (basma): ‘aptal, dangalak, biçare’ (Dal I: 52); *башка* (başka): ‘baş, kafa, akıllı kafa’ (insan hakkında) (Dal I:56); *бельмес* (belmes): ‘aptal, ahmak, hiçbir şey anlamayan’ (Dal I: 82); *хыдкан* (hıdkan): ‘pinti, cimri’ (Dal IV: 569); *калайдак* (kalaydak): ‘geveze, boşboğaz’ (Dal II: 76); *олух* (oluh): ‘aptal, ahmak, avanak’ (Dal II: 664).

Askerî rütbeye göre

(*аскер* (asker): ‘Türk askeri’ (TVS: 45); *шубаш* (şubaş): ‘Osmanlılarda kapıkulu süvarileri arasından, savaş zamanı güvenlik işlerine bakmak, barış zamanında

vergi toplamakla görevli kimse' (TS: 2165); *улан* (ulan): 'devrimden önce hafif süvari bölüklerinden olan asker' (Dal IV: 487); *ярыга* (yarıga): '1. polis teşkilatının en alt sınıfı; 2. Ayaş, dolandırıcı, ahlaksız' (Dal IV: 679); *есаул* (yesaul): 'Çarlık ordusunda: piyadedeki kaptana eşit bir Kazak subayı rütbesi ve bu rütbeyle sahip olan kişi' (Ojegov: 191) toplam 9 kelime tespit edilmiştir.

Dîmî inanışlara göre

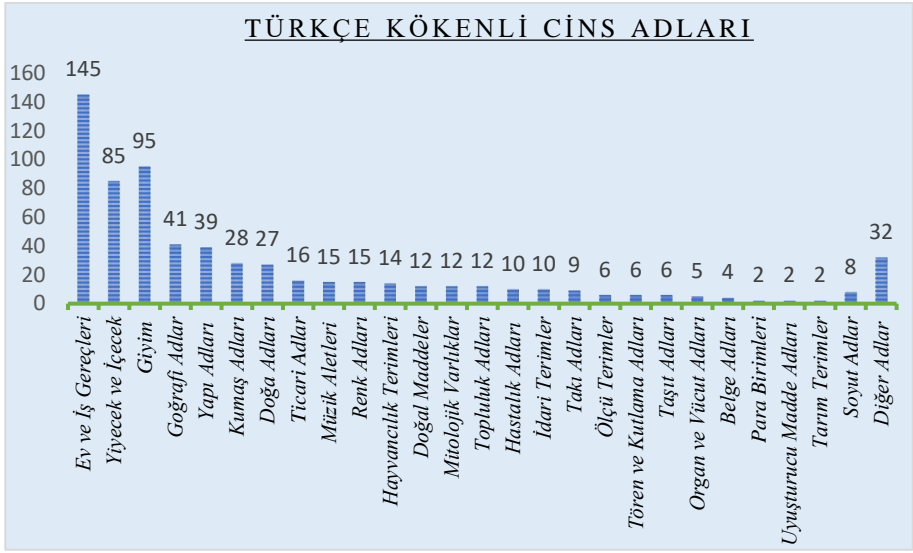
(*ахун* (ahun): ilahiyatçı, bilim adamı, imam sayılan (Dal I: 31); *басурманин* (basurman): Eski Rusçada müslümanlar için kullanılan hoş olmayan bir lakaptır. Bu kelimenin kökünde *Müslüman* (İslama inanan kimse) Arapça - Farsça ifadesidir (Dmitriyev 1958:19); *гъур* (gâur): '1. Dinsiz kimse. 2. *din b.* Müslüman olmayan kimse' (TS: 905); *музавер* (muzaver): 'dinsiz, imansız' (Dal II: 358); *сеит* (seyit): '1. Bir topluluğun ileri gelen kişisi; 2. Hz. Muhammed'in soyundan olan kimse' (TS: 2083);

Cinsiyete göre

(*катуна* (katuna): 'kadın, hanım' (Fasmer II: 211); *углан* (uglan): genç, delikanlı' (Dal IV: 465).

Kelimelerin dağılımına bakılırsa 'Rus Dilinde Türkçe Kökenli İnsan Adları' grubundaki kelimelerin anlamlarının incelenmesinin yanı sıra fonetik ve morfolojik özellikleri incelendiğinde; Türkçe alıntılar arasında kullanımdan kalkmış, asıl anlamını yitirmiş, biçim değişikliğine uğramış kelimeler dikkat çekmektedir. Türkçeden Rusçaya geçen kelimelerin bazıları, ses ve morfolojik özellikleri korumuş, bazıları değişime uğramış, bazı kelimeler ise orijinal anlamlarını değiştirmiştir. Çoğunlukla Türkçe kökenli adlar Rusça dilbilgisi kurallarına göre yeniden biçimlendirilmiştir

İkinci ve en büyük Nesne Adları grubunda Rusçada Türkçe kökenli kelimeleri 26 gruba ayırarak toplam 681 kelime tespit edilmiştir. Bu grupta ağırlıklı olarak yaşam tarzı yansıtan kelimeler yer almaktadır. *Ev ve İş Gereçleri, Giyim, Yiyecek ve İçecek, Yapı Adları, Coğrafi Adlar, Kumaş Adları, Doğa Olayları, Ticari Adlandırmalar, Müzik Aletleri, Renk Adları, Hayvancılık Terimleri, Doğal Maddeler, Mitolojik Varlıklar, Topluluk Adları, İdari Terimler, Hastalık Adları, Takı Adları, Ölçü Terimleri, Taşıtlar, Tören ve Kutlama Adları, Organ Adları, Belge Adları, Uyuşturucu Madde Adları, Tarım Terimleri, Soyut Adlar, Diğer Adlar* altında toplam 27 grup olmak üzere 658 kelime incelenmiştir.

Grafik 3. Rusçada Türkçe Kökenli Cins Adları

Ev ve İş Gereçleri grubunda toplam 145 kelime tespit edilmiştir:

баклага, баклажка (baklaga, baklajka): ‘kapaklı farklı boyutlarda deri veya metalden yapılmış su kabı’ (Dal I: 40); *балодка* (balodka): ‘orta boy çekiç’ (Dal I:43); *бастрок* (bastrok): ‘samanı at arabasına bağlayan manivela, direk’ (Dal I:53); *безмен* (bezmen): manuel kol veya yaylı teraziler (Ojegov: 47); *бурав* (burav): ‘delik açmak için alet, matkap ucu’ (Dal I :142); *чарок* (çarok): ‘ayakla kullanılan bileyleme aracı’ (Dal IV:582); *чизгини* (çizginı): ‘dizginler’ (Dal IV: 604); *фелюга* (felüga): ‘Güney denizlerinde küçük bir yelkenli (şimdi de motorlu) güvertesiz gemi’ (Ojegov: 848); *капкан* (kapkan): ‘hayvan yakalamak için tuzak’ (Ojegov: 266); *ковчег* (kovçeg): ‘genellikle su ve sulu şeyler taşımaya, kuyudan veya denizden su çekmeye yarayan üstünden kulplu kap’ (Şıpova:189); *коцерга* (koçerğa): ‘ateşi karıştıracak demir kol’ (Şıpova:199); *макара* (makara): ‘üzerine iplik, tel, şerit vb. sarılan, kenarları çıkıntılı, eksenı boyunca delik silindir, bobin’ (Şıpova 2009:227); *саба* (saba): ‘süt (kıymız) koymak için hayvan derisinden yapılmış torba’ (Dal IV:126) vb.

Giyim grubu günlük, geleneksel, kışlık ve yazlık gibi farklı kullanım alanlarına sahip olan (ceket, başlık, ayakkabı vb.) toplam 95 Türkçe kökenli kelime içermektedir:

армяк, ормяк (armyak, ormyak): ‘eskiden köylülerin kalın bir kumaştan yapılmış bir kaftan türü’ (Ojegov: 35); *бахилы* (bahılı): ‘her tür ayakkabı; uzun çorap şeklinde avcı çizmeleri’ (Dal 1:55); *балахон* (balahon): ‘salaş erkek giyim türü, bornoz’ (Şıpova: 55); *бурка* (burka): ‘tüylü koyun veya keçi keçesinden uzun pelerin cinsi’(Ojegov: 69); *чапан* (çapan): ‘ceket’ (Şıpova: 376); *долман* (doloman): ‘kısa hüsar ceketı’ (Dal I: 462); *каракуль* (karakul): ‘Karakul kuzuların kürkü’ (Fasmer II: 192); *кичка* (kiçka): ‘eskiden evli kadınların şapkası’ (Dal II:107); *куяк* (kuyak): ‘zırh türü’ (Dal II: 230); *шаркома* (şarkoma): ‘Çeremiş kadınların deri önlüğü, gerdanlık’ (Dal IV:622); *шарпан* (şarpan):

‘Çuvaş dartuval, Çeremiş kadınların başlığın bir parçası’ (Dal IV:622); *такья* (taky): ‘ince kumaştan dikilmiş veya ipten örülmüş, çoğunlukla yarım küre biçiminde başlık’ (Şıpova: 303); *торбаса* (torbasa): ‘geyik derisinden dışı kürklü yumuşak çizme’ (Dal IV: 418) vb.

Yiyecek ve İçecek grubu gıda, meşrubat, et, baklagiller, hamur işleri gibi alanları kapsayan 85 kelimededen oluşmaktadır:

айран (ayran): ‘tüm Tatar kabilelerde ekşi sütle suyun karıştırdığı içecek’ (Şıpova: 26); *балык* (balık): ‘kırmızı balığın tuzlanmış ve kurutulmuş sırt kısmı’ (Ojegov:41); *басман* (basman): ‘1.sarayda veya devlet daireler için pişirilen ekmek. 2. Sarayın ekmek ustası’ (Dal I:52); *будан* (budan): ‘un çorbası’ (Fasmer I: 229); *чалтык* (çaltık): ‘pirinç’ (Şıpova: 374); *чебурек* (çeburek): ‘kıyma, soğan ve baharat karışımının açılmış yufkaya konulup yağda kızartılmasıyla yapılan geleneksel bir Kırım Tatar yemeğidir’ (Şıpova: 380); *чилим* (çilim): ‘tütün sakızı’ (Şıpova: 392); *чурт* (çurt): ‘ekşimiş süt’ (Şıpova: 404); *харчи* (harçı): ‘gıda, yemek’ (Ojegov: 858); *калач* (kalaç): ‘simit şeklinde beyaz buğday ekmeği’ (Dal II: 76); *леваха* (levaha): ‘içli veya boş börek türü’ (Dal II: 242); *магарыч* (magarıç): ‘ikram olarak sunulan içecek türü’ (Ojegov: 336); *шеlega* (şelega): ‘deniz hayvanlarının çiğ, eritilmemiş yağ’ (Dal IV: 627); *шентала* (şeptala):*esk.* ‘kurulmuş çekirdekli kayısı veya şeftali’ (Dal IV:628).

Yapı Adları grubuna, anlamı coğrafi, ulusal ve ikametgâhın özellikleriyle ilgili toplam 45 kelime dâhil edilmiştir:

алачуга (alaçuga): ‘Çuvaş ve Tatar Türklerin avlunun ortasında kazanlarda yemek pişirmek için bir yapı’ (RHAS, I: 232); *амбар* (ambar): ‘tahıl, un gibi malların depolanması için yapı’ (Ojegov: 30); *аргши* (argiş): ‘geyik kervanı’ (Şıpova 2009:36); *балаган* (balagan): ‘malları depolama, satış tezgâhları veya eğlence izlemek için yapılan hafif ahşap yapı’ (Şıpova: 53); *чердак* (çerdak): ‘evin tavanı ve çatısı arasındaki bölüm’ (Şıpova: 386); *каланча* (kalanca): ‘gözetleme kulesi’ (Dal II: 76); *каторга* (katorga): ‘1. Sürgün. 2. 15-18.yy. sürgüne gönderilen kayıkçıların kullandığı büyük gemi’ (Şıpova: 171); *курмыш* (kurmiş): ‘birkaç tane hane, kasaba, sokağın bir tarafı’ (Dal II:223); *кяриз* (kyariz): ‘yer altı sulama kanalı’ (Şıpova: 218); *лиман* (liman): ‘deniz yakınlarında tuzlu göl veya nehrin aşağısında boğaz’ (Dal II: 252); *сарай* (saray): soğuk çatılı baraka, ambar (Dal IV:138); *тырло* (tırlo): ‘uzak yaylada hayvan barınağı, bazen – kış yaylası’ (Dal IV:448).

Coğrafi Adlandırmalar grubu toplam 41 kelimededen oluşmaktadır:

алань (alan): ‘çayır, mera, çimenli yer’ (Dal I: 10); *баерак* (bayerak): ‘kuru, sığ gömülü oluk’ (Şıpova: 46); *бакай* (bakay): ‘sazlık’ (Dal I: 39); *балка* (balka): ‘vadi, bozkırlarda uzun ve geniş sel yarığı’ (Dal I: 43); *кыр* (kır): ‘dağ silsilesi, tepeli bozkır’ (Şıpova: 217); *кишлак* (kışlak): ‘köy’ (Şıpova: 186); *сага* (saga): ‘uzun kumsal burun’ (Dal IV:129), (Şıpova 2009:269); *сырт* (sırt): ‘dağların veya tepelerin üst bölümü’ (Şıpova: 296); *тулум* (tulum): ‘suda görünen kaya’ (Dal IV:453), (Şıpova, 2009:331); *узень* (uzen): ‘önüz, deniz, cengiz, ögüz’ (Fasmer IV:154); *чагир* (çagir): ‘dağ yaylası, çayır’ (Şıpova 2009:302); *зырык* (zyarık): ‘buz üzerine yarık’ (Dal I: 699).

Kumaş Adları grubuna Türkçe aracılığıyla Rusçaya Güney ve Doğu ülkelerinden getirilen kumaşların adları olan toplam 28 kelime girmiştir. Bunlar:

адрыс (adryas): 'Buhara veya İran yapı ipekli kumaş türü' (Fasmer I:62); *алтабас* (altabas): 'altın veya gümüş ipele işlemeli tafta' (Dal I:12); *баберек* (babarek): 'masallarda ve türkülerde bahsedilen kalın ipek veya tafta kumaş türü' (Dal I:35); *байбарак* (baybarak): 'kalın ipek veya tafta kumaş türü' (Şıpova: 48); *чанча* (çança): 'atıklardan dokunan ipek kumaş türü' (Dal VI: 581); *бурметь* (burmet): 'sert pamuklu kumaş' (Dal I:143); *изарбат* (izarbat): 'sırma ile dokunmuş kumaş' (Dal II: 10); *кармазин* (kamarzin): 'eski kırmızı renkli ince kumaş' (Dal II:92); *кисея* (kiseya): 'etamin örgüsünde daha seyrek olarak dokunan bir kumaştır' (Fasmer II: 239); *мата* (mata): 'pamukla keten karışık kumaş' (Şıpova: 231); *порт* (port): 'kaba keten yünü' (Dal III: 332); *зубь* (zuf): 'esk. 1. Bir çeşit sertçe, ince yünlü kumaş. 2. Ham ipekten yapılmış astarlık kumaş' (Şıpova: 140) vb.

Doğa Olayları grubu eski zamanlarda Rusların doğu ve güney bölgelerine yönelmesiyle birlikte Rus diline ağırlıklı olarak o topraklarda yaşanan doğa olayların adları giren 27 Türkçe kökenli kelime içermektedir:

бархан (barhan): 'çöllerde ve bozkırlarda rüzgârın etkisiyle oluşan iç kesimlerdeki kumlu örtü' (Şıpova: 63), (CS: 60); *басмар* (basmar): 'soğuk havada duman' (RHAS II: 135), (Şıpova, 2009:66); *бескунак* (beskunak): 'Nisan ayındaki soğuklar ve 5 gün süren kar fırtınası Türkçe *beş* ve *konuk* kelimelerden türemiştir' (Şıpova: 78); *бора* (bora): 'rüzgâr, şimşek ve gök gürültüsü ile ortaya çıkan sağanak yağışlı hava olayı' (TS: 378), (Şıpova 2009:86); *бурун* (burun): 'coğ. karanın, özellikle yüksek ve dağlık kıyılarda, türlü biçimlerde denize uzanmış bölümü' (TS: 416), (Şıpova: 99); *чихта* (çihhta): 'kar çiselemesi' (Dal IV: 609); *илым* (ilim): 'orta boy gırgır ağları' (Fasmer II: 127); *пурьясь* (puryas): 'Kuzeydoğudan esen soğuk rüzgâr' (TS: 943), (Şıpova: 262)...

Ticari Adlandırmalar grubuna ticaret alanındaki Türkçe alıntı kelimeler, yönetim sistemi hâlâ birçok ülke için geçerli olan Altın Ordu zamanında ödünç alınmıştır. Ağırlıklı olarak para adları içeren bu grupta toplam 18 kelime tespit edilmiştir:

алтын (altın): 'eski Rus parası' (Dal I: 12); *барыш* (barış): 'satış işlerinin sağladığı kâr, fayda' (Fasmer I: 129); *деньга* (den'ga): 'para, birikim, servet, bolluk' (Dal I: 439); *лым* (lım): 'yüzdelik, büyüme, birikim' (Dal I: 276); *ногата* (nogata): '1. Para, akçe. 2. Kullanılması hemen mümkün olan para, peşin para, likit' (TS:1746), (Şıpova: 246); *огулом* (ogulom): 'toptan, tamamıyla, seçimsiz' (Dal II: 649); *сара* (sara): 'para' (Dal IV: 138); *тенька* (ten'ka): 'sikkenin eski adı' (Fasmer IV: 43); *товар* (tovar): 'mal' (Şerbinin: 594); *ярима* (yarıma): 'argo: yarım / yarısı' (Dal II: 291) ...

Müzik Aletlerinin grubuna ağırlıklı olarak Türk halklarının müzik aletlerinin isimleri dâhil edilmiştir. Toplam 15 isim içeren bu grubun kelimeleri şöyledir:

Барабан (baraban): 'büyük ve enlice bir kasnağın iki yanına deri geçirilerek yapılan, tokmak ve değnekle çalınan çalgı' (TS: 600), (Şıpova: 58); *баян* (bayan): 'akordeon' (Şerbinin: 25); *дуда* (duda): '1. nefesli bir müzik aleti, gayda. 2. Zurnayla aynı şeydir' (Ojegov: 185); *кяманча* (kyamança): 'ayla diz üzerinde

çalınan, kemana benzer, üç teli olan küçük bir çalgı, kemançe' (TS: 1383). (Şıpova: 218); *накры* (nakrı): 'eskiden Rusya'da davula benzer müzik enstrümanı' (Dal II: 28); *тамбур* (tambur): 'Klasik Türk müziğinin başlıca çalgılarından biri olan, yay veya mızrapla çalınan, uzun saplı, telli çalgı' (TS: 2257), (Şıpova: 305); *тулумбас* (tulumbas): 'eski Türk davulu' (Dal IV: 442) vb.

Gıysilerin ve kumaşların adlarıyla birlikte, Rusçaya birkaç renk adı da girmiştir. Ayrıca at cinslerinin renk isimleri benimsenmiştir. **Renk Adları grubunun** altında toplam 15 renk adı incelenmiştir:

алый (aly): 'kan kırmızı' (Ojegov: 30); *бурый* (burıy): 'rengi, grimsi veya kırmızımsı koyu kahverengi' (Şıpova: 101); *бусой* (busoy): '1. Açık toprak rengi; 2. Kül rengi, gri' (Şıpova: 103); *чагравый* (çagrıvıy): 'koyu gri, kül rengi' (Fasmer IV: 310); *чалый* (çalıy): 'gri, gri tonlarında' (Fasmer IV: 313); *чубарый* (çubarıy): 'ince benekli kır renkli' (Fasmer IV: 375); *чумазый* (çumazıy): 'kirli, pis' (Ojegov: 887); *игреневиый* (igrenevıy): 'atların rengi: kızıl, yelesi ve kuyruğu açık renk' (Şıpova: 140), *калтарый* (kaltarıy): 'hafif benekli doru rengi' (at cinsi) (Şıpova: 155); *карамазый* (karamazıy): 'siyah, kara, esmer (at cinsi)' (Şıpova: 165); *карий* (kariy): 'koyu kahve (göz rengi)' (Şıpova: 169); *каурый* (kaurıy): 'açık kestane, kırmızımsı (at cinsi)' (Şıpova: 173); *таусинный* (tausınnıy): 'koyu mavi' (Şıpova: 312) vb.

Türk halklarının temel geçim kaynağı hayvancılıktı. Rus halkıyla yakın temas nedeniyle bu endüstrinin kelimeleri Rusçaya girmiştir. Toplam 14 terim içeren **Hayvancılık Terimleri** bu gruba yaş, yün ve deri türü, hayvanın yaşam alanı anlamına gelen kelimeler dâhil edilmiştir:

болгара (bolgara): 'özel işlenmiş deri/çizmelk sade deri' (RHAS III: 71); *джульма* (culma): 'kırılmış koyunların yünü' (YKS: 208), (Şıpova: 123); *джут* (cut): 'kıtık, açlık' (KTTTS: 188); *чебага* (çebaga): 'Kırgızların kullandığı yün' (Dal, IV: 585); *челюз* (çelouz): 'yaşlı koyun, üç kıştan fazla yaşayan' (Dal IV: 589); *табун* (tabun): 'at sürüsü' (Şıpova: 299); *телятина* (telatına): 'buzağı eti' (Ojegov: 791); *тулун* (tulun): 'yırtmadan, tümüyle çıkarılan hayvan derisi' (Şıpova: 333); *тушиа* (tuşa): 'öldürülen büyük bir hayvanın tazelenmiş ve parçalanmış parçaları' (Ojegov: 815); *ябага* (yabaga): 'kırkılmış koyunyünü' (DS XI:4175), (Şıpova: 432) vb.

Doğal Maddeler grubunda; çoğunlukla değerli doğal taşların isimleri olan, toplam 11 kelime bulunmaktadır:

алмаз (almaz): 'diğer tüm mineralleri aşan parlak ve sertlikte şeffaf bir değerli taştır' (Ojegov: 29); *жемчуг* (jemçug): 'istiridye gibi bazı kavkılı deniz hayvanlarının içerisinde oluşan, değerli, küçük, sert, sedef renginde süs tanesi' (TS: 1189), (Şıpova: 136); *заберзат* (zaberzat): 'değerli taş, akuamarin, beril' (Fasmer II:70); *изумруд* (izumrud): 'cam parlaklığında, yeşil renkte, saydam bir süs taşı, doğal alüminyum ve berilyum silikati' (Şıpova: 141); *лал* (lal): 'değerli taş, yakut' (Dal II: 235 vb.

Mitolojik Varlıklar grubunda bulunan kelimeler sayesinde halkın yaşam tarzını, felsefesini, inancını, gelenekler hakkındaki düşüncelerini ve diğer halkları nasıl etkilediklerini detaylı olarak görmek mümkündür. Bu grupta toplam 11

kelime bulunmaktadır ve ağırlıklı olarak mitolojik varlıkların adlarını içermektedir:

албастый (albasty): ‘orman cini; albasta, lobasta, lopasta – denizkızı’ (Dal I: 10); *батаман* (bataman): ‘batıl inancına göre bir türlü ev cini’ (RHAS II: 140); *бурхан* (burhan): ‘bakır veya güçüştürülen Kalmuk ve Moğolların idolü’ (Dal I: 144); *burkan* (burkan): ‘Buda, tanrı, ilah; Buda tasviri’ (TVS: 141); *джин* (cin): ‘kötü ruh, cin, şeytan’ (Şıpova: 124); *кощей* (koşey): ‘Slav mitolojisinde uzun yaşam sırlarını bilen ve büyük hazinelere sahip zayıf ve kötü ihtiyar’ (Dal II:101); *куляш* (kulyaş): ‘küçük şeytan, su cini’ (Dal II: 217); *вурдалак* (vurdalak): ‘vampir, yaratık’ (Uşakov I: 425) vb.

Topluluk Adları kelime grubuna hem insan hem de hayvanların gruplarının isimleri olmak üzere toplam 12 kelime dâhil edilmiştir:

аймак (aymak): ‘nesil, soy, toplum’ (Dal I: 7); *артель* (artel): ‘ekip, grup’ (Dal, I: 24); *дуван* (duvan): ‘1. Yüksek düzeydeki devlet adamlarının kurduğu büyük meclis. 2. Meclis (TS: 682), (Şıpova, 2009:127); *гурьба* (gurba): ‘kalabalık, çok insan’ (Şıpova: 117); *гурт* (gurt): ‘bir yerden diğerine sürülen büyük bir evcil hayvan grubu’ (Şıpova: 116); *косяк* (kosyak): ‘bir ağırla dışı at sürüsü; kuş, balık sürüsü’ (Dal II: 174); *отара* (otara): ‘koyun sürüsü; kalabalık’ (Dal II: 709); *табор* (tabor): ‘15-17. yy. Rusya’da askeri kamp, açık ordugâh’ (Dal IV: 384) vb.

İdari Terimler grubuna toplam 10 kelime dâhil edilmiştir:

аул (aul): ‘göçebe yava yerleşik halkların barındığı toprak, alan, köy (Tatarlar, Başkortlar, Kırgızlar vb.)’ (Dal I: 29); *вила́ет* (vilayet): ‘il, valilik’ (TS: 2486), (Şıpova: 109); *казна* (kazna): ‘devlet malı veya parası’ (TS: 1077), (Şıpova: 150); *койтул* (koytul): ‘baş konut’ (Şıpova: 190); *пашалык* (paşalık): ‘bir paşanın yönetimindeki bölge’ (Şıpova: 258); *таможня* (tamojnya): ‘yük, bagaj, posta sınırı üzerinden nakliye kontrolünü ele alan ve görev ve ücretlerin tahsilatını yapan kurum’ (Ojegov: 787) vb.

Hastalık Adları grubu 10 kelimedenden oluşmaktadır ve halk arasında bilinen insan ve hayvan hastalık adlarını içermektedir. Bunlar:

безга (bezga): ‘humma, ateşli hastalık’ (Şıpova: 74); *чалчак* (çalçak): ‘atlarda hastalık, kuduz türü’ (Şıpova: 375); *çalık* (çalık): ‘koyunlarda çiçek hastalığı’ (TS: 486); *чемер* (çemer): ‘baş ağrısı, kusma ve ihmal olan hastalık/mide ve karın ağrısı olan atların hastalığı’ (Dal IV: 589); *далак* (dalak): ‘koyunlarda hastalık’ (Dal I: 414); *шадра* (şadra): ‘yüzde çiçek hastalığından kalma küçük yara izlerine benzer yaralar bırakan hastalıktır’ (Dal IV: 618) vb.

Takı Adları grubunda önce Türk kadınların daha sonra Rusların kullandığı takıların adları bulunmaktadır. Toplam 9 kelime incelenmiştir:

алам (alam): ‘inci gibi değerli taşlardan kolye’ (Fasmer I: 68); *альник* (alnik): ‘kadınların alınlarına taktıkları altın veya gümüşten süs eşyası’ (TS: 94), (Şıpova: 32); *белезек* (belezek): genellikle altın, gümüş vb. elementlerden yapılan ve bileğe süs için takılan halka (TS: 337), (Şıpova: 76); *бельчуг* (bel’çug): ‘esk. yüzük’ (Dal I:81); *бешлейка* (beşleyka): ‘genç kızların saç örgülerine demir para veya

düğümlerden takılan bir tür süs' (Fasmer I: 163); *бисер* (biser): 'inci, küçük cam boncuklardan kolye' (Dal I: 88) ...

Ölçü Terimleri grubu toplam 6 kelimedenden oluşur ve uzunluk, ağırlık gibi ölçü adları, ticaretin gelişmesinden dolayı Rus dilinin en eski Türkçe alıntılarındandır:

агач (agaç): 'Kavkasya'da uzunluk ölçüsü' (Dal I: 4); *аршин* (arşın): 'yaklaşık 68 santimetreye eşit olan uzunluk ölçüsü' (TS: 157), (Şıpova: 40); *батман* (batman): 'ağırlık ölçüsü' (Fasmer I: 131); *мотра* (motra): '17.yy. sıvı ölçüsüydü. Motra ölçüsünün ismi, küçük bira fiçisiyle aynı adı taşımaktadır. Novgorod sıvı ölçüsü sistemine dâhildi. Tahminlere göre fiçinin kapağı fiçinin ¼ kapsamaktaydı ve 2,5 kova sıvıyı almaktaydı' (Şıpova: 237) ...

Taşıtlı Adları grubunda toplam 6 kelime bulunmaktadır:

каптан(а) (kaptan(a)): 'kapalı kış kızağı' (Dal II: 88); *каюк* (kayuk): 'dibi düz iki kürekli orta boy kayık' (Dal II: 101); *кибитка* (kibitka): 'üstü yay şeklinde kapalı at arabası' (Dal II: 106) ...

Tören ve Kutlama Adları grubu halk, dînî, milli bayramları ve törenlerin adları olan toplam 5 kelimedenden oluşmaktadır:

калым (kalım): 'başlık parası: damadın kızın ailesine kızı almak için verilen para miktarıdır. Tatarlarda gelin için para' (Dal II: 79); *ураза* (uraza): 'Müslümanlarda oruç' (Şıpova: 348) ...

Organ Adları grubuna toplam 5 kelime dâhil edilmiştir:

базилики (baziliki): 'elle kolun, ayakla bacağın birleştiği bölüm' (TS: 336), (Şıpova: 46); *бубрег* (bubreg): 'hayvan böbreği' (Dal I: 135); *кадык* (kadık): 'soluk borusunun üst bölümü, ümük, imik, hançere' (TS: 943), (Şıpova: 149); *культя* (kul'tya): 'sakat yarım kalan kolun veya ayağın kısmı' (Dal II:216) ...

Belge Adları grubunda 4 kelime bulunmaktadır:

дефтер (defter): 'hanların etiketleri veya vergi, haraç belgesi' (Dal I: 434); *белег* (beleg): 'imzalanmış ancak doldurulmamış form' (Dal I: 96); *кабала* (kabala): 'esk. Eski Rusya hukukunda – borç veya mülkü ipoteğe verdiğini izah eden yazılı anlaşma' (Dal II: 69); *ярлык* (yarlık): 'yazılı emir, Moğol hanlıklarda yöneticinin mektup, taktirname, tüzük' (Dal IV: 678).

Uyuşturucu Madde Adları (2)

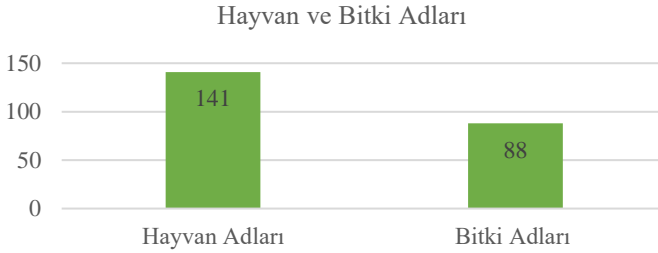
анаша (anaşa): "Hint kenevirinden çıkarılan esrar, uyuşturucu" (RHAS I:545). Azerbaycan Türkçesi *anaşa*, Kırgız Türkçesi *naşa*, Türkmen Türkçesi *neşe*. *Гашиш* (gaşiş): 'esk. Hint kenevirinden çıkarılan esrar' (Şıpova: 116).

Tarım Terimleri (2)

бахча (bahça): 'karpuz, kavun tarlası' (Dal I: 56); *богара* (bogara): 'tarım bölgelerde sulamasız alanlardaki ekimler' (YKS: 109).

Soyut Adlar (8)

булга (bulga): karışıklık, kargaşa; karışık, bulanık (TVS: 138); *изьян* (izyan): ‘kusur, defo; esk. zarar, hasar’ (Dal II: 39); *кайф* (kayf): ‘rahat başıboşluk, hiçbirşey yapmama’ (Fasmer II: 221); *талан* (talan): ‘mutluluk, başarı; kader, akıbet’ (Dal IV: 388) ... **Diğer Adlar grubuna** *бакшиси* (bakşış), *бишкеш* (bişkeş), *чамур* (çamur), *караван* (karavan) gibi toplam 32 kelime dâhil edilmiştir. Uzun bir süre boyunca, Türklerin doğal tarım yaşam tarzı, diğer halklarla kültürel etkileşime tesir etmiş, Türkçe hayvan adlarının ve hayvancılık terimlerinin ödünç alınmasına sebep olmuştur (Efe 2017: 381). Rus halkının coğrafi alandaki değişiklikleri ve Türklerle kültürel yaşam etkileşimi Rusçada bitki ve hayvan âleminin isimlerini ödünç almanın önemli nedenlerinden biri hâline gelmiştir. Böylece Rusçada bulunan hayvan ve bitki adları, hayvancılıkla ve tarımla ilgili Türkçe kökenli kelimelerin sayısı azımsanmayacak kadar çoktur.

Grafik 4. Rusçada Türkçe Kökenli Hayvan ve Bitki Adları

Hayvan adları (zoonimler), Rus ad biliminin alt kategorisi olarak XX. yüzyıl ortalarında incelenmeye başlanmış ve bu terim başta yalnızca hayvanın takma adını belirtmek için kullanılmıştır. Zamanla hayvanların isimleri ve takma adları zoonim olarak ele alınmaya başlanmıştır. XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus dilbiliminde hayvan ve bitki isimleri üzerine çalışan O. Trubaçev, A. Şerbak, D. Setarov, G. Karimullina gibi dilbilimcilerin çalışmaları köken bilim dalında değerli ve donanımlı eserlerin ilk örnekleri olmuştur. Rus dilbilimci O. Trubaçev’in “*Slav Dillerdeki Evcil Hayvan Adlarının Kökeni*” («Происхождение названий домашних животных в славянских языках») adlı etimolojik çalışması, bu alanda değerli ve donanımlı eserlerin ilki olarak kabul edilmektedir. Bunun dışında 1961 yılında A. Şerbak’ın “*Türk Dillerinde Evcil ve Yabani Hayvan İsimleri*” (“*Названия домашних и диких животных в тюркских языках*”) çalışmasında ve 1971 yılında D. Setarov’un “*Hayvan Dünyasının Rus Adlarında Türkizimler*” (“*Тюркизмы в русских названиях животного мира*”) adlı tezinde Rus hayvan adların sınıflandırılması ve analizi yapılmıştır.

Hayvan Adları:

анжиган (anjıgan): ‘karaca yavrusu’ (Dal 1955: 17); *аргаши* (argaş): ‘rengârenk, alabalık ve somon karışımı balık türü’ (Dal 1955: 21); *баракчан* (barakçan): ‘iki yaşına giren buzağı’ (Dal I: 47); *бирюк* (birük): ‘kurt, yalnız kurt; mec. uzun suratlı ve ürkütücü kimse’ (Fasmer I: 168); *Бурундук* (burunduk): ‘Sibiryada orman

gelengesi’ (Fasmer I: 248); *дунан* (dunan): ‘üç yaşındaki koç (Moğolca); dana veya üç-dört yaşındaki tay’ (Dal 1955: 501); *кабарга* (kabarga): ‘zayıf, sıksa hayvan’ (Dal II: 70); *маштак* (maştak): ‘Fasmer’a göre Rusçada “maştak” sözcüğünün Kamukça “mastag” (küçük at) sözcüğünden geçmiştir’ (Fasmer II: 586); *сайга, сайгак* (sayga(k)): ‘boynuzlugiller familyasından Orta Asya’da yaygın görülen ve antiloplar arasında garip görünüşlü burnuyla dikkat çeken bir memeli türü’ (Dal IV: 129); *саранча* (sarança): ‘büyük bir çekirge gibi görünen bir böcek, tarımın zararlısıdır’ (Eski Türkçe “sarıçga” sözcüğünden alıntıdır)’ (Dal IV: 138); *севрюга* (sevyuga): ‘Türkçe “sivri” sözcüğünden gelmektedir ve Türkçede Sivriburun karagöz balığı olarak adlandırılır’ (Şıpova: 283); *таракан* (tarakan): ‘hamam böceği’ (Şıpova: 309); *тарпан* (tarpan): Yaban atı (nesli tükenmiş)’ (Şıpova: 311); *емуранка* (yemuranka): ‘küçük kemirgen, Dipus acontion, Arap tavşanı’...

Bitki adları (fitonim) – bitkilerin, ağaçların adlarıyla ilgili isimlerdir. Bitki adlarında Rus Dil Biliminin ‘fitonim’ terimi ilk defa Rus dilbilimci A. Superanskaya tarafından 1973 yılında kullanılmıştır. Fitonim, Yunanca *φυτόν* – ‘bitki’ ve *ὄνομα* – ‘isim’ kelimelerden gelmektedir. Rus dilinde bitki adlarını inceleyenlerin arasında A. Superanskaya, N. Konovalova, T. Bobrova, Yu. Dyaçenko vb. dilbilimcileri vardır. Rus dilinde, bitki isimleri oldukça fazladır. Bitki isimlerin çoğu son iki yüzyılda Rusçaya girmiştir.

Bitki Adları:

айва (ayva): ‘gülgillerden, çiçekleri iri, beyaz veya pembe, yapraklarının altı tüylü, orta yükseklikte bir ağaç (Cydonia vulgaris)’ (TVS: 58); *ардыш* (ardış): ‘İspanyol türü ardıç, Juniperus Marchalliana’ (Dal 1955: 21); *армуд* (armud): ‘Cydonia vulgaris’ (Dal I: 23); *бадран* (badran): ‘Köylülerin kökünü çiğ olarak yediği, maydanoz türü bir bitkidir’ (Dal 1955:37); *бадьян* (badyan): ‘Anason bitkisinin bir türü, Illicum anisatum, bitkidir’ (Dal I: 37); *барбарис* (barbaris): ‘Meyvesi ekşi ve kırmızı renkte dikenli çalı türüdür; Berberis vulgaris’ (Fasmer 1986: 125); *карагач* (karagaç): ‘karaağaç’ (Şıpova: 164); *кендырь* (kendir): ‘kendir’ (Şıpova: 178); *кишмиш* (kişmiş): ‘çekirdeksiz kuru üzüm’ (Şıpova: 191); *куга* (kuga): ‘kamuş, hasır otu, saz’ (Şıpova: 202); *лебеда* (lebeda): ‘labada, kuzukulağı’ (Şıpova: 220); *нут* (nut): nohut (Şıpova: 247); *сандал* (sandal): ‘sandal ağacı’ (Şıpova: 276); *сусак* (susak): ‘Su menekşesi’ (Şıpova: 296); *вишня* (vişnya): vişne (Şıpova: 109); *евшан* (yevşan): ‘yavşan otu’ (TVS: 916) vb.

3. Sonuç

Kelimeleri ödünç alma süreci, halklar arasındaki ticari, sosyal, kültürel, bilimsel temaslardan kaynaklanan doğal ve kaçınılmaz bir süreçtir. Türk ve Rus halklarının kültürel etkileşimi, dil sahasında yoğun izler bırakmıştır. Bununla birlikte, bu süreç değişen yoğunluk derecelerinde gerçekleşir. Rus dilinin söz varlığına giren yabancı kökenli kelimeler arasında Türkçe kökenli kelimeler ilk sıralarda yer almaktadır. Türk-Rus ilişkilerinin mirasını temsil eden türkizmler, Rusça kelimelerle etkileşime girerek yeniden düzenlemeye uğrayıp, Rus dilinin ses yapısına ve dildeki diğer unsurlara uyum sağlamışlardır. Çalışma sürecinde

toplam 801 Türkçe kökenli kelime tespit edilip *İnsan Adları*, *Nesne Adları* ve *Hayvan ve Bitki Adlar* olarak üç temel gruba ayırt edilmiştir. İnsan Adlarının birinci kategorinin kelimeleri sosyal statüye, mesleğe, davranışlara, milliyete, dış belirtilere, içsel niteliklere, askerî rütbeye, cinsiyete göre ayırıp toplam 143 kelimedenden oluştuğu tespit edilmiştir. Bu gruba meslekleri ve statüleri ifade eden 80 kelime, takma adlarını ifade eden 54 kelime, askeri unvanları ifade eden 9 kelime dâhil edilmiştir.

Nesne Adları ikinci grubunda kelimeler Ev ve İş Gereçleri (145), Giyim (95), Gıda (85), Yapı Adları (45), Coğrafi Adlar (41), Kumaş Adları (28), Doğa Olayları (27), Ticari Adlandırmalar (18), Müzik Aletleri (15), Renk Adları (15), Hayvancılık Terimler (14), Doğal Maddeler (11), Topluluk Adlar (12), Mitolojik Varlıklar (11), İdari Terimler (10), Hastalık Adları (10), Takı Adları (9), Ölçü Terimler (6), Taşıtlar (6), Tören ve Kutlama Adları (5), Organ Adları (5), Belge Adları grubunda (4), Uyuşturucu Madde Adları (2), Tarım Terimleri (2) ayrıca Soyut Adlar (8), Diğer Adlar (32) gibi tematik gruplara ayrıştırılmıştır. Nesne Adları grubunda toplam 751 kelime bulunmaktadır. Bu da yüzyıllar boyunca Türk ve Rus halklarının sosyal ilişkilerdeki yakınlığının göstergesidir. Bu durum aynı zamanda, iki ulusun kültürlerinin yakın etkileşimi ve iş ilişkilerinin gelişmesi nedeniyle, kelime alışverişinin önemli ölçüde artmış olduğuna dikkat çekmektedir. Türkçe kökenli Hayvanlar ve Bitkiler Adlar üçüncü grubunda toplam 141 Türkçe kökenli hayvan adı, 88 Türkçe kökenli bitkilerin adı tespit edilmiştir. Yukarıda sıralamış olduğumuz Türkçe alıntı gruplarındaki kelimelerin sayısı ve türleri, Türklerle Rusların sadece savaşmadığını, savaş dışında sosyal etkileşimlerinin de olduğunu göstermektedir. Uzun zaman aynı coğrafyada yaşayan bu iki milletin sosyal yaşamdaki etkileşimlerinden dolayı Türkçeden Rusçaya; ev eşyaları, iş gereçleri, giyim, yiyecek, içecek, kumaş, yapılar, coğrafi vb. alanlardaki kelimelerin geçtiği görülmektedir. İki halk arasındaki tarihi, kültürel, ticari ve sosyal ilişkilerin sonucu olarak Rus dilinde Türkçenin izleri görülebilmektedir. Uzun zaman önce başlayan Türkler ve Ruslar arasındaki bu etkileşimler, günümüzde de aktif olarak devam etmektedir.

4. Kısaltmalar

KTTTS – Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü

TS – Türkçe Sözlük

YKS – Yabancı Kelimeler Sözlüğü

TVS – Türkçe Verintiler Sözlüğü

RHAS – Rus Halk Ağızları Sözlüğü.

5. Kaynakça

AKALIN, Şükrü Halûk vd. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

BASKAKOV, Nikolay (1992). *Ruskiye Familii Tyurkskogo Proishojdeniya*. Bakı: Yazıcı.

BUDAGOV, Ruben (1985). *Problemi Razviyya Yazıka*. Moskova: Procveşeniye.

BURAN, Ahmet (2001). Yabancı Diller Karşısında Türkçe. *Türk Yurdu - Türkçeye Saygı* 21: 79-82.

DAL, Vladimir (1956). *Büyük Rus Dilinin Açıklamalı Sözlüğü*.

- DURMUŞ, Oğuzhan. (2004). Alıntı Kelimeler Bakımından Türkçe Sözlük. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*: 1-21.
- EFE, Kürşat (2017). Tarihi Türk Lehçelerinde Alıntı Hayvan İsimleri. *Route Educational and Social Science Journal*, August, Volume 4 (5).
- FASMER, Max (1986). *Russkiy Etimologicheskiy Slovar*.
- FİLİN, Fedot (1965-1974). *Slovar Russkih Narodnih Govorov*. Moskova.
- HOSKİNG, Geoffrey (2015). *Rusya ve Ruslar. Erken Dönemden 21.yüzyıla*. (Çev. K. Acar). İstanbul: İletişim Yayınları.
- KARAAĞAÇ, Günay (2008). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KARAAĞAÇ, Günay (2008). Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi. Karaağaç, G. *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- KARAAĞAÇ, Günay (1998). Türkçenin Komşularıyla İlişkilerine Genel Bir Bakış. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 28: 359-406.
- KARAAĞAÇ, Günay (2002). *Dil, Tarih, İnsan*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARİMULLİNA, Guzel (2007). *Tyurkskiye Leksicheskiye Elementi v Russkoy Lingvografii XVIII-XX vekov vekov*. Kazan.
- KOÇ, Kenan vd. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınevi.
- OJEGOV, Sergey (1989). *Slovar Russkogo Yazıka*. Moskva: Russkiy Yazık.
- SEMENOVA, Nelli vd. (2009). *Slovar İnostrannih Terminov*. Moskva: Russkiy Yazık Media.
- ŞERBİNİN, Vladimir (1994). *Yeni Rusça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- ŞİPOVA, Yelena (1976). *Slovar Türkizmov Russkogo Yazıka*. Alma-Ata: Nauka.
- UŞAKOV, Dmitry. *Tolkoviy Slovar Russkogo yazıka*. 1935- 1940// <https://ushakovdictionary.ru>
- VALİSHEVSKİY, Kazemir (1993). *İvan Grozny. İstoricheskiy Ocherk*. Moskova: Kvadrat.

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde +Dİr/+DUR Bildirme Eki Kalıplaşmaları

Stereotyping of Indicative Suffix “+Dİr/+DUR” in Kipchak Group Turkish Dialects

Fecri Yavi

Öğr. Gör. Dr., Şırnak Üniversitesi

Türk Dili Bölüm Başkanlığı, Şırnak/Türkiye

e-posta fecri.yavi@gmail.com

orcid 0000-0002-0323-3841

doi 10.54316/dilarastirmalari.1376159

Atıf

Citation

Yavi, Fecri (2024).
Kıpçak Grubu Türk
Lehçelerinde +Dİr/+DUR
Bildirme Eki Kalıplaşmaları.
Dil Araştırmaları, 34: 161-
183.

Başvuru

Submitted

15.10.2023

Revizyon

Revised

25.12.2023

Kabul

Accepted

07.04.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2024

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two

Öz

İsim veya isim soylu sözcüklere gelecek cümlede onlara yüklem görevi veren +Dİr/+DUR bildirme eki, sözlüklerde madde başı olabilecek türden sözcükler türetmez. Eklendiği sözcükler, cümlenin bir parçası olarak geçici bir görev üstlenirler. Fakat bu ekin kalıplaşmasıyla bazı sözcüklerin sözlüklerde madde başı olarak kullanılması da mümkündür.

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde çokça örneği bulunan +Dİr/+DUR bildirme ekinin kalıplaşmasıyla az sayıda isim, sıfat, bağlaç ve ünlem ile çok sayıda zarf ve zamir türetilmiştir. Ekin özellikle ilgili lehçe grubunda soru zamirlerinden belirsizlik zamirleri türettiği örnekler dikkate değer bir husustur. Türetilen bu sözcükler, sözlüklerde madde başı olarak alınmış veya gramer kitaplarında ayrı birer sözcük türü olarak incelenmiştir. Bu yüzden +Dİr/+DUR bildirme ekinin kalıplaşarak bir yapım eki görevi üstlendiğini söylemek mümkün görünmektedir.

Bu çalışmada Kıpçak grubu Türk lehçelerinin söz varlığı ve söz türetme yöntemlerinde bir çekim eki olan +Dİr/+DUR bildirme ekinin üstlendiği görevi göstermek amaçlanmıştır. Bu doğrultuda ilgili lehçe grubunun kaynakları aracılığıyla tespit edilen kalıplaşmış +Dİr/+DUR bildirme eki örnekleri kullanıldıkları cümlelerle beraber incelenmiş ve bu ekin kalıplaşmasıyla ilgili bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Bu çalışmada, ekin çekim vazifesinin zayıfladığını, buna bağlı olarak yapım eki vazifesi üstlenerek ilgili lehçe grubunda zamir ve zarf türetiminde sıkça kullanıldığını ve az sayıda bağlaç, sıfat, isim veya ünlem gibi sözcük türleri oluşturduğunu göstermektedir.

referees and confirmed to be free of plagiarism.

Anahtar Kelimeler: bildirme eki, isim, kalıplaşma, madde başı, Kıpçak grubu

ABSTRACT

The indicative suffix +Dİr/+DUR, affixed to nouns or denominal words and assigned to them as verbs in sentences, derives no words that could be lexical entries in dictionaries. The words to which it has been affixed assume a temporary role as a part of the sentence. However, it is possible for some words to be used as lexical entries in dictionaries by stereotyping this suffix. A few nouns, adjectives, conjunctions and interjections, as well as many adverbs and pronouns, have been derived from stereotyping of the indicative suffix +Dİr/+DUR, for which many examples are available in the Kıpçak group Turkish dialects. The examples by which the suffix derives indefinite pronouns from interrogative pronouns, especially in the related dialect group, stand out. These derived words are either included as lexical entries in dictionaries or studied as separate lexemes in grammar books. Therefore, it seems possible to suggest that the indicative suffix +Dİr/+DUR has taken on the role of a derivational affix by stereotyping.

The aim of this study was to demonstrate how the indicative suffix, +Dİr/+DUR -an inflexional suffix in vocabulary and word derivation methods- take on the task in Kıpçak group Turkish Dialects. Accordingly, the stereotyped examples of the indicative suffix +Dİr/+DUR identified through the sources of the related dialect group were studied together with the sentences they used and some assessments were made concerning the stereotyping of this suffix.

This study shows that the suffix's inflectional function has weakened, and accordingly, it has assumed the role of a derivational suffix and is frequently used in the derivation of pronouns and adverbs in the relevant dialect group, creating a small number of word types such as conjunctions, adjectives, nouns or exclamations.

Keywords: indicative suffix, noun, stereotyping, lexical entries, Kıpçak group

EXTENDED ABSTRACT

Introduction: It is not possible for inflectional suffixes to form permanent word types that can be used as the beginning of dictionary entries according to the Turkish grammar rules. However, Turkish is one of agglutinative languages in which deriving words with affixes is most evident. Therefore, some inflectional suffixes may act as derivational affixes and become stereotyped and form permanent word types depending on some reasons. One of such inflectional suffixes is the indicative suffix + Dİr /+ DUR. This suffix was formed by adding the auxiliary verb *tur-* “to stand” and over time, it took on the task of reporting in the third person, turning nouns or denominal words into predicates in a given sentence. They are not verbs; despite this, they report the occurrence or action in the sentence in the present continuous – and partially simple present–tense. Other functions of this suffix include reinforcing, strengthening, or carrying the meaning of probability.

Methodology: In this study, stereotypes of the indicative suffix +Dİr/+DUR, specific to the Kıpçak group Turkish dialects, were examined depending on a number of reasons. Words formed as a result of stereotypes were examined in terms of form and discussed together with

sample sentences taken from the sources of the relevant dialects. While choosing stereotyped words, attention was paid to ensure that they were at the beginning of the entry in dictionaries or were evaluated as separate word types in grammar books.

Findings: Eliminating the inadequacy of derivational affixes is the most obvious reason for inflectional suffix stereotypes. It was observed that in the Kipchak group, many pronouns were derived by transforming the interrogative pronouns into indefinite pronouns using the indicative suffix +Dir/+Dur, for this reason. While stereotyped pronouns – a few examples of which were identified in Kyrgyz and Crimean-Tatar languages – are abundant in Tatar and Bashkir, we failed to find any examples of such pronouns in other Kipchak dialects. Due to the lack of derivational affixes, one of the most numerous words derived from the indicative suffix +Dir/+Dur in Kipchak group Turkish dialects through stereotyping is adverbs. This suffix, which mostly produces adverbs of time, also derived adverbs of state and a small number of adverbs of quantity. There are also a small number of conjunctions and adjectives derived for the same reason.

There are also some nouns in which the indicative suffix +Dir/+Dur has become stereotyped and derived depending on the change in meaning in the Kipchak group Turkish dialects: Tat. *dır* “gossip”, Kir. Tat. *Odır-budur/odur-budur* “junk, paraphernalia”.

Another reason why the indicative suffix +Dir/+Dur has become a stereotype in the Kipchak group Turkish dialects is that it creates stereotyped phrases. In the relevant dialect group, there are exclamations formed by stereotyping the indicative suffix +Dir/+Dur for this reason. These are mostly stereotyped words expressing an oath (Tat. *allamdır* “I swear”, *ikmektër/ıpiydër/ıpiyëmdër* “I swear”, “I vow on this [loaf of] bread.”, *koyaştır* “I swear, I vow on the sun”), a suspicion/question (Nog. *diya* “really?, isn’t it?”) or approval (Kum. *dür*. “yes”).

In inflectional suffix stereotyping, the stereotyped suffix fuses with the word root by dropping some elements in the sentence and creating a new word. In the present study, we named this as stereotyping by dropout. In all Kipchak group dialects– except for Nogay – we determined the word *bıltır* (<bir yıl+tır<bir yıl+tur<bir yıl torur) “last year, the past.” In that word, we encounter stereotyping by dropouts.

When examining the form-wise stereotyping of the indicative suffix +Dir/+Dur in the Kipchak group Turkish dialects, the first and third person singular possessive suffixes, dative, locative and subjunctive case suffixes, +DAy/+DIy equivalence suffix, plural suffix and question suffix are among the noun inflection suffixes; Among the verb inflection suffixes, -mXş is the learned past tense suffix and -p comes after the gerund suffix and becomes stereotyped. In an example found in Kyrgyz, it becomes stereotyped between two words: *kimdir biröö*. “someone, some people, anyone.” In Tatar and Kumyk, the suffix has a lexical unit by becoming stereotyped on its own, without merging with any other word or suffix: Tat. *dır* (<tur<tur<torır) “gossip”; Kum. *dür* (<dur<tur<turur) “yes”.

Results: This study discussed and examined stereotyping of the indicative suffix +Dir/+Dur in the Kipchak group with example sentences. We demonstrated that the inflectional function of the suffix has weakened, and accordingly, played a role in forming vocabulary in relevant dialect group by acting as a derivational affix instead. The word types formed by the suffix depending on different reasons have been included in dictionary entries, or treated as separate word types by grammar books. It can be asserted that the indicative suffix was frequently used particularly to derive pronouns and adverbs in Kipchak group. In addition, it also created a small number of word types such as conjunctions, adjectives, nouns, and exclamations.

0. Giriş

Eski Türkçeden beri kullanılmakta olan +Dİr/+DUr bildirme eki, isim veya isim soylu sözcüklere gelerek onları cümlede yüklem hâline getirmektedir. Bu yüklem, fiil olmasalar da cümledeki oluş veya hareketi şimdiki zaman, kısmen geniş zaman çekiminde bildirirler. Bu yüzden +Dİr/+DUr bildirme eki, isim veya isim soylu sözcüklere fiil görevi yüklemektedir. Bu ek, tur- “durmak” yardımcı fiilinin ekleşmesiyle oluşmuş ve zamanla üçüncü şahıslardaki bildirme vazifesini üstlenmiştir. Eski Türkçenin Uygur Türkçesi döneminden itibaren üçüncü teklik şahıs bildirme eki olarak kullanılan +Dİr/+DUr eki, Eski Anadolu Türkçesinde daima yuvarlak ünlülü şekliyle kullanılmış, Osmanlı Türkçesinde uyuma bağlı şekilleri oluşmaya başlamıştır. Bugün ek, Türkiye Türkçesinde +dİr, +dUr / +tİr, +tUr şeklinde ünlü ve ünsüz uyumlarına tabi şekilleriyle kullanılmaktadır.

Bu ekin Türkçedeki belirgin işlevleri arasında pekiştirme ve kuvvetlendirme veya ihtimal, olasılık anlamları taşınması yer almaktadır. Zeynep Korkmaz, bildirme ekini, *tur-* yardımcı fiilinin geniş zaman çekiminden çıkıp yüklemi özneye bağlayan, ekleşerek ünlü ve ünsüz uyumlarına giren, cevher fiilinin ihbarının teklik ve çokluk üçüncü şahıs çekimlerine gelerek anlamı kuvvetlendiren ek şeklinde tanımlamaktadır. Korkmaz, ekin işlevlerinden bahsederken bu ekin bazı bildirme ve tasarlama kiplerinin de sonuna gelerek oluş ve kılışa süreklilik, kesinlik, kuvvetli bir ihtimal anlamları kattığını vurgulamaktadır (Korkmaz 1992: 24).

Muharrem Ergin, +Dİr/+DUr ekini isim-fiilin üç şekliyle yapılan hikâye, rivayet ve şart birleşik çekimlerinin yanında onun ek hâlindeki şimdiki zamanın bir ekiyle yapılan fiil çekiminin dördüncü birleşik çekimi olarak değerlendirmiştir. Ergin, bu birleşik çekime “kuvvetlendirme ve ihtimal” adını vermiş ve ekin eskiden yalnız isimlerle kullanıldığının, bugün de tam bir birleşik çekim eki durumuna geçmemiş olduğunun unutulmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Ergin, +Dİr/+DUr ekinin aslında isimlere getirilen bir ek olarak önce sıfat-fiillerin sonunda kullanıldığı ve fiil çekimlerine oradan atladığı görüşündedir. Muharrem Ergin, bu çekime neden “kuvvetlendirme ve ihtimal” adını verdiğini ise şöyle açıklamaktadır:

“Ekin şimdiki zaman, kuvvetlendirme ve ihtimal olarak üç fonksiyonu mevcuttur. Çok defa bu üç fonksiyonu bir birine karışmış bulunur. Asıl fonksiyonu olan şimdiki zaman ifadesi bugün pek belirmemekte, kipleri şimdiki zamana naklederken de bilhassa kuvvetlendirme ve ihtimal ifadesini ortaya koymakta, böylece bu birleşik çekimi zaman çekiminden çok, şekil çekimi haline sokmaktadır. Onun için bu birleşik çekime kuvvetlendirme ve ihtimal adını veriyoruz.” (Ergin 2000: 330; 331).

Haydar Ediskun, bildirme ekinin isim kök veya gövdelerine eklenmediğinde cümlede kesin bir yargı bulunduğunu, eklendiğinde ise çoğu kez kuvvetli bir ihtimal anlamı kattığını ifade ederek “Bu saate dükkânlar kapalıdır.” örneğini vermiştir. Ediskun, ekin isim kök ya da gövdelerine eklenip eklenmemesine göre cümlede çeşitli anlam ayrılıkları görülebileceğini söyleyerek bu ekin aynı

zamanda bazı kalıp sözler oluşturduğunu da vurgulamaktadır (Ediskun 1999: 189).

Yeter Torun, +Dİr/+DUR ekinin daha çok yüklemcil unsurlarla kullanımı sonucu ortaya çıkmasını bu ekin kesinlik, süreklilik, kuvvetlendirme ve ihtimal gibi farklı anlamlar barındırmasının nedeni olarak göstermektedir. Torun, bu ekin yüklemleştirme ve çekimli fiiller üzerine gelmenin dışında oluşturduğu yapıların özne, nesne ve zaman anlamı taşıyan zarf tümleci olarak kullanımlarında da kuvvetlendirme, pekiştirme ve süreklilik işlevi bulunduğunu ifade etmektedir (Torun 2003: 114; 115).

“Türkçede Pekiştirme” kitabında Ahat Üstüner, +Dİr/+DUR ekinin pekiştirme ve kuvvetlendirme işlevini ele almıştır. Üstüner, +Dİr/+DUR ekinin Türkiye Türkçesi yazı dilinde isim cümlelerinin üçüncü şahıslarında çoğunlukla söylenmeyip düşürülmesine karşın sadece anlamın kuvvetle belirtilmek istendiği cümlelerde kullanıldığını, bu yüzden bu ekin daha çok bir kuvvetlendirme ve pekiştirme eki olarak karşımıza çıktığını ifade etmektedir. Ahat Üstüner, bu ekin isim cümlelerinde şimdiki zamanın teklik ve çokluk üçüncü şahıslarında çoğunlukla; diğer şahıslarında her zaman ve çekimli fiillerden sonra da genellikle anlamı kuvvetlendiren bir ek olarak kullanıldığını belirtmiştir (Üstüner 2003: 103).

Berke Vardar, bildirme ekini koşaç olarak isimlendirmiş ve bunun yüklemi özneye bağlayan öge olduğunu, Türkçede ekeylemin üçüncü kişi *-dir* ekinin koşaç (bildirme koşacı) olarak kullanıldığını ve *değil* biçimbiriminin olumsuzluk koşacı olduğunu ifade etmektedir (Vardar 2002: 138).

Tahsin Banguoğlu, bildirme ekine “Cevher Fiili” başlığı altında yer vermiştir. Banguoğlu, 3. kişide Eski Türkçeden beri *ermek* fiiline paralel bir salt fiil olma meylı gösteren *turmak* fiilinin yer aldığını ve +Dİr/+DUR ekinde fiil tabanından ve gövdesinden bir iz kaldığını belirtmektedir (Banguoğlu 1995: 474).

Erkan Salan, Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış eserlerdeki kesinlik ve ihtimal/olasılık anlamı taşıyan *durur* yapısının bazı araştırmacılar tarafından sözcük, bazı araştırmacılar tarafından ek olarak kabul edilmesine açıklık getirmeye dair yaptığı bir çalışmada elde ettiği verilerle *durur* yapısının bu dönemde ekleştiği sonucuna varmıştır. Salan, belirtilen dönemde /-t/ sesiyle biten isimlere {+dUrUr} eki getirildiğinde nadiren şeddeli yazılabildiğinin görüldüğünü, bunun da söz konusu dönemde kök-ek birleşmesinde kullanıldığını ifade etmektedir. Salan’a göre bu durum, yapının ekleştiğine dair bir ipucudur. Salan’ın bu sonuca varmasını sağlayan diğer somut veriler arasında {+dUrUr} ekinin {-Up} zarf-fiil ekiyle birleşip kalıplaşmasıyla {+UpdUrUr} şeklinde yeni bir ekin meydana gelmesi, aynı cümlede veya beyitte {+dUrUr} ve {+dUr} biçimlerinin eş değer kullanılabilmesi yer almaktadır. Ayrıca Erkan Salan, *durur* sözcüğünün herhangi bir ara aşama olmadan {+dUr} ekine dönüşmesi ihtimaline karşı -ur hecesindeki düşmenin *durur* biçiminin {+dUrUr} şeklinde ek hâline gelmesinden sonra ortaya çıkmış olmasının daha makul bir seçenek olduğu görüşündedir (Salan 2022: 385; 386).

+Dİr/+DUR bildirme ekinin Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki güncel durumuna bakıldığında Kazak Türkçesinde ismin 3. teklik ve çokluk şahıs bildirme çekimlerinde +Dİr/+DUR ekinin çoğunlukla kullanılmadığı görülmektedir: *Qazaq* “Kazak’tır/Kazak’lardır”. Oysa diğer şahıslarda bildirme çekimleri yapılırken şahıs ekleri kullanılmaktadır (Biray vd. 2018: 86). 3. şahıslarda +Dİr/+DUR bildirme ekinin pek kullanılmamasına Tatar, Kırgız ve Başkurt Türkçelerinde de rastlamaktayız (bk. Buran ve Alkaya 2019: 56; 194; 262). Karakalpak Türkçesinde ise ismin 3. şahıslarda geniş zaman bildirme çekimi çoğunlukla eksiz olmakla birlikte nadiren +tur eki kullanılmaktadır (Uygur 2018: 148).

+Dİr/+DUR eki 3. Şahıslarda ismin geniş zaman bildirme çekimi için daha çok Karaçay-Malkar Türkçesinde kullanılmaktadır. Bu ek, ilgili lehçede -Dİ şeklindedir: *çaşdı* “gençtir”, *çaşdıla* “gençtirler” (Tavkul 2007: 905). Ekin bu şekliyle ismin bildirme çekiminde kullanıldığı bir diğer lehçe Nogay Türkçesidir: *ärüvdi* “güzeldir”, *karttı* “yaşlıdır”, *yalgızdı* “yalnızdır” (Ergöneç Akbaba 2007: 636). Kumuk Türkçesinde ise ismin 3. şahıs bildirme çekiminde +Dİr/+DUR eki kullanılmakla birlikte bu ek çoğu zaman düşer: *yaxşı(dır)* “iyidir”, *Qumuq(dur)* “Kumuk’tur” (Pekacar 2007: 993).

+Dİr/+DUR ekinin 3. şahıslarda ismin geniş zaman bildirme çekimi için kullanıldığı lehçelerden bir diğeri Kırım-Tatar Türkçesidir. İlgili lehçede bu çekim eksiz de yapılabilmektedir: *o bilgir-dir* “o âlimdir”, *olar misafirperver adamlardır* “onlar misafirperver insanlardır”, *qıyn degil* “zor değil” (Yüksel 2007: 847).

+Dİr/+DUR eki, bir yapım eki gibi sözcük türetmez. Bu yüzden eklendiği sözcükler, sözlüklerde madde başı olarak alınamazlar. Bu sözcükler, cümlenin bir parçası hâlinedir ve geçici bir görev üstlenirler. Fakat bu ekin kalıplaşmasıyla bazı sözcüklerin sözlüklerde madde başı olarak kullanıldığını görmekteyiz. Türkiye Türkçesinde pek örneği olmayan bu türden kalıplaşmalara modern Kıpçak lehçelerinde çok sık rastlanmaktadır. +Dİr/+DUR eki, bu lehçelerde kalıplaşarak âdeta bir yapım eki gibi çeşitli sözcük türleri oluşturmuş ve bu sözcük türleri, sözlüklerde madde başı hâline gelmiştir.

“Çekim eki kalıplaşmaları, isim veya fiil çekim eklerinin çeşitli nedenlere ve dilin kendi ihtiyaçlarına bağlı olarak var olan görevlerinin dışında pekiştirme veya türetme gibi farklı işlevlerde eklendiği kelimeyle kaynaşarak kalıcı sözcük türleri oluşturmalarıdır.” (Yavi 2023: 17; 18). Dilin kendi iç dinamiğine göre oluştuğundan ve yapım eklerindeki kadar sistematik ve kurallı bir türetmeden söz edilemediğinden kalıplaşmalarda genellemeler yapmak ve bir lehçede oluşan kalıplaşmaları dilin tamamı için düşünmek mümkün değildir.

Kalıplaşmalar, Türk diliyle ilgili çalışmalar yapan araştırmacılar tarafından farklı özellikleriyle tanımlanmış ve farklı şekillerde isimlendirilmiştir. Ek kalıplaşmalarını özel olarak ele aldığı çalışmasında Zeynep Korkmaz, kalıplaşmaların kendi kendine oluştuğunu dışarıdan el atmayla yapılamayacağını ifade ederken bu kalıplaşmaların Türk dilinin kelime hazinesini zenginleştiren

üçüncü bir yol, dilin kendi kendine türetme yolu, olarak kabul edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Korkmaz 2018: 2).

Saadet Çağatay, +KA / +GA / +A yönelme hâli ekinin vasıta hâli eki olan +n'nin verdiği "ne zaman" anlamının çeşitli Türk lehçelerinde sağlandığı ve *haftaya, öbür aya, öyleye, seneye* şeklindeki zaman zarflarının bu hâl ekinin taşlaşmasıyla oluştuğu görüşündedir. Bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere Çağatay, kalıplaşma için "taşlaşma" terimini kullanmıştır (Çağatay 1943: 94-97).

Muharrem Ergin çekim ekleri konusunda kalıplaşma için "klişeleşme" terimini kullanmayı tercih etmiş ve bunu da bir çekim ekinin kimi zaman çekim ekliğini unutarak yapım eki hâline geçmesi şeklinde tanımlamıştır (Ergin 2000: 126).

İsa Sarı, doktora tezinde "bিরer çekim unsuru olan ve normalde türetime katılmayan çekim eklerinin donuklaşarak sözlüksel unsurlar ortaya çıkarması" olarak tanımladığı kalıplaşmaları "Biçimbilgisel Sözlükselleşme" başlığında almayı tercih etmiştir. Böylelikle Sarı, çalışmasında kalıplaşmaları sözlükselleşmenin bir yöntemi olarak biçimbilimsel sözlükselleşme şeklinde isimlendirmiştir (Sarı 2015: 118).

Esra Gül Keskin, Karaçay-Malkar Türkçesinde kalıplaşma örneklerini incelediği çalışmasında kalıplaşmaların Türkçede kullanılan sözcük türetme yollarından biri olduğunu ve bu yolla bir sözlük unsuru hâline gelen yapıların günümüz Türk lehçelerindeki örneklerinin bir hayli fazla olduğunu ifade etmektedir. Keskin, aynı zamanda bu yapıların belirlenerek Çağdaş Türk lehçelerindeki sözlüklerinin oluşturulmasının Türkçe söz varlığı çalışmalarına katkı sağlayacağı düşüncesindedir (Keskin 2021: 148). Esra Gül Keskin'in bu çalışmasında sözlükselleşmiş yapıları kalıplaşmaların bir çeşidi olarak ele aldığı görülmektedir. Çekim eki kalıplaşmalarını sözlükselleşme şeklinde isimlendiren başka araştırmacılar da bulunmaktadır (bk. Aydemir 2015; Özbek 2019; Üzüm 2023).

Esra Gül Keskin, başka bir çalışmasında ise sözcükleşmeyi "sözcüğün ses, yapı veya anlam bakımından aşınıp işlev değiştirmesiyle zamanla gramer unsuru olarak bir işlev kazanması ve gramatikal bakımdan daha düşük işlev gösteren unsurların daha yoğun gramatikal işleve sahip unsurlar hâline gelmesi" (Keskin 2019: 771) şeklinde tanımladığı gramerleşmenin tersi olarak görmektedir. Ona göre sözcükleşme, gramatik unsurların sözcük hâline gelmesini ifade eder (Keskin 2019: 773). Bu çalışmasında Esra Gül Keskin'in Kırgız Türkçesinde kalıplaşmış emiş~imiş yapısı için "sözcükleşme" terimini kullandığı görülmektedir.

Sinan Güzel, bir çalışmasında kalıplaşma için "donuklaşma" terimini kullandığını vurgulamaktadır. Ona göre bir kök ya da gövde üzerinde bir biçim biriminin kendisinin ilk görevini zayıflatacak ve özel bir anlam oluşturacak şekilde kaynaşması sonucu yeni sözlük birimleri ortaya çıkar ve bu süreçte biçim birimde görülen donuklaşma ve sözün anlam kayması neticesinde cümle içindeki değişik kullanımı şekil ve anlam bilgisinin kaynaşması sonucu oluşur (Güzel 2013: 86).

Çekim eki kalıplaşmalarının nedenleri üzerine araştırmacılar tarafından çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Nevzat Özkan, isim çekim eklerinden olan hâl eklerindeki kalıplaşmaların başka dillerin etkisiyle olabileceği görüşünü savunmaktadır. Özkan'a göre hâl eklerindeki kalıplaşmalar, muhtemelen Moğolcanın etkisiyle zamirlerde hâl eklerinin üst üste gelmesi ve Türkçe-Moğolca hâl eklerinin yan yana kullanılması nedeniyle oluşmuş ve +CA eşitlik hâli ekinin bir yapım eki gibi kullanılması eğilimiyle ve "başka, özge" gibi birkaç kelimedede +GA yönelme hâli ekinin kalıplaşmasıyla devam etmiştir (Özkan 2001: 165). Hülya Aslan Erol ise kalıplaşmaların yabancı dillerin etkisinden ziyade Türkçenin kendi ihtiyaçları doğrultusunda, kendi eksiklerini kapatmak amacıyla gerçekteğini dile getirmektedir (Arslan-Erol 2008: 356).

Zeynep Korkmaz, ek kalıplaşmalarını Türkçenin eksiltimli (eliptic) kullanımlara eğilimli olması, Türkçede bazı kelimeleri oluşturmak için özel yapım eklerinin bulunmaması, zamanla işlekliliğini yitirmiş eklerin birer arkaik unsur olarak kalmaları, eklerin yanlarına getirildikleri sözlerin nitelikleriyle ilgili değişimler gibi farklı nedenlere dayandırmaktadır (Korkmaz 2017: 205).

Bu çalışmada Kıpçak grubu Türk lehçelerinde +Dİr/+DUR bildirme eki kalıplaşmalarının oluşumları, birtakım nedenlere bağlı olarak ele alınmıştır. Bu nedenlerden en belirgin olanı yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla yapılan kalıplaşmalardır. Türkçede zamir, edat, bağlaç gibi bazı sözcük türlerinin oluşturulması için özel yapım eklerinin olmaması, diğer sözcük türlerini oluşturan eklerin ise bazı durumlarda yetersiz kalması, Türkçe gibi kelime türetiminin büyük bir kısmını eklerle sağlayan bir dilde büyük bir boşluk yaratmıştır. Bu boşluk çekim eki kalıplaşmalarıyla tamamlanmaya çalışılmıştır. Türkçede çokça örneği olan bu türden kalıplaşmalarda çekim ekleri, kendi çekim vazifelerini kısmen veya büyük oranda yitirip yapım eki görevi üstlenerek sözlük birimi olabilecek sözcükler meydana getirirler. Fakat ek özelinde değil de sözcük özelinde oluştuğu için bu türden türetmeler, o çekim ekinin genel bir özelliği olarak değerlendirilemez. Zira bu, sıra dışı ve özel bir türetmedir. Çalışmada belirlenen bir diğer kalıplaşma nedeni ise anlam değerimidir. Bu nedene bağlı olarak oluşmuş sözcüklerde +Dİr/+DUR bildirme eki, eklendiği sözcükte veya kendi yapısında anlam değerimine yol aarak kalıplaşmıştır.

Çekim eki kalıplaşmaları birtakım eksiltimli yapıların sonucunda oluşurlar. Özellikle sıfat tamlamalarındaki isim unsurunun düşmesiyle isimleşen sıfatlarda karşımıza çıkan bu türden örneklerde çekim eki, sözcükle kaynaşarak yeni bir sözlük birimi oluşturur. Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de +Dİr/+DUR bildirme ekinin kalıplaşma nedeni olarak değerlendirilen eksiltimli yapılar, çalışmada öge düşmesi sonucu türetme olarak isimlendirilmiştir.

Zengin bir sözlü kültüre ve köklü bir yazılı edebiyata sahip olan Türkçenin söz varlığında kalıp sözler ve mecazlı yapılar önemli bir yer tutmaktadır. Kalıp sözler; dua ve beddua kalıpları, selamlaşma ve hal hatır sorma kalıpları, yeminler ile dilek, takdir, onay, sevinç, üzüntü veya hayıflanma bildiren ifadelerden oluşmaktadır. Türkçede kalıp sözler oluşturmak için de çekim eki kalıplaşmalarından sıkça faydalanıldığı görülmektedir. Bu türden örneklerde

çekim eki, eklendiği sözcükle kaynaşarak bir sözlük birimi oluşturmaktadır. Çalışmada belirlenen bu kalıplaşma nedenleri, aşağıda +Dİr/+DUR bildirme eki özelinde Kıpçak grubu Türk lehçelerinde ele alınmış ve değerlendirilen bu kalıplaşmalar lehçe başlıkları altında örnekleriyle beraber verilmiştir.

1. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde Kalıplaşmış +Dİr/+DUR Bildirme Eki Örnekleri

+DXr bildirme ekinin Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki şekil açısından kalıplaşmalarına bakıldığında ekin isim çekim eklerinden birinci ve üçüncü teklik şahıs iyelik eki, yönelme, bulunma ve ayrılma hâl ekleri, +DAY/+Dİy eşitlik hâli eki, çokluk eki ve soru ekinden; fiil çekim eklerinden ise -mXş öğrenilen geçmiş zaman eki ve -p zarf-fiil ekinden sonra gelerek kalıplaştığı görülmektedir. Kırgız Türkçesinde tespit edilen bir örnekte ise iki sözcük arasında kalarak kalıplaşmıştır: *kimdir biröö* “birileri, bazı kimseler, herhangi biri”. Nogay Türkçesinde tespit edilen bir örnekte ise kendisinden önce herhangi bir sözcük veya ek almazken kendisinden sonra “ya” bağlacını almıştır: *diya* (<dir ya<dur ya<durur ya<turur ya) (ünlem) “değil mi, öyle mi”. Ekin buna benzer bir kullanımına Tatar ve Kumuk Türkçelerinde de rastlanmaktadır. Ek, bu iki lehçede hiçbir sözcük veya ekle birleşmeden tek başına kalıplaşarak bir sözlük birimi hâline gelmiştir: Tat. *dir*¹ (<tr<tr< torır) “asılsız ve delilsiz haber; dedikodu”; Kum. *dür* (<dur<dur< turur) “evet”. Kırım-Tatar Türkçesinde bir örnekte -DXr eki, kendisinden önceki sözcükte ses düşmesine neden olmuştur: *nasıldır*>*nasdır* “Bir şekilde, her nasılsa, nasıl olduysa”.

Kıpçak grubunda +Dİr/+DUR bildirme eki kalıplaşmalarının nedenlerine bakıldığında yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla çok sayıda zamir türetildiği görülmektedir. Kırgız ve Kırım-Tatar Türkçelerinde birkaç örneği bulunan kalıplaşmayla türetilmiş zamir örneklerine Tatar ve Başkurt Türkçelerinde çokça rastlanmaktayken ilgili lehçe grubundaki diğer lehçelerde ise bu türden zamir örneklerine rastlanmamıştır. Bu ekin kalıplaşmasıyla soru zamirleri, belirsizlik zamirlerine dönüşmüştür: **Tat.** *kayadır* (kaya: nereye?) “bir yerlere, herhangi bir yere”, *kayçandır* (kayçan: ne zaman?) “bir zamanlar, bir ara, herhangi bir zaman”, *kaydadır* (kayda: nerede?) “bir yerlerde, her neresi ise bir yer”, *kaydandır* (kaydan: nereden?) “bir yerlerden, herhangi bir yerden” *kaysıdır* (kaysı: bazısı, kimisi) “biri, herhangi biri; herhangi bir yer, bir yer”, *këmdër* (këm: kim?) “biri, birisi”, *küpmëdër* (küpmë: 1. ne kadar? 2. uzun vakit mi?) “sayının veya boyutun belirsizliğini bildirir”, *nersedër/nersegedër* (nerse: ne?) “herhangi bir şey”, *nersedendër* (nerse (ne?)+den) “her nedense, niyeysel”, *niçedër* (niçe: nice) “ne zamandır; epey zamandır; her ne kadar, birkaç”, *niçëktër* (niçëk: nasıl?) “nasıldır, ne şekildedir; her nedense, niyeysel; her nasılsa, bir şekilde; biraz, bir

¹ Tatar Têlênêñ Añlatmalı Süzlëğ’nde +dır eki madde başı olarak alınıp ihtimal anlamı kattığı belirtilmiş, daha sonra bunun sözlükselleşmiş *dir* şekli aynı başlıkta, alt başlık olarak, verilmiştir. Dolayısıyla sözlükte *dir* sözcüğü, +dır ekinin kalıplaşması olarak gösterilmiştir (TTAS II, s. 218). İlgili lehçenin etimolojik sözlüklerinde ise bu sözcüğe yer verilmemiş olmakla beraber bu sözcüğün +dır ekinin eklenmiş olduğu bir yapının zaman içinde düşmesiyle tek başına kullanılıp kalıplaşması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

miktar”, *nidendër* (niden: neden?) “her nedense, niyeysen”, *nidër* (ni: ne) “bir şey, her neyse, herhangi bir şey”, *nigedër* (nige: neden?) “belirsiz bir şekilde, her nedense”, *nindiydër* (nindiy: ne?) “her nasılsa, bir şekilde, nedense”, *ni öçëndër* (ni öçen: niçin?) “belirsiz bir şekilde, her nedense”, *nişleptër* (nişlep: niçin?) “belirsiz bir şekilde, her nedense; neden, nedendir”; **Başk.** *këmdër* (këm: kim?) “biri, birisi”, *küpmëlër* (küpmë: kaç, ne kadar?) “birçok, pek çok; biraz, herhangi bir”, *qayzalur* (qayza: nerede?) “ne zamandır, ne vakittir, nicedir; belirsizliği bildirir; bir yerde, herhangi bir yerde”, *qayzandır* (qayzan: nereden?) “bir yerlerden, bilinmeyen bir yerden”, *nixellëlër* (nixellë: nasıl?) “her nasılsa, nasıl olduysa, bir şekilde”, *nimelër* (nime: ne) “bir şey, herhangi bir şey”, *nindeyžër* (nindey: nasıl, hangi?) “herhangi, bazı, kimi; herhangi bir”, *niñelër* (niñe: niye?) “niçin, neden, ne sebepten; nedense; bir o kadar, o kadar ki”, *nisensëlër* (nisensë: kaçınıcı?) “kaçınıcı, bilmem kaçınıcı, her kaçınıcıysa”, *nisëktër* (nisëk: nasıl?) “her nasılsa, her ne şekildeyse, nasıl olduysa; nasıl, ne şekilde, ne gibi?”, *nişleptër* (nişlep: ne sebeple?) “nedendir ki, niçin, nasıl, nedense”, *nižendër* (nižen: neden) “nedense, herhangi bir sebepten”, *nižër* (ni: ne) “bir şey, herhangi bir şey”; **Kırg.** *kaydadır* (kayda: 1. nerede? 2. nereye?) “bir yerlerde, belirsiz bir yerlerde; belirsiz bir yöne”, *kimdir biröö* (kim: kim? biröö: biri) “birileri, bazı kimseler; bazı, birtakım, kimi”; **Kır. Tat.** *kaydadır* (kayda: 1. nerede? 2. nereye?) “bir yerlerde, belirsiz bir yerlerde; belirsiz bir yöne”, *kimdir biröö* (kim: kim? biröö: biri) “birileri, bazı kimseler; bazı, birtakım, kimi”, *nedir* (ne: ne?) “bir şey, herhangi bir şey”, *nelerdir* (neler: neler?) “bir şeyler”. Yapım eki yetersizliğine bağlı olarak +Dİr/+DUR bildirme ekinin Kıpçak grubu Türk lehçelerinde kalıplaşarak türettiği sözcüklerden sayıca en fazla olanlarından bir diğeri ise zarflardır. Çoğunlukla zaman zarfı türeten bu ek, durum ve az sayıda miktar zarfı da türetmiştir.

Yapım eki yetersizliğine bağlı olarak Kıpçak grubunda türetilmiş az sayıda bağlaç (**Tat.** *imëştër* “güya, sözde; sanki, dersin ki”; **Başk.** *imëştër* “acaba; meğer, oysa; güya”) ve sıfat (**Kırg.** *kandaydır* “birtakım, bazı, kimi”; *kaydadır* “belirsiz, belli olmayan”; **Başk.** *biltir* “geçen, geçmiş”) da bulunmaktadır.

+Dİr/+DUR bildirme ekinin Kıpçak grubu Türk lehçelerinde anlam değişimine bağlı olarak kalıplaşıp türettiği bazı isimler de bulunmaktadır: **Tat.** *dir* “asılsız ve delilsiz haber; dedikodu”, **Kır. Tat.** *odır-budur/odur-budur* “her türlü şey, ıvır-zıvir; öteberi”.

+Dİr/+DUR bildirme ekinin Kıpçak grubu Türk lehçelerinde kalıplaşma nedenlerinden bir diğeri ise kalıp sözler oluşturmasıdır. İlgili lehçe grubunda +Dİr/+DUR bildirme ekinin bu nedene bağlı olarak kalıplaşmasıyla oluşturulmuş ünlemler bulunmaktadır. Bu ünlemler çoğunlukla yemin ifade eden kalıp sözler (**Tat.** *allamdır* “vallahı, billahi”, *ikmektër/ipydyër/ipyëmdër* “vallahı, “ekmek üzerine ant olsun.”, *koyaştır* “yemin ederim, güneşe ant olsun”; **Başk.** *qoyaştır* “güneşe yemin ederim, ant olsun”) olmakla birlikte şüphe, tereddüt, soru (**Nog.** *diya* “değil mi, öyle mi”) veya onay (**Kum.** *dür* “evet”) bildiren kalıp ifadeler şeklindedir.

Dilde en az çabayla en doğru şekilde iletişimi gerçekleştirme yöntemine çekim eki kalıplaşmalarında da rastlamaktayız. Bu yöntem, çekim eklerinin kalıplaşma

nedenlerindedir. Kalıplaşmış ek, cümlede bazı öğelerin düşmesi sonucu kelime köküyle kaynaşır ve yeni bir sözcük türetir. Yukarıda Zeynep Korkmaz'ın Türkçenin eksiltimli yapılara meyilli olması şeklinde ifade ettiği bu durum çalışmamızda bir kalıplaşma nedeni olarak öge düşmesi sonucu kalıplaşma şeklinde isimlendirildi. Nogay Türkçesi hariç Kıpçak grubundaki lehçelerin tamamında tespit edilen *bıltır* (<bir yıl+tır<bir yıl+tur<bir yıl torur) “geçen yıl; geçen, geçmiş” sözcüğünde öge düşmesi sonucu kalıplaşmaya rastlamaktayız.

+Dİr/+DUR bildirme ekinin Kıpçak grubu Türk lehçelerinde kalıplaşma nedenleri; yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla türetme, anlam değişimi yoluyla türetme, öge düşmesi sonucu türetme ve kalıp sözler oluşturmak amacıyla türetme şeklindedir. İlgili lehçe grubunda tespit edilen kalıplaşmış +Dİr/+DUR bildirme eki örnekleri, kullanıldıkları cümlelerle birlikte aşağıdaki gibidir.

1.1. Tatar Türkçesinde Bildirme Eki Kalıplaşmaları

allamdır (alla (Allah)+m) (ünlem)

Bir şeyin doğruluğuna, dürüstlüğüne inandırmak için söylenen söz; vallahi, billahi (TTAS I, 138).

bıltır (bër yıl+tır<bër yıl+tur<bër yıl torır) (zarf)

Geçen yıl. *Bıltır* köz, *Çallıga barganda sinëñ cırıñı işettëm min, Edile*. “Geçen yıl güzün, Çallı’ya giderken senin türkünü duydum ben, Edile.” (K-TTS, 60).

dır (<tır<tur< torır) (isim)

Asılsız ve delilsiz haber; dedikodu. *Dırnı çeçkenge -kırık yıl, elë de bulsa tişëlëp çıkkam yuk*. “Dedikoduyu yayınca, kırık yıl bile geçse, delinip çıktığı olmaz.” (TTAS II, 216).

ixlastır (Ar. iklas: samimiyet) (zarf)

Gerçekten. *İxlastır mine, tël töbëñnë töşëñëp citmedëm*. “Gerçekten de dilinin altındakini düşünmedim.” (TTAS II, 656).

ikmektër/ıpiydër/ıpiyëmdër (ikmek/ıpiy: ekmek) (ünlem)

Vallahi, “ekmek üzerine ant olsun.” (K-TTS). “*Üzëm eşlep aldım!*” *digeç, işanmıylar nişleptër. Karganıp eyttivëm tügël: Üzim aldım ikmektër...* “Kendim çalışıp aldım!” deyince inanmıyorlar neden. Beddua ettiğim yok: kendim aldım vallahi...” *Yëğëtler, ottım mëne, ipiydër, ottım!* “Beyler, kazandım işte, vallahi, kazandım!” (TTAS II, 487).

imëştër (imëş: sanki) (bağlaç)

a) Güya, sözde. *Töşëmdë, imëştër, dirëktornı eşşënnen azat ittëler*. “Düşümde, güya, müdürü işinden attılar.”

b) Sanki, dersin ki. *İmëştër, ul [Musa Celil] geroy da batır da tügël. İmëştër, ul faşistlarga xizmet itken, ilën satkan...* “Sanki o [Musa Celil], kahraman da bahadır da değil. Sanki o, faşistlere hizmet etmiş, vatanını satmış...” (TTAS II, 523).

kayadır (kaya: nereye?) (zamir)

Bir yerlere, herhangi bir yere. *Ul, iñ ėlek, Zeynepnė çitke çakırıp alıp, kolagina nerseděr eytėp, kayadır yögerttė.* “O, önce Zeynep’i kenara çağırıldı, kulağına bir şeyler söyleyip onu bir yerlere çabucak gönderdi.” (TG II, 310).

kayçandır (kayçan: ne zaman?) (zamir)

Bir zamanlar, bir ara, herhangi bir zaman (K-TTS, 280). *Bu kayçandır şuşı medresede ukıp kitken, annan soñ Bozavlık yagında möderris bulıp torgan.* “Bu, bir ara bu medresede okumuş, daha sonra Bozavlık taraflarında müderris olmuş.” (TTAS III, 64).

kaydadır (kayda: nerede?) (zamir)

Bir yerlerde, her neresi ise bir yer (K-TTS, 280). *Aniñ oçı kaydadır, yem-yeşil bulıp ceyėlep yatkan bolınnar buylap kitėp, küzden yoğala.* “Onun ucu bir yerde, yayılan yemyeşil çayırları geçerken gözden kayboluyor.” (TTAS III, 53).

kaydandır (kaydan: nereden?) (zamir)

Bir yerlerden, herhangi bir yerden. *Kommunist bulgaç, ikmek bireler iken, digen xebernė kaydandır işetėp, kommunist bulgan idė.* “Komünist olunca maaş veriyorlarmış, şeklindeki söylentiği bir yerlerden duyunca komünist olmuştu.” (TTAS III, 53).

kaysıdır (kaysı: bazısı, kimisi) (zamir)

a) Biri, herhangi biri. *Soñgarak, kaysıdır bėr ukıtuvçınıñ kiñeşė buyınça, yokı aldınan bėrer fizik eş işlep kėrėrge gadetlendė.* “Daha sonra, bazı öğretmenlerin tavsiyesi üzerine, yatmadan önce bazı fiziksel çalışmalar yapıp yatağı girmeyi adet edindi.”

b) Herhangi bir yer, bir yer. *...davıl kaysıdır öynėñmė, sarayınıñmı tübesėn kubarıp taşladı.* “...fırtına herhangi bir evin mi, sarayın mı (bilinmez) çatısını uçurdu.” (TTAS III, 60).

kėmdėr (kėm: kim?) (zamir)

Biri, birisi. *Yurgan astıda yokıga kitmiy yatam min haman / Şık da şık! Kėmdėr terezege çiyerte bėr zaman.* “Yorgan altında uykuya dalmadan yatarım ben hep / Tık tık! Birisi pencereyi çalar bir zaman.” (K-TTS, 197).

koyaştır (koyaş: güneş) (ünlem)

Yemin ederim, güneşe ant olsun. *[Nurgayan:] Xalide bu sindėr? [Xalide:] Artında da küzėñ bardır sinėñ, koyaştır.* “[Nurgayan:] Halide bu sen misin? [Halide:] Arkanda da gözün vardır senin, yemin ederim.” (TTAS III, 412).

küpmėdėr (küpmė: 1. ne kadar? 2. uzun vakit mi?)

1. (zamir) Sayının veya boyutun belirsizliğini bildirir. *Küpmėdėr akça birėrge uylylyar bugay.* “Biraz para vermeyi düşünüyorlar hemen.”

2. (zarf) Birçok, pek çok, zamanın belirsizliğini bildirir (TTAS III, 605). *Küpmėdėr vakıttan soñ bu tavış yakında gına nek kolagınıñ töbėnde, bik açık bulıp işetėldė.* “Bir süreden sonra bu ses epeyce yakında, tam kulağının dibinde pek açık işitildi.” (K-TTS, 242).

nersedër/nersegedër (nerse: ne?) (zamid)

Herhangi bir şey, nedense, niyeysel. *Nersegedër kinet tamagım kibêp kittê...* “Nedense aniden boğazım şişti...” (TTAS IV, 328).

nersedendër (nerse (ne?)+den) (zamid)

Her nedense, niyeysel. *Nersedendër şunda min kurıktım.* “Niyeysel ben orada korktum.” (TTAS IV, 328).

niçedër (niçe: nice) (zamid)

a) Ne zamandır?

b) Epey zamandır (K-TTS, 359).

c) Her ne kadar, birkaç. *Tagın niçedër kön üttê.* “Tekrar birkaç gün geçti.” (TTAS IV, 354).

niçektër (niçek: nasıl?) (zamid)

a) Nasıldır, ne şekildedir. *Ëşlenüvê niçektër, min bêlmiym.* “Çalışması nasıldır, ben bilmiyorum.”

b) Her nedense, niyeysel. *Karçık şularınıñ barısın da niçektër balalarça kızıkınıp tñlap yata.* “İhtiyar kadın tüm bunları niyeysel çocuksu bir ilgiyle dinliyor.”

c) Her nasılsa, bir şekilde. *Niçektër bik edeplê têlde, bik kitapça itêp, cinayetçê turında nidër sorry.* “Bir şekilde çok kibar bir dille, güzelce suçlu hakkında bir şeyler soruyor.”

d) Biraz, bir miktar. *Niçektër kurkınıp ta, ernêp te çakıra töslê idê ul.* “Biraz korkmuş, canı yanmış da çağırılmış gibiydi o.” (TTAS IV, 355-356).

nidendër (niden: neden?) (zamid)

Her nedense, niyeysel. *Akçanı algaç, ebi kitken nidendër Etnege.* “Parayı alınca nine gitmiş nedense Etne’ye.” (TTAS IV, 348).

nidër (ni: ne) (zamid)

Bir şey, her neyse, herhangi bir şey. *Barlap çıgam bötên barlıgımnı / Herçak nidër toyıla az şıman.* “Yoklayıp dururum bütün zenginliğimi / Hep bir şey hissedilir az gibi.” (K-TTS, 359).

nigedër (nige: neden?) (zamid)

Belirsiz bir şekilde, her nedense. *Ey, nigedër / Tön könêllê, tön rexet / Yaxşırıp kite şikêllê / Tönle xel.* “Ah, nedense / Gece keyifli, gece rahat / Güzelleşip gider gibi / Geceleyin hâl.” (K-TTS, 359).

niktër (nik: niçin?) (zarf)

“Belirsiz bir sebeple, her nedense” anlamında bir zarf. *Ye yultılar, ye ukıylar dogaların / Alar niktër yaratmıylar söylerge.* “Ya ağlarlar ya okurlar dualarını / Onlar nedense sevmezler konuşmayı.” (K-TTS, 359).

nindiydër (nindiy: ne?) (zamid)

Her nasılsa, bir şekilde (K-TTS, 360), nedense. *Gerey efendë anda sëznë nindiydër bër këşë sorıy.* “Gerey Efendi orada sizi nedense bir kişi soruyor.” (TTAS IV, 351).

ni öçëndër (ni öçen: niçin?) (zamid)

Belirsiz bir şekilde, her nedense. *Ul kızga minëm ni öçëndër açuvım kile.* “O kıza her nedense acıyasım geliyor.” (TTAS IV, 351).

nişleptër (nişlep: niçin?) (zamid)

Belirsiz bir şekilde, her nedense; neden, nedendir. *Ferhad abıy, nişleptër gël çitte torasın?* “Ferhad ağabey, neden hep kenarda duruyorsun?” (TTAS IV, 356).

1.2. Başkurt Türkçesinde Bildirme Eki Kalıplaşmaları

bıtır (bër yıl+tır<bër yıl+tur<bër yıl torır)

1. (zarf) Geçen yıl, geçen sene. –*Min şulay bıtır... -tip [Yentimër] üzënëñ użğan yılı “şepłektierën” höylep başlanı.* “Ben böylece geçen yıl... diye [Yentimır] kendisinin geçen yılki “maharetliliklerini” anlatmaya başladı.” (BTH I, 188).

2. (sıfat) Geçen, geçmiş. *Enkeyëmdëñ öyönde / Ultırğanqayzarıñ ultırğıs. / Ultırğısqayın qızğanıp / Hatıp ta yëberzë bıtır kış.* “Anacığımın evinde / Oturduğum bir sandalye. / Sandalyesini kıskanıp / Satıp gönderdi beni geçen kış.” (BTS, 84).

imëştër (imëş: sanki) (bağlaç)

a) Acaba (BTS, 250).

b) Meğer, oysa; güya. *[Aqmaldıñ] ebey-hebeyzen işetken bër xeber işëne töştö: imëştër, başqort ilë buylap Xızır İlyas yöröp yata...* “[Akmal’ın] aklına yaşlı kadınlardan duyduğu bir haber düştü: meğer Başkurt ülkesinde Hızır İlyas varmış...” (BTAH III, 719).

këmdër (këm: kim?) (zamid)

Biri, birisi; *këmdër kildë*: biri geldi; *këmdër yırlay*: birisi şarkı söylüyor; *këmdër etyken*: biri söylemiş (BTAH IV, 411). *Kis buldı mı, tawış başıldı mı / Min këmdëler kôtem. Bil nime? / Këmdër kilëp işëk şakır këwëk / Kilëp inër këwëk bülmeme.* “Akşam oldu mu, sesler dindi mi / Ben birilerini beklerim. Bu da ne? / Biri gelip kapıyı çalar gibi / Gelip girer gibi odama.” (BTS, 273).

küpmëlër (küpmë: kaç, ne kadar?) (zamid)

Birçok, pek çok (belirsizlik bildirir) (BTS, 310), biraz, herhangi bir. *Küpmëlër ütkes, tüzmegen, artına eylenëp qarağan.* “Bir süre sonra (biraz zaman geçtikten sonra), dayanmamış, arkasına dönüp bakmış.” *Saqay, küpmëlër yatqandan huñ, hızlanıp, başın qalqıttı...* “Sakay, biraz yattıktan sonra sızlanarak başını kaldırdı...” (BTAH IV, 840).

qasandır (qasan: ne zaman?) (zarf)

a) Ne zamandır, ne vakittir, nicedir, çoktandır (BTS, 335).

b) Belirsiz bir zaman aralığını göstermek için kullanılır, bir gün (gelecek için). *Belki, qasandır bézzēñ balalar ežemse yeşer.* “Belki, bir gün çocuklarımız insanca yaşarlar.”

c) Bir zamanlar (BTAH V, 324). *Qasandır Ağızēldēñ kinet boroloş yahağan aq yarına qarşı yeşēl tuğayza Tuğızraq ebēy üžēñēñ balaları bērlen yeylerge uylanı.* “Bir zamanlar Ak İdil’in ani dönüş yaptığı beyaz yarına (kıyısına) karşı olan yeşil ovada Tuğızak Nine kendi çocuklarıyla birlikte yaylamayı düşündü.” (BD 4, 67).

qayzalı (qayza: nerede?) (zamir)

a) Ne zamandır, ne vakittir, nicedir (BTS, 343).

b) Belirsizliği bildirir; bir yerde, herhangi bir yerde (BTAH V, 101). *Bēyēmbet qart Kēyēkbay qarttı yaqından kürēp bilmehē le, danlıqlı hunarsı ikenēñ işētken, unan huñ qayzalı Kēyēkbay qart mēnen bēr mejlēste ultırzas bulğanın xetērlenē.* “Beyembet İhtiyar, Keyekbay İhtiyar’ı yakından görüp tanımazsa da, şöhretli bir avcı olduğunu duymuş, ondan sonra bir mecliste Keyekbay İhtiyar ile yan yana oturduklarını hatırladı.” (BD 4, 112).

qayzandır (qayzan: nereden?) (zamir)

Bir yerlerden, bilinmeyen bir yerden (BTAH V, 102). *Qasandır hem qayzandır bēr mulla yeşegen. Unıñ Zōlxemize isēmlē kızı bulğan.* “Bir zamanlar bir yerlerde bir molla yaşamış. Onun Zöhlhemize isimli bir kızı varmış.” (BTS, 344).

qoyaşır (qoyaş: güneş) (ünlem)

Güneşe yemin ederim, ant olsun. *Ul: “İkmektēr, qoyaşır, şulay bulmaha, imanım kafir ithēñ!” -tiy že awızıñdı qaplay.* “O: “Ekmeğe yemin ederim, güneşe yemin ederim, eğer öyle değilse imansız olayım!” der ve çenesini kapatır.” (BTAH V, 528).

nixellēlēr (nixellē: nasıl?) (zamir)

Her nasılsa, nasıl olduysa, bir şekilde. *Nixellēlēr qurqınıs bulıp kittē.* “Nasil olduysa korkunç hâle geldi.” *Nixellēlēr yaqtırıp kittē.* “Bir şekilde gün ağardı.” (BTAH VI, 570).

nimelēr (nime: ne) (zamir)

Bir şey, herhangi bir şey (BTS). *[Gölbike] awızın asıp, nimelēr eytmeksē bulıp uqtala la tuqtap qala.* “[Gölbike] ağzını açıp bir şeyler söyleyecek olur da kalakalır.” (BTAH VI, 562).

nindeyžēr (nindey: nasıl, hangi?) (zamir)

Herhangi, bazı, kimi; herhangi bir (BTS, 442). *Tōngō tınlıqtı tñlap ultıra torğas, nindeyžēr attın toyaq tawışın işēte.* “Gecenin sessizliğini dinleyince herhangi bir atın toynaklarının sesini duyar.” (BTAH VI, 563).

niñelēr (niñe: niye?) (zamir)

Niçin, neden, ne sebepten; nedense; bir o kadar, o kadar ki. *Ninelēr kilmenē.* “Nedense gelmedi.” (BTAH VI, 563). *Tik niñelēr hağışlı la / Şatlıqlı la bil tañ gümēрге. / Xuşlaşabız mektep hinēñ mēnen / Xuşlaşabız böğön gümēрге.* “Ancak

bir o kadar özlemlili ve / Mutluluk verici bu tan vakti ömür için. / Vedalaşıyoruz okul seninle / Vedalaşıyoruz bugün ömür boyunca.” (BTS, 443).

nisensëlër (nisensë: kaçınıcı?) (zamidir)

Kaçınıcı, bilmem kaçınıcı, her kaçınıcısıysa. ...Yenëş, **nisensëlër tapkış**, *hıwżan qaytıp kildë*. “...Yeniş, bilmem kaçınıcı sefer sudan dönüp geldi.” (BTAH VI, 568).

nisëktër (nisëk: nasıl?) (zamidir)

Her nasılsa, her ne şekildeyse, nasıl olduysa; nasıl, ne şekilde, ne gibi? (BTS, 443; BTAH VI, 566). *Lekin nisëktër qotolop qalğan bërêhë Minzelege barıp, Aqay östönen şikayet bire*. “Lakin nasıl olduysa kurtulup kalan birisi Minzele’ye ulaşır Akay hakkında şikâyet eder.” (BD 4, 137).

nişleptër (nişlep: ne sebeple?) (zamidir)

Nedendir ki, niçin, nasıl (BTS, 443), nedense. *Uynap tanhıq qanğas, nişleptër kemeşewzëñ astın qarağımız kildë*. “Oynamaya doyunca nedense büyük yalağın altına bakamız geldi.” (BTAH VI, 572).

nižendër (nižen: neden) (zamidir)

Nedense, herhangi bir sebepten; **nižendër şomlanıw**: herhangi bir sebepten korkmak; **nižendër hişkenëw**: nedense irkilmek (BTAH VI,).

nižër (ni: ne) (zamidir)

Bir şey, herhangi bir şey. *Xismetulla hikërëp torzo, nižër işene töşöröp yörekhëndë*. “Hismetulla, yerinden sıçrayıp ayağa kalktı, yüreğine bir şeyler düşürüp aşka geldi.” (BTAH VI, 555).

1.3. Kazak Türkçesinde Bildirme Eki Kalıplaşmaları

bıltır (bir yıl+tır<bir yıl+tur<bir yıl turur) (zarf)

Geçen sene, bildir (KTTTS, 104). *Qoja sonda: –Şeşem bıltır bawırım menen bir jas ülken dep edi, endi ekewimiz jastı bolğan şığaramız, -depti*. “Hoca o zaman: – Anam geçen yıl kardeşimin benden bir yaş büyük olduğunu söylemişti. Şimdi ikimiz yaşıt olmalıyız, demiş.” (TDEMA 7, 634).

1.4. Kırgız Türkçesinde Bildirme Eki Kalıplaşmaları

bıltır (bir yıl+tır<bir yıl+tur<bir yıl turur) (zarf)

Geçen sene. *Men anı bıltır kördüm*. “Ben onu geçen sene gördüm.” (K-TS I, 346).

caydır-kıştır (cay: yaz; kış: kış) (zarf)

Yaz kış. *Caydır kıştır negizinen topoz bagıp, mal tuyagın köböytüp, borbordon alıs çaşap catam*. “Yaz kış, esasen yak besleyip hayvanları çoğaltmakla uğraşarak merkezden uzak yaşamaktayım.” (K-TS I, 540).

emnegedir (emne (1. ne, nasıl? 2. neden?)+ge) (zarf)

Nedense, her nasılsa. **Emnegedir men bardık oyundarga kızığam.** “Nedense ben bütün oyunlara ilgi duyuyorum.” (K-TS I, 880). **Andrey emnegedir künöm sanap turup kaldı.** “Andrey, nedense şüphelendi.” (KTTS II, 767).

ertedir-keçtir (erte: erken; keç: geç) (zarf)

Er geç, eninde sonunda. **Ertedir-keçtir al aldında coop berişet emespi.** “Er geç halk önünde cevap verecekler ya.” (K-TS I, 898).

kaçandır (kaçan: 1. ne zaman? 2. eskiden.) (zarf)

Bir zaman, geçmiş zaman, eskiden, vaktiyle. **Kaçandır bir akılman kariya boluptur.** “Vaktiyle bir bilge ihtiyar yaşamış.” (K-TS II, 1042).

kandaydır (kanday: nasıl, ne gibi?) (sıfat)

Birtakım, bazı, kimi. **Canınan kandaydır bir kattar cana 8000 somga cakın akça çıktı.** “Üstünden birtakım mektuplar ve yaklaşık sekiz bin som para çıktı.” (K-TS II, 1087).

kaydadır (kayda: 1. nerede? 2. nereye?)

1. (zamid) a) Bir yerlerde, belirsiz bir yerlerde. **Kaydadır üşügön it kañkıldayt.** “Bir yerlerde üşüyen bir köpek inliyor.”

b) Belirsiz bir yöne. **Ayrımdarı ıylap basılışkan soñ kaydadır alıp kelişti.** “Bazılarını ağlamaları kesildikten sonra belirsiz bir yöne götürdüler.”

2. (sıfat) Belirsiz, belli olmayan. **Kaydadır bir cakka özünçö basıp ketti.** “Belirsiz bir yöne tek başına gitti.” (K-TS II, 1151).

kimdir biröö (kim: kim? biröö: biri) (zamid)

a) Birileri, bazı kimseler, herhangi biri. **Kimdir biröö kaza tapsa, oşonu men öltürüp algan öndüü ökünüm.** “Birileri ölünce onu sanki ben öldürmüşüm gibi üzülüyorum.”

b) Bazı, birtakım, kimi. **Bizdin uruudagı ayaldardın kimdir biröösü ketem dese men eç nerse debeyt elem.** “Bizim boyun kadınlarından bazıları gideceğim deseydi ben hiçbir şey demeyecektim.” (K-TS II, 1270).

kündür-tündür (kün: gündüz; tün: gece) (zarf)

Gece gündüz. **Kündür-tündür taşısak da cazga ceyin bütöpöyt.** “Gece gündüz taşısak da bahara kadar bitmez.” (K-TS II, 1462).

negedir (nege: niye?) (zarf)

Nedense, nedendir. **Negedir cürögü solk ete tüştü.** “Nedense yüreği birden kıpır kıpır oldu.” (K-TS II, 1607).

1.5. Karakalpak Türkçesinde Bildirme Eki Kalıplaşmaları

bıltır (bir yıl+tır<bir yıl+tur<bir yıl turur) (zarf)

Geçen yıl. **Bıltır bul jerlerdi ekskavator qazğan...** “Geçen yıl bu yerleri ekskavatör kazmış...” (QTTS I, 395). **Ol, bıltır tawğa şıqtı.** “O, geçen yıl dağa çıktı.” (KKTG, 166).

negedur (nege: neden?) (zarf)

Nedense, nedendir. *Negeður puşayman etip baraman*. “Nedense pişmanlık duyar dururum.” (KKTS, 416).

1.6. Nogay Türkçesinde Bildirme Eki Kalıplaşmaları

diya (<dir ya<dur ya<durur ya<turur ya) (ünlem)

Değil mi, öyle mi. *Namazdı kiblege karap kılmağa kerek, diya*. “Namazı kibleye göre kılmalı, değil mi.” (NTG, 193).

1.7. Karay Türkçesinde Bildirme Eki Kalıplaşmaları

bultur (bir yıl+tır<bir yıl+tur<bir yıl turur) (T) (K: biltur) (zarf)

Geçen sene (KRPS, 145). *Men bultur Vilnädä işlär edim*. “Ben geçen sene Vilnus’ta çalışıyordum.” (KTD, 147).

1.8. Karaçay-Balkar Türkçesinde Bildirme Eki Kalıplaşmaları

bultur (bir yıl+tır<bir yıl+tur<bir yıl turur) (zarf)

Geçen yıl (KMTS, 121); *bilturđan beri*: geçen senden beri. *Plannı bilturđan alęa tolturęanbız*. “Planı geçen yıldan daha önce tamamladık.” (QMOS, 174). *[Raziyat] Biltur da, bıyıl da institutxa kiralmay qalęandı*. “[Raziyat] Geçen sene de bu sene de enstitüye giremedi.” (QMTAS I, 545).

1.9. Kumuk Türkçesinde Bildirme Eki Kalıplaşmaları

bultur (bir yıl+tır<bir yıl+tur<bir yıl turur) (zarf) *esk*.

a) Geçen sene, geçen yıl; *bilturđan berli*: geçen seneden beri.

b) Geçen yılda, geçen yıl içinde. *Bilturęi ölgenge bu yıl yas*. “Geçen yıl ölene bu yıl yas (vakitsiz yapılan işler hakkında söylenen bir atasözü).” (KTS-2, 72; QRS, 88).

dür (<dur<tur< turur) (ünlem)

Evet. *Şu adam gerti aytamı? –Dür, gerti ayta*. “Bu adam doğru söylüyor mu? –Evet, doğru söylüyor.” (KTS-2, 116).

1.10. Kırım-Tatar Türkçesinde Bildirme Eki Kalıplaşmaları

bultur (bir yıl+tır<bir yıl+tur<bir yıl turur) (zarf)

Geçen sene; *bulturki*: geçen seneki; *bilturđan berli*: geçen seneden beri. *Ol bizge bultur kelgen edi*. “O, bize geçen sene gelmişti.” *Ol anda bultur barıp keldi*. “O geçen sene oraya gitti.” (KRUL I, 130).

nasıldır/nasdır (nasıl: nasıl?) (zarf)

Bir şekilde, her nasılsa, nasıl olduysa. *Bizge nasıldır bir adam kelip ketken*. “Her nasılsa bize bir adam gelip gitmiş.” *O, bu vaziyetniñ tübünden nasıldır çıqqan*. “O, bu durumdan nasıl olduysa çıkmış.” (KRUL II, 384). *Geceleri onun içine cinler toplaşıp, ateş yaqalar ve nasıldır bir türküler yırlaylar*. “Geceleri onun içinde

cinler toplanıp, ateş yakıyorlar ve her nasılsa türkülerini söylüyorlar.” (KTTSV, 1457).

neçündür/ne içündür/negedir (neçün/ ne içün/nege: neden?) (zarf)

Nedense, nedendir. **Neçündür** kelmedi. “Nedense gelmedi.” **Neçündür** o keyfsiz edi. “Nedense o, keyfsizdi.” Biz **neçündür** bu teklifke bir kereden razı oldıq. “Biz nedendir bu teklife hemen razı olduk.” (KTTSV; 1463).

nedir (ne: ne?) (zamid)

Bir şey, herhangi bir şey. **Nedir** meni raatsızlay. “Bir şey beni huzursuz ediyor.” (KRUL II, 388).

nelerdir (neler: neler?) (zamid)

Bir şeyler. **Nelerdir** ayta, anlaşılmay. “Bir şeyler söylüyor, anlaşılmıyor.” (KRUL II, 389). *Şay sükunet içinde oturmağa, nelerdir xususında düşünmege seve.* “Öylesine sükunet içinde oturmayı, bir şeyleri düşünmeyi sever.” (KTTSV, 1466).

odır-budur/odur-budur (<o+dır<ol (o)+dır; bu+dır<bul (bu)+dır) (isim)

Her türlü şey, ıvır-zıvır; öteberi; *Bazardan odır-budur almağa bardım.* “Pazardan öteberi almaya gittim.” (KRUL II, 404). *İçindeki odır-budurını boşaltıp yumşaq piçen toldurdi.* “İçindeki ıvır-zıvırı boşaltıp yumuşak ot doldurdu.” (KTTSV, 1492).

2. Sonuç

Türkçe dil bilgisi kurallarına göre çekim eklerinin sözlüklerde madde başı olabilecek kalıcı sözcük türleri oluşturmaları mümkün değildir. Fakat Türkçe, eklerle söz türetme özelliğinin en belirgin olduğu eklemeli dillerden biridir. Bu yüzden yapım eklerinin yetersiz kalması, anlam değişimleri, kalıp sözler oluşturmak, öge düşmesi gibi farklı nedenlere dayalı olarak bazı çekim ekleri yapım eki görevi üstlenerek kalıplaşabilir ve kalıcı sözcük türleri oluşturabilirler.

Türkiye Türkçesinde örneğine pek rastlamadığımız +Dİr/+DUR bildirme ekinin kalıplaşma örnekleri Kıpçak grubu Türk lehçelerinde oldukça fazladır. Bu ek, ilgili lehçe grubunda ismin geniş zaman bildirme çekiminin üçüncü şahıslarında pek kullanılmaz. Kıpçak lehçelerinden daha çok Karaçay-Malkar ve Nogay Türkçelerinde ismin bildirme çekimi için kullanılan bu ek; Kırgız, Kazak, Tatar ve Başkurt Türkçelerinde bildirme çekiminde neredeyse hiç kullanılmazken Karakalpak, Kumuk ve Kırım-Tatar Türkçelerinde nadiren görülür. Dolayısıyla ekin bu lehçe grubunda ismin bildirme çekimi için çekim eki vazifesi oldukça zayıflamıştır. Bu durum, ekin Kıpçak grubundaki kalıplaşma örneklerinin oldukça fazla olmasının bir nedeni olarak değerlendirilebilir.

Çalışmada kalıplaşma nedenleri bağlamında ele alınıp incelenen +Dİr/+DUR bildirme eki kalıplaşmalarında yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla türetme, anlam değişimi yoluyla türetme, öge düşmesi sonucu türetme ve kalıp sözler oluşturmak amacıyla türetmeye bağlı olarak pek çok kalıplaşma örneği

tespit edilmiştir. Bu nedenlerden en çok kalıplaşmaya yol açanı yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla türetmedir. Bu nedene bağlı olarak az sayıda sıfat ve bağlaç türetilmekle beraber çokça zamir ve zarf türetilmiştir. +Dİr/+DUr bildirme ekinin yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla kalıplaşıp türettiği zarflar, çoğunlukla zaman ve durum zarfları olmakla birlikte az sayıda miktar zarfı da türetilmiştir. Bu ekin kalıplaşmasıyla çoğunlukla soru zamirlerinden belirsizlik zamirleri türetilmiştir: **Tat.** *kayadır* (kaya: nereye?) “bir yerlere, herhangi bir yere”, *kayçandır* (kayçan: ne zaman?) “bir zamanlar, bir ara, herhangi bir zaman”, *kaydadır* (kayda: nerede?) “bir yerlerde, her neresi ise bir yer”, *kaydandır* (kaydan: nereden?) “bir yerlerden, herhangi bir yerden”, *këmdër* (këm: kim?) “biri, birisi”, *küpmëdër* (küpmë: 1. ne kadar? 2. uzun vakit mi?) “sayının veya boyutun belirsizliğini bildirir”, *nersedër/nersegedër* (nerse: ne?) “herhangi bir şey”, *nersedendër* (nerse: ne?) “her nedense, niyeysel”, *niçëktër* (niçëk: nasıl?) “nasıldır, ne şekildedir”, *nidendër* (niden: neden?) “her nedense, niyeysel”, *nidër* (ni: ne) “bir şey, her neyse, herhangi bir şey”, *nigedër* (nige: neden?) “belirsiz bir şekilde, her nedense”, *nindiydër* (nindiy: ne?) “her nasılsa, bir şekilde”, *ni öçëndër* (ni öçën: niçin?) “belirsiz bir şekilde, her nedense”, *nişleptër* (nişlep: niçin?) “belirsiz bir şekilde, her nedense; neden, nedendir”; **Başk.** *këmdër* (këm: kim?) “biri, birisi”, *küpmëlër* (küpmë: kaç, ne kadar?) “herhangi bir”, *qayzandır* (qayzan: nereden?) “bir yerlerden, bilinmeyen bir yerden”, *nixellëlër* (nixellë: nasıl?) “her nasılsa, nasıl olduysa, bir şekilde”, *nimelër* (nime: ne) “bir şey, herhangi bir şey”, *nindeyžër* (nindey: nasıl, hangi?) “herhangi, bazı, kimi; herhangi bir”, *niñelër* (niñe: niye?) “niçin, neden, ne sebepten”, *nižër* (ni: ne) “bir şey, herhangi bir şey”, *kaydadır* (kayda: 1. nerede? 2. nereye?) “bir yerlerde, belirsiz bir yerlerde; belirsiz bir yöne”; **Kırg.** *kimdir biröö* (kim: kim? biröö: biri) “birileri, bazı kimseler”; **Kır. Tat.** *nedir* (ne: ne?) “Bir şey, herhangi bir şey”, *nelerdir* (neler: neler?) “bir şeyler”. Böylelikle bu ekin Kıpçak grubu Türk lehçelerinde yapımı için özel eklerin olmadığı zamirlerin türetilmesinde aktif rol oynayarak yapım eki yetersizliğini giderdiğini söyleyebiliriz.

+Dİr/+DUr bildirme eki, kalıp ifadeler oluşturmak amacıyla Kıpçak grubunda birtakım yemin ifade eden veya şüphe, tereddüt ya da soru bildiren kalıp ifadelerden oluşan ünlemler de türetmiştir. Böylelikle bu ek, yapım eki özelliği kazanarak ilgili lehçe grubunun söz varlığının oluşmasına katkı sağlamıştır.

3. Kısaltmalar

Ar.: Arapça	K: Karay Türkçesinin Kırım	Red.: Redaktör
Başk.: Başkurt Türkçesi	ağzı	s. : Sayfa
Bşk.: Başkan	Kırg.: Kırgız Türkçesi	T : Karay Türkçesinin
C.: Cilt	Kır. Tat.: Kırım-Tatar	Trakay ağzı
Çev.: çeviren	Türkçesi	Tat. : Tatar Türkçesi
diyal.: Ağızlarda	Kum.: Kumuk Türkçesi	
Edt.: Editör	Nog.: Nogay Türkçesi	

4. Kaynak Kısaltmaları

- BD 4:** Ahmet Suleymanov, Gaynislam İbrahimov ve Metin Ergun (Haz.), Başkurt Destanları 4, Ankara: TDK, 2014.
- BTAH:** F. G. Xisamitdinova (Red.), Başqort Tələññ Aqademik Hüzlëğë (1-10 Tom), Öfö: Kitap, 2011-2018.
- BTS:** Murat Özşahin, Başkurt Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK Yayınları, 2017.
- KRUL:** S. M. Useyinov, QırımTatarca-Rusca-Ukraynice Luğat -Üç Tomlı-, Akmescit: Tezis Neşriyat, 2008.
- K-TS:** Ekrem Arıkoğlu, Cıldız Alimova, Rahat Askarova ve Bilge Kağan Selçuk, Kırgızca-Türkçe Sözlük (Cilt I-II), Ankara: Bengü Yayınları, 2018.
- KKTG:** Ceyhun Vedat Uyğur, Karakalpak Türkçesi Grameri, Ankara: TDK, 2018.
- KKTS:** Ceyhun Vedat Uyğur, Karakalpak Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK, 2019.
- KMTS:** Ufuk Tavkul, Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK, 2000.
- KTS-2:** Çetin Pekacar, Kumuk Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK Yayınları, 2011.
- BTH I:** E. Ğ. Bişşev (Red.), Başqort Tələññ Hüzlëğë (İkë Tomda), Meskew: Russkiy Yazık, 1993.
- KTD:** Selma Gülsevin, Karay Türklerinin Dili (Troki Diyalekti), Ankara: TDK, 2016.
- K-TTS:** Mustafa Öner, Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK, 2015.
- KTTS:** A. Akmataliyev, Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdüğü (Birinçi Bölük, İkinçi Bölük), Bişkek: Poligrafbumresursı, 2019.
- KTTSV:** Seher Maşkaraoğlu, Kırım-Tatar Söz Varlığı. (Doktora Tezi), İzmir: Ege Üniversitesi, 2018.
- KTTS:** Kenan Koç, Ayabek Bayniyazov ve Vehbi Başkapan, Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK, 2019.
- QMOS:** E. R. Tenişev, H. İ. Süyünçev, Qaraçay-Malqar-Orus Sözlük, Moskova, 1989.
- QMTAS I:** Guzelani, C. M. (Red.), Qaraçay-Malqar Tilni Añılatma Sözlüğü (Üçtomluq), I Nalçik: EL-FA Kitap Basma, 1996.
- QRS:** Z. Z. Bamatov, Qumuqça-Rusça Sözlük, Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya, 1969.
- QTTS:** Mamut Kalenderov (Red.), Qaraqalpaq Tiliniñ Tüsindirme Sözlüğü (Tört Tomluq), Nökis: Qaraqalpaqstan Baspası, 1982-1992.
- NTG:** Ayten Atay, Nogay Türkçesi Grameri (Doktora Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 1998.
- TDEMA 7:** Şükrü Elçin (Bşk.), Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi 7, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2006.
- TG 2:** M. Z. Zekiyev, & F. M. Hisamova (Red.), Tatar Grammatikası: Öç Tomda- II. Tom. Kazan: TEHSİ, 2016.
- TTAS:** A. E. Timërhanov (Bşk.), Tatar Tələññ Añılatmalı Sözlüğü (1-6 Tom), Kazan: Tatarstan Rëspublikası Fenner Akademiyesë, 2015-2019.

5. Kaynakça

- AKMATALIYEV, A. (2019). *Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdüğü (Birinçi Bölük, İkinçi Bölük)*. Bişkek: Poligrafbumresursı.
- ARIKOĞLU, E., ALİMOVA, C., ASKAROVA, R.; SELÇUK, B. K. (2018). *Kırgızca-Türkçe Sözlük I-II*. Ankara: Bengü.
- ARSLAN-EROL, Hülya (2008). "Kazak Türkçesinde Fiil Çekim ve İşletme Eklerinde Ek Kalıplaşmaları". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7(2), 355-366.
- ATAY, Ayten (1998). *Nogay Türkçesi Grameri*. Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- AYDEMİR, İbrahim Ahmet (2015). "Tuvacada Sözlükselleşmiş Zarf-Fiilli Yapılar". *Türk Bilgi* (30), s. 223-230.
- BAMMATOV, Z. Z. (1969). *Qumuqça-Rusça Sözlük*. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1995). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- BİŞŞEV, E. Ğ. (Red.) (1993), *Başqort Tələññ Hüzlëğë (İkë Tomda)*. Meskew: Russkiy Yazık.
- BİRAY, Nergis; Ayan, Ekrem ve Ercilasun, Güljanat Kurmangaliyeva (2018). *Çağdaş Kazak Türkçesi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

- BURAN, Ahmet; ALKAYA, Ercan (2019). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 3 -Kuzeybatı/Kıpçak Grubu*. Ankara: Akçağ.
- ÇAĞATAY, Saadet (1943). “Uygurca ve Eski Osmanlıcada Instrumental -^on”. *DTCF Dergisi*, I, S. 3, s. 93-107.
- EDİSKUN, Haydar (1999). *Türk Dilbilgisi (Sesbilgisi, Biçimbilgisi, Cümlebilgisi)*. İstanbul: Remzi.
- ELÇİN, Şükrü (Bşk.) (2003-2007). *Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi (Cilt 3-8)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- ERĞİN, Muharrem (2000). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek (2007). “Nogay Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri* (Edt.: Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ, 625-678.
- GUZELANI, C. M. (Red.) (1996). *Qaraçay-Malqar Tilni Añulatma Sözlüğü (Üçtomluq), I*. Nalçık: EL-FA Kitap Basma.
- GÜLSEVİN, Selma (2016). *Karay Türklerinin Dili (Troki Diyalekti)*. Ankara: TDK.
- GÜZEL, Sinan (2013). “Çuvaş Türkçesinde Sözcükleşme Örnekleri I: Çekimsiz Fiil Şekilleri ve Şekil-Zaman Ekleri ile Gerçekleşen Kalıplaşmalar”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. C. 10. S. 2, 81-111.
- XİSAMİTDİNOVA, F. G. (Red.) (2011-2018). *Başqort Tələneñ Aqademik Hüzlügë (1-10 Tom)*. Öfö: Kitap.
- KALENDEROV, M. (Red.) (1982-1992). *Qaraqalpaq Tiliniñ Tüsindirme Sözlügi (Tört Tomluq)*. Nökis: Qaraqalpaqstan Baspası.
- KESKİN, Esra Gül (2019). “Kırgız Türkçesinde Gramerleşme ve Sözcükleşme Örneği Olarak emiş~imiş~miş~miş Biçimleri”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 8/2, s. 770-789.
- KESKİN, Esra Gül (2021). “Karaçay-Malkar Türkçesinde Kalıplaşma Örnekleri: Sözlükselleşmiş Cümleler ve Sözcük Grupları”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 21/1 Yaz-Summer, s. 133-149. DOI: 10.32449/egetedid.829591.
- KOÇ, Kenan, BAYNİYAZOV, Ayabek; BAŞKAPAN, Vehbi (2019). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- KORKMAZ, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- KORKMAZ, Zeynep (2017). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK.
- KORKMAZ, Zeynep (2018). *Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: TDK.
- MAŞKARAOĞLU, Seher (2018). *Kırım-Tatar Söz Varlığı*. Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.
- ÖNER, Mustafa (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- ÖZBEK, Emin Erdem (2019). “Tuvacada {Ø (< -A)} Yapısındaki Zarf ve Edat Görevli Sözcüklerle Zarf Yapan {-Dir} Eki Üzerine Sözlükselleşme ve Gramerleşme Açısından Bir İnceleme”. *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 9(14), 17-29.
- ÖZŞAHİN, Murat (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- ÖZKAN, Nevzat (2001). “Hâl Ekleri Kalıplaşmaları ve Sebepleri Üzerinde Bir Değerlendirme”. *İlmî Araştırmalar Dergisi*, S. 12. 153-165.
- PEKACAR, Çetin (2007). “Kumuk Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri* (Edt. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ, 941-1008.
- PEKACAR, Çetin (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- SALAN, Erkan (2022). “Eski Anadolu Türkçesinde “(turur>) durur” Ekleşmiş midir?”. *Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçeleri Araştırmaları: Fiil Kategorisi* (Edt. Esra Gül Keskin ve Nergis Biray), Ankara: Bengü, 373-389.
- SARI, İsa (2015). *Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- SULEYMANOV, Ahmet; İBRAHİMOV, Gaynislam; ERGUN, Metin (Haz.) (2014). *Başkurt Destanları 4*. Ankara: TDK.
- TAVKUL, Ufuk (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- TAVKUL, Ufuk (2007). “Karaçay-Malkar Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri* (Edt. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ, 885-938.

- TENİŞEV, E. R.; SÜYÜNÇEV, H. İ. (1989). *Qaraçay-Malqar-Orus Sözlük*. Moskova.
- TİMƏRXANOV, A. E. (Bşk.) (2015-2019). *Tatar Tələññ Añlatmalı Süzləğē (1-6 Tom)*. Kazan: Tatarstan Rəspublikası Fenner Akademiyesē.
- TORUN, Yeter (2006). “+Dİr/+DUR Bildirme Ekiyle Oluşturulan Bazı Yapıların Cümledeki Kullanımları Üzerine”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 2003/1, vol.1, s. 111-122.
- USEYINOV, S. M. (2008). *Qırımtatarca-Rusca-Ukraynıce Luğat -Üç Tomlu-*. Akmesic: Tezis.
- UYĞUR, Ceyhun Vedat (2018). *Karakalpak Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- UYĞUR, Ceyhun Vedat (2019). *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- ÜSTÜNER, Ahat (2003). *Türkçede Pekiştirme*. Elâzığ: Fırat Üniversitesi Basımevi.
- ÜZÜM, Melike (2023). “Dilbilgisel Kanıtsallık İşaretleyicilerinin Sözlükselleşmesi: Özbek Türkçesinde mish-mish(lar)”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (57), s. 315-334.
- VARDAR, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- YAVI, Fecri (2023). *Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde Çekim Eklerinin Kalıplaşması*. Doktora Tezi. Elâzığ: Fırat Üniversitesi.
- YÜKSEL, Zuhul (2007). “Kırım-Tatar Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri* (Edt. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ, 813-882.
- ZEKİYEV, M. Z.; HİSAMOVA, F. M. (Red.) (2016). *Tatar Grammatikası, II. Tom*. Kazan: TEHSİ.

Altun Yaruk'ta Geçen Sorunlu ĞWTĞ'RSWĞ Sözcüğü Üzerine

Dialectological Problems in Historical Turkish Texts

Ayşegül Gözel

Dr., Eskişehir/Türkiye

e-posta aysegulgozell@gmail.com

orcid 0000-0003-1505-3781

doi 10.54316/dilarastirmalari.1418437

Atıf

Citation

Gözel, Ayşegül (2024).
Altun Yaruk'ta Geçen
Sorunlu ĞWTĞ'RSWĞ
Sözcüğü Üzerine. *Dil
Araştırmaları*, 34: 185-192.

Başvuru

Submitted
12.01.2024

Revizyon

Revised
06.03.2024

Kabul

Accepted
07.04.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online
31.05.2024

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Öz

Türk yazı dilinin ikinci dönemini oluşturan Eski Uygurca, dil tarihi bakımından çok önemlidir. Bu dönemin hacimli eserlerinden biri olan *Altun Yaruk*'un Petersburg yazması 1910 yılında S. E. Malov tarafından Çin'in Gansu bölgesinde bulunmuştur. Eser, kelime hazinesi ve içeriği ile Uygur döneminin çok önemli metinlerinden biridir.

Altun Yaruk'un Petersburg nüshası 1913-1917 yıllarında Radloff-Malov tarafından Uygur harfleriyle dizgi olarak yayımlandıktan sonra bu eser üzerindeki çalışmalar artmıştır. Sonraki bütün yayınlar bu dizgi baskı üzerine kurulmuştur. Bu baskı büyük bir boşluğu doldurmuş olsa da metin, Radloff ve Malov'un teşhisine dayanır. Az kullanılan bazı kelimelerde Uygur yazısındaki birbirine benzeyen harflerin teşhisinde yayıncıların yanıldıkları olmuştur. Özellikle de birbirine benzeyen V, W, Y harfleri zaman zaman doğru teşhis edilememiştir. Turfan koleksiyonlarında bulunan *Altun Yaruk*'a ait 1000 kadar fragman, bu teşhis hatalarının düzeltilmesine kısmen yardım etmektedir. Ancak fragmanlarda Radloff-Malov yayınının tamamının karşılığı mevcut değildir.

Bu makalede, *Altun Yaruk*'un Radloff-Malov yayını 190/23'te ĞWTĞ'RSWĞ biçiminde teşhis edilip dizilmiş, yayınlarda da *kodükarsug* ve *kodgarsuk* okunmuş sözcük üzerinde durulmuş, bu sözcük üzerine bugüne kadar yapılan çalışmalar değerlendirilmiş, ilgili kelimenin Petersburg yazmasında ĞWTĞ'YSWĞ olduğu ortaya konmuş, bu sözcük de *kodgaysug* biçiminde okunup düzeltilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygurca, Altun Yaruk, Radloff-Malov baskısı, kodgaysug, {-gAysUG}

ABSTRACT

Old Uyghur, which constitutes the second period of the Turkish written language, is of great importance in terms of language history. The Petersburg manuscript of Altun Yaruk, one of the voluminous works of this period, was discovered in 1910 by S. E. Malov in China's Gansu province. The work is one of the highly significant texts of the Uyghur period, characterized by its vocabulary and content.

Following the publication of the Petersburg manuscript of *Altun Yaruk* with Uyghur letters as typesetting by Radloff-Malov between 1913 and 1917, scholarly research on this work has increased. All subsequent publications have been based on this typeset edition. While this printing filled a large gap, the text relies on the identification made by Radloff and Malov. There are examples in which the publishers made mistakes in the identification of similar signs in Uyghur script that found in some infrequently used words. Especially similar signs V, W, and Y were not correctly identified in some cases. Approximately 1000 fragments belonging to Altun Yaruk in the Turfan collections partially contribute to the correction of these identification mistakes. However, these fragments do not contain the complete Radloff-Malov publication.

In this article, the word which was identified and setted as ĞWTĜ'RSWĜ in Altun Yaruk's Radloff-Malov publication 190/23, and read as "kodıarsug" or "kodgarsuk" in the publications were focused on. Also the studies done on this word to date were evaluated. It is put forward that the word in question is ĞWTĜ'YSWĜ in the Petersburg manuscript, and this word is read and corrected as "kodgaysug".

Keywords: Old Uyghur, Altun Yaruk, Radloff-Malov edition, kodgaysug, {-gAysUG}.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction: *Altun Yaruk* studies began in 1908 with the publication of eight fragments of this work in the Berlin Turfan collection by F. W. K. Müller. In 1910, S. E. Malov discovers the most voluminous copy of the work in the Gansu region of China. This manuscript is currently preserved at the St. Petersburg Institute of Oriental Studies. The St. Petersburg copy was published by Radloff and Malov in typeset Uyghur script between 1913 and 1917. Subsequent research on *Altun Yaruk* is based on this publication. Apart from the St. Petersburg manuscript, there are more than 800 fragments of approximately 70 copies in the Turfan collections in Berlin. Fragments of *Altun Yaruk* have been discovered in other Turfan collections and are currently being published. It is anticipated that the number of fragments will increase by 1000 in the near future. Despite being one of the few the most studied works in Uyghur, *Altun Yaruk* still presents numerous challenges. It is known that studies conducted on *Altun Yaruk* will also be overarching for Old Turkic. Therefore, detailed examinations of the work are important.

Research Problem: One of the main problems about Altun Yaruk research is the lack of a facsimile publication of the manuscript. Radloff and Malov accomplished a difficult task with the typesetting publication under the conditions of their time. However, they sometimes failed to correctly identify similar letters of V, W, and Y in Uighur script (Kaya 2023: 88). Since the Altun Yaruk studies were mostly based on this publication, subsequent researchers who used it have also been misled. These misidentifications can be checked and corrected in some measure with fragments in Turfan collections. However, the fragments are incomplete, thus preventing a comprehensive verification of the entirety of the Radloff-Malov publication. In

this article, the word read as ĞWTĞ'RSWĞ, of which there is only one example in the Altun Yaruk, is analyzed. There are doubts regarding the pronunciation of ĞWTĞ'RSWĞ. These uncertainties have been mentioned in publications on Altun Yaruk. The basis of this problem stems from the possibility that the letters were not accurately identified in the Radloff-Malov publication. This pronunciation has not been established as no parallel fragment has been identified in the Turfan collection in Berlin yet. The word in question will only be definitively deciphered by consulting the manuscript.

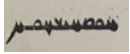
Literature Review: The word in question has been interpreted in three ways in publications to date:

kod(i)karsug: Gabain (1974), Kaya (1994, 2021), Gözel (2023). In these publications, the word is derived from the base kodıkar-

kodgaysuk: Zieme-Kara (1978), Erdal (1991), Ölmez (1991). Those who embrace this reading believe that there is a problem about identification in the Radloff-Malov typesetting publication and that the correct form of the word should be kodgaysug.

kodgarsok: Röhrborn (2017) and Wilkens (2021). Those who adopt this interpretation have adhered to the reading without making any comments on the typesetting in the Radloff-Malov publication.

Findings: In the Radloff-Malov publication, the word is as follows:

In the manuscript it is:

A contradiction between the typesetting in the Radloff-Malov publication and the manuscript is clearly evident. The word is unequivocally written as ĞWTĞ'YSWĞ in the manuscript.

The letter ▲ was identified as ▲ by Radloff and Malov, leading to the misreading of the word. Therefore, according to the spelling in the Petersburg manuscript, it is understood that *kod(i)karsug* and *kodgarsok* readings are incorrect, and the correct reading should be *kodgaysug*.

The suffix {-gAysUg} in this example is rare and found exclusively in Buddhist Uighur texts with limited examples. The study also offers a brief evaluation of the suffix structure based on other instances where it is present.

Consequently:

- The word, which has been read as *kod(i)karsug* and *kodgarsok* in publications, should be corrected to *kodgaysug*.
- The break down of the word is: < *ko-d-gaysug* "to leave/to be left"
- *kod-* is today in use in the form of *koy-*.
- The suffix {-gAysUg} functions as verbal adjective. It is a compound suffix: {-gAy} + {-sUg}. There are also examples where the suffix is followed directly by a case suffix or a derivational suffix.
- In one of the examples of the suffix in question (*ölgeysüig*), the /s/ sound is written with the letter Ş in the Uyghur alphabet, so the word was read as *ölgeyşüig* according to this. The relevant suffix has only been observed in Buddhist Uighur texts thus far. Given that a single character in the Uyghur alphabet can denote multiple sounds, the definitive reading of this suffix will be established through its attestation in texts written in the Göktürk or Arabic script, which distinguish between the sounds /g/k/ and /s/ş.
- The studies conducted on *Altun Yaruk* so far are based on the typesetting publication by Radloff-Malov. While this publication has filled an important gap, it is observed that sometimes letters and words did not been correctly identified. Therefore, for a healthier conduct of *Altun Yaruk* studies, it is essential to publish a facsimile edition of the Petersburg manuscript upon which the Radloff-Malov typesetting is based.

0. Giriş

Altun Yaruk çalışmaları, 1908'de Berlin Turfan koleksiyonundaki bu esere ait parçalardan sekizinin F. W. K. Müller tarafından yayımlanması ile başlar. 1910 yılında S. E. Malov, Çin'in Gansu bölgesinde eserin en hacimli nüshasını keşfeder. Bu nüsha şu anda Petersburg'da Doğu Araştırmaları Enstitüsünde korunmaktadır. Petersburg nüshası, Radloff ve Malov tarafından Uygur harfleriyle dizgi olarak 1913-1917 yılları arasında yayımlanmıştır. Sonraki *Altun Yaruk* çalışmaları bu yayına dayanır.

Petersburg nüshasından başka, Berlin'deki Turfan koleksiyonlarında da 70 kadar nüshaya ait 800'ü aşkın fragman bulunmaktadır. Başka Turfan koleksiyonlarında da *Altun Yaruk*'a ait fragmanlar bulunup yayımlanmaya başlamıştır. Yakın gelecekte, fragman sayısının 1000'i bulacağı tahmin edilebilir.

Altun Yaruk, Uygurcanın iyi işlenmiş birkaç eserinden biri olmasına rağmen hâlâ birçok problemi vardır.

1. Sorun

Altun Yaruk araştırmalarındaki problemlerin başında yazmanın tıpkıbasım olarak yayımlanmamış olması gelmektedir. Radloff ve Malov o zamanın şartlarında bu dizgi yayın ile zor bir işi başarmışlardır. Ancak Uygur yazısında birbirine benzeyen V, W, Y harflerini zaman zaman doğru teşhis edememişlerdir (Kaya 2023: 88). Bu durum, onların yayını kullanan sonraki araştırmacıları da yanıltmıştır.

Radloff-Malov yayınındaki hatalı teşhisler, Turfan koleksiyonlarındaki fragmanlar ile kontrol edilip kısmen düzeltilebilmektedir. Ancak, fragmanların eksikliği yüzünden Radloff-Malov yayınının tümü kontrol edilememektedir.

Bu yazıda, Radloff-Malov yayını 190/23'teki ĞWTĞ'RSWĞ¹ olarak teşhis edilmiş kelime üzerinde durulmuştur. Bu sözcük, bazı yayınlarda *kodikarsug* okunup *kodikar-* tabanına bağlanmıştır. Bazı yayınlarda ise sözcüğün, *kodgaysug* yerine yanlış teşhis edildiği ifade edilmiştir. Son çıkan Uygurca sözlüklerde ise *kodgarsok* okunmuştur. Radloff-Malov yayını 190/23 karşılık gelen bir fragman da henüz ele geçmemiştir. Bu sebepten söz konusu sözcüğün okunuşu ve izahı problemlidir.

2. Sorunlu Sözcük Üzerine Yapılan Okuma ve Yorumlar

Yayınlarda ilgili kelime aşağıdaki şekillerde değerlendirilmiştir:

¹ Sözcüğün transliterasyonu, Kaya 2021'de uygulanan transkripsiyon cetveline (Kaya 2021: 11) göre yapılmıştır.

Gabain (1974: 119), kelimeyi *kod(t)kar-sug* biçiminde okumuş, {-sXg} isim fiili bölümünde değerlendirmiştir.

Zieme-Kara (1978: 71), *ölgeyšüg* kelimesi hakkındaki 165 numaralı notta, üzerinde durduğumuz sözcüğü Radloff-Malov'un teşhisine katılmayarak *kodgaysuk* biçiminde okumuşlardır.

Erdal (1991: 157), yayıncıların kelimeyi yanlış olarak *kotgarsok* yazdıklarını belirterek *kodgaysok* biçiminde okumuştur.

Ölmez (1991: 72), kelimeyi *kodgaysuk* biçiminde okumuştur. 190.23 numaralı notta Gabain gibi < *ko-d-ı+kar-suk olarak düşünmenin de mümkün olduğunu belirtmiştir. Ancak P. Zieme, *kodgarsok* yazımının baskı hatası olduğunu, kelimenin *kodgaysuk* olması gerektiğini Ölmez'e sözlü olarak bildirmiştir.

Kaya (1994: 142, 553a; 2021: 259, 775a), sözcüğü *Altun Yaruk*'un her iki baskısında da *kod(t)karsug* biçiminde okuyup *kodikar-* maddesi içinde değerlendirmiştir.

Röhrborn (2017: 316), sözcüğün geçtiği ibareyi *etöz kodgarsok üdtä* „zur Zeit des Sterbens" biçiminde sözlüğüne almıştır (Röhrborn 2017: 316).

Wilkens (2021: 127b) de alıntı yerini belirtmeden kelimenin geçtiği ibareyi *etöz kodgarsok üd* “ölüm vakti” şeklinde sözlüğüne almıştır.

Gözel (2023: 163), Kaya yayınına dayanarak kelimeyi *kodikar-* “terk etmek” tabanından getirmiş, bu tabanı da < *kodı+kar-* biçiminde çözümlenmiştir.

3. Değerlendirme ve Çözüm

İlgili kelime bugüne kadar yapılan yayınlarda üç şekilde okunmuştur:

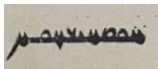
kod(t)karsug: Gabain (1974), Kaya (1994, 2021), Gözel (2023). Bu yayınlarda sözcük, *kodikar-* tabanından getirilmiştir.

kodgaysuk: Zieme-Kara (1978), Erdal (1991), Ölmez (1991). Bu okuyuşu benimseyenler, Radloff-Malov'un dizgi yayınında bir teşhis sorunu olduğu, sözcüğün doğrusunun *kodgaysug* olması gerektiği kanaatinde dirler.

kodgarsok: Röhrborn (2017) ve Wilkens (2021). Bu okuyuşu benimseyenler Radloff-Malov yayınındaki dizgi için herhangi bir yorum getirmeden yazılışa bağlı kalmışlardır.

Anlaşıldığına göre sorun, Radloff-Malov'un dizgi yayını ile yazma arasında bir çelişki olduğu noktasında düğümlenmektedir.

Sözcük, Radloff-Malov yayınında şöyledir:

Yazmada ise şöyledir:

Sözcük yazmada açık bir şekilde ĞWTĞ'YSWĞ olarak yazılmıştır. ▲ harfi Radloff ve Malov tarafından ✎ olarak teşhis edilmiş, bu da kelimenin yanlış okunmasına sebep olmuştur. Bu durumda Petersburg yazmasındaki imlaya göre, *kod(i)karsug* ve *kodgarsok* okunuşlarının yanlış olduğu, doğrusunun *kodgaysug* olacağı anlaşılmaktadır.

kodgaysug sözcüğü metinde şu bağlamda geçmektedir:

taki y(e)me kim kayu uzun tonlug tişi tnl(i)glar bu t(e)ñri t(e)ñrisi burkanıg b(e)k katig süzük kirtgünç köñülin üküş atayu ögretig kırsarlar etöz kodgaysug ödte ol t(e)ñri t(e)ñrisi burkanıg körgeli bolgaylar (Kaya 2021: 259-260) “Ayrıca, bu tanrılar tanrısı Buda’yı pek temiz imanlı gönülle çok anarak ibadet eden dişi canlılar, vücut **birakılacak** zamanda (= **ölüm anında**), o tanrılar tanrısı Buda’yı görecekler.”

Sözcük şöyle çözümlenebilir: < *ko-d-gaysug*. {-gAysUg} eki, *kod-* fiil tabanına gelmiş ve onu, ardından gelen *öd* ismini niteleyen bir sıfat durumuna getirmiştir.

kod- (< *ko-d-*), bilinen bir fiildir ve günümüzde *kod-* > *koy-* biçiminde yaşamaktadır.

{-gAysUg} eki, yalnızca Budist Uygur metinlerinde geçen ve tanığı pek fazla olmayan bir ektir. *Altun Yaruk*'ta aynı ekin geldiği bir diğer örnek olan *ölgeysügde* sözcüğünde ekten sonra hâl eki gelmiştir:

ol kunçuy ölgeysügde tişi etözin kodup erkek erkligig bulup tapıp turkaru uzatı t(e)ñrili yalañuklınıñ arasınıtı togup (Kaya 2021: 182-183) “o prenses **öleceğinde** (= **öleceği zaman**) dişi vücudunu bırakıp, erkek gücünü bulup, daima tanrı ve insan arasında doğup”.

Bir tanıkta ekin üzerine yapım eki geldiği de görülmüştür: < *il-geysüg+len*² “talim etmek, maharet kespemek, üstatlaşmak” (Arat 1965: 88, 366-367).

{-gAysUg} eki, *kod-* ve *öl-* dışında *bar-* ve **il-* fiilleriyle de tanıklanmıştır³.

Erdal (1991: 157-158), ilgili ekin tanıklandığı *ilgeysök*, *kodgaysok*, *ölgeysök/ölgeşök* sözcüklerini {+sOk} eki içinde değerlendirmiştir.

{-gAysUg} eki üzerinde en geniş araştırma Ağca (2010: 233, 237) tarafından yapılmıştır. Ağca'ya göre ek, {-gAy} sıfat yapım eki/gelecek zaman, istek ve gereklilik eki ile yine gelecek zaman ifade eden {-sUg} sıfat-fiil ekinin birleşmesinden oluşmuştur. Ek, eklendiği fiili, sıfat durumuna getirir veya sıradan isim yapar. Ağca, eki {-gAy}+{sUg} olarak çözdüğü için, her bir parçanın sonraki değişim ve gelişmesini dikkate alarak eki {-gAysUg} biçiminde tespit etmiştir.

Uygur yazısındaki S (= s, ş, z) ve Ğ/Q (= g, h, k) harfleri birden fazla sesi karşılar. Bu yüzden {-gAysUg} ekinin içindeki /g/ ve /s/ seslerinde tereddüt vardır. Zieme

² Sözcük Arat tarafından *ilkevstüklen-* olarak okunmuştur (1965: 88, 366-367).

³ *bar-*, **il-*, *öl-* fiil tabanları için bk. Ağca 2010: 240-244.

ve Kara (1978: 70), *ölgeysüg* kelimesini, açıkça Ş ile yazılmasından (Zieme-Kara 1978: 290) dolayı *ölgeyšüg* okumuşlardır. Aynı sözcük Temir-Kudara-Röhrborn (1984: 19) tarafından yayımlanan bir fragmanda (Ankara Etnoğrafya Müzesi, 13137/1, ön, 4; 13137/2, ön, 4) S ile yazılmış ve *ölgeysüg* okunmuştur. *Altun Yaruk*'ta da (Radloff-Malov yayını 85/19) ilgili sözcük S ile yazılmış ve *ölgeysüg* okunmuştur (Kaya 2021: 182). Ayrıca, söz konusu kelime bir fragmanda (e-DTA U 5678, arka, 10) da S ile yazılmıştır.

S harfi /s/ olarak okunabilir, ama bir müstensih hatası yoksa Ş harfi /s/ olarak okunamaz. Zieme ve Kara'nın yayımladığı tek örnekte muhtemelen müstensih hatası vardır. Söz konusu ek, g/k ve s/ş ayırımını yapan Göktürk veya Arap harfli metinlerle tanıklandığında okunuş kesinleşmiş olacaktır. Şimdilik Ağca'nın okuyuşu ve yorumu tutarlı görünmektedir.

Öte taraftan, bu yazıya konu olan sözcüğün tabanında *kodıkar-* fiilini bulanlar (Gabain ve Kaya), aynı fiilden genişlemiş *kodıkartur-* ve *kodıkartdur-* biçimlerini dikkate almış olabilirler. Gerçekten de *kodıkartur-* ve *kodıkartdur-* türevleri *Altun Yaruk*'ta geçmektedir (Kaya 2021: 775a-b). Bunlara dayanarak *kodıkar-* tabanı da olmalıdır. Caferoğlu'nun sözlüğünde, geçtiği yer belirtilmeden bir *kodıkar-* “Aşağı koymak” maddesi verilmiştir (Caferoğlu 1968: 179). (Nadelyaev vd. 1969) ve (Clauson 1972)'de *kodıkar-* geçmez. Wilkens, bu fiili, † eski/yanlış okuma işareti koyarak *kudıgar-* fiiline gönderir (Wilkens 2021: 388b), *kudıgar-* fiilini de “alçaltmak, küçültmek” olarak anlamlandırır, *kudıgar- uçuzla-* “alçaltmak ve küçümser davranmak” biçiminde bir de ikileme verir (Wilkens 2021: 419a). Wilkens, sözlüğünün sistemi gereği *kudıgar-* sözcüğünün tanıklarını belirtmez.

Her ne kadar *kodıkar-* fiili teorik olmaktan çıkıp tanıklanmış olsa da, *Altun Yaruk*'un Radloff-Malov yayını 190/23'teki sözcüğün *kodıkar-* fiiliyle alakası yoktur.

Bağlamdan da anlaşılacağı üzere, ilgili ibarede *etöz kod-* deyiminin bulunduğu açıktır. Bu deyim “ölmek” anlamında olup (Röhrborn 2017: 315; Wilkens 2021: 127b) *Altun Yaruk*'ta bu bağlama ilaveten birkaç yerde daha geçmektedir (Kaya 2021: str. 116, 1323, 10909, 13825 vs.).

4. Sonuç

- Radloff-Malov yayınında bir teşhis hatasının olduğu, üzerinde durulan sözcüğün yazmada açıkça ĞWTĞ'YSWĞ biçiminde yazıldığı, dolayısıyla da *kodgaysug* okunması gerektiği kesinleşmiştir.
- Yayınlarda *kod(i)karsug* ve *kodgarsok* okunan kelime *kodgaysug* olarak düzeltilmelidir.
- Sözcüğün çözümünü şöyledir: < ko-d-gaysug “bırakacak/bırakılacak”.
- *kod-*, günümüzde *koy-* biçiminde yaşamaktadır.
- {-gAysUg} eki sıfat-fiil işlevindedir. Birleşik bir ektir: {-gAy}+{-sUg}. Ekten sonra doğrudan hâl ekinin veya yapım ekinin geldiği örnekler de vardır.

- İlgili ekin bir tanığında (*ölgeysüg*) /s/ sesi Uygur alfabesindeki Ş harfi ile yazılmış, buna dayanarak da *ölgeyşüg* okunmuştur. İlgili ek şimdilik yalnızca Budist Uygur metinlerinde tanıklanmıştır. Uygur alfabesinde bir karakterin birden fazla sesi karşılması nedeniyle, g/k, s/ş seslerinin ayırımı yapan Göktürk veya Arap harfli metinlerle tanıklandığında bu ekin okunuşu kesinleşmiş olacaktır.
- Bugüne kadar *Altun Yaruk* üzerine yapılan çalışmalar Radloff-Malov'un dizgi yayınına dayanır. Önemli bir boşluğu doldurmuş olan bu yayında bazen harflerin ve kelimelerin doğru teşhis edilemediği görülür. Bu sebeple, *Altun Yaruk* çalışmalarının daha sağlıklı yürütülebilmesi için Radloff-Malov dizgi yayınının dayandığı Petersburg yazmasının tıpkıbasım olarak yayını şarttır.

5. Kaynakça

- AĞCA, Ferruh (2010). "Eski Türkçe -gA(y)sUg Eki ve Ekin Tarihi Türk Dili Alanındaki Biçimleri Üzerine". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 7/1: 231-250.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1965). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- CLAUSON, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- e-DTA = Dijital Turfan-Arşivi. <https://turfan.bbaw.de/dta/> (Erişim tarihi: 10.01.2024).
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon, I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- GABAİN, Annemarie von (1974). *Alttürkische Grammatik*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- GÖZEL, Ayşegül (2023). *Altun Yaruk'ta Söz Yapımı*. Doktora Tezi. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
- KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk*. Giriş, Metin ve Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KAYA, Ceval (2021). *Uygurca Altun Yaruk*. Giriş, Metin ve Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KAYA, Ceval (2023). "Uygurca Altun Yaruk Çalışmalarının Bugünkü Durumu". *Prof. Dr. Saadetin Yıldız Armağanı*.-İnce, Kibar Bir Beyefendiye- (Haz. Emin Onuş). İstanbul: Hiperyayın, 85-90.
- NADELYAEV, V. M. vd (1969). *Drevnyeturkskiy Slovar'*. Leningrad: İzdatel'stvo "Nauka".
- ÖLMEZ, Mehmet (1991). *Altun Yaruk*. III. Kitap (=5. Bölüm). (Suvarnaprabhâsasûtra). Ankara.
- RADLOFF, Wilhelm; MALOV', Sergey Efimoviç (1913-1917), *Suvarnaprabhâsa*. (Sutra zolotogo bleska). Tekst' uygurskoy redaktsii. Sanktpeterburg': İmperatorskaya Akademii Nauk.
- RÖHRBORN, Klaus (2017). *Uigurisches Wörterbuch*. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. –Neubearbeitung-. II.2. Stuttgart: Franz Steiner.
- TEMİR, Ahmet; KUDARA, Kōgi; RÖHRBORN, Klaus (1984). "Die alttürkischen Abitaki-Fragmente des Etnografya Müzesi". Ankara: *Turcica*, 16: 13-28.
- WILKENS, Jens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen*. Altuigurisch-Deutsch-Türkisch || *Eski Uygurcanın El Sözlüğü*. Eski Uygurca-Almanca-Türkçe. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- ZIEME, Peter; KARA, György (1978). *Ein uigurisches Totenbuch*. Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunghuang British Museum Or. 8212 (109). Budapest: Akadémiai Kiadó.

Bolmasa Bağlacı ile Alakalı Bazı Düşünceler

Some Thoughts About the *Bolmasa* Conjunction

Gülser Ersoy

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Kütahya/Türkiye

e-posta gulserersoy@hotmail.com

orcid 0000-0003-1002-1967

doi 10.54316/dilarastirmalari.1426127

Atıf

Citation

Ersoy, Gülser (2024).
Bolmasa Bağlacı ile Alakalı
Bazı Düşünceler. *Dil*
Araştırmaları, 34: 193-212.

Başvuru

Submitted

26.01.2024

Revizyon

Revised

22.03.2024

Kabul

Accepted

13.04.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2024

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

ÖZ

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde ve kimi ağızlarda bol- fiilin içinde bulunduğu formların imkân, olabilirlik, mecburiyet, niyet ve temenni gibi kiplik değerlerini kolaylıkla ifade ettiği gözlemlenmektedir. Tüm bu işlevlerine ek olarak süreç içerisinde bol- fiilinin olumsuz şart çekimli halinin eş sıralı tümceler arasında şart, karşıtlık, sebep, sonuç gibi semantik bağ kurabilecek şekilde de kullanılabilen bir gramer birimine dönüştüğüne tanıklık edilmektedir.

Eldeki çalışma ile *bolmasa* sözcüğünün bağlaç işlevinde kullanılmasına zemin hazırlayan sentaktik yapıların ortaya konması hedeflenmektedir. Ayrıca olumsuz şart kiplik işaretleyicisi ile çekimlenen bir fiilin bağlaç işlevinde de kullanılabiliyor olması durumu, modern dil biliminin bağlaçlar hususunda yapmış olduğu art zamanlı değerlendirmeler ile izah edilmeye çalışılacaktır. Bunun yanı sıra *bolmasa* bağlacının Eski Uygur Türkçesi ve Harezmi Türkçesinden çağdaş Türk lehçelerine kadar takip edilen süreçte işaretlediği anlam alanlarından yola çıkılarak izlediği yol haritası tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bolmasa, Bağlaç, Tarihî ve Çağdaş Türk lehçeleri

ABSTRACT

It is observed that in historical and contemporary Turkic dialects and some Anatolian dialects, the forms including the bol- verb easily express modal values such as possibility, possibility, obligation, intention and wish. In addition to all these functions, it is witnessed that in the process, the negative conditional form of the verb bol- has turned into a grammatical unit that can be used to establish semantic connections such as condition, opposition, cause and result between coordinated sentences.

The present study aims to reveal the syntactic structures that pave the way for the use of the word bolmasa in conjunction function.

In addition, the fact that a verb conjugated with a negative conditional marker can also be used as a conjunction will be tried to be explained with the diachronic evaluations made by modern linguistics regarding conjunctions. In addition, we will try to determine the road map followed by the conjunction *bolmasa*, based on the semantic fields it marks in the process from Old Uyghur Turkish and Khwarezm Turkish to contemporary Turkic dialects.

Keywords: Bolmasa, Conjunction, Historical and Contemporary Turkic Dialects

EXTENDED ABSTRACT

Introduction: Some forms of the verb *bol-* express modal values such as possibility, obligation, intention and wish in historical and contemporary Turkish dialects and some dialects. *Bol-* can also function as an aspect marker by being used with the base verb in conjugation with certain morphemes. It is also witnessed that the negative conditional inflected form of the verb *bol-* has turned into a grammatical unit that can be used to establish semantic links such as condition, opposition, cause and effect between consecutive sentences. In other words, the word *bolmasa* can also be used as a conjunction in historical and contemporary Turkish dialects and some dialects with some phonetic changes. The present study is about the conjunction function of the *bolmasa*.

Research Problem: The following questions were tried to be answered in the study: Which type of conjunction does *bolmasa* belong to? In which situation and under which condition did it turn into a conjunction that connects two sentences? When the meaning field of the word from Old Uyghur Turkish to contemporary Turkic dialects is followed, what is the path it follows and the semantic map it reveals until and after it gains the conjunction function?

Limitations: An article on the conjunction *bolmasa*, which constitutes the content of our study, was previously published by J. Eckmann titled "Bolmasa Kelimesine Dair" (1954). In his study, Eckmann recorded the phrases he witnessed in the work *Kıyasu'l-Enbiya* and stated that he did not come across any witnesses other than the phrases he recorded. In addition to these sentences recorded by Eckmann, the present study includes witnesses from both *Nehcu'l-Feradis* (Eckmann 2014) and *Kıyasü'l-Enbiya* (Ata 2019) also written in Khwarazmian Turkish. Eckmann also states that semantically the conjunction passes through five different stages such as 1. if it were not so, if it were not so 2. however, if not, otherwise 3. if it is so, then, then 4. well, well 5. as if. The present study argues that the conjunction *bolmasa* in Khwarezm Turkic texts also indicates a value indicating cause and effect.

Another researcher who mentions the conjunction function of the word *bolmasa* is M. Erdal (2004: 338). In his study, Erdal evaluates the word in the category of conjunctions of opposition. In the present study, it is claimed that the conjunction *bolmasa* started to be used as a disjunction conjunction with a conditional meaning in parallel with its basic meaning.

In addition, witnesses from *Uigurische Sprachdenkmäler 24* (Radloff 1928) and theses on contemporary Turkic dialects where *bolmasa* is used as a conjunction were recorded. Based on these witnesses, the syntactic and semantic features of the conjunction were tried to be revealed in accordance with the determined criteria.

There are many studies in the literature on the classification of conjunctions. However, in the present study, the classifications of T. Banguoğlu (2015), M. Ergin (1992) and Ramat and Mauri (2012) are accepted as criteria.

Methodology: The present study aims to identify the usages that pave the way for the use of the word *bolmasa* as a conjunction. For this reason, survey and historical comparative evaluation methods were used. In addition, in the light of cross-linguistic data, the fact that the word *bolmasa* can be used as a conjunction has been tried to be explained.

Findings: It is observed that the syntactic structure of the two co-sequential sentences with the verb/auxiliary *bol-* inflected with the modal morpheme *bol-*, one with the positive conditional (*bolsa*) and the other with the negative conditional (*bolmasa*), has been eroded over time, perhaps due to the frequency of use, and this has caused the verb to function as a new grammatical unit. The subject or noun of the verb *bolmasa*, which is used as an independent verb or auxiliary verb, may be shared with the subject or noun of the preceding conditional clause. The regular repetition of these common subjects and nouns in the second conditional clause is observed in *Kutadgu Bilig*.

In *Nehcu'l-Feradis* and *Kıyasu'l-Enbiya*, the common subjects and nouns do not repeat in the second conditional clause in some cases, thus the verb *bolmasa* in the second conditional clause is left alone. As a result, we think that this situation positively affects the process of transforming the word *bolmasa* into a grammatical unit that functions as a conjunction.

Contextually, it is seen that the conjunction *bolmasa* provides a conditional coordination between clauses in parallel with its primary meaning. In *Nehcu'l-Feradis*, the word in question functions as a conditional conjunction on the one hand, and on the other hand, it is used as a conjunction of reference, cause and effect. The sentence in which the adversative is used in the sense of "while this is the case". In contemporary Turkic dialects, the word *bolmasa* continues to function as a conjunction of condition, result and disjunction.

0. Giriş

Türk diline ait tarihî metinlere bakıldığında *bol-* fiilinin semantik ve sentaktik bağlamda birtakım değişim ve gelişim içerisinde yer aldığı görülmektedir. Temel anlamı (*bir şey*) *olmak*, *bir şeye dönüşmek* (*to become something*) olan fiilin ilk olarak durum değişikliğini vurgulamak üzere kullanıldığı, oldukça erken tarihlerden itibaren de asıl anlamının yanında *olmak* (*to be*) anlam alanını işaretleyecek şekilde kullanıldığı ifade edilmektedir (Clauson 1972: 331). Anlam alanındaki böylesi bir genişleme ve değişim sözcüğün önce müstakil bir fiil ardından da isim ya da fiilleri yöneten ve böylelikle birleşik fiillerin oluşumuna zemin hazırlayan bir gramer birimi olarak değerlendirilmesine neden olmaktadır.

Türk dilinin tarihî seyri içerisinde *bol-* fiilinin birtakım analitik formların oluşumuna zemin hazırlayan önemli bir gramer birimi olduğu bilinmektedir. Oluşturulan bu analitik formlar sayesinde birçok kiplik değeri kolaylıkla işaretlenmiştir. Örneğin eylemsi morfemleri ile çekimlenen temel fiilin *bol-* fiili ile oluşturduğu analitik formlar imkân, olabirlik, mecburiyet, niyet, temenni vb. anlam alanlarını karşılayabilmektedir. Bu bağlamda Maniheist ve Budist çevrelere ait Türkçe metinlerde *-zUn* istek-emir ekini ya da *-gAy* ve *-(y)Ur/-mAz* işlemci işaretleyicilerini alan *bol-* yardımcı fiilinin oluşturduğu *fil + -mAk + İyEkl bol-* analitik formu istek kategorisinin "niyet/temenni", "arzu", "yakarma" gibi çeşitli derecelerdeki anlam alanlarını işaretleyebilmektedir (Ağca 2007; Erdal 2004: 524). Ya da temel fiilin istek kiplik morfemiyle çekimlenmesi halinde, *bol-* fiilinin *-(g)Ay* işlemci ve *ki(m)* bağlacı ile oluşturduğu analitik formlar Harezmi-Altınordu, Kıpçak, Çağatay ve Eski Oğuz Türkçelerinde beklenti anlamını karşılayabilmektedir (Ağca 2016). *Bol-* fiilinin kimi fonolojik değişikliklerle birlikte Eski Anadolu Türkçesi ile yazılan metinlerde, Anadolu ağızlarında ve çağdaş Türk lehçelerinde de bahsedildiği anlamı içerecek şekilde

bir kullanım alanı mevcuttur (Abik 2014; Aktan 2002; Demir 1996; Özkan 2007: 96). Söz konusu fiil oluşturduğu analitik formlarla bir yandan kiplik işaretleyicisi olarak işlev görürken diğer yandan eklendiği fiilin görünüş değerini belirlemeye de yardımcı olabilmektedir (Erdal 2004: 245, 323).

Tüm bu işlevlere ek olarak olumsuz şart kiplik işaretleyicisi ile çekimlenen bol-fiilinin eski Uygur Türkçesinde (tanıklanabilen bir örnekte), Harezmi Türkçesinde ve çağdaş Türk lehçelerinin kiminde bağlaç işlevinde kullanıldığı görülmektedir. Eldeki çalışmada J. Eckmann'ın "Bolmasa Kelimesine Dair" (1954) başlıklı makalesinde değindiği meselelere ilaveten şu konular üzerinde durulmaya çalışılacaktır:

- Bolmasa** sözcüğünün içerdiği semantik değerden yola çıkılarak ait olduğu bağlaç türü ortaya konmaya çalışılacaktır.
- Bolmasa** sözcüğünün hangi durumda ve şartta iki tümceyi birbirine bağlayan bir bağlaç işlevine dönüştüğü sorusunun cevabı verilmeye çalışılacaktır.
- Bolmasa** sözcüğünün Eski Uygur Türkçesinden çağdaş Türk lehçelerine kadar kazandığı anlam alanı takip edilecek; böylelikle bağlaç işlevini kazanana kadar ve ondan sonraki süreçte izlediği yol ve ortaya koyduğu semantik harita yorumlanmaya çalışılacaktır.
- Bu haritanın belirlenmesi için eldeki verilerin eksiksiz bir şekilde ortaya konması gerekmektedir. Bu bağlamda Eckmann'ın Nehcü'l-Feradis'te (NF) tanık gösterdiği tümcelere hem NF'den hem de Kıyasü'l-Enbiya'dan (KE) eklemeler yapılacaktır. Bu bağlamda eksik olan tanıkların eldeki çalışma ile tamamlanması hedeflenmektedir.

Bolmasa sözcüğünün elde edilen tanıklarda hangi işlevde kullanıldığını doğru olarak tespit etmek ve izlenen semantik değişimin haritasını çıkarabilmek için ilk olarak evrensel dilbilimin verilerine ve dolayısıyla da diller arası çalışmaların neticesine bakmanın doğru olacağı kanaatindeyiz.

1. Oluşturdukları Bağlamlara Göre Bağlaçların Sınıflandırılması

Eş sıralı en az iki tümceciğin birbiri ile oluşturabileceği farklı türde semantik ilişkiler söz konusudur. Tümceciklerin oluşturabileceği bu farklı semantik ilişkinin ifadesinde bağlaçlara sıklıkla müracaat edilmektedir.

Banguoğlu, bağlaçların tasnifinde tümceler bağlanırken aralarında ne şekilde bir anlam ilişkisi kurulduğuna dikkat etmiş ve bağlaçları bu doğrultuda anlamlandırmıştır. Araştırmacı bu sebeple çalışmada *bağlaç* yerine *bağlam* sözcüğünü kullanmayı tercih etmiştir. Buna göre bağlamın dikkate alındığı çalışmada bağlaçlar ulama (ile, ve vb.), ayırtlama (ya, yahut, ya da, veya, ya...ya, vb.), karşıtlama (ama, fakat, lâkin, yalnız, ancak vb.), alması (bir...bir, kimi...kimi vb.), üsteleme (de, hatta, bile vb.), açıklama (yani, demek ki, öyle ki vb.), salt (ki, kim de), yer verme (gerçekten, nitekim, halbuki, oysa, hâl böyleyken), sebep (çünkü vb.), sonuç (bundan dolayı, bunun üzerine, bunun için, öyleyse vb.), amaç (için vb.) ve şart bağlamları (eğer, şayet, yoksa, illâ, o takdirde, aksi hâlde) şeklinde tasnif edilmektedir (Banguoğlu 2015: 390-393).

Muharrem Ergin “bağlama edatı” olarak adlandırdığı söz konusu ulamı sıralama edatları (ve, ile vb.), denkleştirme edatları (veya, yahut vb.), karşılaştırma edatları (ya...ya, hem...hem vb.) ve cümle başı edatları (fakat, lâkin, ancak, yalnız, ama, eğer, şayet, gerçi, vakıa, çünkü, zira, mademki, madem, meğer, öyle ki, oysa, oysa ki, şöyle ki, nitekim, halbuki, kaldı ki, üstelik, belki, hatta, yani, şu hâlde, öyleyse, özellikle, sanki, yeter ki, meğer ki, aksi halde vb.) olarak sınıflandırmaktadır (1992: 352-357).

Birbiri ile koordinasyon kurulan tümcecikler arasında oluşan farklı kavram alanları Ramat ve Mauri tarafından şu şekilde tasnif edilmektedir: 1. “ve” vb. bağlaçlarla gerçekleştirilen bitişiklik (conjunction) 2. “veya” vb. bağlaçlarla gerçekleştirilen ayrıklık (disjunction) 3. “fakat” vb. bağlaçlarla gerçekleştirilen karşıtlık (adversativity) (2012).

Kornfilt, çalışmasında bağlaçları *ve-bağlacı* (and-coordination), *fakat-bağlacı* (but-coordination) ve *veya-bağlacı* (or-coordination) olmak üzere üç gruba ayırmaktadır. Hem...hem, ne...ne(de) gibi bağlaçlara da “tümce bağlaçlarının diğer çeşitleri” başlığı altında değinmektedir (1997: 109-112). (Konu ile ilgili farklı tasnifler için bkz. Korkmaz 2003: 1095-1136; Demir ve Yılmaz 2003: 200).

Eldeki çalışma *bolmasa* bağlacı ile alakalı olduğundan yukarıdaki tasniflerin tamamı değil konu ile alakalı olduğunu düşündüğümüz ayrıklık ve karşıtlık bağlaçları üzerinde durulacaktır.

2. Bağlaçlara Art Zamanlı Bir Bakış¹

Bağlaçlarla alakalı yapılan diller arası çalışmalar ve bu çalışmaların neticesinde gelinen nokta şu şekildedir: Gramatikalleşerek bitişiklik, ayrıklık ve karşıtlık gibi bu üç kavram alanını işaretler hale gelen bağlaçların her birinin temelde farklı semantik değerlere sahip kavram alanlarından geldiği görülmektedir. Burada her bir birincil işaretleyicinin içkin anlamlarının aslında bağlaçlara kaynaklık edecek bir semantik değere sahip olduğu da görülmektedir (Ramat ve Caterina Mauri 2012: 1-9). Buna göre;

Tümcecikler arasında bitişiklik işlevini yürüten bağlaçlara art zamanlı bakıldığında bu bağlaçların temelde şu anlam alanlarından geldiği ve gramatikalleştiği iddia edilmektedir:

- Mekânsal ve zamansal olarak doğrusal ardıllık bildiren sözcüklerden
- Vurgu içeren ekleme, dâhil etme anlamlı bağlaç ya da edatlardan
- Paragrafta düşünceleri birleştirme amaçlı kullanılan işaretleyicilerden
- Birliktelik ifade eden edatlardan
- Hikâye etmelerde kullanılan “gitmek” ve “getirmek” sözcüklerinden

¹ Temelde isimler daha sonra söz öbekleri ve ardından işletimcileri birbirinden bağımsız tümceleri birbirine bağlama işlevine sahip bağlaçlarla alakalı çok sayıda çalışma ve buna bağlı olarak değerlendirmeler söz konusudur. Ancak eldeki makalede Ergin, Banguoğlu ve Anna Giacalone Ramat and Caterina Mauri'nin çalışmalarındaki tasnifler ölçüt olarak alınacaktır.

- f. Zamir kökenli sözcüklerden (Ayrıntılı bilgi için bkz. (Ramat ve Caterina Mauri 2012: 1-9).

Semantik olarak iki seçenektan birinin seçilmesini ya da iki yargıdan birinin gerçekleştirilmesini seçime bağlı kılan bağlaçlara *ayrıklık bağlaçları* denilmektedir. Bu bağlaçların art zamanlı incelenmesi durumunda temelde şu anlam alanlarından geldiği ve gramatikalleştiği iddia edilmektedir:

- “Şu” (that) ya da “diğeri” (other) gibi mesafe bildiren sözcüklerden
- “Ne” soru sözcüğünden
- “İstemek” fiilinden
- Şüphe bildiren ve “belki” anlamına gelen işaretleyicilerden
- Şart olumsuz çekiminden (Ayrıntılı bilgi için bkz. (Ramat ve Caterina Mauri 2012: 1-9).

İki tümcecğin ifade ettiği yargılar arasında karşıtlık, zıtlık ilişkisi kuran bağlaçlara *karşıtlık bağlaçları* denilmektedir. Diller arası disiplinde arkaik bir analiz yapıldığında söz konusu bağlaçların kaynak anlam alanları ile ilgili şu bilgilere ulaşılmıştır:

- Karşıtlık ilişkisi kuran bağlaçlar -tıpkı bitişiklik bağlaçları gibi- mekânsal ifadelerin metaforik süreçlerden geçip soyutlaşması yoluyla gramatikalleşebilmektedir. Yakınlık (aynı yer), uzaklık-mesafe (ayrılık-separation) ya da zıtlık-karşındalık (opposition) bildiren mekânsal ifadeler Hint-Avrupa dil ailesi içerisinde karşıtlık bağlaçların kaynağı olarak kaydedilmektedir.
- Zamansal anlamın örtüşmesini, eş zamanlılık ifadesini taşıyan sözcükler karşıtlık bağlaçlarının kaynağı olabilmektedir.
- Zamansal anlamı süreklilik olan ve “her zaman” anlamında kullanılan sözcük, karşıtlık bağlaçlarına kaynaklık edebilmektedir.
- Arkaik olarak sebep-sonuç ilişkisi bildiren sözcükler, karşıtlık bildiren bağlaçlara kaynaklık edebilmektedir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. (Ramat ve Caterina Mauri 2012: 1-9).

Sonuç olarak bağlaçlar üç ana başlık altında gruplandırılmakta ve diller arası yapılan çalışmaların neticesinde elde edilen veriler ışığında da bağlaçların arkaik kaynaklarına ulaşılmaktadır. Yapılan çalışmalar neticesinde bir gramer birimi olan olumsuz şart kiplik işaretleyicilerinin süreç içerisinde ayrıklık bağlacı gibi bir başka gramer birimine dönüşebildiği bilgisine ulaşılmıştır. Nitekim İtalyancada *aksi takdirde, yoksa* (otherwise) anlamındaki *senno* ayrıklık bağlacının aslında *se if+no* şart olumsuz çekiminin bir uzantısı olduğu iddia edilmektedir (Ramat ve Mauri 2012: 4). Bu durumda tarihî Türk dilinde aslında olumsuz şart kiplik işaretleyicisi olarak kullanılan bir fiilin ilerleyen süreçlerde bağlaç işlevinde kullanılıyor olması diller arası çalışmaların verileri ile uyusmaktadır.

Takip eden başlıkta *bolmasa* sözcüğünün bağlaç olarak işlev gören bir gramer birimine dönüşmesine zemin hazırlayan kullanımlar üzerinde durulacaktır.

3. Bolmasa Sözcüğünün Bağlaç Olarak Gramatikalleşmesine Zemin Hazırlayan Kullanımlar

3.1. Arka Arkaya Sıralı Şartlı Tümcelerde Ortak Olan Öznenin ve Yönetilen İsmi Tekrar Etmesi

Karahanlı sahasında yazılan Kutadgu Bilig (KB), *bolmasa* sözcüğünün bağlaç işlevinde kullanılmasını hızlandıran süreçle alakalı önemli verilerin yer aldığı bir eserdir. Zira eserde her ne kadar ilgili sözcük bağlaç işlevinde kullanılsa da sözcüğün kullanıldığı tümcelerde içinde bulunduğu yapı oldukça dikkat çekicidir.²

Takip eden örneklerde bol- sözcüğünün iki işlevde kullanıldığı görülmektedir. Birincisi *yönettiği ismin karşıladığı varlık/kavramın mevcut olduğu, var olduğu* şeklinde bir anlam alanıdır. Dolayısıyla bu tür tümcelerde *bolmasa* sözcüğü “mevcut olmasa, bulunmasa” şeklinde çevrilebilir:

- (1) *Kimiñ erdemi bolsa atı yorır*
Qalı bolmasa erdem atsız qarır (Arat 1979: 277).
- (2) *Uvutluğ kerek keç amul hem silig*
Siliglik bile bilse türlüğ bilig
Uvut bolmasa er otun il bolur
Uvut birle yalñuğ bütünlük kıur. (Arat 1979: 275).
- (3) *Biliglig kişiler bolur çın köni*
Köni qayda bolsa yaruyur küni
Uquş bolmasa er özin tutunmaz
Bilig bolmasa er işin itnümez (Arat 1979: 291).
- (4) *Er at bolsa begler ili eksümez*
Er at bolmasa beg ilin kiç yimez (Arat 1979: 312).

Bir diğeri işlevi de ilgili sözcük bir ismi yönetmekte ve böylelikle yardımcı fiil olarak *isim+bolmasa* formundaki birleşik fiillerin oluşumuna zemin hazırlayabilmektedir:

- (5) *Qılınç köni bolsa kılkı oñay*
Munıñdın tegir halkqa eđgü yıl ay
Köni bolmasa işte işçi başı
Qamuğ egri boldı bu begler işi (Arat 1979: 236).
- (6) *Usal bolmasa bolsa artuğ oduğ*
Usal bolsa tegrür basımçı yoğuğ (Arat 1979: 249).
- (7) *Usal bolsa er kör yorırda ölüir*
Usal bolmasa er tilekin bulur (Arat 1979: 253).
- (8) *Arığ boldı begler tadusı özi*
Arığ bolmasa aş qaçan yir qozı

Arıĝ bolsa aşçı arıĝ aş birür
Arıĝ bolsa aş suw sewe keç yilür (Arat 1979: 295-296).

- (9) *Bu körklüg kişi közke körnür arıĝ*
Arıĝ bolmasa aş boĝuzka karıĝ
Arıĝlıĝnı barça kişiler tiler
Arıĝ bolsa aş suw kişi arzular (Arat 1979: 296).
- (10) *Könilik kerek hem bütün çın kılıĝ*
Köni bolmasa er tüzümez yorık (Arat 1979: 297).
- (11) *Yigü bolsa içgü anuĝ bolmasa*
Aĝu boldı saĝın ol aşnı yise (Arat 1979: 467).

KB’de tanıklık edilen bu tümcelerde dikkati çeken hususlar şu şekilde sıralanabilir:

- Gerek kendinden önceki ismin karşıladığı varlığın mevcudiyetini bildirdiği 1-4. örneklerde gerekse yardımcı fiil işlevinde kullanıldığı 5-11. örneklerde bolsa-bolmasa/bolmasa-bolsa şeklindeki kullanımlarıyla bol- fiilinin düzenli olarak olumlu-olumsuz/olumsuz-olumlu şartlı tümcelerin art arda sıralanmasına yardımcı olduğu görülmektedir. Bu tümcelerin birbiri ile oluşturduğu ayrıklık ilişkisi (disjunction) her ne kadar bağlaçlarla işaretlenmemiş olsa da ilgili semantik bağ, bolsa-bolmasa/bolmasa-bolsa şeklindeki ikili kullanımlar ile sağlanmaktadır.
- Bu tür tümcelerde bol- fiilinin öznesi düzenli olarak 3. şahıstır ve ortak olduğu durumlarda ikinci şartlı tümcelerde özneler düzenli olarak tekrar edilmektedir. Örneğin (1)’de bolsa fiilinin öznesi işlevindeki “erdem” sözcüğü ikinci tümcede bolmasa fiilinin de öznesi konumunda olmasına rağmen herhangi bir art gönderime başvurulmadan tekrar edilmektedir. 4. tümcede “er at”, 5. tümcede “işçi başı”, 7. tümcede “er”, 8. ve 9. tümcelerde “aş” sözcükleri için de aynı durum söz konusudur.
- Birinci şartlı tümceden sonra gelen ikinci şartlı tümcede bol- fiili her halükarda yönettiği isim ile kullanılmaktadır (örneğin erdemi bolsa-bolmasa erdem, arıĝ bolsa-arıĝ bolmasa, usal bolsa-usal bolmasa vb.)

Bolsa-bolmasa/bolmasa-bolsa ile oluşturulan yapılarda yönetilen isimlerin ikinci şartlı tümcede tekrar edilmesi ile öznelerinin ortak olması durumunda ikinci şartlı tümcede özne için art gönderime başvurulmaması şeklindeki iki önemli özelliğe NF ve KE’de de tanıklık edilmektedir:

- (12) *Ma’lüm boldı kim māl taĝı mülket maĝabbatı köĝülde bolmasa Haĝ te ‘ālānuĝ maĝabbatı köĝülde bolsa ol māl taĝı memleket ol kimerseke ziyān kılmaz* (Eckmann vd. 2014: 145).
- (13) *Saĝa ittibā’ kılıp kim kim musulmān bolsa cümlesinge ne sevāb erse yalĝuz saĝa ol sevāb bolĝay ve eger musulmān bolmasaĝ saĝa köre kim kim musulmān bolmasa cümlesinge ne ‘ikāb bar erse yalĝuz saĝa ol ‘ikāb bolĝay* (Eckmann vd. 2014: 58).
- (14) *Taĝı aydı: Yā Mūsā kim kim atasınĝa taĝı anasınĝa eđĝülük kılsa taĝı anlarnı ĝoşnüd kılsa taĝı benim fermānıĝa muĝı’bolsa maĝa ‘āsılık kılmasa men*

anı ezigü kullarım divanında bitiyür men. Tağı kim kim atasınğa tağı anasınğa tağı benim fermānımka muftı' bolmasa ol kimerse[ni] 'āsīlar divanında bitiyür men, tidi (Eckmann vd. 2014: 199).

- (15) **Eger fercidin zinā mevcūd bolsa ol köñli arzūlağanı rāst arzūlar ermiş ve eger fercidin zinā mevcūd bolmasa ol köñli arzūlağanı yalğan ermiş, tep aydı** (Eckmann vd. 2014: 244).

Bol- fiilinin “mevcut olmasa-mevcut olsa” anlamına gelecek şekilde çekimlendiği 12. tümcede birinci şartlı tümcenin öznesi (māl tağı mülket maḥabbatı) ile ikinci şartlı tümcenin öznesi (Ḥaḳ te'ālānıñ maḥabbatı) birbirinden farklıdır. Ancak her iki tümcede ortak olmasına rağmen “köñülde” sözcüğü tekrar etmektedir. 13, 14 ve 15. tümcelerde özneler (kim kim, zinā) ortak olmasına rağmen ikinci şartlı tümcelerde tekrar etmektedir. Ayrıca aynı tümcelerde bol- yardımcı fiilinin yönettiği isimler (musulmān, muftı', mevcūd) ortak olmasına rağmen yine ikinci şartlı tümcelerde tekrar etmektedir.

Sonuç olarak öznesi ortak olan ve bolsa-bolmasa/bolmasa-bolsa çekimli fiilleri sebebiyle birbiri arasında semantik ilişki kurulan tümcelerin sentaktik görünümü şu şekildedir:

1.Şartlı Tümce [(Eger)+Özne (ortak özne)+ İsim (ortak isim)+bolsa/bolmasa Yapılı Birleşik Fiil] + **2.Şartlı Tümce** [(eger)+Özne (ortak özne)+ İsim (ortak isim)+bolsa/bolmasa Yapılı Birleşik Fiil]

3.2. Arka Arkaya Sıralı Şartlı Tümcelerde Ortak Olan Öznenin ve Yönetilen İsmi Düşmesi

Bolmasa fiilinin bağlaç işlevli gramer birimine dönüşmesi hususunda nasıl bir yol takip ettiğine dair önemli verilerin NF'de ve KE'de mevcut olduğu kanaatini taşımaktayız. Zira adı geçen eserlerde şart olumlu-olumsuz işletim morfepleri ile çekimlenen bol- fiili ve yardımcı fiili ile alakalı -yukarıda verilen yapıların dışında- farklı kullanımlara da rastlanılmaktadır. Bu kullanımlar tanıklık edilen örnek tümceler üzerinden şu şekilde izah edilebilir:

KE'de tanıklık edilen (16) örnekte birinci şartlı tümcede yer alan bol-fiili sırasıyla *iḥlās birle* ve *ḥuzūr birle* edat grubunu yönetmektedir. Bu sözcük grupları aslında ikinci şartlı tümcede geçen *bolmasa* fiili tarafından da yönetilmektedir; ancak örnekte de görüleceği üzere söz konusu edat grupları ikinci şartlı tümcede tekrar etmemektedir. Bunun yerine *mundağ* adılı ile art gönderime başvurulmakta ve böylelikle edat grubunun tekrar yazılmaması sonucu ortaya çıkan boşluk doldurulmaktadır.

- (16) *Ḥaḳ te'ālā ḥāzratında kim iḥlās birle bolsa tağı ḥuzūr birle bolsa ve eger mundağ bolmasa namāz bolmaz* (Eckmann vd. 2014: 171).

KE'de tanıklık edilen (17) ve (18). örneklerde bol- fiili ile oluşturulan birleşik fiillerin (ḳabūl bolsa-ḳabūl bolmasa) öznesi ortaktır (ḳurbān) ve ortak olan özne yukarıda verilen örneklerin aksine ikinci şartlı tümcede tekrar etmemektedir. Ayrıca ortak olan öznenin ikinci şartlı tümcede tekrar yazılmaması halinde oluşan boşluk art gönderime başvurulmuş da doldurulmamaktadır. Bu durum **bolmasa**

sözcüğünün bağlaç işlevindeki bir gramer birimine dönüşmesi sürecindeki önemli bir adım olarak düşünülebilir:

- (17) *Ḳayu ḳurbān **ḳabūl bolsa** kökdin ot kelip ol ḳurbānnı köydürür erdi, **ḳabūl bolmasa** ot kelmez erdi* (Ata 2019: 55).
 (18) *Ümmetlerniñ ḳurbānı **ḳabūl bolsa** köyer erdi **ḳabūl bolmasa** köymes erdi* (Ata 2019: 55).

Bu durumda bolsa-bolmasa fiilleri sayesinde birbiri arasında semantik ilişki kurulan ve öznesi ortak olan yukarıdaki tümcelerin sentaktik görünümü şu şekildedir:

1. **Şartlı Tümce** [(Eger)+Özne (ortak özne)+ *İsim* (ortak isim)+*bolsa* Yapılı Birleşik Fiil]
 + 2. **Şartlı Tümce** [(eger)+ \emptyset (ortak özne)+ *İsim* (ortak isim)+*bolmasa* Yapılı Birleşik Fiil]

(19) ve (20). tümcelerin sahip olduğu sentaktik yapı, *bolmasa* fiilinin bağlaç işlevindeki gramer birimine dönüşümünden önceki son evre olarak düşünülebilir. Nitekim –örneğin- (19). örnekte birinci şartlı tümce özne (bu sözler) ve bir birleşik fiilden (rast bolsa) oluşan sentaktik bir yapıya sahiptir. Bu yapının içerisinde *rāst*, birleşik fiilin isim işlevini; *bu sözler* de birleşik fiilin özne işlevini üstlenmektedir. İkinci şartlı tümcede yine *rāst* sözcüğü *bolmasa* fiilinin ismi; *bu sözler* sözcük grubu da *rāst bolmasa* birleşik fiilin öznesi olarak işlev görmektedir. Ancak bahsi geçen isim (*rāst*) ve özne işlevli sözcük grubu (bu sözler) ikinci şartlı tümcede tekrar edilmemektedir:

- (19) *Eger bu sözler **rāst bolsa** boldı ve **eger bolmasa** sizke yaman bolğay tediler erse...*(Eckmann vd. 2014: 61).

(20).örnekte varlığı-mevcudiyeti olumlu şarta bağlanan ismin (dünyāvī) ikinci şartlı tümcede tekrar yazılmaması ilgili tümceyi (19). tümce ile benzer kılmaktadır:

- (20) *Ḳaçan kim bir dervišniñ ihtiyācı bolsa ol şeyḫқа kelip ḥācatını 'arza ḳılsa anı ol şeyḫ **ḳabūl** ḳılor erdi. **Eger** özinde dünyāvī **bolsa** 'īsār ḳılor erdi. **Eger bolmasa** öz mühibleridin cem' ḳılor erdi* (Eckmann vd. 2014: 173).

NF'de bahsi geçen kullanımlara benzer teşkil edecek tümcelere KE'de de rastlanılmaktadır:

- (21) *Bir atlıg ḳāfirlerdin keldi. İslām çerigin öwrülüp üç yüz er **bol[ğay]**, artuḳrak **bolmasa** tep teñlep bardı* (Ata 2019: 415).
 (22) *Yā Resūla 'llāh ol 'āṣī ḳarını keltürdük, destūr bar mu? **Destūr bolsa** ḳodun, **bolmasa** baḳī gūrūstanıқа iltiñ tep...* (Ata 2019: 446).

Bu durumda bolsa-bolmasa fiilleri sebebiyle birbiri arasında semantik ilişki kurulan ve öznesi ortak olan yukarıdaki şartlı tümcelerin sentaktik görünümü şu şekildedir:

1. **Şartlı Tümce** [(Eger)+Özne (ortak özne)+ *İsim* (ortak isim)+*bolsa* Yapılı Birleşik Fiil]
 + 2. **Şartlı Tümce** [(eger)+ \emptyset (ortak özne)+ \emptyset (ortak isim)+*bolmasa* Yapılı Birleşik Fiil]

Ve:

1. Şartlı Tümce [(Eger)+Özne (ortak özne)+ bolsa Fiili] + **2. Şartlı Tümce** [(eger)+
Ø (ortak özne)+bolmasa Fiili]

Sonuç olarak öznenin ve ismin ikinci şartlı tümcede düşmesi bolmasa fiilini yalnız bırakmış, bu durum ilgili fiilin bağlaç işlevli bir gramer birimi olarak kullanılma sürecini hızlandırmıştır.

4. Bağlaç Olarak İşlev Gören *Bolmasa* Sözcüğünün Ait Olduğu Tür ve Bu Türler Arasındaki Geçişlere Art Zamanlı Bakış

Takip eden başlıklarda bağlaç işlevinde kullanılan *bolmasa* sözcüğünün içerdiği anlam alanı ve bu alanlar arasındaki geçişler tarihî metinlerde tanıklık edilen örnek tümceler aracılığıyla izah edilmeye çalışılacaktır:

4.1. Bağlaç İşlevinde Kullanılan *Bolmasa* Sözcüğüne Eski Uygur Türkçesinden Tanık

Eski Uygur Türkçesi ile yazılan metinlerden Uigurische Sprachdenkmäler 24'te (USp 24) (Radloff 1928) yer alan (23) *saña borluğunıñ satığın küzke tegi kılıp qodayın bolmaşa s(e)n kuruğ kaldaçıñ* tümcesinde sözcüğün bağlaç işlevinde kullanıldığı görülmektedir.

Bolmasa sözcüğünün USp 24'te karşıtlık bildiren bağlaç (adversative conjunction) işleviyle kullanıldığına dikkat çeken araştırmacı M. Erdal aynı işlevin Eski Türkçede yine olumsuz şart çekimiyle kullanılan *ermeser* sözcüğü ile karşılandığını da ifade etmekte ve bununla ilgili olarak Röhrborn'un Uigurisches Wörterbuch (1981) adlı çalışmasının *ermeser* maddesini de (UW 445a) tanık olarak göstermektedir.

Röhrborn adı geçen çalışmada *ermeser* sözcüğünün *yoksa, ya da, ama, aksi takdirde* (oder aber, übrighens aber, doch, ansonsten) anlamına gelen bağlaç işlevinde kullanıldığını ifade etmektedir: *Tünegüke taplayu yarlıkasar bolu tegingey erdi ermeser kün kiçe bolu teginür tünemiş señremın yetgüsi alp teginür "eğer gecelemek dilerse o zaman bu [iyi] olur, aksi halde gün çoktan geceye dönmüştür ve onun için [genellikle] gittiği manastıra ulaşması zordur. bo örmen kart...ilki ajuntaki yavlak kılınçka törüyür ermeser bo ajunta üküş yavlak ayıg kılınç kılıp... "Cüzzam...önceki varoluşlardaki günahlardan kaynaklanır ama kişi bu dünyada birçok kötü ameller işleyip..."* (Röhrborn 1981: 445).

Erdal çalışmasında Röhrborn'un *ermeser* için verdiği semantik değere gönderme yaparak aynı anlam alanının *bolmasa* için de geçerli olduğunu ifade etmekte; sözcüğün *aksi takdirde* (otherwise), *ancak* (however) anlam alanını işaretleyen karşıtlık bağlacı (adversative conjunction) işlevinde kullanıldığını bildirmektedir (2004: 338).

USp 24'te tanıklık edilen *saña borluğunıñ satığın küzke tegi kılıp qodayın bolmaşa s(e)n kuruğ kaldaçıñ* (Radloff, 1928) tümcesi "Sana bağının satış(ından elde edilen değerini)ını sonbahara hazırlayıp koyayım. *Öyle olmazsa, yoksa, aksi halde* sen (in elinde bir şey kalmayacak) kuru, boş kalacaksın." şeklinde

çevrilebilir. Burada **bolmasa** sözcüğü *şart bağlacı* (bkz. Banguoğlu tasnif) olarak işlev görmektedir. Zira *şart bağlaçları* birleştirdiği tümceler arasında *iki yargıdan birinin diğeri için varlık şartı olduğu* şeklinde bir anlam ilişkisi kurmaktadır (Banguoğlu 2015: 393). Dolayısıyla USp 24'te bağlaç işlevinde kullanılan **bolmasa** sözcüğünün temel anlamından uzaklaşmadığı sonucuna ulaşılabilir.

Bolmasa sözcüğü Ergin'in oluşturduğu tasnif içerisinde "cümle başı edatları", Banguoğlu'nun oluşturduğu tasnif içerisinde "şart bağlamı" kategorisine uygun düşmektedir. Ramat ve Mauri'nin tasniflerinde ise *ayrıklık bildiren bağlaçlar* kategorisi içerisinde yerini almaktadır. Ramat ve Mauri'ye göre *or (veya)* ve *otherwise (aksi takdirde, yoksa)* ayrıklık bildiren bağlaçlardandır. Bu bağlamda araştırmacıların ayrıklık bağlacı olarak kaydettiği *otherwise* (aksi takdirde, yoksa) ile USp 24'te tanıklık edilen **bolmasa** sözcüğü semantik bağlamda örtüşmektedir. Nitekim bir gramer birimi olan olumsuz *şart* kiplik işaretleyicileri gramerleşerek ayrıklık bağlacı gibi bir başka gramer birimine dönüşebilmektedir (Ramat ve Mauri 2012: 4). Dolayısıyla ilk etapta *olmazsa* anlamındaki **bolmasa** fiil ve yardımcı fiilinin *olmazsa > yoksa, aksi takdirde* anlamındaki bir bağlaça dönüşmesi olağandır.

4.2. Bağlaç İşlevinde Kullanılan **Bolmasa** Sözcüğüne Harezmi Türkçesinden Tanıklar

Eckmann söz konusu sözcüğün kimi çağdaş Türk lehçelerindeki, tarihî metinlerden biri olan NF'deki anlamlarına ve bunlarla ilgili tanıklara "Bolmasa Kelimesine Dair" başlıklı makalesinde (1954) değinmektedir. Araştırmacı temelde "olmazsa, "olmasa" anlamına gelen **bolmasa** fiil şeklinin tümce başına getirilerek çeşitli manaları ifade eden bir bağ ya da zarf olarak kullanıldığını ifade etmektedir. Adı geçen makalede araştırmacının NF'de tanıklık ettiği örnekler şu şekilde sıralanmaktadır:

- (24) *Ṭāyifka bir ay içinde kirdiler dört yanında bağlarını harāb kıldılar. Bolmasa Mālik atlıg begleri keldi musūlman boldı taķı Sākif kabīlası taķı musulmān boldılar* (Eckmann vd. 2014: 55).
"Taif'e bir ayda vardılar dört taraftan bağları, bahçeleri harap ettiler. **Hal böyleyken** Malik isimli beyleri geldi Müslüman oldu ve Sakif kabilesi de Müslüman oldu."
- (25) *İbrāhīm peygāmbar aydı: "Sen şeytān turur-sen, maṇa vesvese kılamak için keldiñ." Ol şeytānı kavdı taķı taşladı keterdi. Bolmasa Hācarğa taķı ādemī şūratinga bolup keldi* (Eckmann vd. 2014: 147).
"İbrahim peygamber (şöyle) dedi: Sen şeytansın, bana vesvese vermek için geldin. O şeytanı kovdu ve taşıladı, gönderdi. **Hal böyleyken** (şeytan) insan suretine girip Hacer'e de geldi."
- (26) *Emdi kim ol bu etmekdin ihtirāz kıldı erse biz taķı öziñe muvāfaķat kıılır biz [tep] kabūl kılmadılar. Bolmasa bu etmeklerni Declēke kemiştiler* (Eckmann vd. 2014: 151).
"Şimdi o, bu ekmekten çekinip yemediyse biz de ona uyarız.' deyip kabul etmediler. **Bu sebeple** bu ekmekleri Dicle'ye attılar."

- (27) *Zelîhâ keldi taķı Yūsufnuñ elgini tuttu taķı dāya artındın itti taķı kapuğlarını baēladı taķı ketti erse Yūsuf peygāmbar Zelîhâ birle içre qaldılar. **Bolmasa** Yūsuf peygāmbar Zelîhâ katında olturdu* (Eckmann vd. 2014: 250).
 “Zeliha geldi ve Yusuf’un elini tuttu ve daye (Yusuf’un) ardından itti ve kapılarını kapattı ve gidince Yusuf peygamber Zeliha ile içerde kaldı. **Hal böyleyken** Yusuf peygamber Zeliha’nın yanına oturdu.”
- (28) *Zelîha aydı: “Yā Yūsuf...sen benim fermānimka nişe muḫī’ bolmaz-sen?” tidi erse Yūsuf peygāmbar ‘as aydı: “Men kıl ermez men... üç atadın peygāmbarzāda turur men tedi erse Zelîhâ hiç çāra tapmadı. **Bolmasa** turdı kim Yūsufka yapşunğay* (Eckmann vd. 2014: 251).
 “Zeliha dedi: ‘Ey Yusuf, sen benim emrime neden uymazsın?’ deyince Yusuf peygamber (as) dedi: ‘Ben köle değilim. Üç atadan peygamber oğluyum.’ dediğinde Zeliha hiçbir çare bulamadı. **Hal böyleyken** Yusuf u tutmak için ayaēa kalktı.”
- (29) *‘Ömer razhu aydı: Ey za’ıfa cüftün̄ bar mu? Ol za’ıfa aydı: Cüftüm vefatı bolup turur. Bu nāresīdeler yetīm qalıp tururlar. Neçe kün boldı men taķı bu nāresīdeler hiç ta’ām tatmadın turur-miz. **Bolmasa** bu keçe qazan astım bu oēlanlarını avutmaq için qazanqa suw kemiştım.* (Eckmann vd. 2014: 77)
 “Ömer dedi: Ey zayıf kadın eşin var mı? O zayıf kadın dedi: Eşim öldü. Bu körpeler yetim kaldılar. Nice gün geçti ben ve bu körpeler hiçbir yemek yemedik. **Bundan dolayı** bu çocukları avutmak için bu gece kazana su döküp onu astım (altına ateş yaktım).”

Eckmann’ın NF’den kaydettiēi bu 6 örneēe ilave olarak yine aynı eserde şu 8 tümceye de tanıklık edilmektedir:

- (30) *‘Alī razhu aytur: Hemīşe köñlümde keçer erdi kim Peygāmbar ‘as ‘ayālī Fāṭımanı [maēa] cüftlendürse tep, velikin bu sözni aymaqqa uftanur erdim ol yandın kim hiç dünyāvi neersem yoē erdi derviş erdim. **Bolmasa** bir kün aydım: Yā Resūlallāhi ‘ayālınız Fāṭıma ḫatunnu mana cüftlendürseñiz bolğay mu?* (Eckmann vd. 2014: 110).
 “Ali dedi: Peygamber (as) kızını Fatma’yı benimle evlendirse diye gönlümden her zaman geçerdi ancak hiç dünyalık bir şeyim olmadığı için, fakir olduğum için bu sözü (ona) söylemeye utanırdım. **Hal böyleyken** yine de bir gün dedim: Ey Allah’ın peygamberi, kızımız Fatma hanımı benimle evlendirir misiniz?”
- (31) *Bir zamandın soñ Āsmā tünek kapuēinga keldi, yā Fāṭıma teyü nidā kıldı erse hiç āvāz kelmedi; taķı aydı: Ey Ḥasan Ḥüseynın anası teyü āvāz kıldı erse hiç cevāb kelmez. **Bolmasa** kapuēını açtı taķı kirdi* (Eckmann vd. 2014: 115).
 “Bir zaman sonra Asma, (Fatıma’nın) evinin kapısına geldi, ey Fatma diye seslendi ise de hiç ses gelmedi ve dedi: Ey Hasan Hüseyin’in anası diye seslendiyse de hiç cevap gelmedi. **Bunun üzerine** kapıyı açtı ve girdi.”
- (32) *Boyaēğı aytur: Sen maēa böz bermişñ yoē tep tandı erse böz edisinñ tanuēı yoē; **bolmasa** da ‘vā kılmakñı koydı taķı ol boyaqēıqa aydı kim: Sen köz köre benim bözümni tandıñ* (Eckmann vd. 2014: 133).
 “Boyacı dedi: Sen bana kumaş vermedin deyip inkâr edince kumaş sahibinin şahidi yoktu. **Bu sebeple** dava etmekten vazgeçti ve o boyacıya dedi ki: Sen göz göre göre sana kumaş verdiğimi inkâr ettin.”

- (33) *Bir 'âlim kimerse bir daraht köligesinde oturmuş kim fikrim şâfi bolsun halâyık teşvîşi bolmasun tep tefekkür birle endîşe birle halvatta oturmuş velîkin ol darahtın budaklarında çıpçuklar oturur taķı âvâz kıluur taķı bu 'âlimka teşvîş kıluurlar bu 'âlimniñ müşkili hal bolmaz. Taķı hîç 'ilmke fikr kıluur neerse hâşil kılu bilmez. **Bolmasa** bir uzun yığaç almış tegme bir çıpçuklar ğalaba kılmışda ol yığaç birle anlarını ürkütür* (Eckmann vd. 2014: 169).

“Âlim bir kişi bir ağacın gölgesinde düşüncem saflaşsın, insanların karmaşık düşünceleri olmasın deyip tefekkür etmek için yalnız bir şekilde oturmuştu. Ancak o ağacın dallarında serçeler konup öterler ve bu âlimin kafasını karıştırırlar ve onun sıkıntısı gitmezdi ve hangi ilmi düşünürse bir şey elde edemezdi. **Bu sebeple** eline uzun bir ağaç alıp serçelerin toplandığı yeri sallayarak onları ürkütür.”

- (34) *Şeyh Ömer bin 'Alâ rahmhi bir kün mescidke kirdi namâz kılmakğa. Camâ'at halkı özindin derhost kıldılar kim: Yâ şeyh imâm hâzir bolmadı, kerek kim bizke imâmatlık kılsanız, tediler erse şeyh aydı: Men imâmluk kılmakğa şâlih ermes-men, tedi erse, üküş derhost kıldılar. **Bolmasa** mihrâbğa geçti taķı halâyıkğa aydı kim* (Eckmann vd. 2014: 172).

“Şeyh Ömer bin 'Ala bir gün namaz kılmak için mescide girdi. Cemaat kendisinden şunu rica etti: ‘Ey şeyh, imam henüz gelmedi, bize imamlık kılsanız.’ deyince şeyh şöyle dedi: ‘Ben imamlık kılmaya layık değilim.’ dediyse de çok rica ettiler. **Bunun üzerine** mihraba geçti ve halka dedi ki.”

- (35) *Râst cevâb sizlerke ol turur kim men Hâķ tvt bergeninge kanâ'at kıldım. Nefsüm üküş neerseler ârzü kıldı taķı kuvvatım yetmedi ol nefsumni kahr kılmakğa yana ârzularını bermekke taķı kuvvatım yetmedi. **Bolmasa** bu umerâ ve salâfînga mulâzimat kıldım* (Eckmann vd. 2014: 208).

“Doğrusunu söylemek gerekirse ben Hakkın verdiği kanaat ettim. Nefsim çok şeyler arzuladı ve buna gücüm yetmedi. O nefsimi kahretmeye, onun arzularını vermeye kuvvetim yetmedi. **Bundan dolayı** bu emir ve sultanlarla dostluk kıldım.”

- (36) *Cümle teninge 'illet münteşir boldı taķı teni cümlesi şişti taķı küçük tuttu tırnakları birle kaşıyur erdi, tırnakları taķı tüştü. **Bolmasa** sakşık birle ança kaşadı kim tenleri teşildi* (Eckmann vd. 2014: 229).

“(Şeytan, Eyüp peygamberin) burnu altına girip burnuna üflemişti. Bütün vücuduna hastalık yayıldı ve teni tamamen şişti ve her tarafını kaşıntı tuttu, (tenini) tırnaklarıyla kaşırdı, tırnakları da düştü. **Bunun üzerine** taş parçası ile kaşdı böylece teni delik deşik oldu.”

- (37) *Yana men kecâbağa kelgimçe çerig köçmişler taķı ol hâdimlar kim benim kecâbamı teweke yükler erdiler meni kecâba içinde turur tep şakınmışlar taķı barmışlar. Men şahrâda yalğuz kıldım. **Bolmasa** ol konğan yerimde olturdum bolğay kim meni kecâbada yok tep bilseler taķı meni talab kılsalar tep umîd birle olturdum erdi* (Eckmann vd. 2014: 288).

“Taht-ı revanıma gelince askerler gitmiş (olduklarını gördüm) ve o hizmetkârlar benim taht-ı revanımı deveye yüklüyorlardı. Beni onun içinde zannedip gitmişler. Ben çölde yalnız kaldım. **Bunun üzerine** o konduğum yerde oturdum ola ki benim taht-ı revanda olmadığı bilip beni arasalar deyip ümitle oturdum.”

Eckmann çalışmasında **bolmasa** fiil şeklinin NF dışında kalan diğer eski metinlerde cümle başlatan zarf olarak kullanılıp kullanılmadığını tespit edemediğini ve bu konu ile ilgili olarak herhangi bir kayda da rastlamadığını bildirmektedir. Tarafımızca da Kısasü'l-Enbiya'da (KE) **bolmasa** sözcüğünün bağlaç işlevinde kullanıldığı 3 örneğe tanıklık edilmektedir:

- (38) *Eñ ilk kimige kirgen qarınça erdi soñ kirgen eşgek erdi eşgekni süğrediler kimige kirmedi. Anuñ üçün kim İblīs eşgek kudruñın tutup tartar erdi. **Bolmasa** Nūh aydı: kirgil niçe me şeytān senin birle erse* (Ata 2019: 70).
- (39) “Gemiye ilk giren karıncaydı, en son giren eşek idi. Eşegi sürüklediler gemiye girmedi. Çünkü İblis eşegin kuyruğunu tutup çekiyordu. **Bunun üzerine** Nuh şeytan seninle olsa da yine de gir dedi.”
- (40) *Mekke halkı Muştafā 'aleyhi's-selāmğa münkir boldılar, **bolmasa** Hicāzğa kişi iddılar, bu Muħammed yalavaç-men teyür, rastın Muħammed yalavaç-men teyür, rastın yalğanın bilmes-miz* (Ata 2019: 336).
- (41) “Mekkeliler Mustafa'yı (as) inkâr ettiler. **Bunun üzerine, sonra da** Hicaz'a bir kişi gönderdiler, bu Muhammed ben peygamberim diyor; gerçekten Muhammed peygamberim diyor, doğru mu yalan mı bilmiyoruz.”
- (42) (40) *Yana biri aydı: “Yerni suwğa tegi kazalıñ taş temür birle tam kılalıñ, yer yüzige tegmişde tamnı bülend koparalıñ, bir eşik koyalıñ, Muħammedni ol tamğa kirgüzüp eş[ik] berkiteliñ, andağ oқ açlıqdın ölgey.” Şeytān aydı: “Andağ bolmas, aña Cebre'ıl kelip havādın çıkarur, bu söz ermes.” Her biri keñeş aydı, İblīs kamuğınğa cevāb aydı: Biregü ay[dı]: “**Bolmasa** kamuğımız yığılıp mukābere sançıp öltürelıñ.”* (Ata 2019: 390).
- (43) “Yine birisi dedi ki: Yeri suya kadar kazalım taş ve demir ile duvar yapalım, yeryüzüne değdiği yerde de daha yüksek bir duvar yapalım, bir kapı koyalım, Muhammed'i o duvardan girdirip, kapıyı kapatalım, böylece açıktan olsun. Şeytan dedi ki: Öyle olmaz. Cebrail gelip onu havadan çıkarır, bu dediğiniz laf değil. Her biri fikrini söyledi, İblis hepsine cevap verdi. Biri dedi ki: **Olmazsa** hepimiz toplanıp kavga edip öldürelim.”

Sonuç olarak USp 24'te *olmazsa*> *yoksa*, *aksi takdirde* anlamlarıyla kullanılan **bolmasa** bağlacı NF ve KE'de bağladığı tümceler arasında birincil anlamından ziyade –Banguoğlu'nun tasnifine dayalı olarak- yer verme, sebep, sonuç anlam ilişkisi kuracak şekilde kullanılmıştır. Dolayısıyla Harezmi Türkçesi ile yazılan söz konusu eserlerde, **bolmasa** bağlacının *şart bağlacı* işlevine ilaveten (40.tümce) *sebep* bağlaçları (26, 29, 32, 33, 35. tümceler), sonuç bağlaçları (31, 34, 36, 37, 38, 39. tümceler) ve karşıtlık bağlaçları (24, 25, 27, 28, 30) kategorisinde de yerini aldığı görülmektedir.

4.3. Çağdaş Türk Lehçelerinde **Bolmasa** Bağlacı

Cümle başı bağlaçları olarak işlev gören **bolmasa** sözcüğü Özbek Türkçesinde, Yeni Uygur Türkçesinde, Kırgız Türkçesinde, Nogay Türkçesinde, Kazak Türkçesinde, Türkmen Türkçesinde ve Karakalpak Türkçesinde kimi fonolojik değişikliklerle kullanılmaya devam etmektedir:

Öztürk, ilgili bağlacın Özbek Türkçesinde **bolmäsü** şekliyle “o halde, olmazsa” anlamında kullanıldığını ifade etmektedir (2012: 343). A. V. Gabain “Özbekische

Grammatik” (1945) adlı çalışmasında bağlacın Özbek Türkçesinde aksi takdirde, yani, o halde, o takdirde anlamlarında kullanıldığını ifade etmektedir.

Jarring’ın “Uzbek Texts from Afghan Turkestan” adlı çalışmasında bağlacın **bolmasam** ve **bolmasa** şekliyle biri birinci şahıs diğeri üçüncü şahıs ile çekimlenerek kullanıldığını ifade etmektedir. Aynı çalışmada **bolmasam** bağlacı “olmazsa, aksi takdirde, o halde, o takdirde öyleyse, mümkünse”; **bolmasa** bağlacı da “olmazsa, aksi takdirde, öyle değilse, o halde, o takdirde, hal böyleyken” şeklinde anlamlandırılmaktadır (1938: 180).

Bağlacın birinci tekil şahıs ile çekimlendiği örneklerde çoğunlukla birinci şahsa bağlı kalarak yorumlanmadığı; başka bir ifade ile kalıplaştığı görülmektedir:

*Xatundan soradi ki sizi ogul erkekleriñiz yug medi ki oziñiz şu neerse alip barur siz dedi. Xatungine aytı ki kaşki edi ki meni hem sizge oxşaş oglum bolur edi dedi. Oguz aytı: **Bolmasam** men sizi işikiñizge baraman dep ogul bolur men* (Jarring 1938: 288-298. tümce).

“Bu kadına sordu: Acaba evde oğlun, erkeğin (hizmetçin) yok mu? Bunu (suyu) kendin getiriyorsun. Küçük kadın, "Keşke senin gibi bir oğlum olsaydı!" dedi, Oğuz, "**Öyleyse** senin evine giderim, senin oğlun olurum" dedi.”

*Naib terefinden hukum boldi ki egerde şu kâseni fulan kungedey yasap bilmeseñizler oldurulseler dedi. Buler aytiler ki **bolmasam** bizlerge ber marta rohset beriy bizler her kaysimiz oz uyimizga baraylik xatun balalerimizdi koreylik* (Jarring 1938: 62-69. tümce).

“Naip tarafından şöyle hüküm verildi: Eğer şu kâseyi belirlenen güne kadar yapamazsanız öldürüleceksiniz.” Bunlar dediler: **Öyleyse** bize her birimizin evine gitmesi için mühlet verin, eşimizi, çocuklarımızı görelim”

*Ertāng vaqdān maktāb ketāsān-yu bārib uyqūñni āl ki, **bolmāsū** ertā sınıfdā yātib kālāsān ve dārsleriñni örgānā ālmāysān!” dedi oğligā. Sabah erkenden okula gideceksin ya! Gidip uykunu al, **yoksa** yarın sınıfta uyuyakalacaksın, sonra dersleri de öğrenemeyeceksin! dedi oğluna. (Inanch 2023: 165, 321)*

*Āytiñ çī Ānām!” dedi kör Fāyzi: “bir bilmāsligi mi boldi meniñ Hātundāñni?” “Boldi oğlim, boldi! **Bolmāsū**, ertāñ körigā bu yērdē bālā āhtārarmiydim?” “Söyleyin Anam!.. dedi Kör Feyzi: Bir yanlışı mı oldu benim hatunun? Oldu oğlum, oldu! **Aksi takdirde** sabahın köründe burada belamı arar mıydım?” (Inanch 2023: 27, 205).*

Sözcük Yeni Uygur Türkçesinde (**ya**) **bolmisa** şekliyle sonuç ve açıklama ifade edecek şekilde “öyleyse, yoksa” anlamında kullanılmaktadır (Ersoy 2012: 412). **Yaki bolmisa** kullanımı da “ya da” anlamını karşılayan bir bağlaçtır:

*Sen **yaki** uniñga vapadarlikiñni izhar kılğın, **yaki bolmisa**, uni uzitip koyupla boldi kılğın!* “Sen ya ona vefanı göster **ya da** onu uğurlamayı yeterli gör!” (Karakaya 2020: 125, 155).

*Bolsa beşidin, **Bolmisa** yan beşidin* “Olsa başından, **olmasa** dön başından” (Yeloğlu 2019: 128).

*Yaman xotun gölde toxtaydu, **Ya bolmisa görde**. “Kötü kadın gölde durur, **yoksa** mezarda.” (Yeloğlu 2019: 227).*

İlgili bağlaç Kırgız Türkçesinde **bolboso** şekliyle “yoksa, eğer olmazsa, aksi takdirde, ya da, veya” anlamlarında (Çengel 2012: 527; Çengel 2017: 317; Temiraliyeva 2001: 148; Yudahin 2011: 126); **ce bolboso** şekliyle “yoksa” anlamında kullanılmaktadır (Çengel 2017: 317). **Ce bolboso** bağlacı kelime ile kelimeyi ya da cümleleri birbirine bağlarken **bolboso** bağlacının cümleleri birbirine bağladığı ifade edilmektedir (Temiraliyeva 2001: 11):

Sen kel, ce bolboso men özüm kelem. “Sen gel **yoksa** ben geleceğim.” (Çengel 2017: 317).

Seni ayaymın, bolboso seni ini kulıp alganga...Sözümün ayagina çığa elekte canķı koroodo cürgön Orus kempir eki çını çay epkelip aldımızga koydu. “Sana acıyorum, **yoksa** seni kardeş etmeye...Sözünün sonunu getirmeden deminki ağılda duran Rus ihtiyar iki kase çay getirip önümüze koydu.” (Çengel 2017: 318).

Söz konusu bağlaç Nogay Türkçesinde **ol bolmasa** şekliyle “yoksa” anlamında kullanılmaktadır (Akbaba 2012: 663):

Er Şoban yeti yoldasın erekte kaldıradı da, Biygazıdın kasına yalgız özi etip keledi. Keledi de aytadı. Sen yanım av, yılmızıdı kaldır da yorigına ket. Ol bolmasa ene ana erde benim eskerim turı, sizin kötereniz de kırarmız.

“Er Çoban yedi yoldaşını uzakta bırakır da Beygazi’nin önüne yalnız tek kendisi gelir. Gelerek de söyler. Sen anım ah yılmızı bırak da işine git. **Yoksa** işte o yerde benim askerim duruyor sizin tamamınızı da kırarız.” (Kayatürk 2023: 336).

Sözcük Kazak Türkçesinde **bolmasa** şekliyle “yoksa, öyle ise” anlamında kullanılmaktadır (Koç vd. 2019: 91).

-Aytıp köriñiz. Bolmasa alıp kete beriñiz meni. Tawekele siz üşin otka tüstim. “Bir kere söyleyiniz. **Olmasa** beraberinizde beni götürün. Tevekkel sizin için ateş attım kendimi.” (Hazar 2005: 619, 942).

-“Tüyme tüye bolmaydı, tüye düniye bolmaydı, özinkin mise tutpay, özgenikine kol sukkan tübinde öz düniyesine iye bolmaydı” dewşi edi, kayda sol babalar aytkan bakıl söz. Ol bolmasa akıl söz ayt, halayık! “Düğme deve olmaz, deve dünya olmaz, kendinde olanla yetinmeyip başkalarınınkine el uzatan nihayetinde kendi dünyasına sahip olamaz, derlerdi; nerde o babaların söylediği manalı söz? **O yoksa** akıl nasihat ver, ahali.” (Hazar 2005: 730, 954).

Türkmen Türkçesinde **bolmasa** şekliyle “öyle olmasa, aksi takdirde” anlamında kullanılmaktadır:

Dövlet. Yok, govudıñ. **Bolmasa** bir yıla yetirmän ayırmazdılar-a. “Dövlet Hayır, iyiydin. **Öyle olmasaydı** bir yıla kalmaz ayırırıldır!” (Delice 2010: 193).

Karakalpak Türkçesinde **bolmasa** şekliyle “veya, ya da, yahut” anlamında kullanılmaktadır (Uygur 2019: 94).

*Bolmasa ne bir batırdı, “Ya her bir bahadırı,
Körmegendey bavlağan. Görülmemiş gibi bağlamış.
Bolmasa barıp köllerge, Ya da varıp göllere,
Jaz bolsa balıķ avlağan. Yaz olunca balık avlamış”* (Kaygısız 2020: 71).

5. Sonuç

Eckmann'ın *bolmasa* bağlacı ile alakalı yapmış olduğu değerlendirmelere ilaveten şu sonuçlara ulaşılmıştır: Biri olumlu şart (bolsa) diğeri olumsuz şart (bolmasa) kiplik morfemiyle çekimlenen bol- fiil/yardımcı fiilinin yer aldığı iki eş-sıralı tümcelerde görülen sentaktik yapının -belki de kullanım sıklığına dayalı olarak- zaman içerisinde erozyona uğradığı ve bu durumun ilgili fiilin yeni bir gramer birim olarak işlev görmesine sebep olduğu gözlemlenmektedir. Müstakil bir fiil ya da yardımcı fiil işlevinde kullanılan *bolmasa* fiilinin sahip olduğu özne ya da isim kendinden önceki şartlı tümcenin özne ya da ismi ile ortak olabilmektedir. Ortak olan bu özne ve isimlerin ikinci şartlı tümcede düzenli olarak tekrar etmesi durumu KB'de gözlemlenmektedir.

Harezmi Türkçesi dillik özellik özelliklerin yer aldığı NF ve KE'de ortak olan özne ve isimlerin kimi durumlarda ikinci şartlı tümcelerde tekrar etmediği, böylelikle ikinci şartlı tümcede yer alan *bolmasa* fiilinin tek başına bırakıldığı görülmektedir. Sonuç olarak bu durumun *bolmasa* sözcüğünün bir bağlaç olarak işlev gören gramer birimine dönüşme sürecini olumlu yönde etkilediğini düşünmekteyiz.

Bağlamsal olarak bakıldığında ise *bolmasa* bağlacının birincil anlamına da paralel olacak şekilde tümceler arasında şart anlamlı bir koordinasyon sağladığı görülmektedir. Harezmi Türkçesi ile yazılan NF'de söz konusu sözcüğün bir yandan şart bağlacı olarak işlev görürken diğer yandan yerverme, sebep ve sonuç bağlaçları işlevinde kullanılması söz konusudur. Bağlacın "hal böyleyken" anlamında kullanıldığı tümcelerde karşıtlık işlevinde kullanıldığına tanıklık edilmektedir. Çağdaş Türk lehçelerinde ise *bolmasa* sözcüğü şart, sonuç ve ayırtlama bağlaçları olarak işlev görmeye devam etmektedir.

Bolmasa sözcüğünün bağlaç olarak işlev gördüğü Eski Uygur Türkçesinden çağdaş Türk lehçelerindeki tanıklara kadar izlediği semantik yol takip edildiğinde ortaya çıkan harita şu şekildedir:

<p>Olmazsa~yoksa, aksi takdirde T. Banguoğlu: Şart bağlamı Ramat ve Mauri: Ayrıklık bağlacı M. Ergin: Cümle Başı Edatları USp 24'teki tanık</p>	<p>→ Olmazsa~yoksa, aksi takdirde T. Banguoğlu: Şart bağlamı Ramat ve Mauri: Ayrıklık bağlacı M. Ergin: Cümle Başı Edatları KE'deki tanıklardan bazıları</p>	<p>→ olmazsa~ yoksa, aksi takdirde Özbek Türkçesi: bolmasa Yeni Uygur Türkçesi: bolmisa, ya bolmisa Kırgız Türkçesi: ce bolboso, bolboso Nogay Türkçesi: ol bolmasa Kazak Türkçesi: bolmasa Türkmen Türkçesi: bolmasa Türkiye Türkçesi: olmazsa T. Banguoğlu: Şart bağlamı Ramat ve Mauri: Ayrıklık bağlacı M. Ergin: Cümle Başı Edatları</p>
	<p>→ Hal böyleyken T. Banguoğlu: Yer verme bağlamı Ramat ve Mauri: Karşıtlık bağlacı</p>	

	NF'deki tanıklardan bazıları	
	→ Bu sebeple, bundan dolayı T. Banguoğlu: Sebep bağlamı M. Ergin: Cümle başı edatları NF'deki tanıklardan bazıları	
	→ Bunun üzerine T. Banguoğlu: Sonuç bağlamı M. Ergin: Cümle başı edatları KE ve NF'deki tanıklardan bazıları	
		→ Öyle ise, o takdirde Özbek Türkçesi: bolmasa Kazak Türkçesi: bolmasa T. Banguoğlu: Sonuç bağlamı M. Ergin: Cümle başı edatları
		→ ya da, veya, yahut Yeni Uygur Türkçesi: ya ki bolmasa Kazak Türkçesi: bolmasa Karakalpak Türkçesi: bolmasa T. Banguoğlu: Ayırtlama bağlamı Ramat ve Mauri: Ayrıklık bağlacı M. Ergin: Denkleştirme edatı

6. Kaynakça

- ABİK, Ayşehan Deniz (2014). "Anadolu Türkçesi Metinlerinde "bolay ki" Sözü Üzerine". *Discussions on Turkology Questions and Developments of Modern Turkology Studies*. s. 664-679.
- AĞCA, Ferruh (2007). "Maniheist ve Budist Türkçe Metinlerde Fiil+ -mAk + İyEk Bol- Yapısı Üzerine". *Türkbilig*. s. 3-21.
- AĞCA, Ferruh (2016). "Tarihsel Türk Dili Alanlarında Morfosentaktik Beklenti Kipliği: bolgay kim...fiil+ -gAy+ ŞhsEkl.". *Türkbilig* (31). s. 79-95.
- AKTAN, Bilal (2002). "Kütahya ve Yöresi Ağızları Üzerine". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. C.9, S. 20, s. 9-21.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATA, Aysu (2019). *Rabgūzī Kīşaşū'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları) Giriş-Metin-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2015). *Türkçenin Grameri*. 10. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- ÇENGEL, Hülya Kasapoğlu (2012). "Kırgız Türkçesi". *Türk Lehçeleri Grameri*. Edt.: Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun. Ankara: Akçay Yayınları. s. 481-542.
- ÇENGEL, Hülya Kasapoğlu (2017). *Kırgız Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DELİCE, Tunahan Beşen (2010). *Türkmen Türkçesinde Fiil*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- DEMİR, Necati (1996). "Eski Türkiye Türkçesinde 'Ola' Edatı". *Türklük Bilimi Araştırmaları*. S.2, s. 177-186.
- DEMİR, Nurettin; YILMAZ, Emine. (2003). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- ECKMANN, Janos (1954). "Bolmasa" Kelimesine Dair". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. Cilt 2, s. 33-38.

- ECKMANN, Janos; TEZCAN, Semih; ZÜLFİKAR, Hamza; ATA, Aysu (haz.) (2014). *Maḥmūd Bin 'Alī Nehcū'l-Ferādīs Uşmaḥlarınıñ Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)*, Tıpkıbasım ve çeviri yazı: Janos Eckmann, Yayımlayanlar: Semih Tezcan ve Hamza Zülfikar, Dizin-Sözlük: Aysu Ata, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- ERGIN, M. (1992). *Türk Dil Bilgisi*. 19. Baskı. İstanbul: Bayrak Yayınevi..
- ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek (2012). “Nogay Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri*. Edt.: Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 623-678.
- ERSOY, Habibe Yazıcı (2012). “Yeni Uygur Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri*. Edt. Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun. Ankara: Akçağ Yayınları. ss. 355-428.
- GABAIN, Annamarie Von (1945). *Özbekische Grammatik*, Leipzig und Wien: Otto Harrassowitz.
- HAZAR, Mehmet (2005). *Joldasbay Turlıbayev Rayımbek Batır Dil İncelemesi-Sözlük; Harf Çevrimi, Türkiye Türkçesine Aktarım*. Doktora Tezi. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi.
- İNANCH, Farzana (2023). *Aminullah Nail Khangeldi'nin "Türkistan Beyremi – Ergene Kun" Adlı Romanının Söz Varlığı Üzerine Tematik Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi.
- JARRING, Gunnar (1938). *Uzbek Texts from Afghan Turkestan With Glossary*. Lund-Leipzig.
- KARAKAYA, İlknur (2020). *Leyli Mecnun Metni Esasında Yeni Uygur Türkçesinde Gramer İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi. Akara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- KAYATÜRK, Melis Birgün (2023). *Nogay Destanlarının Tipolojisi*. Doktora Tezi. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- KAYGISIZ, Mehmet Serdar (2020). *Karakalpak Türklerinin Er Ziyvar Destanı (İnceleme-Metin)*. Yüksek Lisans Tezi. Antalya: Akdeniz Üniversitesi.
- KOÇ, Kenan; BAYNİYAZOV, Ayabek; BAŞKAPAN Vehbi (2019). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- KORNfilt, Jaklin (1997). *Turkish*. London: Routledge.
- ÖZKAN, Mustafa (2007). “Tarihi Türkiye Türkçesi Metinlerinde İstek Eki –a/-e'nin Kullanılışı Üzerine”. *Uluslararası Eski Türkiye Türkçesi Toplantısı Bildirileri*. s. 81-113.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (2012). “Özbek Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri*. Edt. Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun. Ankara: Akçağ Yayınları, ss. 291-354.
- RADLOFF, Wilhelm (1928). *Uigurische Sprachdenkmäler-Pamyatniki Uygurskogo Yazıka*. Berlin Brenderburgische Akademie der Wissenschaften.
- RAMAT, Anna Giacalone; MAURI, Caterina (2012). “The grammaticalization of Coordinating Interclausal Connectives”. *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Edt. Heiko Narrog and Bernard Heine. Oxford: University Press.
- RÖHRBORN, Klaus (1981). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, s. 1-6.
- TEMİRALİEVA, Gülayım (2001). *Kırgız Türkçesinde Bağlama Edatları*. Master Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- TRAUGOTT, Elizabeth Closs (1986). “On the Origins of "AND" and "BUT" Connectives in English”. *Studies in Language* 10: s. 137–150.
- UYĞUR, Ceyhun Vedat (2019). *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YELOĞLU, Fatma (2019). *"Almas Zerriler" Kitabı Örneğinde Uygur Türkçesinde Cümle Bilgisi*. Yüksek Lisans Tezi. Niğde: Ömer Halisdemir Üniversitesi.
- YUDAHİN, K. K. (2011). *Kırgız Sözlüğü*. Türkçeye Çev. Abdullah Taymas. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Edebî Metinlerde Ağız Kullanımı: Recep Seyhan Örneği

Dialect Use in Literary Texts: Example of Recep Seyhan

Melike S. Turan

Arş. Gör., Kırklareli Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kırklareli/Türkiye

e-posta mozevren@klu.edu.tr

orcid 0000-0001-9535-5485

doi 10.54316/dilarastirmalari.1399748

Atıf

Citation

Turan, Melike S. (2024).
Edebî Metinlerde Ağız
Kullanımı: Recep Seyhan
Örneği. *Dil Araştırmaları*,
34: 213-225.

Başvuru

Submitted

03.12.2024

Revizyon

Revised

12.01.2024

Kabul

Accepted

07.04.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2024

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Öz

Dil, bünyesinde barındırdığı söz varlığı ile toplum ve toplumun kültürüne dair taşıdığı izleri yansıtır. Dil konuşuru, bulunduğu coğrafyaya göre dil sahası içinde söyleyiş farklılıkları gösterir. Bu hususta dil konuşurunun kodlanmamış bilgisi devreye girer. Bu çalışmada doğup büyüdüğü ilin ve civar illerin söz varlığını edebî metne taşıyan Recep Seyhan'ın *Azazil'in Kapısı*'nda adlı hikâye kitabı incelenmiş ve içinde barındırdığı ağız unsurlarının söz varlığı tespit edilmiştir. Tespit edilen söz veya söz grupları üç başlık altında toplanmıştır: *Derleme Sözlüğü*'nde Geçen Sözcükler, Hem *Derleme Sözlüğü*'nde hem de *Türkçe Sözlük*'te Geçen Sözcükler, *Derleme Sözlüğü*'nde Geçmeyen veya Farklı Anlamda Verilen Sözcükler.

Anahtar Kelimeler: Recep Seyhan, *Azazil'in Kapısı*'nda, Ağızlar, Metinlerde Ağız Kullanımı

ABSTRACT

Language and culture are always in an uninterrupted relationship. Undoubtedly, the way to understand the life of a society is through language. Language reflects the vocabulary it contains and the daily trace it carries everywhere in society and society. Language speakers show differences in pronunciation according to their geography and language area. When this issue is expressed, uncoded information comes into play.

Recep Seyhan's story book titled *Azazil'in Kapısı*'nda, which carries the literary text of the vocabulary of this growing province and the surrounding provinces, was examined and the vocabulary of the dialect elements it contained was determined. The identified words or word lists are grouped under three headings: Words Mentioned in *Derleme Sözlüğü*, Words Appearing in Both

the *Derleme Sözlüğü* and *Türkçe Sözlük*, Words Not Mentioned in *Derleme Sözlüğü* or Words Given in a Different Meaning.

Keywords: Recep Seyhan, *Azail'in Kapısı*'nda, Dialects, Dialect Use in Texts.

EXTENDED ABSTRACT

Language and culture are two important concepts that change each other and cannot be considered separately. The cultural changes that a nation and a life undergo throughout its life undoubtedly reveal themselves.

Cultural changes; Depending on history, ministry, political and socio-cultural differences, it finds reflection first in the minds of the society and then in the language of change in the world. In Muharrem Ergin's words, language has two aspects: Spoken language and written language. Spoken language is the natural language used in daily life. It shows different forms depending on its geography and language area. In other words, dialects are different ways of speaking within the measurement language. It differs significantly from the metrical language in its morphological, phonological, syntactic and lexical dialect features. When this issue is brought up, uncodified information comes into play.

Dialect, in other words dialect, is considered an indicator of how the language is spoken. Therefore, it is undeniable that there is a close relationship between the language of measurement and the dialect. Standard language; While spoken language is static and conservative compared to spoken language, spoken language is always open to change and development, and with this change and development, the detailed formation of new components in dialects occurs faster than the measured language. For this reason, dialect is considered among the ways that the metrical language meets the concept.

A word used in a certain segment of the society is transferred to the middle language when necessary and included in the usage area of the person speaking the language. In this way, when transferred to the measured language living in dialects, it both adds richness to the language and reduces the borrowing of the language from foreign languages. Therefore, it can be easily achieved with moderate demands by expanding the usage area and increasing usage efficiency. Thus, the language meets the style it needs with the words that actually exist within itself.

These written texts; While dialects can be combined, morphological, phonological, syntactic and lexical dialect features can also be found interspersed throughout literary works. It is even possible to come across compiled studies of these products. It is seen that some literary works written in measured language include more or less dialect for various reasons. It is known that authors who include dialect features in their works contribute to the understanding of the social segment in general. Writer; He uses mouth signs to draw the reader into the work and to reveal the work in all its nakedness, so that the reader can be drawn further into the work.

Different dialect elements can be used together in literary texts. As seen in the study, the usage area of the words in the *Derleme Sözlüğü* is not limited to Amasya and surrounding provinces. In addition, it is concluded that 11 words in both the *Derleme Sözlüğü* and the *Türkçe Sözlük* were created over time by passing from dialects to the standard language as needed. In this case, the language meets the required concept not through quotation, but through the language element used in a certain region within the language itself. It is also possible to mention that there are 4 words that are mentioned in the work but are not included in the *Derleme Sözlüğü* and should be included as the beginning of the article in the *Derleme Sözlüğü*. Adding these words to the dictionary will contribute to the enrichment of the dictionary, at least to some extent.

It is obvious that the use of dialect in works will contribute to the development of the language. Studies carried out in this manner play an important role both in revealing the

vocabulary of dialects and in maintaining the existence of the language's vocabulary in written sources against its dissolution and disappearance over time.

0. Giriş

Dil ile kültür birbirinden ayrı düşünülmemeyeceği gibi birbirini tamamlayan iki önemli kavramdır. Bir milletin, bir toplumun yaşamı boyunca geçirdiği kültür değişimleri kendisini dile yansıtır. Çünkü “kültürde ne varsa dilde vardır. Dildeki her şey kültürden gelir. Kültür dilde yaşar, gelişir, birikir” (Aksan 2020: 20).

Kültür değişimleri; tarihi, coğrafi, siyasi ve sosyokültürel farklılıklar neticesinde ilk olarak toplumun zihninde daha sonra ise dilinde değişim gösterir. Böylelikle bu değişim dildeki karşılığını bulur. “İşte dilde meydana gelen bu ilk ve en küçük farklılıklara ağız [denir]” (Buran 2002: 97). Muharrem Ergin’in ifadesiyle de bir dilin konuşma dili ve yazı dili olmak üzere iki cephesi vardır. Konuşma dili, günlük hayatta kullanılan tabii dildir. Bulunduğu coğrafyaya göre dil sahası içinde farklı biçimler gösterir. Bu noktada Ergin, ağızları konuşma dili içine alarak “bir memleketin çeşitli bölgelerindeki söyleyiş farklılıklarına verilen ad” olarak tanımlar (Ergin 2012: 9-10). Buna göre ağızlar, ölçünlü dil içinde bulunan farklı konuşma biçimleridir. Ağızlar, ölçünlü dilden morfolojik, fonolojik, söz dizimsel ve leksikal özellikler açısından ayrılır. Bu hususta dil konuşurunun kodlanmamış bilgisi devreye girer.

Ölçünlü dil, konuşma diline nispeten muhafazakârdır; konuşma dili ise her daim değişime açıktır. Ergin’in deyimiyile konuşma dilinin bir parçasını oluşturan ağızlar (Ergin 2012: 9-10), aynı zamanda ölçünlü dilin kavram karşılama yöntemlerinden de birisidir. Belli bir kesimde kullanılan gelen bir sözcük, ihtiyaç dâhilinde ölçünlü dile taşınarak dil konuşurunun kullanım alanında yer alır. Böylelikle ağızlarda yaşayan sözcükler, ölçünlü dile taşındıklarında hem dile zenginlik katar hem de dilin yabancı dillerden alıntılama yapmasını azaltır.

“Ağızlardan alınan kelimeler bazı yöresel yazılı metinlerde kullanılabilir, bilim alanları için terim olabilir ve ortak dili kullanan çeşitli yazarların ve ediplerin yazılarında yer alabilir. Özellikle ortak dili kullanan yazarların ve ediplerin eserlerinde kullanılan konuşma diline ait kelimeler, yazı diline geçme durumunun ilk aşamasını geçmiş sayılırlar. Bundan sonraki aşama bu kelimelerin yaygınlaşmasıdır” (Buran 2002: 103).

Bundan dolayı artık kullanım alanı genişleyen ve kullanım sıklığı artan sözcüğün ölçünlü dile taşınması kolaylaşır. Böylece dil, ihtiyacı olan sözcüğü aslında kendi içinde var olan sözcükle giderir.

Yazılı metinler içinde çeşitli ağız özelliklerine yer verilebilir ve bu hususta dikkat edilmesi gereken bir konu vardır ki o da “Ağız ve edebiyat ilişkisinden söz ederken iki hususu birbirinden ayırmak gerekir. Bunlardan ilki bir ağzın temel anlatım dilini oluşturduğu metinler anlamında ağız edebiyatı, ikincisi ise standart dille yazılmış bir edebi metinde çeşitli nedenlerle ağız örneklerine yer verilmesi anlamında edebi metinlerde ağız kullanımındır” (Demir 2009: 98). Nasıl ki

“kültürün bel kemiği sayıla[n] dil” (Aksan 2015: 64), konuşunun bulunduğu toplumdaki izler taşır. Metinlerde kullanılan ağız, kùltùre bağlı dil malzemelerinin gün yüzüne çıkmasında önemlidir. Eserlerde ağız özelliklerine yer verilmesi, ağızların söz varlığını ortaya çıkarır ve zamanla dilin söz varlığı eriyip yok olsa bile yazılı kaynaktaki varlığını devam ettirir. Ağız unsurlarına yer veren edebî eserlerde ölçünlü dilde kullanılmayan sözcükler yanında ölçünlü dilden farklı söyleyişe sahip sözcüklere de başvurulur. Bu da dilin kültürel zenginliğinin göstergesidir.

“Konuşma diline ait sözcüklerin yazı diline geçişini sağlayan en önemli yol, bu sözcüklerin çeşitli yazılı metinlerde kullanılmasıdır” (Buran 2002: 103). Bu yazılı metinler; ağız derlemeleri olabileceği gibi edebî eserlere serpiştirilmiş morfolojik, fonolojik, söz dizimsel ve leksikal özellikleri de olabilir. Nitekim bu tarzda yazılmış eslere rastlamak da mümkündür. Ölçünlü dil ile yazılan bazı edebî eserlerde az veya çok çeşitli sebeple ağız özelliklerine yer verildiği görülür. Buran’ın tespitine göre Yaşar Kemal, Kemal Tahir, Ömer Polat, Mustafa Necati Sepetçiöğlü, Tarık Buğra, Talip Apaydın, M. Akif Ersoy, Reşat Enis Aygen, Mustafa Kutlu, Kemal Bilbaşar, Abdurrahim Karakoç” (Buran 2002: 103) gibi yazar ve şairler bunlardan sadece birkaçıdır. Eserlerinde ağız özelliklerine yer veren yazarlar, genellikle toplumcu gerçeği anlayışta eserler verdikleri bilinir. Yazar; okuru eserin içine çekmek ve eseri daha gerçeği kılmak için ağız özelliklerini kullanır. Halkın yaşadıklarını halkın diliyle vererek etkili bir anlatım sağlamayı amaçlar (Göztaş 2017: 117).

Eserlerinde ağız unsurlarına yer veren yazarlardan birisi de 1980 sonrası Türk hikâyeciliği alanında yer alan merhum Recep Seyhan’dır. Seyhan, “1954 yılında Amasya’nın Taşova ilçesine bağlı Yeşilyurt köyünde dünyaya gel[miştir]” (Turan 2022: 5).

“1979 yılından beri edebiyat çevrelerinde adına rastlanılan Seyhan; eserlerinde daha çok özlüm, bireyin nesnelere veya nesnelere birey üzerindeki hâkimiyeti, yabancılaşma, toplumsal baskılar, yalnızlık, iletişimsizlik, evrende kendisine yer arayış, aidiyet sorunu, kentleşmenin getirdiği olumsuzluklar, teknolojinin birey üzerindeki etkisi, bireyin var olma çabası ve nostalji gibi temalara yer vermiştir” (Turan 2022: 107).

Yazarın bugüne kadar altı hikâyeli kitabı, bir romanı, iki inceleme ve araştırma kitabı, bir gezi yazısı ve iki derleme kitabı yayımlanmıştır. İki tane de ders kitabı niteliğinde eseri olan Seyhan, 2023 Ekim’inin son günlerinde vefat etmiştir.

Seyhan, tüm eserlerinde ağız unsurlarına yer verir. Başta kendi memleketi olan Amasya daha sonra ise çevre illerin (doğuda Tokat, güneyde Tokat ve Yozgat, batıda Çorum, kuzeyde Samsun) leksikal özellikleri kendisini eserlerinde gösterir. Seyhan’ın edebî eserlerinde ağız özelliklerine yer vermesinin sebebi doğup büyüdüğu Amasya ve civarında kullanılan sözcüklerin yitip gitmemesi ve bu sözcüklerin sadece konuşma dilinde kalmaması, bununla beraber yazı dili içinde de yaşaması gerektiğini düşünür. Bu durumu Seyhan, Duygu Aksoy’la yaptığı şöyleşiğe şu şekilde açıklar:

“Kullandığım (o ‘yabancı’ gibi duran) kelimeler, Anadolu’da yaşayan öz Türkçe kelimeler. Bu kavram (öz Türkçe) sabıkalı ve yıpranmış bulunuyorsa ben “özbeöz” Türkçe kelimeler diyeyim haydi. Yaşayan Türkçemize bu kelimelerin girmesini arzu ediyorum ve bu kelimeleri bilinçli kullanıyorum. Bu, bir dayatma olarak algılanmamalı; teklif olarak algılanmalı. Okuduğum yazarlardan bazen benim de hiç duymadığım kelimeler çıkabiliyor. Mesela İhsan Oktay Anar’ı okurken karşılaştığım yeni kelimeler oluyor. Rasim Özdenören’i özenle okurum; bazen onun eserlerinde de duymadığım kelimelerle karşılaşabiliyorum” (Aksoy 2016).

Bu çalışmanın amacı, Seyhan’ın edebî eserlerinde yer vermiş olduğu “Anadolu’da yaşayan öz Türkçe kelimeleri” tespit etmek ve bu kelimelerin “hem sözlük bilimi hem de ağız bilimi açısından” (Aydın 2008: 101) değerlendirmektir. Bu tespit ve değerlendirme neticesinde Türk dilinin ne kadar zengin olduğunu bir defa daha bu makalede ispatlanmaya çalışılmıştır.

Çalışmada, Recep Seyhan’ın 2018 yılında basılan *Azazil’in Kapısında* adlı eserinde söz varlığındaki ağız unsurları alfabetik sırayla verilmiştir. Metnin tam ve doğru anlaşılabilmesi için sözcüklerin hem sözlükteki anlamı hem de bağlamdaki anlamı dikkate alınarak karşılığı verilmiştir. Bu yüzden tespit edilen sözcüğün anlamı bağlam çerçevesinde öncelikle *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*’nde geçen anlamıyla değerlendirilmiştir. Metinde kullanılan bazı sözcüklerin anlamının hangi duruma uygun düşeceğine dair bilgilere ulaşma konusunda *Derleme Sözlüğü*’nün yetersiz kaldığı noktada yöredeki kullanım bilgisine ihtiyaç duyulmuş ve bunu doğru sonuçlandırabilmek adına da yazarın bizzat kendisiyle iletişime geçilmiştir. Bu husus, makale içinde dipnot verilerek gösterilmiştir. Sözcüğün anlamı verildikten sonra eserde geçen anlamının kullanıldığı iller *Derleme Sözlüğü* esas alınarak verilmiştir. Bu illerin fazla olması durumunda bu sayı beş ile sınırlandırılmıştır. Bu aşamadan sonra tespit edilen sözcük zihinde somutlaşması adına eserde geçtiği cümleyle tanımlanarak verilmiştir. Ayrıca tespit edilen sözcükler üç başlık altında toplanmıştır: *Derleme Sözlüğü*’nde Geçen Sözcükler, Hem *Derleme Sözlüğü*’nde hem de *Türkçe Sözlük*’te Geçen Sözcükler, *Derleme Sözlüğü*’nde Geçmeyen veya Farklı Anlamda Verilen Sözcükler.

1. *Derleme Sözlüğü*’nde Geçen Sözcükler

alaf: Alev (Afyonkarahisar, Isparta, Amasya, Tokat, Yozgat...) (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1963a: 182b).

“*Derin bir uykudan benirleyerek uyanma sonrasını andırıyordu yüzler ve bu yüzleri tek tek tarayan, sesi kulakları silip sinelere ulaşan hisri bir alaf vardı orta yerde*” (Seyhan 2018: 26).

april: Nisan ayı (Amasya, Zonguldak, Kastamonu, Çorum, Samsun...) (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1963a: 290a).

“*Ömrün aprilunda mutuna ermeden gitti vay!*” (Seyhan 2018: 28)

benirle-: Őaşkınlıkla karışık korku duymak, irkilmek, ürkemek, uykudan sıçrayarak korku ile uyanmak, afallamak, Őaşırmak (Bolu, Kastamonu, Ankara) (Türkiye’de Halk Ağızından Derleme Sözlüğü 1965: 628b).

“Derin bir uykudan **benirleyerek** uyanma sonrasını andırıyordu yüzler ve bu yüzleri tek tek tarayan, sesi kulakları silip sinelere ulaşan hışırtılı bir alaf vardı orta yerde” (Seyhan 2018: 26).

böğelek: Sığırları rahatsız eden bir çeşit sinek, gübre sineğı (Kastamonu, Amasya, Ordu, Maraş, Hatay...) (Türkiye’de Halk Ağızından Derleme Sözlüğü 1965: 759b)

“Kendisine burs temin eden Efendi’nin coşkulu zikir meclislerine katıldığı o günlerin kareleri, yıllar sonra bile Adem’in kapısını bazen izinsiz çat kapı çalırırdi; fakat o, yazları, ikinin biri insanın gözüne girmeye çalışan yeşil kanatlı **böğelek** gibi beynine musallat olan bu görüntüleri, o arsız yaz sineğini kovalar gibi çabucak savardı zihninden” (Seyhan 2018: 36)

burkaç: Dolaşık, çapraşık, eğri büğrü, eğri (Denizli, Amasya, Ordu, Eskişehir, Giresun...) (Türkiye’de Halk Ağızından Derleme Sözlüğü 1965: 799a).

“Gerilmiş bir sessizliğin sarkacında asılı kalmış bir yürek **burkacıydı** hissedilen” (Seyhan 2018: 25).

eğrek: Hayvanların toplandığı yer (Afyon, Çorum, Samsun, Amasya ve köyleri, Giresun...) (Türkiye’de Halk Ağızından Derleme Sözlüğü 1972a: 1682a).

“O sırada bütün bir köye; evlerin saçaklarına, avlu girişlerine, kapı eşiklerine, köy içindeki tozlu yollara, hayvan **eğreklerine**, asırlık dut ağaçlarının dallarına, tavuk pineklerine, seren böğürlerine, samanlık diplerine katmanlı kavisler çizerek yayılan o sessizliğin tanımsız sesini herkes duydu” (Seyhan 2018: 24-25).

evsele-: Tahılın içindeki yabancı cisimleri evsecek denilen kap içinde savurarak temizlemek (Burdur, Denizli, Bolu, Samsun, Yozgat...) (Türkiye’de Halk Ağızından Derleme Sözlüğü 1972a: 1814b).

“Sonra pirinci **evseleyerek** ‘Özel müşterilerimiz için ayırdıklarımızdan... Bunu tavsiye ederim. Bu daha kaliteli; üstelik fiyatı da aynı.’ diyor; pirinci birinci sınıf gibi gösteriyordu” (Seyhan 2018: 50).

firek: Asma kilit (Tokat, Bolu, Burdur, Sivas, Maraş...) (Türkiye’de Halk Ağızından Derleme Sözlüğü 1972a: 1868b).

“Dış kapının bozulan **fireğı** için nalbur Ercan’a uğranacak; dönüşte ayakkabıcı Selami’den sipariş verilen ayakkabılar alınacak” (Seyhan 2018: 117).

girebi: Küçük otsu bitkileri kesmeye yarayan ucu kanca gibi bir çeşit küçük balta (Samsun, Tokat, Amasya, Ordu, Kocaeli...) (Türkiye’de Halk Ağızından Derleme Sözlüğü 1972b: 2080a-b).

“Elinde bir şey vardı; onu malzeme setinin üzerine bıraktı. Bunun sapsız bir **girebi** olduğunu görünce gerecin kırılan burnunu yaptırdığını anladım” (Seyhan 2018: 8).

gönen-: Mutlu ve rahat bir hayat yaşamak (Afyon, Uşak, Sivas, Samsun, Amasya...) (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1972b: 2154b).

“Bunu gerçekleştirdiğim ölçüde varlığımın farkına varılacak ve ben gönendirilecektim” (Seyhan 2018: 63)

ışmar et-: İşaret etmek (Bolu) (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1974: 2497b).

“Hoca efendi, yönü cemaate dönük olarak sorgulama için safların düzelmesini **ışmar etti**: sonra abdest alan birkaç kişinin de yetişmesini bekleme sürecine girildiğini ifade etmek için dikilerek, huzurundaki topluluğu; arka sıralardaki ve şadırvan tarafındaki hareketliliği gözleriyle taradı; yaklaşalım! diye ünledi sonra” (Seyhan 2018: s. 26).

kanruk: Aksi, ters (insan için) (Tokat) (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1975: 2626b).

“Sonra, farkına varan ve ayırt eden kavrayışlardan uğrun olarak, maskeyle ya da eldivenle kapatılmış işlerin bilgisine sahip bulunan **kanruk** adamlardan medet umdu” (Seyhan 2018: 165).

kıynaşık: Az açık, aralık (Isparta, Denizli, Manisa, Amasya, Ordu...) (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1975: 2858a-b).

“Kapı **kıynaşık** durumdaydı” (Seyhan 2018: 12).

kikirde-: Gevrek gevrek gülmek (Tokat, Giresun, Erzurum, Niğde, Denizli...) (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1975: 2870b).

“Gençler önce birbirlerine bakiştılar; sonra patlamamak için kendilerini zor tuttular. Çoğu da avuçlarına **kikirdedi**” (Seyhan 2018: 43).

pinek: Tünek (Balıkesir, Çorum, Amasya, Ordu, Erzurum...) (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1977: 3455b).

“O sırada bütün bir köye; evlerin saçaklarına, avlu girişlerine, kapı eşiklerine, köy içindeki tozlu yollara, hayvan eğreklerine, asırlık dut ağaçlarının dallarına, tavuk **pineklerine**, seren böğürlerine, samanlık diplerine katmanlı kavisler çizerek yayılan o sessizliğin tanımsız sesini herkes duydu” (Seyhan 2018: 24-25).

“Pinek” sözcüğü, *Türkçe Sözlük*’te geçmemesine rağmen bu sözcükten türemiş olan pinekleme ve pinekleme sözcükleri yer alır.

sokurdan-: Söylenmek, homurdanmak, gönülsüz iş görmek (Tokat, Niğde, Isparta, Burdur, Kütahya...) (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1978: 3658b).

“Onu kendileriyle meşgul olmaya her defasında müsait bulmayanlar ya da her gelişlerinde kapısını kapalı bulanlar bir geldiler iki geldiler; üçüncüsünde ‘seninle mi uğraşacağız kardeşim.’ diye **sokurdanarak** birer ikişer kapıdan ayrıldılar” (Seyhan 2018: 39).

suğ-: Sessizce içine kapanmak, sinmek (Amasya, Niğde, Nevşehir, İçel) (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1978: 3689a).

“Ayaklarının ucuna bakıp **suğdum** sadece; sonra kuyruğunu kısıtıp uzaklaşan bir it gibi ardına bakmadan uzaklaştım oradan” (Seyhan 2018: 49).

süngüt: Suyun buharlaşmasından sonra geriye kalan kireç, tortu (Amasya, Çorum, Samsun, Giresun, Sivas) (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1978: 3715b).

“İnsanlar içimde boy veren ayrık otlarını, üzerine çizgi çekilen kelimeleri, incelen ipleri, **süngüt** bağlayan kireçli duvarları çoğaltıyorlar; iyileşmeye yüz tutmuş, kuruyup kavlayan yaralarımı tahriş ederek sürekli gençleştiriyorlardı” (Seyhan 2018: 73).

üflük: Islık (Samsun, Amasya, Ordu, Sivas, Kütahya...) (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1979: 4058b).

“Yüzünü buruşturdu; eski zamanlardan kalma bir alışkanlığı nüksetti; etrafında birinin duyup duymadığını da kontrol ederek kısa süre ezgili bir **üflük** çaldı” (Seyhan 2018: 35).

yağır: Yağlı kir, yağ lekeli (Amasya, Kayseri, Burdur, Denizli, Bilecik...) (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1978: 4120a).

“Sabahın erken saatlerinde, iki saattir belirli bir yoğunlukta yağan yağmurla kulaklarına su kaçan şehir, gecenin **yağır** bağlamış kirlerinden arınmıştı da gündüzün kucağına sığınmıştı sanki” (Seyhan 2018: 165).

yaşmak: Başla birlikte yüzü, ağzı kapatan örtü (Yozgat, Kütahya) (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1978: 4197b).

“Kadınlar cami avlusunun kapı girişi tarafında sokağa taşacak şekilde **yaşmaklarını** burunlarına çekmiş olarak bekliyorlardı” (Seyhan 2018: 26).

yiti: Çok acı ya da ekşi (Samsun, Amasya, Ordu, Giresun, Sivas...) (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1978: 4281a).

“Gazete atıkları, mukavva, plastik bidon, boş yağ tenekeleri, pet şişe vb. atıklardan yayılan **yiti** ve keskin bir koku geldi burnuma” (Seyhan 2018: 118).

zipçi: Ağaç kabuğundan yapılan düdük (Kastamonu, Denizli) (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1978: 4389a).

“Sahip olduğum tek eşya diye yanımdan ayırmadığım ve babamın ‘kaybetme!’ uyarısıyla verdiği o çakıyla duvar diplerinde siftindiğim, nisan söğütlerinden **zipçi** yaptığım; ırmağın kenarındaki kavlağan ağaçlarının gölgesinde uyduğum; sokaklarında dövüştüğüm, bıçaklandığı, çocuk yaşta karakoluyla tanıştığım o kasabayı terk edeli yıllar oldu” (Seyhan 2018: 49).

2. Hem Derleme Sözlüğü’nde hem de Türkçe Sözlük’te Geçen Sözcükler

çenile-: Köpek can açısından havlamak, haykırmak (Afyon, Eskişehir, Amasya, Tokat, Yozgat...) (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1968: 1138b).

“Çocuklardan büyükçe olanı, aracın altından hayvanı dışarı çıkarmak için son bir hamle ile sopasını kullanınca **çenilediğini** işitti hayvanın” (Seyhan 2018: 117).

“Çenile-” sözcüğü, ağızlardan ölçünlü dile taşınarak *Türkçe Sözlük*’te “Canı yanan köpek ağlar gibi acı acı ses çıkarmak” anlamı ile verilmiştir (Türkçe Sözlük 2011: 521a).

gev-: Ağızda katı bir şey çiğnemek, geviş getirmek (Samsun, Amasya, Tokat, Ordu, Sivas...) (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1972: 2013a).

“Keçiler aynalı camları **geviyor**” (Seyhan 2018: 168).

Bu sözcük, ağızlardan ölçünlü dile aynı anlam verilerek taşınmıştır (Türkçe Sözlük 2011: 938a).

göver-: Vurma ya da çarpma sonunda vücudun herhangi bir yeri morarmak, çürümek (Denizli, Bolu, Kayseri, Erzincan, Artvin...) (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1972: 2169b).

“Çocuk, bir süre yüzü **gövermiş** olarak müheykel vaziyette öylece kaldı” (Seyhan 2018: 28).

“Göver-” sözcüğü ağızlardan ölçünlü dile taşınarak *Türkçe Sözlük*’te “morarmak” anlamı ile verilmiştir (Türkçe Sözlük 2011: 976a).

hamamcı ol-: Düş azmak (Niğde) (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1974: 2263b).

“Yani ihtilam; halk dilinde **hamamcı olmak** denir” (Seyhan 2018: 90).

“Hamamcı ol-” birleşik fiili, *Türkçe Sözlük*’te argo bir ifade olarak “boy abdesti alması gerekme” şeklinde geçer (Türkçe Sözlük 2011: 1037b).

kavlağan: Çınar ağacı (Bolu, Samsun, Amasya, Tokat, Ordu...) (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1975: 2689b).

“Sahip olduğum tek eşya diye yanımdan ayırmadığım ve babamın ‘kaybetme!’ uyarısıyla verdiği o çakıyla duvar diplerinde siftindiğim, nisan söğütlerinden zipçi yaptığım; ırmağın kenarındaki **kavlağan** ağaçlarının gölgesinde uyuduğum; sokaklarında döviştüğüm, bıçaklandığı, çocuk yaşta karakoluyla tanıştığım o kasabayı terk edeli yıllar oldu” (Seyhan 2018: 49).

“Kavlağan” sözcüğü ağızlardan ölçünlü dile taşınarak *Türkçe Sözlük*’te “çınar ağacı” anlamı ile verilmiştir (Türkçe Sözlük 2011: 1357b).

masat¹: Bıçak vb. kesici araçları bilemekte kullanılan kayış ya da hileyi taşı (Sivas, Kayseri).

“Çakıları **masatlamak** için farklı ebatlarda bileyi taşları, daha sonraları polimer **masatları** vardı” (Seyhan 2018: 54).

¹ *masat* madde başı bu anlamıyla *Güncel Türkçe Sözlük*’te mevcut *Derleme Sözlüğü*’nde çevrim içi olarak verilmiştir.

Arapça kökenli olan “masat” sözcüğü hem ağızlarda hem de ölçünlü dilde masat biçiminde kullanılır. 2023’te güncellenen *Güncel Türkçe Sözlük*’teki anlamı “Bıçak, orak, tırpan vb.ni bilemeye yarayan, çelikten yapılmış, çubuk biçiminde araç”; 2011 yılında basılan *Türkçe Sözlük*’teki anlamı ise “Bıçak bilemeye yarayan, çelikten çubuk biçiminde araç” şeklinde verilmiştir (Türkçe Sözlük 2011: 1631a).

masatla²-: Bilemek (Muğla).

“Çakıları masatlamak için farklı ebatlarda bileyi taşları, daha sonraları polimer masatları vardı” (Seyhan 2018: 54).

Arapça kökenli “masat” sözcüğünün isimden fiil yapan /+IA-/ ekini alıp Türkçeleşmesi sonucu dile kazandırılan “masatlamak” sözcüğü, 2023’te güncellenen *Güncel Türkçe Sözlük*’te geçtiği gibi çevrim içi *Derleme Sözlük*’te de geçer. 2011’de basılan *Türkçe Sözlük*’te madde başı olarak yer almazken *Güncel Türkçe Sözlük*’te “Masat veya benzeri bir şeyle bıçak, orak, tırpan gibi aletleri bilemek” anlamı ile verilmiştir.

pörtle-: Göz çeşitli nedenlerle açılmak, dışarıya doğru fırlamak (Kastamonu, Samsun, Amasya, Ordu, Sivas...) (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1977: 3480b).

“İkimizin de göz bebeği yerinden oynamış, gözlerimizin akı meydana çıkmıştı; gözlerimiz dağ alıcı gibi göverip pörtlemişti ve görme yeteneğini tümüyle kaybetmişti.”

“Pörtle-” sözcüğü “Göz, çeşitli sebeplerle açılmak, dışarıya doğru fırlamak” anlamıyla *Türkçe Sözlük*’te verilmiştir (Türkçe Sözlük 2011: 1944a).

siftin-: Zaman geçirmek, oyalanmak (Amasya, Denizli, Bilecik, Kırşehir, Niçe...) (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1978: 3630a).

“Sahip olduğum tek eşya diye yanımdan ayırmadığım ve babamın ‘kaybetme!’ uyarısıyla verdiği o çakıyla duvar diplerinde siftindiğim, nisan söğütlerinden zipçi yaptığım; ırmağın kenarındaki kavlağan ağaçlarının gölgesinde uyuduğum; sokaklarında dövüştüğüm, bıçaklandığı, çocuk yaşta karakoluyla tanıştığım o kasabayı terk edeli yıllar oldu” (Seyhan 2018: 49).

Bu fiil, ağızlardan ölçünlü dile taşınarak *Türkçe Sözlük*’e “Oyalanmak, vakit geçirmek” anlamında verilmiştir (Türkçe Sözlük 2011: 2108a).

uğrun: Gizli (Amasya, Çorum, Samsun, Isparta, Sivas...) (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1979: 4028a).

“Bunlardan sonuncusu, bu kente geldiğim yıllarda, selatin camilerinden birinin duvarları dibinde, güvercinlere atılmış ekmeklerin en büyüklarını kimseye

² *masatla-* madde başı bu anlamıyla *Güncel Türkçe Sözlük*’te mevcut *Derleme Sözlüğü*’nde çevrim içi olarak verilmiştir.

çaktırmadan aşırıp şadırvanda gizlice yıkandıktan sonra kuytu mekânlarda iştahla ve insanlardan saklayarak uğrun yiyişimdi” (Seyhan 2018: 74).

Bu sözcük, *Türkçe Sözlük*’te “gizlice” anlamı ile verilmiştir (Türkçe Sözlük 2011: 2411b).

ünle- Seslenmek (Isparta, Manisa, Kütahya, Çorum, Balıkesir...) (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1979: 4066b).

“Hoca efendi, yönü cemaate dönük olarak sorgulama için safların düzelmesini işmar etti: sonra abdest alan birkaç kişinin de yetişmesini bekleme sürecine girildiğini ifade etmek için dikilerek, huzurundaki topluluğu; arka sıralardaki ve şadırvan tarafındaki hareketliliği gözleriyle taradı; yaklaşalım! diye ünledi sonra” (Seyhan 2018: 26).

“Ünle-” fiili, 2011’de basılan *Türkçe Sözlük*’te “Yüksek sesle çağırmak” anlamları ile verilirken 2023’te güncellenen *Güncel Türkçe Sözlük*’te “seslenmek” anlamı ile verilmiştir (Türkçe Sözlük 2011: 2447a).

3. Derleme Sözlüğü’nde Geçmeyen veya Farklı Anlamda Verilen Sözcükler

höykür- İçi acıyla dolan bir insan birden kendisini bırakarak yüksek sesle ağlamaya başlamak.

“Gözün çıksın İstanbul; yavrumu elimden aldın!’ dedi, sonra avuçlarına höykürdü kadın” (Seyhan 2018: 90).

Derleme Sözlüğü’nde on farklı anlam, eserde geçen bu anlamı tam olarak karşılamaz.

kavas: Köylük yerlerde büyük ağabeyin yanı başında yetişen yeni yetme.

“Gördüklerimi anlamaya çalışan tarayıcı bakışlarımdan huy kapmış olmalı ki ‘Doğru çalışmıyor, kaytarıyor bu kavas.’ diyerek işime son vermişti” (Seyhan 2018: 50).

“Kavas” sözcüğü, *Güncel Türkçe Sözlük*’te “1. Elçilik veya konsolosluklarda görev yapan hizmetli. 2. Banka, patrikhane, otel vb. yerlerde hizmetli veya koruma görevlisi. 3. Elçilik ve konsolosluklarda koruma görevlisi” anlamları ile verilirken *Derleme Sözlüğü*’nde “aptal, budala” anlamlarıyla verilmiştir. Fakat eserde geçen kavas sözcüğü, adı anılan sözlüklerdeki anlamları ile verilmemiştir.

uğunma: Kişi veya hayvanın herhangi bir can yakıcı acıdan sonra bir süre daha onun etkisiyle sızlanması.

“‘Bir şey yok.’ dedi kadın, ‘bir uğunma, kısa baygınlık... Şimdi geçer’” (Seyhan 2018: 28).

“Uğunma” sözcüğü *Derleme Sözlüğü*’nde madde başı olarak yer almaz.

kesmik: Isırılmış bir meyvenin posası.

“Başka bir zaman, peçeteye sarılmış elma *kesmiğini* de gördük” (Seyhan 2018: 106).

Bu sözcük, *Derleme Sözlüğü*'nde bu anlamıyla yer almaz.

4. Sonuç

Türk edebiyatı içerisinde toplumcu gerçekçi çizgide olduğu ifade edilen çoğu sanatçının eserlerinde ağız unsurlarını kullanarak topluma yaklaşmayı ve eserlerine gerçekçilik kazandırmayı amaçlar. Bu amaç doğrultusunda da sanatçılar, halka halkın diliyle ulaşmaya çalışır. Nitekim topluma sundukları eserlerin daha net anlaşılmasını ve toplumsal çabayla halka daha çok yaklaşılması gerektiğini savunan toplumcu gerçekçi sanatçılar -Köy Enstitülu yazar ve şairler de dâhil-, bu amaçlarını eserlerinde anlatılan yörenin ağız özelliklerini kullanarak sergiler. Fakat hemen hemen bütün eserlerinde Anadolu ağızlarının örneklerine rastladığımız Recep Seyhan'ın toplumcu gerçekçi çizgide ilerleyen sanatçılardan farklı olduğu görülür ve bu farklılık, hikâyelerinin hem muhteva hem de işleyiş biçimine yansır. Çünkü Seyhan, eserlerini okura sunarken amacı toplumsal faydanın yanında estetik yönden modernizmin ve geleneğin harmanlaşmasına katkı sağlamaktır. Seyhan, edebî eserlerinde ağız unsurlarına kendi deyimiyile “özbeöz Türkçe” sözcüklere kasıtlı olarak yer verir. Bu sözcüklerin ölçünlü Türkçeye girmesini arzu ettiği için bunu eseriyle bir öneri olarak sunar.

Çalışmada Recep Seyhan'ın 2018 yılında yayımlanan *Azazil'in Kapısında* adlı hikâye kitabı, içinde barındırdığı ağız unsurları bakımından yalnızca söz varlığı açısından değerlendirilmiştir. Eserde geçen sözcüklerin anlamı, kullanıldığı illere göre farklılık gösterse de Seyhan'ın eserinde yer verdiği bu sözcüklerin sadece doğum yeri olan Amasya'da kullanılmayıp birçok bölgede aynı anlamda kullanıldığına şahit olunur. Nitekim Seyhan, Anadolu'ya ayrı bir ehemmiyet verir ve Anadolu'yu eserlerinin ülkesi olarak görür.

Eserde ağız unsurlarına ait sözcük sayısı 38'dir. Bu sayının 23'ü *Derleme Sözlüğü*'nde geçen sözcüklere, 11'i hem *Derleme Sözlüğü*'nde hem de *Türkçe Sözlük*'te geçen sözcüklere, 4'ü de *Derleme Sözlüğü*'nde geçmeyen veya *Derleme Sözlüğü*'nde verilen anlamdan farklı bir anlamda kullanılan sözcüklere aittir. Üçüncü gruptaki sözcüklerin anlamlarıyla beraber *Derleme Sözlüğü*'ne eklenmesiyle sözlükteki eksiklik giderilebilir.

Ayrıca tespit edilen sözcüklerin kullanıldığı illere bakıldığında yalnızca Amasya ve civarında kullanılmayıp daha geniş bölgede Anadolu'nun birçok yöresinde kullanıldığı görülür. Edebî metinlerde farklı ağız unsurları bir arada kullanılabilir. Çalışmada da görüldüğu üzere yalnızca *Derleme Sözlüğü*'nde geçen sözcüklerin kullanım alanı Amasya ve çevre illerle sınırlı kalmaz. Bununla beraber hem *Derleme Sözlüğü*'nde hem de *Türkçe Sözlük*'te yer alan 11 sözcüğün zaman içinde ihtiyaç dâhilinde ağızlardan ölçünlü dile geçtiği sonucuna da varılabilir. Ayrıca eserde geçmesine rağmen *Derleme Sözlüğü*'nde geçmeyen ve *Derleme Sözlüğü*'ne madde başı olarak alınması gereken 4 sözcüğün varlığından da

bahsetmek mümkündür. Bu sözcüklerin de sözlüğe eklenmesi sözlükteki eksikliğin giderilerek sözlüğün daha da zenginleşmesine katkıda bulunabilir.

Eserlerde ağız kullanımının dilin gelişmesine katkı sağlayacağı apaçıktır. Bu minvalde yapılan çalışmalar, hem ağızların söz varlığını ortaya çıkarmada hem de dilin söz varlığının zamanla eriyip yok olmasına karşı yazılı kaynaklardaki varlığının devamı açısından önemli bir rol oynar.

5. Kaynakça

- AKSAN, Doğan (2015). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- AKSAN, Doğan (2020). *Türkçeye Yansıyan Türk Kültürü*. Ankara: Bilgi.
- AKSOY, Duygu (12.4.2016). *edebistan*. 1.2.2024 tarihinde edebistan: <https://edebistan.com/soylesiler/recep-seyhan-la-soylesi> adresinden alındı.
- AYDIN, Mehmet (2008). Elbistanca Bir Sözlük ve Tahsin Yücel'in Dönüşüm'ündeki Hikâyeler. *Türkiye Türkçesi Ağızları Çalıştayı Bildirileri* (s. 101-106). Şanlıurfa: Türk Dil Kurumu.
- BURAN, Ahmet (2002). Konuşma Dili Yazı Dili İlişkileri ve Derleme Faaliyetleri. *Türkbilgi*, 4, 97-104.
- DEMİR, Nurettin (2009). Edebi Metinlerde Ağız Kullanımı Hakkında Bir Ön Çalışma. *Bernt Brendemoen Armağanı* (s. 97-108). içinde Oslo: Novus forlag.
- ERGIN, Muharrem (2012). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.
- GÖZTAŞ, Gülbeyaz (2017). Edebi Metinlerde Ağız Kullanımı: Bekir Yıldız Örneği. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*(42), 113-134.
- SEYHAN, Recep (2018). *Azazil'n Kapısında*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat .
- TURAN, İsmail (2022). Recep Seyhan'ın Eserlerinde Nesnel Dünyası. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük. (24.7.2023) <https://sozluk.gov.tr/>.
- Türkçe Sözlük*. (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (Cilt I). (1963). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (Cilt II). (1965). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (Cilt III). (1968). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (Cilt VI). (1972b). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (Cilt V). (1972a). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (Cilt VII). (1974). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (Cilt VIII). (1975). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (Cilt IX). (1977). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (Cilt X). (1978). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (Cilt XI). (1979). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Eski Türkçede ve Klasik Moğolcada Bir Ad Durum Çekimi: Yineleme

A Nominal Declension in Old Turkic and Classical Mongolian: Iterative

Asuman Baş

Arş. Gör., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü İzmir/Türkiye

e-posta asuman.bas@ikc.edu.tr

orcid 0000-0003-1508-0624

doi 10.54316/dilarastirmalari.1352996

Atıf

Citation

Baş, Asuman (2024).
Eski Türkçede ve Klasik
Moğolcada Bir Ad Durum
Çekimi: Yineleme. *Dil
Araştırmaları*, 34: 227-248.

Başvuru

Submitted

31.08.2023

Revizyon

Revised

13.12.2023

Kabul

Accepted

15.04.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2024

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Öz

Eski Türkçede sayu, Klasik Moğolcada büri ve tutum ~ dutum kendilerinden önce gelen sözcüğe bağlandıklarında “yineleme” ilgisi kurup bir ad durum çekimi için kullanılırlar. Ancak Türkçenin ve Moğolcanın tarihî değişkelerine ait literatürde söz konusu birimlerin bu görevine değinilmediği, aynı zamanda her iki dilde ortak olan bu çekimin ad durum kategorisi tasniflerinde ele alınmadığı görülür. Bu çalışmada Eski Türkçede sayu’nun, Klasik Moğolcada büri ve tutum ~ dutum’un yineleme bilgisini işaretleyip bir ad durum çekimi için kullanıldığı üzerinde durulmuş, Türkçe ve Moğolca için yeni bir ad durum çekiminin varlığı gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, sayu, Klasik Moğolca, büri, tutum ~ dutum, yineleme

ABSTRACT

sayu in Old Turkic, büri and tutum ~ dutum in Classical Mongolian mark a nominal declension when attached to the preceding word. This way they express that an action or situation occurs iteratively. However, the function of these units is not mentioned in the literature on the historical variants of Turkic and Mongolian. Furthermore, this declension, common in both languages, is not considered in the nominal classifications. In this study, it has been demonstrated that sayu in Old Turkic, büri and tutum ~ dutum in Classical Mongolian mark similar functions in similar syntactic positions. This reveals the existence of a new nominal declension for both Turkic and Mongolian.

Keywords: Old Turkic, sayu, Classical Mongolian, büri, tutum ~ dutum, iterative

EXTENDED ABSTRACT

Introduction: In Turkic, postpositions are linguistic units that connect nouns to other words in phrases and sentences with various semantic relationships. For this reason, Turkic postpositions can be used in a sentence to mark nominal declension. They can also take on the task of marking a nominal declension depending on their frequency of use. This situation, which has been observed since the historical periods of Turkic, is also valid for *sayu*, which is considered a postposition in almost all of the Old Turkic literature.

In studies on Old Turkic, *sayu* is generally defined as a postposition expressing uncertainty. However, when *sayu* is diachronically examined, it is observed that it does not mark uncertainty or qualify the preceding word with an expression of uncertainty. *sayu* in Old Turkic, marks a nominal declension when attached to the preceding word. This way, it expresses that an action or situation occurs iteratively. That being said, in Classical Mongolian, *büri* and *tutum ~ dutum*, when attached to the preceding word, marks a nominal declension and express that an action or situation occurs iteratively, just like *sayu*. This issue has been overlooked by previous research.

In this study, it has been demonstrated that *sayu* in Old Turkic, *büri* and *tutum ~ dutum* in Classical Mongolian mark similar functions in similar syntactic positions. It demonstrates the existence of a new nominal declension for both Turkic and Mongolian.

Research Problem: In Old Turkic, the word *sayu* has been analysed as a postposition that resulting from the grammaticalisation of the verb *sa-* “to count” with the gerundium suffix {-u}. However, a comprehensive and holistic study of *sayu* is lacking, especially with regard to its functional and usage-related properties. There is also lack of diachronic explanations of the source of the primary function observed in the use of *sayu* in phrases and sentences. However, these incomplete and imprecise explanations lead to an important aspect of *sayu* being overlooked. This study aims to evaluate this overlooked aspect of *sayu*. This is the research problem and focus. Moreover, certain linguistic units in Classical Mongolian that show parallels with the uses of *sayu* in Old Turkic are also quite striking. The source of these uses in both languages is also among the research problems.

Scope: This article focuses on the uses of the word *sayu* in Old Turkic works and its corresponding forms in Classical Mongolian. The study includes a comprehensive analysis of all uses of *sayu* in Old Turkic texts, along with its equivalents *büri*, and *tutum ~ dutum* in Classical Mongolian. The corpus limitation of the study has been restricted to Old Turkic and Classical Mongolian works. No specific feature was considered in the selection of works. The only criterion was that they should be from Old Turkic and various periods of the Mongolian written language.

There are many examples of the linguistic units in question in works written in Old Turkic and Classical Mongolian; however, the number of example sentences and structures has been limited in order to make the study more understandable and concise.

Methodology: As a foundation for our arguments, this study first presents a review of existing explanations concerning Old Turkic *sayu*; Classical Mongolian *büri*, and *tutum ~ dutum*. Subsequently, examples from the works were selected to support the current claim of the study and to prove the falsity of what has been said before about *sayu*, *büri*, *tutum ~ dutum*. Data was obtained from linguistic corpus and dictionaries. These examples were then analysed and compared semantically and functionally.

Findings: This study shows that the Old Turkic *sayu*, Classical Mongolian *büri*, and *tutum ~ dutum* mark a nominal declension when they are attached to the preceding word. These uses of the words establish a semantic function of marking an action or situation that occurs iteratively. It is also shown that these linguistic units can mark different grammatical categories in different syntactic positions. The most important finding of the article is that it reveals the existence of a common nominal declension category for two languages allegedly belonging to the same language family, such as Turkic and Mongolian.

0. Giriş

Türk dilinde sontakılar, yönetilen-yöneten uyumu temelinde, yöneticisi oldukları sözcüklerden sonra gelerek onlarla bir öbek oluşturup cümlede başka bir ögenin yönetileni hâline gelen ve çeşitli anlam ilgileri kuran bağlı birimlerdir (Johanson 2018: 42, 44). Asıl biçim birimlerinin dilbilgiselleşmesi sonucu oluşan Türkçe sontakılar bu yönüyle, söz öbeklerinde ve cümlelerde adları diğer sözcüklere çeşitli ilişkilerle bağlayan ad durum ekleri ile koşutluklar gösterirler. Bu sebeple cümlede bir ad durumunun belirtilmesi için kullanılıp ilgili ad durumunu işaretleyen biçim birimi ile eş zamanlı olarak kullanıma girebilir ya da kullanımındaki sıklığa göre söz konusu ad durumunu işaretleme görevini üstlenebilirler (Karaağaç 2013: 340-341). Türkçenin tarihî dönemlerinden itibaren tanıklanan bu durum, Eski Türkçe literatürün neredeyse tamamında bir sontakı olarak değerlendirilen *sayu* için de geçerlidir.

Eski Türkçeye ait literatürde “her” anlamını ifade ettiği konusunda hemfikir olunan *sayu*'nun yönetiminde oluşan söz öbeklerinin Türkiye Türkçesine yapılan aktarmalarında *anlamsal açıdan* “her + ad” dizilimindeki sıfat tamlamalarının ortaya çıktığı görülmektedir. Bu sebeple *sayu*'nun bağlandığı söz ile kurduğu ilişkinin yer-yön, zaman, benzerlik, amaç-neden, birliktelik, sınırlama gibi anlam ilişkileri kuran sontakılarla bir olmadığı; *sayu*'nun, bağlı bir birim olarak Türkçenin söz dizimi kurallarına göre sıralanmış kullanımında, kendinden önce gelen sözü belirsizlik ifadesi ile nitelediği izlenimi oluşturmaktadır. *sayu*'ya “her” anlamı verilmesinin sebebi/sebepleri de bu doğrultuda kapsamlı bir şekilde irdelenmemekte; *sayu*'nun mevcut söz dizimsel ve işlevsel kategorisi farklı bakış açılarıyla ele alınmamaktadır. İlk tanıkları Türk runik harfli metinlerde bulunan *sayu*'nun söz dizimsel açıdan bir sontakı olarak kullanıldığı hâllerde işlevi “yineleme durumu”na denk gelmektedir. Güzel'e göre yineleme durumu, söz öbeklerinde ve cümlelerde bir eylemin sonuçlanmasında yineleme esasına dayalı bir oluşu ifade etmek için ismin sokulduğu çekimdir (2012: 209). Evrensel dil biliminde *görünüş* (aspect) kategorisinin *bitmemişlik* (imperfective) süreciyle ilgili bir durum olan *yineleme* (iterative), Türkçede birçok yapı ile gerçekleştirilebilmektedir.

Bu çalışmada, Eski Türkçe *sayu*'nun, Türkçenin tarihî değişkelerine ilişkin durum kategorisi tasniflerinde yer verilmeyen “yineleme durumu”nu işaretleme özelliği üzerinde durulacak, dil bilgisel ve söz dizimsel eş dizimliliğe uygun olarak *sayu*'nun işlev ve kullanım alanları açıklanacaktır. Ayrıca *sayu*'nun eldeki incelemede belirlenen kullanımları ile koşutluk gösterdiği tespit edilen Moğolcannın tarihî değişkelerindeki yapılar incelenecek; her iki dilde benzer şekilde kurulan bir ad durumunun varlığı gösterilecektir.

1. *sayu* ve Eski Türkçede Yineleme Durumu

Eski Türkçe literatürün tamamında yapısal açıdan *sa-* “saymak” fiili ile ünlü zarf-fiil eki {-u}'nun dilbilgiselleşmesi sonucu beliren bir sontakı olarak çözümlenen *sayu*'nun işleve ve kullanıma dönük özelliklerinin bütüncül ve kapsamlı bir

şekilde değerlendirilmediği, söz öbekleri ve cümlelerdeki kullanımında gözlemlenen temel işlevinin kaynağı hakkında ise art zamanlı açıklamalarda bulunulmadığı görülür. Gabain, sontakı olduğunu belirttiği *sayu*'ya “her biri, herkes, hep” anlamlarını vererek *sayu*, *alku*, *tüzü*, *bütün*, *yomkı* gibi fiilden türemiş sontakıların belirsiz sayı durumuna girdiğini ifade eder (1988: 76, 94). Clauson (1972: 858b), *sayu*'nun “her anlamına gelen diğer sözcüklerden farklı olarak zarf-fiil olma özelliğini koruduğunu ve onunla nitelendirilen kelimeyi takip ettiğini” belirtir. Jankowski, “her durumda *sayu* bir sontakı olarak ilgili kelimenin ardından gelir” der ve *sayu*'nun kullanımında “herhangi bir anlamsal kısıtlamanın olmadığını; zaman, yer ve tekil nesnelere ifade eden isimleri takip edebildiğini” belirtir. Araştırmacı ayrıca, *genelleme sözleri* [generalizing words] olarak değerlendirdiği Eski Türkçe *barı*, *barça*, *kop* ve *kamuğ*'un karşısına *bireyselleştirici söz* [individualizing word] olarak değerlendirdiği, tekil ifadeleri belirtmeye yardımcı söz olarak anlamlandırabileceğimiz *sayu*'yu koyar (1994: 117). Li (1997: 243), Kutadgu Bilig'de tanıklanan *sayu* için “bu sözcük daha Orhon Türkçesinden başlayarak günümüze kadar Türk dil ve lehçelerinin büyük çoğunluğunda kullanılan ve kullanılmakta olan *sayu* sontakısı olsa gerek” ifadelerine yer verir. Tekin (2003: 151), *sayu*'yu istemi yalın durum olan sontakılar arasında ele alır. Erdal, “yer ve zamanla ilgili olan içeriği “her” anlamı ile birleştirdiği için alışılmadık bir sontakı” olduğundan bahseder (2004: 475). Ağca (2007: 6), ünlü zarf-fiil eklerinin farklı bir işlevini sunduğu çalışmasında *kodı*, *sayu* gibi ünlü zarf-fiil ekiyle oluşmuş sontakıların zaman zaman sıfat işleviyle kullanıldığına dikkat çeker. Araştırmacı ayrıca, Eski Uygurcada zaman adlarında süreklileşmeyi incelediği çalışmasında *sayu*'nun zaman adlarından sonra gelerek onları süreklileştirdiği bilgisini paylaşır (2022: 7). Eraslan, “her, her bir” anlamlarını verdiği *sayu*'nun bu anlamlarının “zarf-fiil manasıyla yakın ilişkisi” olduğunu belirtir (2012: 308). Şirin (2015: 117), *sayu*'nun “genellikle yalın (nominativ) durumu, bazen de bulunma durumunu yöneten bir edat” olduğunu belirtip *sayu* “Eski Türkçede çoğunlukla zaman ve yer bildiren sözcüklerle gramatik ilişkiler kurar” der. Ayazlı (2019: 56), *Altun Yaruk Sudur*'da geçen çekim edatlarını ele aldığı çalışmasında *sayu* için “anlam itibarıyla daha çok bir belgisizlik zamiri gibi görünse de Uygurcadaki kullanımı farklıdır, isimden sonra gelerek aslında yer-yön ifadesi verir” şeklinde bir açıklamada bulunur.

Yukarıdaki belirlemelerden hareketle *sayu*'ya ilişkin olarak şu tespitlerde bulunulduğu görülmektedir:

- (i) Sontakıdır (Gabain 1988: 76, 94; Jankowski 1994: 117; Li 1997: 243; Tekin 2003: 151; Erdal 2004: 475; Ağca 2007: 6; Eraslan 2012: 308; Şirin 2015: 117; Ayazlı 2019: 56).
- (ii) Sıfat işleviyle kullanılır (Ağca 2007: 6).
- (iii) Zaman adlarını süreklileştirir (Ağca 2022: 7).
- (iv) Zarf-fiil manasına yakın bildirimlerde bulunur (Clauson 1972: 585b; Eraslan 2012: 308).

(v) Anlam olarak belgisizlik zamiri/belirsiz sayı gibi görünür (Gabain 1988: 76; Ayazlı 2019: 56).

(vi) Eski Türkçede “her” anlamına gelen diğer sözcükler genelleme ilgisi kurarken *sayu* tekil nesnelere ifadesinde kullanılır (Jankowski 1994: 117).

(vii) Zaman ve yer adlarıyla birlikte kullanılır (Jankowski 1994: 117; Erdal 2004: 475; Şirin 2015: 117).

(viii) Yer-yön ifadesi verir (Ayazlı 2019: 56).

(ix) İstemi yalın durumdur (Tekin 2016: 138; Şirin 2015: 117).

(x) İstemi bazen bulunma durumudur (Şirin 2015: 117).

Söz konusu çalışmalarda *sayu*'nun bir ad durumunu işaretleyebildiği üzerinde durulmadığı, söz diziminde ve cümlede üstlendiği görevler hakkında bütünlüklü açıklamalarda bulunulmadığı görülür. *sayu*'nun *alku*, *tüzü*, *bütün* ve *yomkı* gibi *belirsiz sayı* durumuna girdiği bilgisi tarihî tanıklar temelinde isabetli değildir. *sayu*'nun yineleme durumunu işaretlediği hâllerde eylemin sonuçlanmasındaki tekrarın miktarı belirsiz görünse de bu özelliği *alku*, *tüzü*, *bütün* ve *yomkı* kelimeleri ile kıyaslanabilecek türden değildir. *sayu*'nun *zarf-fil manasını koruması* ya da *bu manayla yakın ilişkiler kurması* ise, bu bilgiye tanık gösterilen örnekler¹ göz önünde bulundurulduğunda, yapının yineleme durumunu işaretlediği kullanımlardaki işlevine kapı açan, zarf-fiilin aktif olduğu dilbilgiselleşme öncesi süreci belirten bir bilgi olmalıdır. *sayu*'nun, Erdal'ın ifadesiyle, *alışılmadık bir sontaki* olması da yapının dil dizgesinde yineleme durumunu işaretlemesi ile ilgilidir. Türk dil bilgisi çalışmalarında, yineleme bilgisinin herhangi bir sontaki ya da biçim birime yüklenmemesi, ilgili tanımlama karmaşasının en önemli nedenlerindedir. “ad + *sayu*” dizilimindeki öbekler, aktarmalar/çeviriler temelinde çözümlenmeye çalışıldığında “her + ad” şeklinde bir sıfat tamlamasının varlığı söz konusu edilmektedir. Fakat öge yönetimi odağında bakıldığında *sayu*'nun kendisinden önce gelen sözcüğü nitelediği ya da *kamag*, *kop*, *barça*, *üküş*, *tüzü*, *alku* benzeri kelimelerle emsal kullanım alanına sahip olduğu söylenemez. *sayu*'nun işleve ve kullanıma dönük özellikleri Eski Türkçede “her” anlamına gelen herhangi bir sözle denk değildir. Bu sebeple *sayu*, bahse konu sözlerin karşısına *tekil ifade belirten/bireyselleştirici bir söz* olarak konulamaz. Belgisizlik zamiri olarak değerlendirilemez. *sayu*'nun sıklıkla yer ve zaman bildiren adlarla kullanıldığı doğrudur. Zaman adlarından sonra gelerek onları süreklileştirdiğine işaret eden Ağca'nın yorumu ise *sayu*'nun yineleme durumunu işaretlemesine dâhil olabilecek bir kullanım şeklidir. *sayu*'ya süreklileştirme görevi atfetmek bu sebeple isabetlidir. Yer ifade eden adlarla olan kullanımına bakarak yer-yön ifadesi verdiğinin öne sürülmesi ise *sayu*'nun temel işlevinin göz ardı edilmesi sebebiyle hatalıdır. *sayu*, esasen yer-yön ifadesi veren bir sontaki değildir. Genel olarak istemi yalın durum olan sontakılar arasında gösterilen *sayu*'nun belirtme ve bulunma durumunu da istemine aldığı görülür. *sayu*'nun bazı kullanımlarda ise Türkiye Türkçesine yapılan aktarmaları bulunma

¹ *yér sayu bardıg* “you went to every country” (Clauson 1972: 858b); *ol lénxua sayu birer ağuluğ yılan bar* “Her lotus çiçeği altında birer zehirli yılan var.” vd. (Eraslan 2012: 308).

durumu ekini gerekli kılar. Son olarak, Ağca'nın da işaret ettiği gibi *sayu*, söz dizimindeki kullanımına göre sıfat göreviyle de tanıklanır: ör. ... *sayu ädig...* “tüm mal(1)” (AbhiShō 23b-5).

sayu hakkındaki belirlemelere bakıldığında bunların bir kısmının eksik bir kısmının ise hatalı olduğu görülür. *sayu*, farklı dil bilgisel kategorilerdeki kullanımları dışında, kendisine atfedilen kullanım şekillerinin hepsinde yinelemeli adlar yapar, bağlandığı adı yineleme çekimine sokar:

[1]	<i>antag-t-η-t-n</i>		<i>üçün</i>	<i>igid-miş</i>
	Öyle-YÜ-İYE.T2K-YÜ-BELD		için	besle-SF
	<i>kagan-t-η-t-n</i>		<i>sab-t-n</i>	
	kağan-YÜ-İYE.T2K-YÜ-BELD		söz-İYE.T3K-BELD	
	<i>al-matn</i>	<i>yér</i>	<i>sayu</i>	<i>bar-dı-g</i>
	al-ZF	yer	YİND	git-BGZ-T2K

“Öyle olduğun için (seni) beslemiş kağanımı (ve onun) sözünü dinlemeden **her yere** gittin.” (KT G 8-9) (Şirin 2015: 114).

Bu tümcede *sayu* bağlı olduğu *yér* adı ile birlikte *bar-* “gitmek” eyleminin gerçekleşmesinde birden fazla yere, belirsiz sayıda gidilmesine işaret eden bir durumu belirtir. Ancak *sayu* kurduğu ilgi açısından bu ve diğer tümcelerde belgisizlik/belirsizlik bildiren bir sözcük ya da sontakı değildir. *bar-* eyleminin gerçekleşmesine yönelik ilgiyi yineleme açısından kuran *sayu*, bunu *yér* ismini söz konusu çekime sokarak yapar ve eylemin gerçekleşme şeklini gösterir. Temel olarak adı fiile bağlar.

[2]	<i>ol lénxua</i>	<i>sayu</i>	<i>birer</i>	<i>ağuluğ</i>	<i>yılan bar</i>
	O lotus	YİND	birer	zehirli	yılan var

“**Her lotus çiçeğinde** birer zehirli yılan var.” (KP XXXVIII).

Bu tümcede ise yineleme çekimine sokulan *lénxua*, bir eyleme değil *bar*'ın cümle bitirici olarak kullanılması ile bir yüklem işaretleyicisine bağlanmıştır. Tümcede yer alan *birer ağuluğ yılan bar* yargısında ad-yüklem bağlantısının temeli *lénxua*'nın yinelenmesindedir.

[3]	<i>beş y(é)girminç</i>	<i>kün</i>	<i>sayu</i>	<i>ne-çe</i>
	Beş yirminci	gün	YİND	ne-EŞ
	<i>yavlak</i>	<i>sakınç</i>	<i>sakın-ur</i>	<i>biz</i>
	kötü	düşünce	düşün-GZ	Ç1K

“On beşinci olarak **her gün** nice kötü düşünce düşünürüz.” (Huast 331-332).

Zaman adına bağlandığı bu tümcede *sayu*, Ağca'nın da dikkat çektiği gibi, süreklilik ifadesi taşır. *sakınç sakın-* “düşünmek” fiilinin sonuçlanmasındaki süreklilik, yinelemeli oluş; *kün* zaman adının yineleme çekimine sokulması ile gerçekleştirilir. Bu şekilde eylemin yapılaş tarzı bildirilir.

[4]	<i>üç y(é)girminç</i>	<i>ay t(e)ñri</i>	<i>kün-i-n</i>	<i>sayu</i>
	Üç yirminci	Ay Tanrı	gün-İYE.T3K-BELD	YİND
	<i>t(e)ñri-ke</i>	<i>nom-ka</i>	<i>arığ</i>	<i>dendar-lar</i>
	Tanrı-YD	din-YD	temiz	dindar-ÇOK
	<i>suy-u-muz-nı</i>		<i>yazok-u-muz-nı</i>	
	günah-YÜ-İYE.Ç1K-BELD		günah-YÜ-İYE.Ç1K-BELD	
	<i>boşu-y-u</i>	<i>kol-mak</i>	<i>k(e)rgek</i>	<i>er-ti</i>
	bağışla-YÜ-ZF	iste-İF	gerek	KOP-BGZ

“On üçüncü olarak *Ay Tanrısı'nın her gününde* Tanrı'ya, dinimize, temiz rahiplere dua ederek günahlarımız için tövbe etmemiz gerekliydi.” (Huast 299-303).

[5]	<i>üç kün tañ-da</i>	<i>sayu</i>	<i>içür-ser</i>	<i>tal ağığ</i>	<i>sön-er</i>
	Üç gün tan-BULD	YİND	içir-ŞART	dalak ağrı	bit-GZ

“Üç gün boyunca *her tan vaktinde* içilirse dalak ağrısı biter.” (Heilk II, 84).

İlk üç tümcede yalın durumu istemine alan *sayu* [4] numaralı tümcede belirtme durumunu, [5] numaralı tümcede ise bulunma durumunu istemine alır. Kullanım ve işlev açısından ise bu tümcelerde de yineleme durumunu işaretleyen *sayu*, *kün* ve *tañ* zaman adlarına bağlanarak sürekliliği ifade eder.

[6]	<i>ata-mış</i>	<i>sayu</i>	<i>sézik</i>	<i>kıl-mañlar</i>
	Zikretmek-SF	YİND	şüphe	et-EM.Ç2K
	<i>emgek-te</i>	<i>ara</i>	<i>kir-me-gey</i>	<i>té-p</i>
	sıkıntı-BULD	ara	gir-OLM-GELZ-T3K	de-ZF

“*Her anılışında* ıstıraplarımız arasına girmeyecek diye şüphe etmeyin.” (Kuanşi 206-207).

[7]	<i>tepre-tük</i>	<i>sayu</i>	<i>kut</i>	<i>kel-ir</i>
	Hareket et-SF	YİND	saadet	gel-GZ
	<i>kılın-tuğ</i>	<i>sayu</i>	<i>iş</i>	<i>büt-er</i>
	yapıl-SF	YİND	iş	bit-GZ

“*Hareket ettikçe* saadet gelir / *yapıldıkça* iş biter.” (ETS/35: 95).

[8]	<i>bol-mağ</i>	<i>sayu</i>	<i>bu</i>	<i>sansar-ta</i>
	Ol-İF	YİND	bu	samsara-BULD
	<i>toğum-u-ğ</i>		<i>tut-mış-l(a)r</i>	
	doğum-YÜ-BELD		tut-SF-Ç2K	

“*Her oluşta* bu ölümlülerin dünyasında doğmuş olanlar” (ETS/13: 185).

[6] ve [7] numaralı tümcelerde sıfat-fiil ekleriyle, [8] numaralı tümcede ise isim-fiil ekiyle kullanılan *sayu*, zaman adlarından sonraki kullanımında olduğu gibi bağlandığı adı yineleme çekimine sokar, buna bağlı olarak da süreklilik bilgisi ortaya çıkar.

1.1. Farklı Dil Bilgisel Kategorilerde *sayu*

Bir kavram alanına işaret eden sözcük birimler ile dil bilgisel birimler dil dizgesinde uyum esasına göre kullanılıp işlevlerini yerine getirirler. *Açıklamalı Dilbilimi Terimleri Sözlüğü*'nde işlev; "1. Dilin, dil birimlerinin dış dünya, düşünce, konuşan bireyler vb. açısından yerine getirdiği, üstlendiği iş; dilin, dil birimlerinin belli bir amaçla kullanılışı. 2. Bir tümcede bir dil biriminin öbür birimlerle ilişkisi aracılığıyla yerine getirdiği iş, görev." (Vardar vd. 2007: 122) şeklinde tanımlanır. Dil birimlerinin üstlendiği bu işlevlere göre dilsel kategoriler oluşur. Ancak dil birimlerinin işlev ve kullanım sıklığına göre belirlenen dilsel kategorileri onların başka kategorileri işaretleyemeyeceği anlamına gelmez. Halliday'in de belirttiği üzere *bir ögenin sınıfı, genel bir şekilde, onun olası dil bilgisel işlevlerinin aralığını gösterir. Bu nedenle, sözcükler bağlam dışı tanımlarının bir parçası olarak bir sözlükteki sınıflara atanabilir. Ancak sınıf etiketi, ögenin herhangi bir gerçek yapıda hangi rolü oynadığını göstermez* (2004: 52). Simon Dik de dil bilgisini ve anlamı birbirinden ayırmayan işlevsel dil bilgisinde, herhangi bir birimin ve dil bilgisi kategorisinin dilsel ifade içinde gramer işlevi kazandığını varsayar, geleneksel dil bilgisi ile olan en belirgin farkın buradan kaynaklandığını ifade eder (1968: 169). Eski Türkçede *sayu* da söz dizimsel ve dil bilgisel eş dizimliliğe uygun sıfat ve zarf türünden bir sözcük olarak tanımlanır:

[9]	<i>üç</i>	<i>öd-ler-te</i>	<i>barça</i>	<i>yok</i>	<i>er-i-p</i>
	<i>üç</i>	zaman-ÇOK-BULD	tüm	yok	KOP-YÜ-ZF
	<i>amıtı</i>	<i>targar-ur</i>	<i>sayu</i>	<i>ed-i-g</i>	<i>té-p</i>
	<i>şimdi</i>	dağıt-GZ	tüm	mal-YÜ-BELD	de-ZF

"Üç vakitte tamamen yok olup şimdi **tüm malı** dağıtır diye [...]" (AbhiShō 23b/4-5).

[10]	<i>kaznaç-ka</i>	<i>sayu</i>	<i>iki</i>	<i>yogun</i>	<i>böz</i>	<i>kir-ür</i>
	ambar-YD	her	iki	kalın	bez	gir-GZ

"ambara **her iki kalın bez** girer." (SUK, Lo04)

[11]	<i>ol</i>	<i>ok</i>	<i>tün</i>	<i>bodun-ı-n</i>	<i>sayu</i>	<i>t<d>-tı-muz</i>
	O	PEK	gece	halk-İYE.T3K-BELD	tamamen	gönder-BGZ-Ç3K

"O gece halkını **tamamen (geri) gönderdik.**" (T2 B 7, Aydın 2015: 127).

[12]	<i>maña</i>	<i>ay-ğül</i>	<i>emdi</i>	<i>törü-ni</i>	<i>ne-çe</i>
	T1K-YD	söyle-EM.T2K	şimdi	töre-BELD	ne-EŞ
	<i>toķu-lar-nı</i>	<i>sayu</i>	<i>ata-y-u</i>	<i>biçe</i>	

kanun-ÇOK-BELD birer birer adlandır-YÜ-ZF yaz

“Bana söyle şimdi töreyi nedir? / Kanunları *birer birer* [< sayarak] adlandırarak yaz.” (KB 4026).

sayu, söz dizimsel ve işlevsel açıdan [9] ve [10] numaralı tümcelerde sıfat; [11] ve [12] numaralı tümcelerde ise zarf türünden bir sözcüktür. Eski Türkçede bir adı ya da fiili belirttiği tanıklar sınırlı olsa da *sayu*'nun bu tümcelerde açık bir şekilde farklı dil bilgisel görev ve anlamsal içeriklere/ilgilere sahip olduğu görülür.

**

Ünlü zarf-fiil eklerinin Eski Türkçede sıklıkla zarf türünden sözcükler yapmasına koşut olarak *sayu*, *sa-* fiilinin “sayarak” anlamındaki zarf biçimidir. Ünlü-zarf fiil ekleri bunun haricinde asıl biçim birimlerinin dilbilgiselleşmesi sonucu kalıp zarf, sontakı ve nadiren sıfatların teşkilinde kullanılırlar (bk. Ağca 2007). Bu şekilde oluşmuş dilsel bir birim olan *sayu* “tamamıyla, tamamen, büsbütün” anlamlarında donuk bir zarf ve “bütün, tüm” anlamlarında bir sıfat olarak farklı dil bilgisel kategorileri işaretler. *sayu*'nun “sayarak” anlamından gelişen ve kullanım sırasında ortaya çıkan bir diğer anlamı “birer birer, tek tek”tir. *sayu*'nun çekimlik bağlı bir birim olarak kullanıldığında yüklendiği anlamlar ise *tap-a* (< *tap-*) “bularak” → *tapa* “-A doğru”, *bas-a* (< *bas-*) “basarak” → *basa* “-dAn sonra”, *kör-ü* (< *kör-*) “görev” → “*körü* “-A göre” (Ağca 2007: 6) sontakılarındaki gibi artık dil bilgiseldir ve kullanım sıklığı açısından birincil olan bu işlevinin kaynağı da “sayarak” anlamıdır. Bu anlamdaki yineleme, sıralama ve süreklilik vurgusu ise ünlü zarf-fiil ekine dayanır. *sayu*'nun söz konusu işlevleri *sa-* fiilinin sözlüksel anlamı ile ünlü zarf-fiil eki {-u}'nun verdiği ifadeden kaynaklanır:

içerik ögesi olarak sa- “saymak” → **sa-** + **-(y)u** ZF “sayarak; birer birer, tek tek” > *gramerlik bir birim olarak sayu* “tamamıyla, tamamen, büsbütün” [zarf].

içerik ögesi olarak sa- “saymak” → **sa-** + **-(y)u** ZF “sayarak; birer birer, tek tek” > *gramerlik bir birim olarak sayu* “bütün, tam” [sıfat].

içerik ögesi olarak sa- “saymak” → **sa-** + **-(y)u** ZF “sayarak; birer birer, tek tek” > *gramerlik / çekimlik birim olarak sayu* [sontakı] > *sayu durum kategorisi / yineleme durumu*.

Anlam değişimleri yaşayan *sayu*, sözlükselden dil bilgiye, somuttan soyuta yönelerek anlamsal içeriğini kaybeder. Kategorisini ve dizisini değiştirir (bk. Hopper ve Traugott 2003: 107; Kuteva vd. 2019: 3-4; Can 2019). Bununla birlikte *sayu*, Eski Türkçede söz dizimsel açıdan sontakı olarak yer aldığı söz öbeği ve cümlelerde farklı bir gramer kategorisine doğru gelişim sergiler; bir ad durum çekimi için kullanılır. Genel olarak Türkçe sontakılar, ad durum eklerinin yardımcıları, tamamlayıcıları durumundadırlar. Bu nedenle kimi çalışmalarda sontakılar ad durum çekiminin bir parçası olarak tanımlanırlar (bk. Öner 1999; Karaağaç 2009; Durmuş 2009; Güzel 2012). Öyle ki sontakılar zamanla bu dizimsel, işlevsel ve anlamsal örtüşmeye uygun olarak ekleşebilir, müstakil ad durum ekleri olarak belirebilirler: ör. Başk. {+DAY}, {+zAy}, {+lAy} < teg

(benzerlik durumu) (Öner 1999: 5); Çuv. {+(ç)çen} < {+ten} < tegi-n (sınırlandırma durumu) (Güzel 2023: 229).

Sonuç olarak yineleme, Türkçenin tarihî değişkelerine ait literatürde ele alınmayan, çağdaş değişkelerine ait ad durumu tasniflerinde ise Çuvaşçanın şekil bilgisi çalışmaları (bk. Durmuş 2009; Güzel 2012) dışında değerlendirilmeyen bir ad durum çekimidir. Bu ad durumu Eski Türkçede müstakil bir ekle değil araştırmacılar tarafından sontakı olduğu konusunda hemfikir olunan ve genellikle farklı dil bilimsel işlevleri açısından değerlendirilmeyen *sayu* ile gerçekleştirilir. *sayu*, Türkçe sontakıların yukarıda bahsedilen dil bilimsel gelişimine uygun olarak söz dizimsel açıdan kendinden önce gelen sözcüğe bağlandığı kullanım şekillerinin tümünde işlevsel açıdan yinelemeli adlar yaparak yineleme durumunu işaretler.

2. *büri, tutum ~ dutum* ve Klasik Moğolcada Yineleme Durumu

Eski Türkçede *sayu*, “ad + sayu” yapısı ile yineleme bilgisini işaretlerken Klasik Moğolcada *büri* ve *tutum ~ dutum* kendilerinden önce gelen adı yineleme çekimine sokar. Ancak Türkçenin tarihî değişkelerine ilişkin durum kategorisi tasniflerinde yinelemeye yer verilmemesi Moğolcanın tarihî değişkelerine ilişkin durum kategorisi tasnifleri için de söz konusudur. Fakat Eski Türkçe literatürde *sayu*’nun sontakı olduğu yönünde bir görüş birliği varken Moğolcanın tarihî değişkelerine ilişkin literatürde *büri* ve *tutum ~ dutum*’un dil bilimsel kategorileri hakkında ihtilaf vardır. Ayrıca, çalışmaların bir kısmında *büri* ve *tutum ~ dutum*’a Moğolcanın söz dizimine uygun olmayan görevler atfedilir. Bunun yanı sıra *büri* ve *tutum ~ dutum*’a sözcük türleri arasındaki yerleri itibarıyla Moğolcanın tarihî ve çağdaş şekil bilgisi çalışmalarında çok az yer verilir. *büri* ve *tutum ~ dutum*’un dil bilimsel kategorileri üzerine yapılan tespitler daha çok müstakil sözlük çalışmalarından ve metin yayınlarına ait sözlüklerden takip edilebilmektedir.

Haenisch, *Wörterbuch zu Manğol un niuca tobca’an*’da *büri*’yi kullanım sırasında ortaya çıkan görevleri açısından şu şekilde gösterir:

1) *burı, burin* “tam, bütün” [vollständig] → i) “hepsi, bütün kalabalık, topluluk” [subst. Alle, die ganze Menge, Schaar], *burı o emune* “bütün topluluk önünde” [vor der ganzen Schaar]; ii) “bütün” [attr. die ganzen], *burı kebte’ul* “bütün nöbetler” [d. ganzen Wachen], *burı ko’ut* “bütün oğullar” [d. ganzen, gesamten Söhne], *hoyar burı kokot* “her iki göğüs” [d. beiden ganzen Brüste], iii) “toplam” [adv. insgesamt], *burı oroğu* “tamamen teslim olmak” [sich insgesamt unterwerfen], *burı bolju* “hepsi birlikte” [alle zusammen];

2) *-burı* “her, her bir” [jeder], *manağar burı* “her sabah” [jeden Morgen] (1939: 22).

Aynı sözlükte *tutum*’un görevi “topluluk parçacığı olarak herkes, hepsi” [encl. jeder, alle, als Pluralpartikel] şeklinde belirlenir:

hari tutum “yabancı devletler, halklar” [die Außenstaaten, die Völker], **sa’urin tutum tur** “her durakta” [auf jeder Station], **ter tutum irgen** “her bir halk” [jene einzelen Völker] (1939: 156).

Moğolların Gizli Tarihi’ne ait bu sözlük çalışmasında Haenisch, *büri*’nin metinde geçen kullanımlarını göstermeyi amaçlamıştır. Ancak birinci maddede verdiği *huri o emune* “bütün topluluk önünde”, *huri kebte’ul* “bütün nöbetler”, *huri ko’ut* “bütün oğullar” örneklerinde *huri* şeklinde gösterilen sözcük metnin orijinalinde *bürin* şeklindedir. Bu sebeple söz konusu örnekler *büri*’nin farklı dil bilgisel kategorilerdeki işlevleri açısından değerlendirilmeye uygun değildir.² Araştırmacının *huri oroğu* “tamamen teslim olmak” örneğinde zarf olarak verdiği *büri*, esasen kendinden önce gelen adı yineleme çekimine sokar (bk. 16 numaralı tümce). Yine *büri*’ye ait bir kullanım şekli olarak verilen *huri bolju* “hepsi birlikte” örneğinde ise *huri* olarak okunan sözcük metnin orijinalinde *bürin* şeklindedir. *büri*’nin ek olarak gösterildiği madde başındaki kullanımı ise eldeki çalışmada bir ad durumu olarak kabul edilen yineleme bilgisi ile koşutluk gösterir. Ancak araştırmacı, ek olarak gösterdiği *büri*’nin görevlerini belirlemez. Ayrıca *büri*, *Moğolların Gizli Tarihi*’nde bir addan sonra geldiğinde söz dizimsel pozisyonunu değiştirmez. Buna karşın söz dizimsel ve dil bilgisel açıdan yineleme durumunu işaretlediği açık olan *büri*’nin ilgili kaynaktan bağlı bir birim olarak gösterilmesi iddia edilen işlevi açısından oldukça önemlidir. *tutum*’un da Haenisch’in verdiği ilk iki örnekte, tümcelerin bağlamına bakıldığında, yinelemeli adlar yaptığı görülür. *ter tutum irgen* “her bir halk” örneğinde ise *tutum* sıfat türünden bir sözcüktür.³

Rinçine, Çağdaş Moğolcadaki *bür* ve *tutam*’ın görevlerini şu şekilde belirler:⁴

bür i) kuvvetlendirme parçasığı [усилительная частица ешэ], *bür sain* “çok iyi” [бүр сайн ешэ лучше] ii) sontaki “her” [послелог кáждый], *ödör bür* “her gün” [өдөр бүр кáждый день, еждневно] (1947: 39b);

tutam sontaki “her” [послелог кáждый], *ödör tutam* “her gün” [өдөр тутам еждневно, повседневно, кáждый день]; *hun tutam* “herkes” [хүн тутам кáждому человеку, у кáждого человека] (1947: 216a).

Buck, Rinçine’in sontaki olarak ele aldığı *büri* ve *tutum*’un, durum eklerini üzerlerine almaları sebebiyle sontaki olamayacağını belirtir: ör. *kümün büri-dür* “herkese, herkeste”. *büri* ve *tutum*’un kullanım şekilleri için *nasu büri* “her yıl”,

² Klasik Moğolcada *bürin* “bütün, tam, tamamen”, Çağdaş Moğolcada *büren* [бүрэн] “bütün, tam, tamamen” *büri*’den gelişen ayrı bir sözcüktür. Klasik ve Çağdaş Moğolcada söz dizimsel ve dil bilgisel açıdan sıfat ya da zarf türünden bir sözcük olarak tanıklanır. Sözcüğün yineleme bilgisini işaretlediği bir tanığa ise taranan metinlerde, Klasik ve Çağdaş Moğolcanın sözlüklerinde rastlanmamıştır (bk. Lessing 1960: 149b; Tsevel 1996: 188b; Sanjeev vd. 2015: 125; e-Mongoltoli Erişim Tarihi: 07.07.2023).

³ *Moğolların Gizli Tarihi*’ne ait söz konusu örneklerin ve diğer Klasik Moğolca cümlelerin çevirilerinde yardımlarını esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Munkhtulga Rinçinkhorol’a teşekkür ederim.

⁴ Moğolcanın tarihî literatüründe *büri* ve *tutum* ~ *dutum* üzerine yapılan belirlemeler sınırlı olduğundan çalışmanın bu kısmında Çağdaş Moğolcada aynı dil bilgisel görevleri sürdüren *bür* (< büri) ve *tutam* (< tutum ~ dutum) üzerine yapılan belirlemelere de yer verilmiştir.

üdüür büri “her gün”, *ödör tutam* “gün be gün”, *jil irekü tutum* “her yıl” örneklerini alıntılamanın araştırmacı bu ifadelerin zarf [adverbial] olduğunu ve *ene üdüür* “bu gün > bugün” [“this day > today”] ifadesi ile benzer olduğu bilgisini paylaşır (1955: 70). Araştırmacının, üzerlerine durum eklerini almaları sebebiyle *büri* ve *tutum* ~ *dutum*’un sontakı olamayacakları yönündeki ifadesinde gerçeklik payı olsa da bu bilgiye tanık gösterilen örnekler göz önünde bulundurulduğunda *büri* ve *tutum* ~ *dutum*’u zarf olarak değerlendirmek yanlıştır. *büri* ve *tutum* ~ *dutum* Buck’un verdiği örneklerin tümünde söz dizimsel ve dil bilgisel açıdan yinelemeli adlar yapan bir birimdir.

Mongolian-English Dictionary’de *büri* ve *tutum* ~ *dutum*’un görevleri şöyle belirlenir:

büri [бүр бүрий] i) sontakı görevli sıfat “her bir, her” [postpositional adj. each, every], ***çag büri*** “her zaman” [each time, all the time], ***edür büriyin*** “günlük, her günkü” [daily], ***gacar büri[dü]*** “her yerde” [everywhere, at all places] vd. ii) zarf “tamamen, büsbütün, bütünüyle” [adv. completely, entirely, wholly, fully], ***büri adalı*** “tamamen benzer, aynı” [absolutely similar, identical], ***büri ebedçitei*** “gerçekten hasta” [quite ill, seriously ill], ***dain ece büri urida*** “savaştan çok önce” [long before the war] vd. (1960: 148a);

tutum [=***dutum***] [тутам] sıfat ve zarf “her, her bir; daha” [adj. and adv. each; the more ... the more], ***edür tutum*** “her gün [each day], ***kümün tutum*** “herkes” [each person], ***tabun honug tutum*** “her beş gün, beş günde bir” [every five days] vd. (1960: 847a).

Lessing’in *büri*’yi sontakı görevli sıfat olarak değerlendirmesi “ad + *büri*” dizilimdeki yapıların İng. “every + noun”, “each + noun”, Alm. “jede (-n, -r, -s) + nomen” şeklinde karşılık bulmasıyla ilgili olmalıdır. İlgili örneklerde *büri*, söz dizimsel açıdan yineleme durumunu işaretleyen bir birimdir. *büri adalı* “tamamen benzer, aynı”, *büri ebedçitei* “çok hasta”, *dain ece büri urida* “savaştan çok önce” örneklerinde ise bir derecelendirme sözcüğüdür. *tutum* ise verilen örneklerde yalnızca yineleme durumunu işaretler.

Tumurtoogo Domii, *Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XIII-XVI. Centuries) Introduction, Transcription and Bibliography* adlı çalışmasının sözlük kısmında *büri* ve *dutum*’u sıfat [attr.] olarak ele alırken (2006: 344, 373) *Mongolian Monuments in ‘Phags-pa Script*’te *büri*’yi zarf [adv.], *tutum*’u ise sontakı [post.] olarak gösterip ikisine de “her bir, her” [each, every] anlamlarını verir (2010: 182, 191). Ancak, söz dizimsel pozisyonlarına bakıldığında her iki çalışmada da *büri* ve *tutum*’un sıfat ve zarf türünden bir sözcük olmadığı, yineleme durumunu işaretleyen bir birim olarak kullanıldığı görülür: ör. *hod büri* “her yıl” (2010: 37/25), *jaya’a:n tutum* “her doğuşta” (2010: 40/1).

Dictionary of Sonom Gara’s Erdeni-yin Sang’da Kara, “her, her biri” [every, each] anlamlarını verdiği *büri*’nin [ör. *od büri* “her yıl”] ve “her (zaman)” [each (time)] anlamını verdiği *tutum*’un [ör. *nemeküi tutum* “her eklediğinde”] görevini “postnom” [postnom] olarak belirler (2009: 61, 291). Ad ardıl olarak Türkçe dil bilimi çalışmalarında yer alan “postnom” terimi ile kasıt, ismi niteleyen unsurun

isimden sonra gelmesidir. Ad öncül diller arasında yer alan Moğolcada ise *büri*'yi ve *tutum*'u “postnom” olarak adlandırmak, Eski Türkçe *sayu*'da da olduğu gibi mümkün değildir.

EDAL'da *büri* sözcüğü için şöyle bir köken bilimsel birleştirme yapılır:

**biuri* one: Mong. **büri*, Turk. **bir*; Jpn. **pitə*, Kor. **piri*-.

PMong. **büri* all, each [каждый, все], MMong. *huri*, WMong. *büri*; Kh. *bür*; Bur. *büri*; Kalm. *bürə*; Ord. *büri*; S.-Yugh. *burən*; Mongr. *bu*, *bur*, *burən* (2003: 364).

Etimologičeskiy slovar' mongol'skih yazıkov'da [buradan sonra ESMY] Halh. ve Kalm. *bür*, *bur* [бүр, бур] şeklinde yaşamaya devam eden *büri* [бүри] “tamamen” [совершенно, вполне], aynı zamanda “her bir, herkes” anlamlarında bir sontakı olarak [послелог; каждый, всякий] verilir. Türkçe deşikelerden Kırg. *bir* [бир, Rus. один, некий] ve Yak. *бүрү* “tamamen” [совершенно] ile karşılaştırılır (2015: 125). Halh. *tutam* [тутам], Kalm. *dutm*, *tutm* [дутм, тутм], Ord. *dotom* [дотом] şekilleriyle yaşayan *dutum* [**dutu*-m ← (?) **tutu*-m, Kırg. *tut*- “tutmak, yakalamak”] da “her, her zaman” [каждый; всякий раз] anlamlarında bir sontakı [послелог] olarak ele alınır: Halh. *sar tutam* “her ay” [сар тутам “ежемесячно”]. İlgili madde başında soru işareti ile birlikte sözcük Eski Türkçe *tutum* “bir avuç” ile ilişkilendirilir. [Др.-тюрк. *tutum* горсть, пригоршня.] (2015: 200). Ancak söz konusu çalışmada da *büri* ve *tutum*'un bir durum kategorisini işaretlediği üzerinde durulmaz.

Erdal, Eski Türkçe *sayu*'ya denk olarak Moğolcada *büri*'ye işaret eder (2004: 335).

Kullmann ve Tserenpil, “her” anlamını verdikleri *bür* ve *tutam*'ı istemi yalın durum olan sontakılar arasında ele alıp *tutam*'ın artış gösteren şeyler için kullanıldığını ifade ederler: ör. *Minii mongol hel jil tutam ulam sain bolsoor baina* “My Mongolian is getting better every year.” (2008: 286).

Kartalhoğlu, Çağdaş Moğolcadaki *bür* ve *tutam*'ı yalın hâlden sonra kullanılan çekim edatları arasında ele alır (2010: 125).

Çağdaş Moğolca adlı kitabında Ersoy, *büri*'nin Çağdaş Moğolcadaki hâli olan *bür*'ü belirsizlik sıfatları arasında ele alır: *ödör bür* “her gün” (2018: 118). Araştırmacı, *Türk-Moğol Dil İlişkisi ve Çuvaşça* adlı çalışmasının sıfat tamlamaları bahsinde ise konuyla ilgili olarak Eski Türkçe ve Çağdaş Moğolcadaki benzer yapılar hakkında bir değerlendirmede bulunur:

Eski Türkçede edat olarak kullanılan *sayu* kelimesi, edat grupları oluşturmaktadır. Buna karşılık Moğolcada edat olmayan *bür* ve *tutam* kelimeleri de Eski Türkçedeki *sayu*'ya benzer bir kullanım özelliği teşkil ederler. Hem Moğolcadaki hem Eski Türkçedeki bu yapılar, Türkiye Türkçesinde sıfat tamlaması olarak karşılık bulurlar. Eski Türkçedeki *sayu*, Çuvaşçada ise seren ekiyle karşılık bulur. Ek, kunseren “her gün” örneğinde olduğu gibi kelimeye bitişik yazılır (2020: 507).

Ersoy tarafından dikkat çekilen husus Türkiye Türkçesine yapılan çeviriler temelinde isabetlidir. Ancak söz dizimsel ve dil bilgisel eş dizimliliğe göre Klasik Moğolcada *büri*, Çağdaş Moğolca *bür* belirsizlik sıfatı olarak değerlendirilemez.

Bu çalışmalara ek olarak Mançu-Tunguz dillerinde *büri*'nin Moğolcadakine benzer bir şekilde bu dillerde yer aldığı gösterilir:

huri “çok” [очень], Evenk. *huri* [< Мо.] i) “çok” [очень, весьма]; ii) “tümü” [всё]. Bir parçacık olduğu ifade edilen *huri* [частиц вполне] Мо. *bür*, *bürü* ve Yak. *böpy* ~ *bÿpy* ile ilişkilendirilir (Tsintsius 1975: 113a).

Yukarıdaki belirlemelerden hareketle *büri* ve *tutum* ~ *dutum*'a ilişkin olarak şu tespitlerde bulunulduğu görülmektedir:

***büri*:**

- (i) Sıfat türünden bir sözcüktür (Haenisch 1939: 22; Lessing 1960: 148a; Domii 2006: 344, Kara 2009: 61; Ersoy 2018: 118).
- (ii) Zarf türünden bir sözcüktür (Haenisch 1939: 22; Lessing 1960: 148a; Domii 2010: 182).
- (iii) Bağlı birimdir (Haenisch 1939: 22).
- (iv) Sontakıdır (Rinçine 1947: 39b; Lessing 1960: 148a; Kullmann ve Tserenpil 2008: 286; Kartallıoğlu 2010: 125).
- (v) Kuvvetlendirme parçacığdır (Rinçine 1947: 39b).
- (vi) İstemi yalın durumdur (Kullmann ve Tserenpil 2008: 286; Kartallıoğlu 2010: 125).
- (vii) Türk dillerindeki *bir* “bir, tek” sözü ile kökensel olarak ilgilidir (Starostin vd. 2003: 364, Sanjeev vd. 2015: 125).
- (viii) Mançu-Tunguz dillerinde de benzer kullanım şekline sahiptir (Tsintsius 1975: 113a).

***tutum*:**

- (i) Sıfat türünden bir sözcüktür (Lessing 1960: 847a; Domii 2006: 344, Kara 2009: 291; Domii 2006: 373).
- (ii) Zarf türünden bir sözcüktür (Lessing 1960: 847a).
- (iii) Sontakıdır (Rinçine 1947: 216a; Lessing 1960: 148a; Kullmann ve Tserenpil 2008: 286; Kartallıoğlu 2010: 125; Domii 2010: 191).
- (iv) İstemi yalın durumdur (Kullmann ve Tserenpil 2008: 286; Kartallıoğlu 2010: 125).
- (v) Topluluk parçacığdır (Haenisch 1939: 156).
- (vi) Artış gösteren şeyler için kullanılır (Kullmann ve Tserenpil 2008: 286).
- (vii) Türk dillerindeki *tut-* “tutmak, yakalamak” fiili ile ilişkili olabilir (Sanjeev vd. 2015: 200).

Söz konusu çalışmalarda *büri* ve *tutum* ~ *dutum*'un bir ad durumunu işaretleyebildiği üzerinde durulmadığı, söz diziminde ve cümlede üstlendiği görevler hakkında bütünlüklü açıklamalarda bulunulmadığı görülür. Bu

çalışmalarda *büri* ve *tutum ~ dutum*'un dil bilgisel görevleri ile sözcük türleri arasındaki yerleri hakkında yapılan tanımlamalar ise verilen örnekler dikkate alındığında isabetli değildir. Ayrıca dil bilgisel görevlere sahip *büri* ve *tutum ~ dutum*'a Moğolcanın tarihî ve çağdaş değişkelerine ait şekil bilgisi çalışmalarının büyük bir kısmında, herhangi bir kategoride yer verilmemesi *büri* ve *tutum ~ dutum*'un yüklendiği önemli gramatikal özelliklerin göz ardı edilmesine yol açar. Bunun yanı sıra Moğolcanın dil bilgisi çalışmalarında yineleme bilgisinin herhangi bir sontakı ya da biçim birime yüklenmemesi, *büri* ve *tutum ~ dutum*'un dil bilgisel kategorileri ile ilgili belirlemelerdeki hataların temel kaynağıdır. Moğol dili üzerine çalışmaları olan yabancı araştırmacılar “ad + *büri*”, “ad + *tutum ~ dutum*” dizilimindeki öbekleri, çeviriler temelinde çözümlenmeye çalıştıklarında TTü. “her + ad”, İng. “every + noun”, “each + noun”, Alm. “jede (-n, -r, -s) + nomen”, Rus. “каждый + существительное” şeklinde tamlamaların varlığı söz konusu edilir. Bu nedenle “ad + *büri*”, “ad + *tutum ~ dutum*” yapılarında yer alan *büri* ile *tutum ~ dutum* sıfat ya da ad ardıl olarak adlandırılır. Ancak Moğolcanın söz dizimine göre *büri* ile *tutum ~ dutum* kendilerinden önce gelen sözcüğe bağlandığında sıfat ya da ad ardıl olarak değerlendirilemez. Yine çeviriler temelinde zarf olarak ele alınamaz. Söz dizimsel pozisyonu değişmediği takdirde hem sıfat hem sontakı olarak belirlenemez. *büri* ve *tutum ~ dutum*'un, Klasik Moğolcada bir ismi nitelediği ya da kuvvetlendirme parçacığı olarak kullanıldığı örnekler söz konusu olsa da bunların doğru tespit edilmesi de oldukça önemlidir. Son olarak Buck'un da belirttiği gibi *büri* ve *tutum ~ dutum* üzerlerine durum eklerini alırlar. Bu da ilgili yapıların birer sontakı olarak ele alınmasını zorlaştırır. Bu sebeple *büri* ve *tutum ~ dutum*'u bir parçacık olarak değerlendirmek, söz dizimsel ve dil bilgisel eş dizimliliğe göre de yineleme durumunu işaretleyen bir birim ile sıfat türünden bir sözcük ve kuvvetlendirme parçacığı olarak ayrıca kategorileştirmek daha doğru olabilir.⁵

Yukarıda araştırmacılar tarafından çeşitli görevleri üstlendiği gösterilen *büri* ve *tutum ~ dutum* hakkında yapılan belirlemelere bakıldığında bunların bir kısmının eksik bir kısmının ise hatalı olduğu görülür. *büri* ve *tutum ~ dutum* kendilerinden önce gelen sözcüğe bağlandıklarında yineleme bilgisini, söz dizimsel pozisyonları açısından da yineleme durumunu işaretlerler. Dolayısıyla yinelemeli adlar yaparlar:

[13]	<i>bi</i>	<i>burqañ qaldun-i</i>	<i>manaqar</i>	<i>büri</i>
	Ben	Burhan Haldun-BELD	yarın	YİND
	<i>maliya-sugai üdür</i>	<i>büri</i>	<i>öci-sügei</i>	

⁵ Tüm bunların yanında Türkçenin tarihî ve çağdaş değişkelerinde sontakıların durum ekleri gibi kullanılmasına koşut şekilde Moğolcada ve Moğolcanın diyalektlerinde bağlı biçimbirimlerle gerçekleştirilen durum kategorisi için de bazen sontakıların kullanıldığı bilgisini eklemek gerekir: Bur. *baran tee* “batıda” (bulunma durumu için) (Buck 1955: 67); Halh. *hot ruu* “şehre, şehre doğru”, *emmeleg ruu* “hastaneye, hastaneye doğru” (yön durumu için).

tapın- İST gün YİND dua et-İST

“Ben Burhan Haldun için *her sabah* tapınayım, *her gün* ibadet edeyim.” (MNT 2405-2406).

[14] *on büri eyimü üyile-s kedünte bütege-n ajuyu*

Sene YİND böylelikle iş-ÇOK birkaç kez bitir-ZF BGZ

“*Her sene* böylelikle işlerini defalarca tamamlardı.” (Uighur-Mongolian Script: Jig 19).

[15] *çag büri sergemji keregtei*

Zaman YİND dikkatlilik gerekli

“*Her zaman* dikkatlilik gerekli.” (Kara 2000: Mong 134).

Yukarıdaki tümcelerde *manaqar* “sabah”, *üdür* “gün”, *on* “sene”, *çag* “vakit” zaman adlarına bağlanan *büri*, Eski Türkçe *sayu* gibi süreklilik ifadesi taşıyıp bağlandığı adı yineleme çekimine sokar.

[16] *mönglik-ecige dolo'an kö'üt-lü'e-ben*

Mönglik-eçige yedi oğul-BİR-İYE

ire-jü dolo'an büri oro-ju

gel-ZF yedi YİND gir-ZF

“Mönglik-eçige yedi oğlu ile gelip *yedisi birlikte* içeri girerek [...]” (MNT 9729-9730).

Bu tümcede Haenisch tarafından *oro-* “girmek” fiilini nitelediği gösterilen *büri* esasen kendinden önce gelen sözcüğe bağlanır. Anlam ve söz dizimsel açıdan *dolo'an*'ın *büri* ile ilişkili olduğu açıktır. Bu sebeple *büri* ile *oro-* fiili arasında herhangi bir ilgi kurulamaz.

[17] *ed tabar quri-yasu keme-besü neme-küi*

Mal mülk topla-İST DOL-ŞART ekle-NF

dutum ög-besü saqiyan bol-ai

YİND ver-ŞART muska ol-BİLD

“Mal mülk toplayayım dese *her eklediğinde* sadaka verirse o da keşişlik yemini olur.” (Sub VI 17b).

[18] *qotola-yi jaya'an dutum*

Herkes-BELD yeniden doğum YİND

abura-n igegçi qurban erdini-s

kurtar-ZF yardımcı üç mücevher-ÇOK

“Herkesi *her yeniden doğumda* kurtarıp yardımcı üç mücevher [...]” (Phags-pa Script: 39/3).

[19] *brajabati gautami ene çimeg-i üje-kü*

Prajapati Gautami	bu	süs-BELD	gör-NF
tutum	<i>sedkil-dür</i>	<i>yaşiyun</i>	<i>törö-müi</i>
YİND	düşünce-YD	acı	doğ-GZ

“Prajapati Gautami bu süsü **her gördüğünde** yüreğinde bir acı hissedecek” (AQ 30v).

Bu tümcelerde ise *tutum* ~ *dutum*; *büri*'nin zaman adlarından sonraki kullanım şeklinde olduğu gibi sürekliliği ifade eder, bağlandığı adı yineleme çekimine sokar.

2.1. Farklı Dil Bilgisel Kategorilerde *büri*

Klasik Moğolcada *büri*, kendinden önce gelen sözcüğe bağlandığı durumlarda yineleme bilgisini işaretlerken söz dizimsel pozisyonuna göre ayrıca derecelendirme, kuvvetlendirme sözcüğü ve sıfat olarak tanımlanır: ***büri adali*** “tamamen benzer, aynı”, ***büri ebedçitey*** “çok hasta”, ***dain ece büri urida*** “savaştan çok önce” (Lessing 1960: 148a). *tutum* ~ *dutum*'un da söz dizimsel pozisyonuna göre sıfat türünden bir sözcük olarak kullanıldığı görülür: ***ter tutum irgen*** “her bir halk”.

**

Yapısal açıdan Eski Türkçe *sayu* kadar açık olmasalar da *büri* ve *tutum* ~ *dutum*, Klasik Moğolcada kendilerinden önce gelen sözcüğe bağlandıkları durumlarda işlevsel açıdan yinelemeli adlar yaparlar. *büri*, EDAL'da ve ESMY'de Türk dillerindeki *bir* “bir, tek” sözcüğü ile ilişkilendirilir. ESMY'de bu ilişkiye Yakutça *öypä* “tamamen, bütünüyle” sözcüğü de dâhil edilir (2015: 125). Ancak Yakutçada *bir* şeklinde yaşayan *bir* sayı sözcüğü ile *öypä* arasında herhangi bir ilgi kurulmaz. Sözcüğü yineleme bilgisini işaretlediği durumlar ve farklı dil bilgisel kategorilerde kurduğu ilgiler açısından Türkçe *bir* “bir, tek” ile ilişkilendirmek *büri*'nin mevcut gramatikal özellikleri dikkate alındığında mümkündür. Türkçede *bir* sayı sözcüğü kullanıma göre beraberlik, belirsizlik, teklik, benzerlik, ortaklaşalık, bir kez, yalnızca, pekiştirme gibi anlam ilgileri kurar (bk. e-GTS 01.06.2023). Kurduğu çeşitliliği anlam ilgileriyle sıfat ve zarf türünden bir sözcük olarak söz diziminde yer alır. Bu sebeple *büri*'de de benzer ve farklı gramatikal yoğunlaşmaların izlenmesi muhtemeldir. *büri* de “bir, tek” anlamlarından hareketle genel olanı, süreklilik arz edeni gösteren ve bunun yanı sıra “çok, tam, tüm vb.” anlamlarında sıfat türünden bir sözcük ve kuvvetlendirme parçacığı olarak dilbilgiselleşmiş olabilir:

* *içerik ögesi olarak büri* “bir, tek” > *bir parçacık ya da yardımcı söz olarak büri* > *gramerlik / çekimlik birim olarak büri* durum kategorisi / yineleme durumu.

* *içerik ögesi olarak büri* “bir, tek” > *bir parçacık ya da yardımcı söz olarak büri* > *gramerlik bir birim olarak büri* “çok, tam, tüm vb.” (sıfat ya da derecelendirme, kuvvetlendirme sözcüğü).

ESMY'de (2015: 200) Türkçe *tut-* “tutmak, yakalamak” fiili ile ilişkilendirilen *tutum* için ise söz konusu gramatikal özelliklerdeki anlam ilgisinin temel

kaynağının aydınlatılması gerekir. Asıl biçim birimlerden gelişen bağlı birimler, dilbilgiselleştiğinde artık mevcut anlamsal ayrıntılarını yitirse de yüklendikleri görevlerde kurdukları ilgileri asıl biçim birim iken taşıdıkları anlamdan/anlamlardan alırlar. *tutum*'da yaşanan anlamsızlaşma ve kategori değişiminin kaynağında var olduğu düşünülen temel anlamların rolü bu sebeple yadsınmaz. Buna rağmen yapısı açık olmasa da *tutum* da *büri* gibi dilbilgiselleşmiş bir birim olarak kendisinden önce gelen sözcüğe bağlandığında yinelemeli adlar yapar. Fakat *tutum*'daki dilbilgiselleşmeyi *büri*'de olduğu gibi tasarlamak şu an için güçtür.

büri ve *tutum* ~ *dutum* Klasik Moğolcada olduğu gibi Çağdaş Moğolcada da kendilerinden önce gelen sözcüğe bağlandıklarında yineleme bilgisini işaretleyerek bir ad durum çekimi için kullanılırlar. *bür* ve *tutam* ile yinelemeli adların yapıldığı Çağdaş Moğolcada *haa saigüi* “her yerde” (хаа сайгуй), *gazar saigüi* “her yerde” (газар сайгуй) gibi kalıplaşmış iki söz öbeği tanıklanır. Yineleme bilgisinin esas olduğu bu iki söz öbeğindeki *haa* “nerede, nereye” anlamlarındayken *gazar* “yer” anlamındadır. *saigüi* ise Türkiye Türkçesinde “her” anlamına karşılık gelen bir sözcüktür ve bu sözcükte yer alan {+güi}'nin olumsuzluk eki olduğu açıktır. Ancak **sai* başka örneklerine rastlanan bir kök değildir. Klasik Moğolcada da tanıklanmamaktadır. Buna rağmen sözcük, ses ve anlam açısından Eski Türkçe *sa-* “saymak” fiili ile ilişkilendirilebilir. Bahsedilen bu iki söz öbeğindeki söz dizimsel yeri ile dil bilgisel görevi de Eski Türkçe *sayu* ile karşılaştırılabilir. Kod kopyalama açısından değerlendirilebilir.

Sonuç olarak yineleme, Moğolcanın tarihî ve çağdaş değişkelerine ait literatürde durum kategorisi tasnifleri içerisinde ele alınmayan bir ad durum çekimidir. Eski Türkçede olduğu gibi, Klasik Moğolcada da müstakil bir ekle değil sözcük türleri arasındaki yeri tartışmalı olan *büri* ve *tutum* ~ *dutum* ile gerçekleştirilir. *büri* ve *tutum* ~ *dutum* söz dizimsel açıdan kendilerinden önce gelen sözcüğe bağlandıkları kullanım şekillerinin tümünde işlevsel açıdan yinelemeli adlar yaparak yineleme durumunu işaretler.

3. Değerlendirme ve Sonuç

Eski Türkçe *sayu* ile Klasik Moğolca *büri* ve *tutum* ~ *dutum*'un ele alındığı bu çalışmada, söz konusu birimlerin yineleme ilgisi kurarak bir ad durum çekimini işaretlediği gösterilmiştir. Bununla birlikte ilgili yapılar, söz dizimsel ve dil bilgisel eş dizimliliğe uygun olarak bütünlüklü bir şekilde ele alınmıştır. Buna istinaden Eski Türkçe *sayu*'ya mevcut tüm kullanım şekilleri açısından bakıldığında *sayu*'nun (i) sontakı, (ii) sıfat, (iii) zarf türünden bir sözcük olarak kullanıldığı görülür. Söz dizimsel pozisyonu itibarıyla bir sontakı olarak yer aldığı kullanım şekillerinin tümünde de işlevsel açıdan, isim-fiil ve yüklem işaretleyicisi arasında kurduğu bağlantı içinde yineleme bilgisini işaretleyen bir ad durum çekimi için kullanıldığı tanıklanır.

Dil bilgisel bir birim, birden fazla söz dizimsel pozisyonda farklı dil bilgisel işlevlerde kullanılabilir. Ayrıca söz dizimsel pozisyonunu değiştirmeden farklı dil

bilgisel özellikleri işaretleyebilir. Söz konusu pozisyonlara göre de birden fazla dil bilgisel kategoride yer alabilir. Eski Türkçe *sayu* da farklı söz dizimsel pozisyonlarda dil bilgisel olarak sontakı, sıfat ve zarf türünden bir sözcük; sontakı olarak yer aldığı kullanım şekillerinde ise, Türkçede kimi sontakıların ad durumu için kullanılmasına koşut olarak yinelemeli adlar yapan bir ad durum çekimi için kullanılır. Birden fazla dil bilgisel kategoride yer alır. Eski Türkçe *sayu* üzerine yapılan bu değerlendirmelere eş olarak Klasik Moğolcada *büri* ve *tutum ~ dutum*, işlevsel açıdan *sayu*'ya denk birimlerdir. *büri* ve *tutum ~ dutum* da tıpkı *sayu* gibi söz dizimsel açıdan kendilerinden önce gelen sözcüğe bağlandığı kullanım şekillerinin tümünde işlevsel açıdan yinelemeli adlar yaparlar. Ancak *büri* ve özellikle *tutum ~ dutum*'un yapıları Eski Türkçe *sayu* kadar açık olmadığından bu birimlerdeki dilbilgiselleşmeyi *sayu*'da olduğu gibi keskin bir şekilde kurgulamak güçtür. Buna rağmen *büri* ve *tutum ~ dutum*'un da bir sözcük birimin dilbilgiselleşmesi ve söz konusu ise, asıl biçim birim üzerine gelen bağlı birimin/birimlerin kalıplaşması sonucu mevcut işlevleri üzerlerine aldıkları söylenebilir. Tüm bunlardan hareketle Türkçe ve Moğolcada yineleme çekiminin söz dizimsel boyutları gözlemlendiğinde şu sorular akla gelmektedir:

1. Türkçe ve Moğolcada yineleme bilgisinin söz dizimsel pozisyonu yalnızca ad öncül değil kendisinden önce gelen ada bağlanan bir birim ile gerçekleştirilebilir mi?
2. Klasik ve Çağdaş Moğolcada bu denli yaygın kullanım alanına sahip, Eski Türkçede ise *sayu* ile sınırlı olan ve Türkçe değişkelerde birkaç örneği bulunan bu söz dizimsel çekim Moğolcadan Türkçeye kopyalanmış olabilir mi?
3. Diller arası ilişkiler sonucu oluşturulmuş kod kopyalama modelleri dikkate alındığında Eski Türkçe *sayu* ile Klasik Moğolca *büri* ve *tutum ~ dutum* arasında kod kopyalama açısından bir ilişki kurulabilir mi?
4. Eski Türkçe *sayu* ile Klasik Moğolca *büri*, *tutum ~ dutum* arasında kod kopyalama modelleri açısından herhangi bir ilgi kurulamadığı takdirde bu ortak çekim kategorisinin genetik akrabalıktan kaynaklandığı iddia edilebilir mi?

Eski Türkçe *sayu* ile Klasik Moğolca *büri* ve *tutum ~ dutum*'un yineleme bilgisini işaretleyerek bir ad durum çekimi için kullanıldığı bu çalışmada gösterilmiş olsa da her iki dilde ortak olan söz konusu çekimin kaynağı için yukarıdaki soruların cevaplandırılması gerekir. *sayu* ile *büri* ve *tutum ~ dutum* arasında genel kopya açısından bir ilgi söz konusu olmadığından Klasik Moğolcadaki bu birimler kökensel açıdan bir izaha kavuşturulmalı ve yapısal açıdan *sayu* kadar açık hâle getirilmelidir. Buna dayanarak her iki dilde gözlemlenen bu ortak çekimin seçilmiş kopya olup olamayacağı ortaya konur. Bu birimler arasında seçilmiş kopya açısından da bir ilgi kurulamadığı takdirde söz konusu çekimin genetik akrabalıktan kaynaklanıp kaynaklanmadığı aydınlatılabilir. Söz dizimsel açıdan benzer pozisyonlarda yer alıp birçok dilde karşılığı olmayan ve benzer kategorileri işaretleyen bu birimler dil akrabalığı açısından ele alınabilir.

Bu çalışmada Eski Türkçe ve Klasik Moğolcada tespit edilen ortak bir ad durum çekiminin varlığı gösterilmiş; ilgili birimlerin yinelemeli adlar yaptığı konusundaki tespitler diğer dil bilgisel görevlerinin de verilmesiyle birlikte daha

açık hâle getirilmiştir. Eski Türkçede *sayu*'nun, Klasik Moğolcada *büri* ve *tutum* ~ *dutum*'un kendilerine atfedilen çeşitli görevlerde esasında yinelemeli adlar yaptığı her iki dilin söz dizimsel ve dil bilgisel eş dizimliliğine uygun bir şekilde belirlenmiştir. Ancak söz konusu bu ortak ad durum çekiminin kaynağının aydınlatılması mümkün olmamıştır.

4. Kısaltmalar ve İşaretler

Alm.	Almanca	Mo.	Moğolca
B	batı (yüzü)	Mong.	Mongolian
Baş.	Başkurtça	Mongr.	Mongor
bk.	bakınız	Ord.	Ordos
Bur.	Buryat	ör.	örneğin
Çuv.	Çuvaşça	PM	Proto-Moğolca
G	güney (yüzü)	PMong.	Proto-Mongolian
Halh.	Halha Moğolcası	Rus.	Ruşça
İng.	İngilizce	S-Yugh.	Shira-Yughur
Jpn.	Japanese	T	Tonyukuk Yazıtı
KM	Klasik Moğolca	TTü.	Türkiye Türkçesi
Kalm.	Kalmuck	Turk.	Turkic
Kırg.	Kırgızca	WMong.	Written Mongolian
Kh.	Khalkha	vb.	ve benzerleri
Kor.	Korean	vd.	ve diğerleri
KT	Kül Tigin Yazıtı	Yak.	Yakutça
MMong	Middle Mongolian		
BELD	Belirtme Durum Biçim Birimi	İLD	İlgi Durum Biçim Birimi
BGZ	Bitmiş Geçmiş Zaman	İS	İstek Biçim Birimi
BİL	Bildirme Biçim Birimi	İYE	İyelik Biçim Birimi
BİR	Birliktelik Durum Biçim Birimi	KOP	Kopula
BULD	Bulunma Durum Biçim Birimi	NF	Nomen-Futuri
Ç1K	Çokluk 1. Kişi [Biçim Birimi]	OLM	Olumsuzluk
Ç2K	Çokluk 2. Kişi [Biçim Birimi]	PEK	Pekiştirme
ÇIKD	Çıkma Durum Biçim Birimi	SF	Sıfat-Fiil Biçim Birimi
ÇOK	Çokluk Biçim Birimi	ŞART	Şart Biçim Birimi
DOL	Dolaylı Anlatım	T2K	Teklik 2. Kişi [Biçim Birimi]
EM	Emir Biçim Birimi	T3K	Teklik 3. Kişi [Biçim Birimi]
EŞ	Eşitlik Biçim Birimi	YD	Yönelme Durum Biçim Birimi
GZ	Geniş Zaman Biçim Birimi	YİND	Yineleme Durum Birimi
GELZ	Gelecek Zaman Biçim Birimi	YÜ	Yardımcı Ünlü / Ünsüz
İF	İsim-Fiil Biçim Birimi	ZF	Zarf-Fiil
[]	Alıntıların orijinal biçimini gösterir.		
{ }	Üst biçim birimlerin gösterilmesinde kullanılır.		
-	Fiillere gelen eklerin önünde kullanılır.		
+	Adlara gelen eklerin önünde kullanılır.		
~	Varyantları gösterir.		
>	-a gider.		
<	-dan gelir.		

5. Kaynakça

AbhiShō → SHŌGAITO, Masahiro (2008). *Uigurubun abidarumaronsho-no bunkengakutekikenkyū* [Uighur Abhidharma Texts: A Philological Study]. Kyōto: Nakanishi.

- AĞCA, Ferruh (2007). “Eski Türkçede {-A/-I/-(y)U} Ünlü Zarf-Fiil Eklerinin Farklı Bir İşlevi Üzerine”. *Türkbilig*, 13: 3-17.
- AĞCA, Ferruh (2022). “Eski Uygurcada Zaman Adlarında Süreklileşme”. *Dil Araştırmaları*, 16 (30): 1-19.
- AQ → POPPE, Nicholas (1967). *The Twelve Deeds of Buddha, a Mongolian Version of the Lalitavistara. Mongolian Text, Notes, and English Translation*. [AF 23]. Wiesbaden: Harrassowitz.
- AYAZLI, Özlem (2019). “Altun Yaruk Sudur’da Çekim Edatları”. *International Journal of Old Uyghur Studies*, 1 (1): 39-72.
- AYDIN, Erhan (2015). *Orhon Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- BUCK, Frederick H. (1955). *Comparative Study of Postpositions in Mongolian Dialects and the Written Language*. [Harvard-Yenching Institute Studies XII]. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- CAN, Meltem (2019). *Dilbilgiselleşme ve Eski Uygurca Edatlar*. Ankara: TKAE Yayınları.
- CLAUSON, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- DIK, Simon C. (1968). *Coordination: Its Implications for the Theory of General Linguistics*. Amsterdam: North-Holland Publishing Co.
- DURMUŞ, Oğuzhan (2009). *Çuvaşçanın Şekil Bilgisi*. Doktora Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- EDAL → STAROSTIN, Sergei A.; DYBO, Anna; MUDRAK, Oleg eds. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. [Handbook of Oriental Studies/Handbuch der Orientalistik, Section Eight: Central Asia, 83]. 3 Cilt, Leiden-Boston: Brill.
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. [Handbook of Oriental Studies/Handbuch der Orientalistik, Section Eight: Central Asia, vol. 3]. Leiden-Boston: Brill.
- ERSOY, Feyzi (2018). *Çağdaş Moğolca El Kitabı*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- ERSOY, Feyzi (2020). *Türk-Moğol Dil İlişkisi ve Çuvaşça*. Ankara: TDK Yayınları.
- ETŞ → ARAT, Reşid Rahmeti (1991). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: TTK Yayınları.
- GABAIN, Annemarie von (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- GÜZEL, Sinan (2012). *İlpek Mikulayı'nın “Tıvatı Kun” Adlı Eseri Üzerinde Çuvaşça Dil İncelemesi (Giriş-Metin-Dizinler)*. Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÜZEL, Sinan (2023). “Çuvaşça {+(ç)çen} Sınırlama Biçim Biriminde Yeni İşlev Kazanımı”. *Zeki Kaymaz Armağanı* [Ed. İbrahim Şahin-Caner Kerimoğlu-Ekrem Ayan]. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- HAENISCH, Erich (1939). *Wörterbuch zu Manğol un niuca tobca'an (Yuan-Ch'ao Pi-Shi): Geheime Geschichte der Mongolen*. Leipzig: Harrassowitz.
- HALLIDAY, Michael A.K. (2004). *An Introduction to Functional Grammar* (3rd Edition). London: Hodder Arnold.
- Heilk II → [ARAT], Gabdulaşid Rachmati (1932). *Zur Heilkunde der Uiguren II*, SPAW, Phil: Hist. Klasse 1932, XXII, Berlin. 401-448. -3 levha ile.
- Huast → ÖZBAY, Betül (2019). *Huastuanıft, Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: TDK Yayınları.
- JANKOWSKI, Henryk (1994). “The Idea of Individualization and Generalization in Turkic Languages”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 47 (1/2): 113-127.
- JOHANSON, Lars (2018). *Türk Dillerinde Yapısal Etkenler* (Çev. Nurettin Demir). Ankara: TDK Yayınları.
- KARA, György (2000). *The Mongol and Manchu Manuscripts and Blockprints in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. [Bibliotheca Orientalis Hungarica 47]. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- KARA, György (2009). *Dictionary of Sonom Gara's Erdeni-yin Sang a Middle Mongol Version of the Tibetan Sa skya Legs bshad. Mongol-English-Tibetan*. [Brill's Inner Asian Library, vol. 23]. Leiden-Boston: Brill.
- KARAAĞAÇ, Günay (2009). "Edat Üzerine Düşünceler". *Gazi Türkiyat*, 1 (5): 157-169.
- KARAAĞAÇ, Günay (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- KARTALIOĞLU, Yavuz (2010). *Çağdaş Moğolcanın Grameri*. Ankara: TKAE Yayınları.
- KB → ARAT, Reşid Rahmeti (2007). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: TDK Yayınları.
- KP → HAMILTON, James R. (2022). *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesi* (Çev. İsmet Birkan, Ece Korkut). Ankara: TDK Yayınları.
- Kuanşi → TEKİN, Şinasi (1993). *Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlah)*. Ankara: TDK Yayınları.
- KULLMANN Rita; TSERENPİL, Dandii-Yadam (2008). *Mongolian Grammar*. Ulaanbaatar.
- KUTEVA, Tania vd. (2019). *World Lexicon of Grammaticalization* (2nd Edition). Cambridge: Cambridge University Press.
- LESSING, Ferdinand D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley: University of California Press.
- LI, Yong Söng (1997). "Kutadgu Bilig'de Gözden Kaçan İki Sontakı: körü ve sayu Üzerine". *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7: 233-260.
- MNT → RACHEWILTZ, Igor (1972). *Index to the Secret History of Mongols*. [Uralic and Altaic Series, vol. 121]. Bloomington: Indiana University Publications.
- ÖNER, Mustafa (1999). "Türkçede Edatlı (Sentaktik) Çekim". *Türk Dili*, 565: 10-18.
- Phags-pa Script → DOMII, Tumurtogoo (2010). *Mongolian Monuments in 'Phags-pa Script Introduction, Transliteration, Transcription and Bibliography*. [Language and Linguistics Monograph Series 42]. Taipei: Institute of Linguistics, Academia Sinica.
- RİNÇİNE, A.R. (1947). *Kratkiy mongol'sko-russkiy slovar'*. *Mongol-oros товч тол'биçig. Mongyol oros tobçi / Краткий монгольско-русский словарь. Монгол-орос товч толь. Mongyol oros tobçi toli*. Moskva: Ogiz.
- SANJEEV, Garma D.; ORLOVSKAYA, Mariya N.; ŞEVERNINA, Zoya V. (2015). *Etimologicheskii slovar' mongol'skih yazikov tom I / Этимологический словарь монгольских языков Том I*, Moskva: IOS RAS.
- Sub → LIGETI, Louis (1973). *Trésor des sentences. Subhāṣitaratnanidhi de Sa-skya Paṇḍita*. Traduction de Sonom Gara. [Monumenta Linguae Mongolicae Collecta, vol. IV]. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SUK → YAMADA, Nobuo (1993). *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umera, Takao Moriyasu. Osaka.
- ŞİRİN, Hatice (2015). *Kül Tigin Yazıtı Notlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- TEKİN, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- TSEVEL, Ya. (1966). *Mongol Helniı Tovç Tailbar Toli / Монгол Хэлний Товч Тайлбар Толь*. Ulaanbaatar: Ulsın Hevleliin Hereg Erhleh Horoo.
- TSINTSIUS, Vera I. (1975). *Sravnitel'nyı slovar' tunguso-man'çjurskiy yazikov. Materialı k etimologičeskomu slovarıyu tom I. / Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Материалы к этимологическому словарю том I*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR Institut Yazıkoznaniya.
- Uighur-Mongolian Script → DOMII, Tumurtogoo (2006). *Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XIII-XVI. Centruies) Introduction, Transcription and Bibliography*. [Language and Linguistics Monograph Series A-11]. Taipei: Institute of Linguistics, Academia Sinica.
- VARDAR, Berke (2007). *Açıklamalı Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- Çevrimiçi Kaynaklar**
- e-GTS = Türk Dil Kurumu (2023). *Güncel Türkçe Sözlük*. <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 01.06.2023).
- e-Mongoltoli = *Mongol Helniı İh Tailbar Toli / Монгол Хэлний Их Тайлбар Толь* (2023). <https://mongoltoli.mn/> (Erişim Tarihi: 07.07.2023).

Emotional Conceptualization in Turkish and English Body Idioms

Türkçe ve İngilizcede Duygusal Kavramsallaştırmanın Bedenle İlgili Deyimler Üzerinden Karşılaştırılması

Zeynep Cihan Koca Helvacı

Araştırmacı, Porto/Portekiz

e-posta zeynep.koca@gmail.com

orcid 0000-0002-0168-6134

doi 10.54316/dilarastirmalari.1370628

Atıf

Citation

Koca Helvacı, Zeynep Cihan (2024). Emotional Conceptualization in Turkish and English Body Idioms. *Dil Araştırmaları*, 34: 249-266.

Başvuru

Submitted

03.10.2023

Revizyon

Revised

05.12.2023

Kabul

Accepted

11.02.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2024

ÖZ

İnsan vücudu, kaynak ve hedef alanlar arasındaki eşlemeler yoluyla soyut kavramları anlamak, anlamlandırmak ve ifade etmek için her zaman en verimli alan olarak hizmet etmektedir (Lakoff ve Johnson 1980). İnsan fizyolojisi ve bilişinin ortaklığından yola çıkarak kavramsallaştırma yetisinin de benzer olduğunu varsaydığımızda, farklı kültür ve dil öbeklerinde duyguların vücudun bölümleri aracılığıyla ifadesinde benzer bir örüntünün görülmesi beklenmektedir. Bu makale, Öfke, Üzüntü, Utanç/Suçluluk, Korku/Kaygı, Kıskançlık/Gıpta, İğrenme/Nefret gibi olumsuz duyguların vücudun bölümleri aracılığıyla kavramsallaştırılmasındaki benzerlikleri ve farklılıkları Türkçe ve İngilizce deyimler üzerinden incelemeyi hedeflemektedir. Araştırma soruları şu şekildedir: 1. Türkçe ve İngilizce’de olumsuz duyguları ifade etmek için vücudun hangi kısımları kullanılmaktadır? 2. Bu duyguların iletiminde Türkçe ile İngilizce arasında benzerlikler ya da farklılıklar var mıdır? Çalışmadan ortaya çıkan en önemli sonuç, Türkçe ve İngilizce’nin duyguları tanımlayan ana eğretiler (DUYGU YÜKTÜR, DUYGU ISIDIR veya DUYGU FİZİKSEL GÜÇTÜR gibi) (Kövecses 2005) alanında çok fazla ortak yönünün bulunduğudır. Bununla birlikte, coğrafi koşullar tarafından biçimlendirildiği düşünülen kültürel anlatılar temelli farklılıklar da iki dilin bütüncesinde saptanmıştır. Sözgelimi, Türkçe Üzüntü ulamında vücudun kısımlarıyla ilgili sözcük çeşitliliğinin İngilizce’den çok daha zengin olduğu görülmüştür. **Anahtar Kelimeler:** Vücudun Bölümleriyle İlgili Deyimler, Duygusal Kavramsallaştırma, Türkçe, İngilizce

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

ABSTRACT

As the closest resource, the human body always serves as the most prolific site to understand and communicate abstract concepts through mappings between the source and target domains (Lakoff and Johnson 1980). Grounding upon the sharedness of the conceptualizing capacity, which derives from the common aspects of human physiology and cognition, a recurrent pattern is expected to be seen in the linguistic expression of emotions through body parts. This paper sought to discover the similarities and differences in the conceptualization of negative emotions (Anger, Sadness, Shame/Guilt, Fright/Anxiety, Jealousy/Envy, Disgust/Hate) by means of body parts in Turkish and English idioms. The research questions of the study were: 1. Which body parts are used to express the same emotion in Turkish and English? 2. Are there any similarities or differences between Turkish and English in the embodiment of the emotions? Considering the overarching conceptual metaphors characterizing human emotions i.e. EMOTION IS BURDEN, EMOTION IS HEAT or EMOTION IS PHYSICAL FORCE (Kövecses 2005), overlapping mental mappings were detected between the two languages. On the other hand, noteworthy differences like the relatively richer variety of lexis communicating Sadness in Turkish were also detected. Such differences were hypothesized to stem from distinctive cultural narratives shaped by geographical differences.

Keywords: Body Idioms, Emotional Conceptualization, Turkish, English

0. Introduction

Idioms, consisting of two or more words, are fixed expressions that as a whole have different meanings than their constituents (Flavell and Flavell 2001; Ayto 2006). Thanks to their metaphorical content, idioms provide language users with a rich mental imagery, which not only facilitates but also vitalizes expression and communication. Rather than simply or even dryly saying ‘to make someone sad’, the idiomatic expression ‘to break someone’s heart’ provides the interlocutors with a visualization and therefore enriches the expression of the feeling. Although it is sometimes possible to predict the meaning of an idiomatic expression from its components, the complete comprehension of them requires familiarity with the given society as idioms are culture-bound (Wierzbicka 1999). Consider the idiom ‘to kick the bucket’ which is believed to originate from the slaughtering practices of livestock in England around the 16th century (Lieberman 2016). Despite the denotative meanings of ‘kick’ and ‘bucket’, the expression actually means ‘to die’. As conventionalized expressions, idioms such as ‘to kick the bucket’ disclose recurrent patterns of human reasoning that is shaped by cultural practices of a given society (Gibbs 2007). As the abovementioned idiomatic expression perfectly exemplifies, idioms enable the conceptualization of an abstract concept (TARGET DOMAIN) in terms of a concrete concept (SOURCE DOMAIN) (Lakoff and Johnson 1980).

Without any doubt, all languages have rich repositories of verbal expressions to refer to emotions which can be defined as ‘a conscious mental reaction (such as anger or fear) subjectively experienced as strong feeling usually directed toward a specific object and typically accompanied by physiological and behavioral changes in the body’ (Merriam-Webster 2024). In line with Plutchik (1980:102) who stated that: ‘The appearance in all languages of words like *angry*, *afraid*, and *happy*, suggest that these words represent universal experiences’, emotions are intrinsic to all human beings regardless of their racial, ethnic, or sexual origin. As the constituent part of the human soul, emotions generally display themselves in non-voluntary body reactions (blushing when someone feels ashamed or having a faster heartbeat when they get excited) or verbal expressions which are generally the embodied expressions of physical reactions of the body in specific situations. Embodiment, which is the focus of this study, is ‘understanding the role of an agent’s own body in its everyday, situated cognition’ (Gibbs 2005:1). As the closest resource, the human body functions as the most prolific source domain to understand, visualize and articulate abstract concepts. The metaphorical formulation ‘BODY IS A CONTAINER OF THE EMOTIONS’, put forth by previous research (Lakoff and Johnson 1980; Kövecses 2000; Gibbs 2005), has demonstrated that there is a universal inclination to conceptualize emotions as occurrences in the human body. Here, conceptualization refers to the process of inventing or contriving an idea or an explanation and formulating it mentally. Briefly, conceptualization is a process which specifies the meaning of a term through cognitive mapping to describe an individual’s internal mental representation of the concepts and relations among other concepts (Tolman 1948). Cognitive maps are regarded as ‘internally represented schemas or mental models for particular problem-solving domains that are learned and encoded as a result of an individual’s interaction with their environment’ (Swan 1997:188). Grounding upon the sharedness of the conceptualizing capacity, which derives from the common aspects of human physiology and cognition, it is expected to see a recurrent pattern in the linguistic expression of emotions through body parts. Since human beings are similar at the level of bodily experience and neuronal functioning, most of the emotion metaphors and metonymies are expected to be universal (Kövecses 2005: 34). A previous study by Ullmann (1963) also supported this perspective by pointing out that “the associations on which metaphors are based seem to be deeply rooted in human experience and largely independent of culture and environment”. Kraska-Szlenk (2014), for instance, noted that foot is associated with low status and unskilled work in Polish and Turkish. This perspective can also be exemplified by the idioms ‘to show one’s teeth’ in English, ‘diş göstermek’ in Turkish and ‘enseñar los dientes’ in Spanish which all use the same body part ‘teeth’ to communicate anger and resistance. Another relevant example is the depiction of a highly praised person’s betrayal with exactly the same words in Turkish and English i.e. snake and bosom through ‘koyunda yılan beslemek’ (lit. feed a snake in one’s bosom) and ‘to nurse/nourish a snake/viper in one’s bosom’.

However, this view was criticized both by Wierzbicka (1999) and Sinha and Jensen de López (2000:20) by saying that it heavily focusses on the physical and conceptual aspects of physiological embodiment while ignoring the influence of culture and society on human cognition reflected by language. According to Wierzbicka (1999) although the concept of feeling is universal, the very concept of emotion is dependent upon the culture of the individual. Consider, the description of the close alliance between two people through the same body parts, namely nail and flesh in Turkish (etle tırnak gibi olmak), Spanish (ser uña y carne) and Portuguese (ser unha com carne) while the same concept is depicted with hips in English (to be joined at the hips). Kövecses (2000:176) explained that “The language of emotion may emphasize metaphoric or metonymic understanding of a given emotion, and different cultures may prefer one way of understanding rather than the other, it should be noted that the conceptualizations of ‘body’ can be culture-specific despite the universal patterns observed in the expression of emotions through body parts. This view was also supported by Maalej and Yu (2011) and Brenzinger and Kraska-Szlenk (2014) who underlined the role of cultural schemas which identify a specific emotion with a particular body part. The studies on global tendencies concerning the embodiment of emotions reveal that conceptualization tends to center on three body parts which are abdomen, heart, and head (See Zhou *et al.* 2022). Abdominocentrism is seen to be more prevalent in Southern Asian culture whilst West Asian, European, and North African cultures incline to conceptualize emotions through the head (Sharifian *et al.* 2008; Ogarkova and Soriano 2014). The differences in the emotional vocabulary of various languages is due to the role of culture in situated and embodied cognition. Anderson (2003: 126):

‘Along with research in situated cognition, EC [embodied cognition] further suggests that intelligence lies less in the individual brain, and more in the dynamic interaction of brains with the wider world – including especially the social and cultural worlds which are so central to human cognition – and therefore suggests that fields like sociology and cultural studies can themselves be important resources for (and in some guises are part of) the cognitive sciences.’

In line with Gibbs (2005:13) who argued that “‘bodies are not culture-free objects, because all aspects of embodied experience are shaped by cultural processes’, this paper sought to find out the similarities and differences in the conceptualization of negative emotions through body parts in Turkish and English idioms. Negative emotion idioms showing *Anger, Sadness, Jealousy/Envy, Shame/Guilt, Fright/Anxiety, Disgust/Hate* through body parts are the subject matter of this study. For the comparison of body idioms in Turkish and English, the categorization of emotions made by Lazarus (1991) was used. In order to construct the database for the Turkish idioms communicating emotions through body parts, Türk Dil Kurumu Sözlüğü (Türk Dil Kurumu 2023), Türkçe Deyimler Sözlüğü (Püsküllüoğlu 2006) Türkçe Deyimler Sözlüğü (Adıgüzel 2016) were browsed. For the compilation of the English idioms, Longman Idioms Dictionary (1998), Cambridge Idioms Dictionary (2006) and The Free Dictionary (2023) were used as the reference. Only the idioms showing emotions through body parts

were taken into consideration. The lists of Turkish and English idioms were later reviewed to categorize the idioms under respective headings which communicate a specific emotion. For the analysis, Turkish and English idioms in the same category were compared to explore the nature and means of the contextualization of body parts to conceptualize emotions. The research questions of the study were:

1. Which body parts are used to express the same emotion in Turkish and English?
2. Are there any similarities or differences between Turkish and English in the embodiment of the emotions?

1. Literature Review

Since Lakoff (1987) and Johnson's (1987) introduction of the concept of embodiment in Conceptual Metaphor Theory, research on embodiment via body parts has been chronologically shaped around three main topics which are 'the body in the mind' (Johnson 1987), 'the culture in the mind' (Shore 1996) and finally 'culture in the body' (Maalej 2004) (See Maalej and Yu 2011). Despite the global presence of linguistic patterns that enable the articulation of cognitively based feelings through body reactions and parts in all languages (Wierzbicka 1999), there is a great linguistic variation among them as cultures assign different roles to body parts in their conceptualization of emotions (Ogarkova and Soriano 2014). Perhaps the most relevant example is the locus of emotions in different cultures. Heart is perceived to be the resource base of emotions in Germanic and Romance languages whereas Malay, Tahitian and Nigerian English consider guts and liver to be the storehouse (See Ogarkova and Soriano 2014). Following the Cultural Model, Siahaan (2008) contrasted Indonesian and English to determine the source domain of the emotional and mental activities with respect to the historical and cultural basis of human cognition in both societies. In Indonesian, liver (*hati*) is regarded as the seat of thought and emotion due to archaic beliefs. The head is hardly seen as the site of thought while it is firmly associated with hierarchy and leadership. In contrast with English, no sort of duality is detected between emotion and thought in Indonesian. Although liver (*hati*) hosts both emotional and mental activity in Indonesian, there is a stark contrast between them in Anglo-Saxon culture as head is identified with cognition whereas heart is associated with affective processes. In a similar vein, Goddard (2008) focused on the spatialization of emotions in English and Malay which, like Indonesian, is also an Austronesian language. Similar to the findings of the Siahaan (2008) who investigated the same topic in a neighboring culture, the Malay liver (*hati*) is perceived to be more cognitive and dynamic than the English heart, as it is regarded as the ruler of the human body in Malay folk culture. In contrast to both Indonesian and Malay which specify liver as the main site of emotion and thought, heart (*xin*) is viewed as the epicenter of emotional and rational human states and activities in ancient Chinese culture (Yu 2008). Obviously, these findings show a great difference between Western and Eastern cultures' conceptualization of emotions emphasizing that Western cultures make a distinction between irrational emotions and rational thinking by linking them respectively with two different body parts which are heart and head (Niemeier 2008).

Another well-known example showing the impact of culture is by Yu (1998) who stated that because of the cultural saliency of gas in Chinese culture, anger is conceptualized as pressurized gas in the body in Chinese whilst most other languages such as Turkish identify the same emotion as pressurized liquid in the body with 'kan beynine sıçramak' (lit. the blood splatter to one's brain). Another cross-linguistic study on the communication of anger through body parts was by Ogarkova and Soriano (2014) who compared twenty thousand instances of anger words from Spanish, Russian and English linguistic databases i.e. respectively Corpus del Español, Russian National Corpus, and British National Corpus to determine the points of intersection and differentiation. One striking similarity is the presence of the overarching metaphor BODY AS A CONTAINER in three languages. While the eyes are specified as the container of deep/ great anger, voice is identified with the less intense forms of anger. On the other hand, Russian and English were noted to differ greatly on the locus of anger since soul (duša) is associated as the hub whereas English tends to conceptualize the mind/head as the base of anger. Pavlenko (2002) also investigated emotional conceptualization in Russian and American English by comparing linguistic outputs of native speakers of both languages about two short films. While Russian testees tended to mark emotions as active processes articulated through a series of external behaviors, American participants considered emotions as internal states. Concordantly, the Russians used verbal patterns whilst Americans employed adjectival patterns to describe emotions. Despite the number of cross-linguistic studies focusing on the conceptualization of emotions through body parts in different cultures, far too little attention has been paid to Turkish in comparison to other languages. Rather than contrastive studies, research about the Turkish language has centralized upon the linguistic examination of body parts i.e. eye and liver or emotions such as anger with reference to Turkish culture (Baş 2015; Baş 2016; Arica-Akkök 2017; Baş 2018). So far, the only comprehensive cross-cultural study was found to be made by Ağış (2007) who compared Turkish and Judeo-Español proverbs and idioms to find out if the same sensory organs are used to express a specific emotion. Triangulating both quantitative and qualitative analysis, she found that the speakers of Judeo-Español specify both the eyes and ears as the means of expressing disgust/hate considering the eyes as the seat of jealousy/envy and love/affection. On the other hand, Turkish locutors employ nose to convey sadness, anger, and pride while tongue is associated with disgust/hate and sadness. Seeing the gap in literature on cross-cultural studies comparing Turkish with other languages, this study sought to examine which individual body part was employed to conceptualize a particular negative emotion in Turkish in comparison with English.

2. Analysis

Emotion is the complicated psychological and physiological experience of an individual's mind as a response to an internal or external stimuli. People often behave in certain ways as a direct result of their emotional state, such as crying, fighting, or fleeing. Emotions are divided into two categories by Craig (2003), as classical emotions and homeostatic emotions. Classical emotions such as anger, lust and fear are aroused by external stimuli while homeostatic emotions like thirst and hunger are awakened by internal physical factors. Lazarus (1991) also made a classification of emotions under two headings with respect to negative and positive valency. Negative emotions were specified as Anger, Disgust / Hate, Fright / Anxiety, Shame / Guilt, Sadness, Jealousy / Envy while positive ones are identified as Happiness/Joy, Relief, Pride, Love/Affection. Only the list of the negative emotions specified by Lazarus (1991) was taken into consideration in this study.

2.1 Anger

Anger is an emotion marked by stress and enmity because of disappointment, real or hypothetical wounds caused by others, or else perceived wrongdoing (APA Dictionary of Psychology 2018). It is an impulsive reply of the brain mechanism to a certain threat or pain. Table 1 presents the body idioms showing Anger in Turkish and English.

Turkish	English
1.a. Ağzından çıkan kulağı duymamak (lit. One's ear doesn't hear what he/she is saying)	1.b. To give somebody the rough side of the tongue
2.a. Ağzını açıp gözünü yummak (lit. To open one's mouth and to close one's eye)	2.b. To give somebody a tongue lashing
3.a. Ağzından köpük saçmak (lit. To disseminate foam from one's mouth)	3.b. To be foaming at the mouth
4.a. Ağzından ateş saçmak (lit. To release fire from one's mouth)	4.b. To have steam coming out of ears
5.a. Burundan solumak (lit. To breathe through nose)	5.b. To grind one's teeth
6.a. Diş gıcırdatmak (lit. To gnash one's teeth)	6.b. To gnash one's teeth
7.a. Diş göstermek (lit. To show one's teeth)	7.b. To show/bare one's teeth
8.a. Diş bilemek (lit. To whet one's teeth)	8.b. To give somebody the evil eye
9.a. Gözü kararmak (lit. One's eyes blacken)	9.b. To have face like thunder
10.a. Gözünü kan bürümek (lit. Blood cover one's eyes)	10.b. To blow the top
11.a. Gözünde şimşekler çakmak (lit. Lightning flash in one's eyes)	11.b. To be hot-headed
12.a. Gözü dönmek (lit. One's eyes twirl)	12.b. To bite somebody's head off
13.a. Gözleri çakmak çakmak olmak (lit. One's eyes get flashes)	13.b. To shake one's fist
14.a. Kaşını çatmak (lit. To furrow one's eyebrows)	14.b. To be up in arms
15.a. Kafası kızmak (lit. One's head gets hot)	15.b. To have a chip on one's shoulder
16.a. Kafasının tası atmak (lit. The top of one's head blows off)	16.b. To make one's blood boil
17.a. Kafası atmak (lit. One's head blows off)	17.b. To vent one's spleen
18.a. Kan başına/ beynine sıçramak (lit. Blood splatter to one's head/brain)	18.b. To have a sudden rush of blood to the head
19.a. Birinin boğazına/gırtlığına sarılmak (lit. To grasp somebody's throat)	19.b. To jump down somebody's throat

The most noteworthy pattern in Table 1 is the prevalence of external body parts mainly located on the head both in Turkish (ağız, diş, kulak, göz, kafa) and English (tongue, mouth, ear, face, teeth). This shows that anger is rather visible and difficult to hide from others in both languages as exemplified by 1.a., 2.a., 3.a., 4.a., 5.a., 10.a., 11.a., 13.a., 15.a., 19.a. as well as 3.b., 4.b., 11.b., 12.b., 13.b., 14.b. and 19.b. ANGER IS A SUBSTANCE IN A CONTAINER is the overarching metaphorical frame in this table now that it is conceptualized as something that comes out of mouth, nose, ears, eyes or head because of the

intensity of the emotion. 3.a., 10.a., 18.a. and 3.b., 4.b., 16.b. also show that the abovementioned metaphorical frame can be specified as ANGER IS A FLUID IN A PRESSURIZED CONTAINER now that the expression of anger is instantiated through the eruption of body fluids i.e. saliva and blood. The frequency of mouth (1.a., 2.a., 3.a. and 4.a.) and tongue (1.b., 2.b. and 3.b.) also shows that anger is characterized by an oral activity such as shouting or scolding. On the other hand, 19.a and 8.b., 13.b., 14.b. and 19.b. show that anger can be envisaged as a direct attack on somebody. The high frequency of idioms consisting of teeth in Turkish (6.a., 7.a., 8.a.) and English (5.b., 6.b., 7.b.) while communicating anger is also interesting as this tendency seems to reflect the observation of a wild animal, perhaps a wolf which has the intention of intimidating or attacking the perceived threat. This image-schema takes us to the formulation of AN ANGRY PERSON IS A WILD ANIMAL frame which again makes us think that anger is somehow seen as uncivilized and even primitive behavior.

Some of the listed idioms (1.a., 2.a., 3.a., 4.a., 9.a., 10.a., 11.a., 12.a., 13.a., 15.a., 16.a., 17.a., 18.a., 19.a. and 3.b., 4.b., 9.b., 10.b., 11.b., 13.b., 14.b., 16.b., 17.b., 18.b., 19.b.) also fall into the category of ANGER IS LOSS OF SELF-CONTROL as they indicate hysterical and irrational behaviors. It is noted that an angry person lacks the ability to function as a sane person (Lakoff and Kövecses 1987:391) which leads us to the conclusion that ANGER IS INSANITY. Another overlapping pattern between Turkish and English is the weather metaphors as seen in 11.a., 13.a. (lightning/flash) and 9.b. (thunder) with conceptualization through ANGER AS A NATURAL FORCE IN A VESSEL. While the vessel is the eye in Turkish, it is the face in English. Apart from this, ANGER IS HEAT is the other point of intersection since this intense emotion is associated with high temperature in the human body as shown in 4.a., 15.a. and 4.b., 11.b. and 16.b.

2.2 Sadness

Sadness is defined as an affective state of unhappiness or distress which is generally triggered by the loss of someone or something that is highly appreciated or eagerly expected (APA Dictionary of Psychology 2018). Table 2 below shows the distribution of body part idioms expressing sadness in Turkish and English. Considering the idioms from 9.a. to 23.a. in Table 2, sadness in Turkish is predominantly identified with *yürek/kalp* (heart) and *ciğer* (liver/lungs) while it is mainly linked with heart in English as the idioms between 7.b. and 20.b. in Table 2 show. The country's location at the crossroads of Eastern, Asian, and Western cultures may be the source of the equal importance of heart and liver/lung in Turkish culture. While the ancient Eastern civilizations situated both in and outside of the Mediterranean Basin considered liver/lung as the center of human body, the Western civilizations view heart as the locus of life (See Orlandi *et al.* 2018). Turkish culture and therefore language might be affected by this geographical feature. Despite this difference, the association of sadness with heart and liver/lung puts forth the idea that this emotion is seated at internal organs and not as easily observable as anger in both cultures. Another common point is the perception of SADNESS AS PHYSICAL AGITATION as the verbs burn,

cauterize, knot, break, ache, pierce, stick all present a visualization of great damage caused by something or somebody. The different forms of physical suffering from sadness can be grouped into three main headings. The first subframe is SADNESS IS FIRE which is instantiated through the lexis burn, cauterize, melt, fire, and ember in 8.a., 11.a., 13.a., 14.a., 15.a., 20.a. which are all Turkish idioms. It is surprising to see that there are no idioms showing sadness as fire through body parts in English. The second subframe is SADNESS IS A POWERFUL BLOW through vocabulary break, pierce, shatter, broken, plunge in 5.a., 7.a., 9.a., 10.a., 18.a., 19.a. and 11.b., 15.b., 16.b. and 17.b. This forceful blow may either break the heart as if it was made of porcelain or else stab it with a sharp pointed object such as knife or dagger. In both situations, sadness is viewed as an attack to the integrity of vital organs (heart, liver/lung) which actually stand for the human soul. The third subframe is SADNESS IS BURDEN as knot, lump, heavy and press in 6.a., 17.a. and 6.b., 7.b. insinuate a sort of emotional load which impedes breathing or swallowing.

Turkish	English
1.a. Ağzını bıçak açmamak (lit. A knife can't open somebody's mouth)	1.b. To be down in the mouth
2.a. Burnunun direği sızlamak (lit. One's nose bone aches)	2.b. There wasn't a dry eye in the house
3.a. Gözleri dolmak (lit. One's eyes are filled with tears)	3.b. To have face like wet weekend
4.a. Gözleri yaşarmak/buğulanmak (lit. One's eyes get wet/steamed up)	4.b. To have a long face
5.a. Yüzünden düşen bin parça olmak (lit. What falls from one's face is divided into thousand pieces)	5.b. To have face as long as a fiddle
6.a. Boğazı düğümlenmek (lit. One's throat gets knotted)	6.b. To have a lump in one's throat
7.a. Bağırnı delmek (lit. Something pierces the bosom)	7.b. To have a heavy heart
8.a. Bağırnı yanmak (lit. One's chest/bosom burns)	8.b. To have heart in boots
9.a. Ciğerini delmek (lit. Something pierces the liver/lung)	9.b. To be sick at the heart
10.a. Ciğeri parçalanmak (lit. One's liver/lung is crushed)	10.b. To have an aching heart
11.a. Ciğeri yanmak (lit. One's liver/lung burns)	11.b. To have a broken heart
12.a. Ciğeri sızlamak (One's liver/lung aches)	12.b. To cry one's heart out
13.a. Yüreğine ateş/kor düşmek (lit. Fire falls down into somebody's heart)	13.b. To eat one's heart out
14.a. Yüreğinin yağı erimek (lit. The fat of somebody's heart melts)	14.b. One's heart bleeds
15.a. Yüreğini dağlamak (Something cauterizes one's heart)	15.b. To die of a broken heart
16.a. Yüreği dayanmamak (lit. One's heart can't stand)	16.b. To pierce one's heart
17.a. Yüreği sıkışmak (lit. One's heart feels pressed)	17.b. To feel a dagger plunged to the heart
18.a. Yüreğine hançer gibi saplanmak (lit. Something sticks into the heart like a dagger)	18.b. One's heart sinks
19.a. Yüreği parça parça olmak (lit. One's heart falls into pieces)	19.b. One's heart sinks into boots
20.a. Yüreği yanmak (lit. One's heart/bosom burns)	20.b. To tug at the heart strings
21.a. Yüreği kararmak (lit. One's heart darkens)	21.b. To be a misery guts
22.a. Kalbi kırılmak (lit. One's heart gets broken)	22.b. To feel gutted
23.a. Kalbe dokunmak (lit. Something touches the heart)	23.b. To tear one's hair out
24.a. Beli bükülmek (lit. One's waist bends down)	24.b. To beat one's chest/breast
25.a. Boynu bükülmek (lit. One's neck bends down)	
26.a. Saçını başını yolmak (lit. To tear one's own hair and head)	
27.a. Dizini dövmek (lit. To beat one's knees)	

Another salient metaphorical frame in both languages is SADNESS IS DOWN which can be observed through *down*, *bend down*, *in boots* and *sink* in 5.a., 24.a., 25.a. and 1.b., 8.b., 18.b., 19.b. In opposition to the abovementioned idioms which depict sadness in terms of internal organs, this image schema is more conceivable since people have a drooping posture when they are unhappy or depressed (Barcelona 1986). Here, the verb sink necessitates a detailed explanation as it is only seen in the English corpus. Previous research on immigration discourse in

British media has shown that there is a tendency of depicting immigration in terms of water related disaster metaphors such as floods or waves, since this conceptualization is relevant to the cultural narratives identifying Britain as an island (Chilton 2004; Charteris-Black 2006). The verb sink in 18.b. and 19.b. may be evaluated within this framework as well since the mapping between the sinking of a ship and sinking of an individual's heart because of sadness can originate from the cultural narratives. Heavy in 7.b. and long in 4.b., 5.b. can also be perceived as another form of a downward movement in the context of sadness as all imply a slump in the posture.

Other visible body reactions or parts in the communication of emotion are the *eyes*, *face*, *mouth*. Since crying is a natural reaction when someone feels distressed, it is not surprising to see the *eyes* as containers of sadness in 3.a., 4.a. and 2.b. Although they do not appear persistently as the abovementioned metaphorical frames, 1.a., 26.a., 27.a., 23.b. and 24.b. also present interesting revelations. In 1.a., sadness is associated with silence and passivity as even 'a knife cannot open the *mouth* of a person in agony.' On the contrary, 26.a., 27.a., 23.b. and 24.b. depict a miserable person as someone engaged in hysterical activities such as tearing *head* and *hair* or beating the *chest* and *knee*. These two opposing ends of physical reactions can be explained by different stages of grief and mourning (See Fisher 2023).

2.3 Shame / Guilt

Shame is a rather unpleasant self-conscious emotional state originating from the perception of having done something improper, indecent, or dishonorable while guilt is not only identified by embarrassment of having done something wrong but also characterized by the will to lessen the impact of this mistake (APA Dictionary of Psychology 2018). According to cultural anthropologist Benedict (1934), shame is a violation of cultural or social values while feelings of guilt arise from violations of one's internal values. There is not a clear-cut distinction between shame and guilt; nevertheless, Lewis (1971) stated that guilt is the outcome of "internalized values about right and wrong," whereas shame is concerned with one's "ego-identity," (cited in Lazarus 1991: 240). Table 3 below shows the body idioms showing Shame/Guilt in Turkish and English. It is seen that the head, especially the face is the main site of these emotions in both languages, which means that feelings of Shame/Guilt are easily spotted. Apart from being linked with physical reactions such as blushing, it is quite natural to see face in the Shame/Guilt related idioms now that it is the primary point of our social encounters. As can be seen from 3.a., 4.a., 7.a., 8.a. and 2.b., 6.b. and 8.b., both Turkish and English collocate Shame/Guilt with heat which can be formulated as SHAME/GUILT IS FIRE. Apart from connecting the color red with shame and guilt, there is also a tendency to depict shame in terms of the color black in Turkish as exemplified in 2.a. and 6.a. On the contrary, honor/pride in Turkish culture is always associated with color white as in 'Alın açık, yüzü ak' (lit. The forehead is open, the face is white) (See Yıldırım 2012). Considering 1.a., another interesting finding about Turkish is the depiction of

honor/pudicity as a vein on someone's forehead. Losing face in public is marked with the fissure of this vein in Turkish culture.

Turkish	English
1.a. Alnının ar damarı çatlamak (lit. One's vein of honour on the forehead gets fissured)	1.b. To put foot in one's mouth
2.a. Alnına kara çalmak/sürmek (lit. One smear somebody's face with black substance)	2.b. To have red ears
3.a. Kulakları kızarmak (lit. One's ears turn red)	3.b. To rub somebody's nose in something
4.a. Başından aşağı kaynar sular dökülmek (lit. Hot water spills from the top of one's head)	4.b. To lose face
5.a. Başını öne eğmek (To bend one's head down)	5.b. To have egg on one's face
6.a. Yüzünü kara çıkarmak (lit. Somebody makes one's face black)	6.b. To be red faced
7.a. Yüzü kızarmak (lit. One's face turns red)	7.b. To fall flat on one's face
8.a. Yüzü kıpkırmızı olmak (lit. One's face becomes extremely red)	8.b. To be caught red- handed
9.a. Yüzü yere geçmek (lit. One's face gets to the ground)	9.b. To make somebody's hair curl

Another common pattern between Turkish and English is the formulation of SHAME/GUILT IS DOWN as observed in 4.a., 5.a., 9.a. and 7.b. The feeling of shame and guilt is linked with falling down, which actually depicts this negative emotional reaction as a loss of high status.

2.4 Fright/Anxiety

Fright is an emotional state which is prompted when someone faces a dangerous situation whilst anxiety is characterized by uneasiness and somatic symptoms of tension in which an individual is afraid of an imminent threat or approaching disaster (APA Dictionary of Psychology 2018). Fright is oriented in the present time whereas anxiety is future-based. While the feeling of fright is marked with physiological changes such as trembling, rapid heartbeat, disturbance of blood circulation, tensing of the muscles and (de)mobilization of the body to give a response, anxiety is often accompanied by physical sensations such as heart palpitations, nausea, chest pain, shortness of breath, or headache. Table 4 below presents body part idioms showing Fright/Anxiety in Turkish and English. Considering the rich variety of body parts (*face, skin, hair, heart, tongue, spine, blood*) in Table 4, the sensation of Fright/Anxiety is dispersed more throughout the body in opposition to Anger, Sadness, and Shame/Guilt. An overall reading prompts the idea that the idioms are actually verbal reflections of physiological reactions in the face of an imminent or approaching danger or threat.

Table 4: Idioms showing **Fright/Anxiety** through Body Parts in Turkish and English

Turkish	English
1.a. Benzi atmak (lit. One's face fades away)	1.b. To make one's skin crawl
2.a. Dili dolaşmak (lit. One's tongue gets tangled)	2.b. To jump out of skin
3.a. Dili tutulmak (lit. One's tongue stiffens)	3.b. One's heart misses a beat
4.a. Dilini yutmak (lit. One swallow his/her tongue)	4.b. To have one's heart in mouth/throat
5.a. Dili içine kaçmak (lit. One's tongue withdraws)	5.b. To strike fear/terror into the heart of somebody
6.a. Gözü korkmak (lit. One's eyes are scared)	6.b. To send a shiver down one's spine
7.a. Gözleri yuvasından fırlamak (lit. One's eyeballs get out of the eyesockets)	7.b. One's stomach is in knots
8.a. Yüreği küt küt atmak (lit. One's heart beats faster)	8.b. To have one's hair stand on its end
9.a. Yüreği ağzına gelmek (lit. One's heart comes up to mouth)	9.b. To pull/tear one's hair out
10.a. Eli ayağı buz kesmek (lit. One's hands and feet get icy)	10.b. To get cold feet
11.a. Dizinin bağı çözülmek (lit. The joints of one's knees come loose)	11.b. To go weak at the knees
12.a. Tüyleri diken diken olmak (lit. One's hair becomes thorny)	12.b. One's knees knock together
13.a. Sinirleri bozulmak (lit. One's nerves become broken down)	13.b. To make one's blood run cold
14.a. Kanı donmak (lit. One's blood freezes)	14.b. To curdle one's blood
15.a. Başından korkmak (lit. One fears for his head)	15.b. To be a bundle of nerves
	16.b. To lose one's nerves
	17.b. To have one's hair stand on its end

With respect to 10.a., 12.a., 14.a. and 6.b., 8.b., 10.b., 13.b. in Table 4, it is understood that FEAR IS LACK OF HEAT since Fright/Anxiety is described as a drop in body temperature through lexis such as *freeze*, *ice*, *shiver* and *cold*. The next common metaphorical formulation in both languages is FEAR IS IRREGULARITY IN HUMAN BODY which is concretized through *tangle*, *stiffen*, *get out*, *beat*, *crawl*, *jump out*, *loose*, *heart in mouth*, *thorny*, *miss a beat*, *knot*, *knock*, *curdle* and *tear out* in 7.a., 8.a., 9.a., 11.a., 12.a., 13.a., 14.a. and 1.b., 2.b., 3.b., 4.b., 6.b., 7.b., 8.b., 9.b., 11.b., 12.b., 14.b., 16.b. and 17.b. A closer look at the lines of 11.a., 11.b. and 12.b. reveal that both languages conceptualize that FEAR IS INABILITY TO MOVE. Another instantiation of incompetence is solely seen in the Turkish dataset in 2.a., 3.a., 4.a. and 5.a. which all indicate speech impediment through entanglement, stiffening, swallowing or else withdrawal of tongue. This incapacity can be conceptualized as FEAR IS INABILITY TO SPEAK. With respect to Fright/Anxiety idioms in both corpora, it can be said that the physiological effects of fear stand for this negative mood as body part idioms in Table 4 are all built upon physical reactions in the wake of danger or threat (See Kövecses 1990).

2.5 Jealousy/Envy

According to Parrott and Smith (1993), jealousy arises when an individual becomes aware that s/he lacks another person's quality, success, or possession. The individual either may want to own that thing or else desire the other to lose it. Parrott and Smith (1993) also add that jealousy may occur when an individual feels resentful of another person who has the potential of taking away something or someone beloved. Jealousy is related to the urge to possess something. The Subject may want to possess something or demand maintaining the ownership of something. While jealousy communicates the fear of losing someone or

something an individual holds dear, envy, which also refers to discontent and resentment that originate from lacking the qualities or possessions of the other(s), does not insinuate any sort of fear (Also see APA Dictionary of Psychology 2018).

Table 5 below lists the distribution of body parts idioms showing Jealousy/ Envy in Turkish and English. As illustrated by 4.a., 5.a., 6.a., 7.a., 8.a. and 1.b., 2.b., 3.b., the most striking finding is the connection of this negative emotional mood with the eyes. This can be formulated as JEALOUSY IS SEEING since eyes are cast as the containers of Jealousy/Envy. The object of desire is somehow disturbing for the eye as it dazzles or stings the organs of sight. On the other hand, a person's looks might also stick out with jealousy or envy, which can negatively impact the object of the gaze as 'gözü değmek' in 8.a. This can be explained in terms of 'nazar' (evil eye) which is deeply embedded in Turkish culture. Although nazar (evil eye) concept originates from the Mediterranean Basin, it is also seen in other cultures (Türkmenoğlu-Berkan and Tuncer-Manzakoğlu 2016). The association of eye and Jealousy/Envy in English dataset is a proof of this widespread tradition. In English, jealousy is also associated with the color green and monstrosity as in 1.b. Whilst Turkish identifies Jealousy/ Envy with other parts of the face such as mouth and teeth, English considers heart as the other important site of this negative affective state. According to Swartz (1998) envy always begins in the eyes which detect the object of desire and later is experienced in the heart where the desire to possess that object is formed and finally may be articulated through the mouth to verbalize and spread envy.

Turkish	English
1.a. Ağzının suyu akmak (lit. Water drips from one's mouth)	1.b. To be a green eyed monster
2.a. Ağızı sulanmak (lit. One's mouth waters)	2.b. To have eye on something
3.a. Dişleri kamaşmak (lit. One's teeth set on edge)	3.b. To keep a jealous eye on something
4.a. Gözleri kamaşmak (lit. One's eyes set on edge)	4.b. To eat your heart out
5.a. Göze diken olmak (lit. To be a thorn to one's eyes)	5.b. To be heartburning
6.a. Gözünü bir şeye dikmek (lit. To set one's eyes on something)	
7.a. Gözü kalmak (lit. One's eyes stay fixed on something)	
8.a. Gözü değmek (lit. One's eyes touches to something)	

2.6 Disgust/Hate

Disgust is a strong dislike of taste, sight, smell, or touch of something literally or figuratively repugnant whereas hate indicates a confrontational attitude grounding upon rage, aggression and abhor. The feeling of disgust arises when dirty, inedible, infectious, or offensive things are seen. Rozin and Fallon (1987) proposed that disgust triggers “a characteristic facial expression, an appropriate action tendency (distancing oneself from or expelling the offending object), a distinctive physiological response (nausea), and a characteristic feeling state (revulsion)” (as cited in Lazarus 1991: 260). Table 6 shows the body part idioms showing Disgust/Hate in Turkish and English. All the idioms given below describe the feeling of repulsion when the object of Disgust/Hate is met. The most consistent pattern in Turkish and English is the identification of these emotions

with *stomach* and *gut* as in 7.a., 8.a., 9.a. and 5.b., 6.b., 7.b., 8.b. As expected, the lexis surrounding these two visceral organs is rather negative such as *nauseous*, *sickening*, *turn* or *wrenching*. Since Disgust/Hate is cognitively and verbally conceptualized as sickness, it can be formulated as DISGUST/HATE IS FEELING SICK. According to Peña-Cervel (2001), human beings tend to take advantage of visceral organs such as *stomach* and *gut* to underline the instinctual character of this affective emotional state which is triggered by an internal or external stimuli.

Turkish	English
1.a. Ayakları geri geri gitmek (lit. One's feet go backwards)	1.b. To be dragging feet
2.a. Burun kıvrırmak (lit. To twist one's nose)	2.b. To thumb one's nose at something
3.a. Gözünü kin /nefret bürümek (Grudge/Hatred covers one's eyes)	3.b. To be fed up to the back teeth
4.a. Dudak bükme (lit. To curl one's lips)	4.b. To curl one's lips
5.a. Yüzü soğuk olmak (lit. One's face is cold)	5.b. To turn one's stomach
6.a. Yüzünü/Suratını ekşitmek (lit. To make one's own face sour)	6.b. One can't stomach something
7.a. Midesi almamak (lit. One's stomach couldn't accept something)	7.b. To hate one's guts
8.a. Midesi bulanmak (lit. One's stomach gets nauseous)	8.b. To be gut wrenching
9.a. Mide bulandırıcı olmak (To be sickening the stomach)	

Consistency between Turkish and English was also observed in lines 1.a., 2.a., 4.a. and 1.b., 2.b. and 4.b. as the same body parts i.e. *feet*, *nose* and *mouth* are used to express Disgust/Hate. On the other hand, 5.a. and 6.a. also reveals that *face* is preferred as another site of these negative emotions in Turkish. In 5.a., cold is associated with Disgust/Hate while 6.a. labels them like food that leaves a bad taste in the mouth. Turkish also diverts from English in its connotation of hate with *eyes* through grudge and hatred in 3.a.

3. Conclusion

The comparison of conceptualization in Turkish and English body idioms showing negative emotions with regard to the classification made by Lazarus (1991) has shown that there are many commonalities between English and Turkish. Considering the overarching conceptual metaphors characterizing human emotions (Kövecses 2005), overlapping mental mappings were detected between the two languages. For instance, the metaphorical frame EMOTION IS BURDEN was spotted in the Sadness and Shame/Guilt categories of Turkish and English since both emotional moods are generally perceived to cause downward spatial orientation in the human body. Another point of intersection is the EMOTION IS HEAT formulation. Both languages associate Anger as a fire burning inside the body (Ağzından ateş saçmak or to be hot headed) while Fright/Anxiety is collocated with the lack of heat (eli ayağı buz kesmek or to have cold feet). The metaphor of EMOTION IS A PHYSICAL FORCE is also persistent in both corpora since the listed negative emotions are conceptualized as

triggers of adverse physical changes in the body with force (Yüreği parça parça olmak or to pierce one's heart). Turkish and English also have resemblances in the specifications of the generic EMOTION IS A FLUID IN A CONTAINER metaphor. Anger is identified as pressurized liquid in the head (kan beynine sıçramak or a sudden rush of blood to the head) whereas Sadness is characterized by pressurized liquid in the eyes. Except the categories of Sadness and Disgust/Hate, there is a tendency to employ external organs as the sites of emotions. This can be explained in terms of PHYSIOLOGICAL EFFECTS OF AN EMOTION STAND FOR THE EMOTION principle (Kövecses 1990).

Despite these resemblances, there are also points where Turkish and English diverge from each other due to cultural differences. The discrepancy is evident in the category of Sadness idioms, now that Turkish has a more diversified body lexis i.e. heart and liver/lung in the expression of sorrow. Apart from this, in the Turkish dataset there is a tendency to perceive Sadness as unbearable heat inside the body. This inclination may stem from the pagan Turkish beliefs which consider fire as almighty (See Gülyüz 2019). As explained above, the cultural narratives shaped by geographical factors seems to be decisive here. In a similar vein, the English idioms showing Sadness opt for the verb sink which may also be justified in terms of collective consciousness molded by cultural myths based upon geographical location. However, it should be noted that the data of this research is rather limited to prove the validity of these inferences. Future research should therefore concentrate on the investigation of the possible cultural ties underlying these differences. Nevertheless, this study shows that body, mind, and culture are considered to be equally important in our comprehension of the physiologically and culturally contextualized nature of human cognition through linguistic structures instead of focusing on a small-scale cross linguistic data.

4. References

- ADIGÜZEL, Hüseyin (2016). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- AGIŞ, Fazıla Derya (2007). *A Comparative Cognitive Pragmatic Approach to the Judeo-Spanish and Turkish Proverbs and Idioms That Express Emotions*. Unprinted Master Thesis. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- ANDERSON, Michael L. (2003). "Embodied cognition: A field guide". *Artificial Intelligence* 149/1:91-130.
- APA DICTIONARY OF PSYCHOLOGY (2018). <https://dictionary.apa.org/>. (Accessed 12.10.2023).
- ARICA-AKKÖK, Elif (2017). "Turkish Metaphors of Anger". *DTCF Dergisi* 57/1: 302-326.
- AYTO, John (2006). "Idioms". *Encyclopedia of Language and Linguistics* (Eds. Keith Brown). London: Elsevier, 518-52.
- BARCELONA, Antonio (1986). "On the concept of depression in American English: A Cognitive Approach". *Revista Canaria de Estudios Ingleses* 12, 7-35.
- BAŞ, Melike (2015). *Conceptualization of Emotion Through Body Part Idioms in Turkish: A Cognitive Linguistic Study*. Unprinted PhD Dissertation. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- BAŞ, Melike (2016). "Türkçede Göz Sözcüğünün Deyimler Aracılığıyla Kavramsallaştırılması". *Dilbilim Araştırmaları Dergisi* 2: 17-37. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

- BAŞ, Melike (2018). "Conceptualizations of Ciğer 'Liver-Lung' in Turkish Figurative Expressions". *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi* 15 (1): 1-24.
- BENEDICT, Ruth (1934). *Patterns of Culture*. New York: Houghton Mifflin.
- BRENZINGER, Matthias and KRASKA-SZLENK, Iwona. (Eds.) (2014). *The Body in Language: Comparative Studies of Linguistic Embodiment*. Leiden/Boston: Brill.
- CAMBRIDGE IDIOMS DICTIONARY (2006). Cambridge: Cambridge University Press.
- CHARTERIS-BLACK, Jonathan (2015). "Britain As A Container: Immigration Metaphors In The 2005 Election Campaign". *Discourse & Society* 17: 563-581.
- CHILTON, Paul. (2004). *Analysing Political Discourse: Theory and Practice*. London/New York: Routledge.
- CRAIG, Arthur Dewitt (2003). "Interception: The sense of the physiological condition of the body". *Current Opinion in Neurobiology* 13/4: 500-505.
- EKMAN, Paul (1972). "Universals and cultural differences in facial expressions of emotion". *Nebraska Symposium on Motivation* (Ed. James Cole). Lincoln: University of Nebraska Press, 207-283.
- FISHER, Jennifer. (2023). "5 Stages of Grief: Coping with the loss of a loved one". *Harvard Health Publishing*. <https://www.health.harvard.edu/mind-and-mood/5-stages-of-grief-coping-with-the-loss-of-a-loved-one> (Accessed 07.11.2023).
- FLAVELL, Linda; FLAVELL, Roger (2003). *Dictionary of idioms and their origins*, London: Kyle Cathie Limited.
- GIBBS, Raymond W. (1999). "Taking metaphor out of our heads and putting it into the cultural world". *Metaphor in Cognitive Linguistics* (Eds. Raymond W. Gibbs and Gerard J. Steen). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 145-166.
- GIBBS, Raymond W. (2005). *Embodiment and Cognitive Science*. New York: Cambridge University Press.
- GIBBS, Raymond W. (2007). "Idioms and Formulaic Language". *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics* (Eds. D. Gearearts and H. Cuykens). New York: Oxford University Press, 697-725.
- GODDARD, Cliff. (2008). "Contrastive semantics and cultural psychology: English heart vs. Malay hati 'liver'". *Culture, body, and language: Conceptualizations of internal body organs across cultures and languages* (Eds. Farzad Sharifian, René Dirven, Ning Yu and Susanne Niemeier). Berlin and New York: Mouton de Gruyter, 75-102.
- GÜLYÜZ, Bahriye Güray (2019). "İslam Öncesi Türk Kültüründe Ateş ve Ateşe Hükmedenler (Maddi Kültür İzleri Işığında)". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 9/17:201-223.
- KÖVECSES, Zoltán (1986). *Metaphors of Anger, Pride, and Love: A Lexical Approach to the Structure of Concepts*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishers.
- KÖVECSES, Zoltán (1990). *Emotion Concepts*. New York: Springer.
- KÖVECSES, Zoltán (2000). *Metaphor and Emotion: Language, Culture, And Body In Human Feeling*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KÖVECSES, Zoltán (2005). *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.
- KRASKA-SZLENK, Iwona (2014). "Semantic extensions of body part terms: common patterns and their interpretation". *Language Sciences* 44:15-39.
- JOHNSON, Mark. (1987). *The Body In The Mind: The Bodily Basis Of Meaning, Imagination, And Reason*. Chicago: University of Chicago Press.
- LAKOFF, George; JOHNSON, Mark (1980). *Metaphors We Live By*. London: University of Chicago Press.
- LAKOFF, George (1987). *Women, Fire, And Dangerous Things*. Chicago: University of Chicago Press.
- LAKOFF, George; KÖVECSES, Zoltán (1987). "The Cognitive Model of Anger Inherent in American English". *Cultural Models in Language and Thought* (Eds. Dorothy Holland and Naomi Quinn). New York: Cambridge University Press.

- LAKOFF, George (1993). "The contemporary theory of metaphor". *Metaphor and Thought* (Ed. Andrew Ortony). Cambridge: University Press, 202-251.
- LAZARUS, Richard (1991). *Emotion and Adaptation*. New York/Oxford: Oxford University Press.
- LIBERMAN, Anatoly (2016). More on idioms: "kick the bucket". *Oxford University Press Blog*. <https://blog.oup.com/2016/02/kick-the-bucket-idiom-origin-etymology/> (Accessed 5.09.2023)
- LUTZ, Catherine; WHITE, Geoffrey M. (1986). "The Anthropology of Emotions". *Annual Review of Anthropology* 15: 405-430.
- LONGMAN IDIOMS DICTIONARY (1998). Harlow: Addison Wesley Longman Limited.
- MAALEJ, Zouheir A. (2004). "Figurative language in anger expressions in Tunisian Arabic: An extended view of embodiment". *Metaphor and Symbol* 19/1: 51-75.
- MAALEJ, Zouheir A.; YU, Ning. (Eds.). (2011). *Embodiment Via Body Parts: Studies From Various Languages And Cultures*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- MCDUGALL, William. (1968). "Emotion and Feeling Distinguished". *The Nature of Emotion* (Eds. Magda B. Arnold). Middlesex: Penguin Books, 61 - 66.
- NIEMEIER, Susanne. (2008). "To be in control: Kind-hearted and cool-headed. The head-heart dichotomy in English". *Culture, Body, and Language: Conceptualizations Of Internal Body Organs Across Cultures And Languages* (Eds. Farzad Sharifian, René Dirven, Ning Yu and Susanne Niemeier). Berlin and New York: Mouton de Gruyter, 349-372.
- OATLEY, Keith; JENKINS, Jennifer M. (1996). *Understanding Emotions*. Cambridge, MA: Blackwell Publishers Inc.
- OGARKOVA, Anna; SORIANO, Cristina (2014). "Emotion and the body: A corpus-based investigation of metaphorical containers of anger across languages". *Int. J. Cogn. Linguist.* 5, 147-179.
- ORLANDI, Riccardo, CIANCI, Nicole, INVERNIZZI, Pietro, CESANA, Giancarlo and AUGUSTO RIVAL, Michele. (2018). " "I Miss My Liver." Nonmedical Sources in the History of Hepatocentrism". *Hepatology Communications* 2/8: 982-989.
- PAVLENKO, Aneta (2002). "Emotions And The Body In Russian And English". *Pragmatics and Cognition* 10/1-2: 201-236.
- PARROTT, W. Gerrod; SMITH, Richard H. (1993). "Distinguishing The Experiences Of Envy And Jealousy". *Journal of Personality and Social Psychology* 64, 906-920.
- PEÑA-CERVEL, Sandra (2001). "A Cognitive Approach To The Role Of Body Parts In The Conceptualization Of Emotion Metaphors". *Epos* XVII, 245-260.
- PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali (2006). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- PLUTCHIK, Robert (1980). *Emotion: A Psychoevolutionary Synthesis*. New York: Harper& Row.
- ROZIN, Paul; FALLON, April E. (1987). "A Perspective On Disgust". *Psychological Review* 94: 23-41.
- SELIGMAN, Martin E.P.; WALKER, Elaine F.; ROSENHAN, David L. (2001). *Abnormal Psychology*, New York: W.W. Norton & Company, Inc.
- SHORE, Bradd. (1996). *Culture In Mind: Cognition, Culture, And The Problem Of Meaning*. New York/ Oxford: Oxford University Press.
- SIAHAAN, Poppy (2008). "Did he break your heart or your liver? A contrastive study on metaphorical concepts from the source domain ORGAN in English and in Indonesian". *Culture, Body, and Language: Conceptualizations of Internal Body Organs across Cultures and Languages* (Eds. Farzad Sharifian, René Dirven, Ning Yu, Susanne Niemeier). Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 45-74.
- SINHA, Chris, & JENSEN DE LÓPEZ, Kristine (2000). "Language, Culture And The Embodiment Of Spatial Cognition". *Cognitive Linguistics* 11 (1/2): 17-41.
- SHARIFIAN, Farzad.; DIRVEN, René; YU, Ning; NIEMEIER, Susanne. (Eds.) "Culture and language: Looking for the "mind" inside the body". *Culture, Body, and Language:*

- Conceptualizations of Internal Body Organs across Cultures and Languages*; Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 3–23.
- SWAN, Jacky (1997). “Using Cognitive Mapping in Management Research: Decisions about Technical Innovation”. *British Journal of Management*, 8/2: 183-198.
- SWARTZ, Marc J. 1998. “Envy, Justified Dissatisfaction, and Jealousy in Mombasa Swahili Culture”. *Afrikanistische Arbeitspapiere* 53: 27–36.
- THE FREE DICTIONARY (2023). *The Free Dictionary By Farlex*. <https://www.thefreedictionary.com/> (Accessed 13.12.2023)
- TOLMAN Edward C. (1948). “Cognitive maps in rats and men”. *Psychological Review* 55/4: 189–208.
- TÜRK DİL KURUMU SÖZLÜĞÜ (2023). *Türk Dil Kurumu*. <https://sozluk.gov.tr/>(Accessed 04.06.2023).
- TÜRKMENOĞLU-BERKMAN, Salih; TUNCER-MANZAKOĞLU, Bilgen. (2016). “Evil Eye Belief In Turkish Culture: Myth Of Evil Eye Bead”. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication* 6/2:193-204.
- ULLMAN, Stephen (1963). “Semantic universals: Universals of language”. *Universals of Language* (Ed. Joseph H. Greenberg). Cambridge, Mass.: MIT Press, 217-262.
- UNGERER, Friedrich; SCHMID, Hans Jörg (1997). *An Introduction to Cognitive Linguistics*. London/ New York: Longman.
- WIERZBICKA, Anna (1999). *Emotions Across Languages And Cultures: Diversity And Universals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- YILDIRIM, Elvin (2012). *Türk Kültüründe Renkler Ve İfade Ettikleri Anlamlar*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- YU, Ning (1998). *The Contemporary Theory Of Metaphor In Chinese: A Perspective From Chinese*. Amsterdam: John Benjamins.
- YU, Ning (2008). “The Chinese Heart As The Central Faculty Of Cognition”. *Culture, Body, and Language: Conceptualizations of Internal Body Organs across Cultures and Languages* (Eds. Farzad Sharifian, René Dirven, Ning Yu, Susanne Niemeier). Berlin/New York: Mouton de Gruyter: 131–168.
- YULE, George (1996). *The Study of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ZHOU, Pin; CRITCHLEY, Hugo; NAGAI, Yoko; WANG, Chao. “Divergent Conceptualization of Embodied Emotions in the English and Chinese Languages”. *Brain Sci* 12, 911-927.

Karaçay-Malkar Türkçesi Atasözlerinde Bağımlı, Birleşik Kelime Gruplarının Kullanımı

The Use of Dependent and Compound Word Groups in Karachay-Balkar Turkish Proverb

Saniye Aybüke Vardar

Doktora Öğrencisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bilecik/Türkiye

e-posta saybukeberk@gmail.com

orcid 0000-0002-2281-4318

doi 10.54316/dilarastirmalari.1326668

Atıf

Citation

Vardar, Saniye Aybüke (2024). Karaçay-Malkar Türkçesi Atasözlerinde Bağımlı, Birleşik Kelime Gruplarının Kullanımı. *Dil Araştırmaları*, 34: 267-290.

Başvuru

Submitted

12.07.2023

Revizyon

Revised

28.08.2023

Kabul

Accepted

19.01.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2024

Öz

Karaçay-Malkar Türkçesinin “Tehlike Altındaki Dünya Dilleri Atlası”nda yer alan “zarar görmeye meyilli, kırılğan (vulnerable)” kategorisinde bulunması, bu dilin gelecekte yok olma riski taşıdığını gösterir. Bu nedenle, dilin korunması ve canlı tutulması için araştırmacılar tarafından çeşitli alanlarda araştırmalar yapılmaktadır. Türkiye’deki dil araştırmaları incelendiğinde, Karaçay-Malkar Türkçesinin kelime grupları hakkında derinlemesine bir çalışma yapılmadığı görülmektedir. Bu çalışmada, Karaçay-Malkar Türkçesindeki kelime grupları hakkında bilgi vermek ve yeni bir tasnif denemesi ortaya koymak hedeflenmiştir.

Kelime grupları yapısal-gramatik plana (birleşen öğelerin sayısı, temel ögenin sözcük türü, öğeler arası bağlantı yöntemi, söz dizimlik bağlantı tipi) ve işlevsel-semantic plana (söz dizimsel işleve) göre incelenmiştir.

Karaçay-Malkar Türkçesi atasözleri taranarak bağımlı kelime grupları tespit edilmiştir.

Tespit edilen bağımlı kelime grupları ilk olarak basit ve birleşik olarak iki gruba ayrılarak belirtilen ögenin sözcük türüne göre sınıflandırılmıştır. Sınıflandırılan kelime grupları bir sonraki aşamada cümledeki/bağlamdaki görevlerine göre bir daha ayrılmıştır. Son olarak da kelime gruplarını oluşturan öğelerin bağlantı yöntemleri incelenip yapı tipleri ve modifikasyonlar oluşturulmuştur. Bu kelime gruplarıyla yeni bir tasnif denemesi yapmak hedeflenmiştir. İncelenen atasözleri üzerinde yapılan analizde, üç ögeli kelime gruplarında 20 yapı tipi ve 32 modifikasyon tespit edilmiştir. Çok ögeli kelime gruplarında ise

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

32 yapı tipi saptanmıştır. Türkiye Türkçesi ve Karaçay-Malkar Türkçesi arasındaki farklara da ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelime grupları, söz dizimi, Karaçay-Malkar Türkçesi, cümle bilgisi

ABSTRACT

Karaçay-Malkar Turkish Language, found in the ‘‘Atlas of Endangered World Languages’’, falls under the ‘‘vulnerable’’ category, indicating that this language is at risk of extinction in the future. As a result, researchers are conducting various studies in different fields to preserve and revitalize the language. When examining language research in Turkey, it becomes evident that there has been limited in-depth study on the word groups within Karaçay-Malkar Turkish. This study aims to provide information about word groups in Karaçay-Malkar Turkish and propose a new classification.

The word groups were examined based on structural-grammatical aspects, such as the number of constituent elements, the part of speech of the main element, the method of linking between elements, and the type of syntactical connection. In addition, they were analyzed in terms of their functional-semantic aspects and syntactical functions.

Karaçay-Malkar Turkish proverbs were reviewed, and dependent word groups were identified. These identified groups were initially categorized into simple and compound groups, based on the part of speech of the specified element. Subsequently, the word groups were further divided according to their roles in sentences or contexts. Finally, the connection methods of the elements constituting the word groups were examined, and structure types and modifications were established.

Keywords: Word groups, word order, Karachay- Balkar Turkish, syntax.

EXTENDED ABSTRACT

Research Purpose: Karachay-Balkar Turkish, one of the Northwest (Kipchak) group of Turkic dialects, is spoken by a decreasing number of people due to political, social, cultural, etc. reasons. The decrease in the number of speakers is also one of the most important reasons why this language is facing the danger of extinction. The fact that UNESCO has shown Karachay-Balkar Turkish as one of the sensitive languages is a sign of this and reveals the importance of academic studies. In this context, the study is important in terms of examining the syntactic structure of the Karachay-Balkar Turkish language and translating the proverbs into Turkish. The main objective of this research is to provide information about the word groups in Karachay-Balkar Turkish and to make a new classification attempt.

Research Problem: No consensus has been reached among researchers working on word groups in Turkey. There are differences in the use of terms, classification methods, and definitions on this subject. The rule that the basic element is at the end in the order of the elements that form the word group is not always valid in Turkish languages. In compound verbs and prepositional groups, the basic element comes first and the auxiliary element comes later. In title groups, number groups, conjunction groups, and repetitions, there is no relationship between the basic element and the auxiliary element. The elements are equal. When the studies on word groups in Turkey are examined, it is seen that word groups are classified without taking into account basic classification criteria such as ‘‘connection method, function, morphological feature of the basic element, structure’’. In this study, word groups

are examined according to the structural-grammatical plan (number of combining elements, type of the basic word, connection method between elements, syntactic connection type) and functional-semantic plan (syntactic function) as explained below.

A. According to the structural-grammatical plan:

1. According to the number of combining elements: Simple, Compound

2. According to the type of the basic element: Groups with the basic element being a noun (Nominal), Groups with the basic element being a verb (Verbal)

3. According to the dependency relationship between the elements: Relationship of interest-ownership, Relationship of desire, Relationship of arrangement

4. According to syntactic connection types: Dependent, Independent, Complex

B. According to the functional-semantic plan:

1. According to its syntactic function: Nominal, Adjectival, Adverbial

Limitations: In the study, data was obtained by examining the following works related to Karachay-Balkar Turkish proverbs:

Ayliyanı S. Ç., (1963). Nart Sözlü. Çerkessk: Karaçay-Çerkes Kitap İzdatelstvo.

Curtubaylanı H. Ç., (2005). Karaçay-Malkar Nart Sözlü. Nalçık: Elbrus Kitap Basma.

Mağulalanı F. L., (2010). Nart Sözlü, Aytıvla, Çam Sözlü. Karaçayevsk: Karaçay-Çerkes Kral Universitet.

Semenova, S. (2006). Nart Boyu Türkleri Hun-Karaçaylıların Atasözleri. İstanbul: Kaynak.

Zandov A. M., (1965). Malkar Nart Sözlü. Nalçık: Kabartı-Malkar Kitap Basması.

Methodology: In the study, dependent, compound word groups were identified in proverbs using the scanning method. The identified word groups were classified to create structure type and modifications.

Results: In the proverbs examined, 20 structure types and 32 modifications were detected in three-element word groups; 32 structure types were detected in multi-element word groups.

In the examination, 4 structure types, 13 modifications were detected in 3-element nominal word groups with the indicator being a noun, nominal; 3 structure types, 3 modifications were detected in the indicating structure type; 5 structure types, 9 modifications were detected in 3-element verbal word groups with the indicator being a noun, nominal; the indicating structure type was not found.

4 structure types, 4 modifications were detected in 3-element verbal word groups with the indicator being a noun, nominal; 1 structure type, 2 modifications were detected in the indicating structure type; 2 structure types, 1 modification were detected in the indicating structure type, nominal; the indicating structure type was not found.

According to the data obtained, 15 structure types, 27 modifications were detected in three-element word groups, 4 structure types, 5 modifications were detected in nominal modifiers.

In multi-element word groups, 15 structure types, 1 modification were detected in 10 of the indicator-specified, named, nominal groups with the relationship of arrangement, 6 of the relationship of interest-ownership; 1 structure type was detected in the nominal modifier with the relationship of arrangement. No verbal word group with an indicator and specified was detected. There is 1 structure type in the indicator-specified, named, nominal groups with the relationship of interest-ownership. The nominal modifier structure type was not detected. In the indicator-specified, verbal, nominal modifier structure type, 2 structure types were detected with the relationship of desire. The nominal structure type was not detected. 1 structure type was detected in the indicator-specified, named, nominal word groups with the relationship of arrangement; 8 structure types were detected with the relationship of interest-ownership; 1 structure type was detected with the relationship of desire. No nominal modifier structure type was found. 2 structure types were detected in the indicator-specified, verbal, nominal word groups with the relationship of interest-ownership; 1 structure type was detected in the nominal modifier word groups with the relationship of arrangement.

When the connection methods of compound word groups were examined, it was seen that there were 34 word groups with the relationship of interest-ownership, 33 word groups with the relationship of arrangement, 14 word groups with the relationship of desire, 1 word group with the relationship of ownership with possessive, and 1 word group with the relationship of ownership.

In this case, according to the data we have, the relationship of arrangement and interest-ownership is used most often as a connection method in word groups.

In the examples obtained from the examination, it was also possible to reach the differences between the word groups of Turkish and Karachay-Balkar Turkish. While the connection methods of word groups with the +A suffix of equality in Turkish were not included in the classification, it is possible to add a different structure type/modification to the classification based on the following examples.

0. Giriş

Kelime grupları, belirli kurallar çerçevesinde en az iki kelimenin bir araya gelerek oluşturduğu yapılarıdır. Kelime sayısında herhangi bir sınırlama olmaksızın bir araya gelen bu yapılar, tek bir kelimeyle ifade edilemeyen kavramları temsil eder. Kelime grupları, tek bir kelime gibi kullanılır ve yargısız anlatımlardır. Ayrıca, kelime gruplarını oluşturan kelimeler arasında anlamsal ilişkiler bulunur.

Türkiye’de kelime gruplarıyla ilgili çalışmalar yapan araştırmacılar arasında fikir birliği sağlanamamıştır. Bu konuda terimlerin kullanımı, tasnif yöntemleri ve tanımlar konusunda farklılıklar vardır.

Araştırmacılar tarafından kelime grupları için kullanılan terimler şoyledir:

Tablo 1. Kelime grupları için kullanılan terimler

belirtme (t�yin) grupları	Kaya Bilgegil (1984: 115)
belirtme grupları	Mustafa �zkan, Veysi Sevinçli (2009: 17)
belirtme �bekleri	Tahsin Banguoğlu (1995: 497)
	Bilal Aktan (2016: 2)
	Halil İbrahim Usta (2007: 413)
	Enfel Doğan (2012: 3)
	Kemal Eraslan (2012: 449)
kelime grubu	Leyla Karahan (2010: 39)
	Mehmet �zmen (2016: 50)
	Muharrem Ergin (2009: 374)
	Mustafa Altun (2011: 11)
	Oktay Selim Karaca (2017: 20)
kelime �beği	İbrahim Delice (2003:17)
�bek	Hürriyet G�kdayı (2018: 1)
söz �bekleri	Günay Karaağaç (2019: 129)
	Talat Tekin (2016: 176)
sözcük �beği	Kerime �st�nova (2014: 17)
sözcük �bekleri	Seçil Hirik (2020: 102)
yargısız anlatımlar	Vecihe Hatiboğlu (1972: 2)

Kelime grubunu oluşturan ögelerin sıralanışında Türk dillerinde var olan temel ögenin sonda olması kuralı her zaman geçerli olmamaktadır. Birleşik fiiller ve edat grubunda temel öge önce, yardımcı öge sonra gelir. Unvan grubu, sayı grupları, bağlama grubu, tekrarlar da aralarında temel öge yardımcı öge ilişkisi bulunmamaktadır. Ögeler denktir.

Kelime gruplarıyla ilgili Türkiye'deki çalışmalar incelendiğinde “bağlantı yöntemi, işlev, temel ögenin morfolojik özelliği, yapı” gibi temel tasnif kriterleri ele alınmadan da kelime gruplarının tasnif edildiği görülmektedir. Baskakov'un (2011) “Çağdaş Türkçede Kelime Grupları” isimli eserinde Türkçedeki kelime gruplarını incelediği Sovyet ekolü çerçevesinde şekillenen işlevsel bir sınıflama yöntemi bulunmaktadır. Karaca (2017) “Türkçede Bağımlı ve Bağımsız Kelime Grupları (Tasnif ve Yapı Tipleri)” isimli eserinde bu sınıflamaya bağımsız ve karmaşık kelime gruplarını da eklemiştir. Bu çalışmada kelime grupları, Baskakov'un (2011) “Çağdaş Türkçede Kelime Grupları” ve Karaca'nın (2017) “Türkçede Bağımlı ve Bağımsız Kelime Grupları (Tasnif ve Yapı Tipleri)” eserlerindeki inceleme yöntemleriyle paralel olarak yapısal-gramatik plana (birleşen ögelerin sayısı, temel ögenin sözcük türü, ögeler arası bağlantı yöntemi, söz dizimlik bağlantı tipi) ve işlevsel-semantic plana (söz dizimsel işleve) göre aşağıda açıklandığı gibi incelenmiştir.

Baskakov (2011, 17), kelime gruplarını yapısal-gramatik plan ve işlevsel-semantic plan olmak üzere ikiye ayırmaktadır:

A. Yapısal-gramatik plana göre:

1. Birleşen ögelerin sayısına göre: Basit, Birleşik
2. Temel ögenin türüne göre: Temel ögesi isim olan gruplar (İsimli), Temel ögesi fiil olan gruplar (Fiilli)
3. Ögeler arasındaki bağımlılık ilişkisine göre: İlgi-iyelik ilişkisi, İstem ilişkisi, Sıralanma ilişkisi
4. Söz dizimlik bağlantı tiplerine göre¹: Bağımlı, Bağımsız, Karmaşık

B. İşlevsel-semantic plana göre:

1. Söz dizimsel işlevine göre: İsimlik, Sıfatlık, Zarflık

A. Yapısal-gramatik plana göre

1. Birleşen ögelerin sayısına göre: *Basit, Birleşik*

Kurulan kelime grubu iki ögeden meydana geliyorsa basit kelime grubudur ancak üç ya da daha fazla ögeden meydana geliyorsa birleşik kelime grubudur. Birleşik kelime grupları da üç ögeli ve çok ögeli olmak üzere ikiye ayrılır.

X + X: Basit kelime grubu: Belirten öge ve belirtilen öge vardır.

(X + X) + X: Birleşik üç ögeli kelime grubu: Belirten grup halindedir. Belirten grup ve belirtilen öge vardır.

¹ Karaca (2017) tarafından Türkçede Bağımlı ve Bağımsız Kelime Grupları (Tasnif ve Yapı Tipleri) isimli eserde tasnif genişletilerek sadece bağımlı kelime grupları değil. Bağımsız ve Karmaşık kelime grupları da incelenmiştir. Bu çalışmada yalnızca bağımlı gruplar incelenecektir ancak tasnifte bağımsız ve karmaşık kelime grupları da gösterilmiştir.

$X + (X + X)$: Birleşik  ögeli kelime grubu: Belirtilen grup halindedir. Belirten ge ve belirtilen grup vardır.

$(X + X) + (X + X)$: Birleşik çok ögeli kelime grubu: Hem belirten hem belirtilen grup vardır.

2. Temel gesinin sözcük türüne göre: *Temel gesi isim olan gruplar (İsimli), Temel gesi fiil olan gruplar (Fiilli)*

Türkçede kelime eşitleri iki başlık altında değerlendirilebilir. ‘‘Kökler manalar bakımından ikiye ayrılırlar. Varlık ve mefhumları karşılayan köklere isim kökleri, hareketi karşılayan köklere fiil kökleri diyoruz’’ (Ergin 2009, 109-110). Bu çalışmada sözcük türlerinin isim ve fiil olarak iki ana başlıkta olduğu varsayılmıştır. Türkçe söz diziminin temeli, yardımcı ögenin asıl ögeden önce gelmesi kuralıdır. Temel ge isim ve fiil olmak üzere 2 başlıkta incelenir. Temel gesi isim ya da isim soylu olan kelime grubu isimli kelime grubu, temel ögesi fiil ya da fiil soylu olan kelime grubu fiilli kelime grubudur. Temel gesi *isim, sıfat, zamir, zarf, edat, nlem* olan kelime grupları isimli; *isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil* olan kelime grupları fiillidir.

3. geler arasındaki bağımlılık ilişkisine göre: *İlgi-iyelik ilişkisi, İstem ilişkisi, Sıralanma ilişkisi*

Kelime grubunu oluşturan iki ge arasında bir birleşme yöntemi olması gerekir. İlgi ve iyelik ekinin kullanılmasıyla kurulan kelime grupları ilgi-iyelik ilişkisi, ilgi hli dışındaki hl eklerinin kullanılmasıyla kurulan kelime grupları istem ilişkisi, iki ögenin de ek almadığı kelime grupları ise sıralanma ilişkisiyle kurulur.

a. İlgi-iyelik ilişkisi

$X^i + X^y$: Belirten ge ilgi eki, belirtilen ge iyelik eki olarak kelime grubunu meydana getirir. /ⁱ/ kastedilen ilgi eki, /^y/ kastedilen ise iyelik ekidir.

$X^i + X$: Belirten ge ilgi eki alırken belirtilen ge ek almaz.

$X + X^y$: Belirten ge ek almazken belirtilen ge iyelik eki alır.

$X^y + X$: Belirten ge iyelik eki alırken belirtilen ge ek almaz.

Bu yöntem için Baskakov (2011: 22), ‘‘ağdaş Türkçede Kelime Grupları’’ isimli eserinde uyum yöntemi terimini kullanmaktadır. Ancak Karaca (2017: 27), ‘‘Türkçede Bağımlı ve Bağımsız Kelime Grupları (Tasnif ve Yapı Tipleri)’’ isimli eserinde bu yöntem için ilgi-iyelik ilişkisi terimini kullanmaktadır ve şu açıklamayı yapmaktadır: ‘‘Uyum yöntemi yoluyla bağlantı veya uyum ilişkisi Rusça açısından yan yana gelen kelimelerin cinsiyet, sayı ve hl bakımından uyumudur. Yani bağımlı olan (tabi olan, birinci kelime) unsur kendisine bağlandığı temel kaide cinsiyet, sayı ve hl bakımından aynı olmak zorundadır’’ (Valgina 2003 :50 Karaca’dan 2017: 27). Türkçede belirten ve belirtilen ge arasında Rusçada olduğu gibi cinsiyet, sayı ve hl bakımından bir uyum yoktur. Türkçe kelime gruplarındaki uyumun ilgi ve iyelik ekiyle kurulduğu düşünülmüştür; fakat ilgi eki şahsa göre değişmezken iyelik eki şahsa göre değişmektedir. Bu çalışmada da ilgi-iyelik ilişkisi terimi kullanılmıştır.

b. İstem ilişkisi

$X^{de} + X$: Belirten öge ilgi eki dışında bir hâl eki olarak belirtilen ögeye bağlanır. /^{de}/ ile kastedilen yönelme, belirtme, bulunma, ayrılma, eşitlik, vasıta hâl eki kullanımıdır.

$X^{de} + X^{iy}$: Belirten öge ilgi eki dışında bir hâl eki, belirtilen öge iyelik eki olarak kelime grubunu meydana getirir.

Bu yöntem için Baskakov (2011: 21), “Çağdaş Türkçede Kelime Grupları” isimli eserinde yönetme yöntemi terimini kullanmaktadır. Karaca (2017: 30), “Türkçede Bağımlı ve Bağımsız Kelime Grupları (Tasnif ve Yapı Tipleri)” isimli eserinde bu yöntem için istem terimini kullanmayı tercih etmiştir. Yönetme yöntemi terimiyle ilgili şu açıklamayı yapmıştır: “Yönetim kelimesi Rusça gramerlerde ve Rusça yazılmış Türk lehçeleri gramerlerinde kullanılan Rusça “*управление*” kelimesinin Türkçe karşılığıdır. Çünkü Rusça mantığa göre bir kelime ve de genellikle fiiller, kendilerinden önceki kelimeyi yönetmektedir. Bize göre ise iki kelimenin yan yana gelip anlamlı bir bütün, yani bir kelime grubu oluşturabilmeleri için iki kelimedenden biri (ikincisi), birinci kelimenin bir halde bulunmasını talep etmekte yani istemektedir.” Bu çalışmada istem ilişkisi terimi kullanılmıştır.

c. Sıralanma ilişkisi

Sıralanma yönteminde kelime grubunu meydana getiren iki öge de ek almaz. Temel ögenin sonda olması kuralıyla hem belirten hem belirtilen eksiz olarak birleşir. Bu çalışmada sıralanma ilişkisi terimi kullanılmıştır.

$X + X$: Belirtilen ve belirten öge ek almaz.

4. Söz dizimlik bağlantı tiplerine göre: *Bağımlı, Bağımsız, Karmaşık*

Baskakov, (2011) “Çağdaş Türkçede Kelime Grupları” isimli eserinde bağımlı kelime gruplarını incelemiştir; ancak bağımsız ve karmaşık kelime gruplarına yer vermemiştir. Bu eksiklik doğrultusunda tasnifi genişleten Karaca (2017), aralarında bağımlılık ilişkisi ve belirtmelik ilişki bulunmadığı için Baskakov tarafından kabul edilmeyen yapıları “Türkçede Bağımlı ve Bağımsız Kelime Grupları (Tasnif ve Yapı Tipleri)” isimli eserinde bağımsız (sıralı) kelime grupları başlığı altında incelemiştir. Bağımlı ve bağımsız yapıların bir araya gelmesiyle de karmaşık kelime grupları oluşmuştur.

Bağımlı Kelime Grupları: Kelime grubunu meydana getiren ögeler arasında belirten - belirtilen ilişkisi bulunmaktadır. Ögeler birbirine bağımlı halde bulunur.

Bağımsız Kelime Grupları: Kelime grubunu meydana getiren ögeler arasında belirten - belirtilen ilişkisi bulunmaz. Birbirine denk olan ögeler ile bu tip kelime grupları kurulur. Bağımsız kelime grupları da bağlaçlı sıralı kelime grupları ve bağlaçsız sıralı kelime grupları olmak üzere ikiye ayrılır.

Karmaşık Kelime Grupları: Kelime grubu hem bağımlı hem bağımsız kelime grubundan oluşuyorsa bu bir karmaşık kelime grubudur.

Bu çalışmada, çalışmanın sınırlandırılması açısında yalnızca bağımlı kelime grupları incelenmiştir.

B. İşlevsel-semantik plana göre: Söz dizimsel işlevine göre

İsimlik, Belirtmelik

Kelime grubunun belirtilen ögesinin bağlamdaki görevi onun işlevini belirler.

Baskakov (2011: 21), ‘‘ağdaş Türkçede Kelime Grupları’’ isimli eserinde işlevsel-semantik bakımdan kelime gruplarını iki başlık altında incelemektedir. İsimlik ve belirtmelik. Belirtmelik kelime grupları da sıfatlık ve zarflık olarak ayırmaktadır.

Cümlede/bağlamda isim olarak görev yapan kelime gruplarına isimlik kelime grubu, cümlede/bağlamda sıfat olarak görev yapan kelime gruplarına sıfatlık kelime grubu, cümlede/bağlamda zarf olarak görev yapan kelime gruplarını da zarflık kelime grubu denilmektedir.

Kuzeybatı (Kıpçak) grubu Türk lehçelerinden biri olan Karaçay-Malkar Türkçesinin konuşur sayısı siyasi, sosyal, kültürel vb. sebeplerle günden güne azalmaktadır. Konuşur sayısının azalması da bu dilin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmasının en önemli sebeplerinden biridir. UNESCO’nun Karaçay-Malkar Türkçesini hassas diller arasında göstermesi (2011: 42) bunun bir göstergesi olup akademik çalışmaların önemini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda alışma, Karaçay-Malkar Türkçesinin söz dizimsel olarak dil yapısının incelemesi ve atasözlerinin Türkiye Türkçesine aktarması yönüyle önemlidir. Bu araştırmanın temel hedefi, Karaçay-Malkar Türkçesindeki kelime gruplarıyla ilgili bilgi sunmak ve yeni bir tasnif denemesi gerçekleştirmektir; ancak makalenin kapsamı, taranan eserlerden elde edilen verinin fazla olması sebebiyle bağımlı, birleşik kelime gruplarıyla sınırlı tutulmuştur.

Aliylanı S. ., (1963). *Nart Sözle*. erkessk: Karaçay-Çerkes Kitap İzdateljstvo.

Curtubaylanı H. ., (2005). *Karaçay-Malkar Nart Sözle*. Nalçik: Elbrus Kitap Basma.

Mağulalanı F. L., (2010). *Nart Sözle, Aytıvla, am Sözle*. Karaayevsk: Karaçay-Çerkes Kral Universitet.

Semenova, S. (2006). *Nart Boyu Türkleri Hun-Karaaylıların Atasözleri*. İstanbul: Kaynak.

Zandov A. M., (1965). *Malkar Nart Sözle*. Nalçik: Khabartı-Malkar Kitap Basması.

1. İnceleme

1.1. Bağımlı Kelime Grupları (Belirtme Grupları)

1.1.2. Birleşik Kelime Grupları: İki kelimedenden fazla kelimedenden oluşan kelime grubu zincirleme veya birleşik kelime grubudur (Karaca 2017: 17).

1.1.2.1.   ögeli kelime grupları

1.1.2.1.1. İsimli,   ögeli kelime grupları: Temel  gesi isim ya da isim soylu olan, üç kelimedenden meydana gelen kelime gruplarıdır.

1.1.2.1.1.1. Belirteni isim olan, isimli, isimlik kelime grupları:

1.1.2.1.1.1.1. “(İ + İ) + İ” yapı tipi: Belirtilen grup, belirtilen ögeye sıralanma yöntemiyle bağlanmıştır. Belirten grubu meydana getiren ögeler sıralanma, istem, ilgi-iyelik yöntemleriyle farklı modifikasyonlar oluşturmaktadır.

Çok ögeli bir yapı tipinin belirten veya belirtilen gruplarının ögelerinin kendi içlerindeki bağlantı yöntemleri dikkate alınarak bir yapı tipinin alt kırılımları olan yapı modifikasyonları elde edilmektedir.

1.1.2.1.1.1.1.1. “(İ + İ) + İ” modifikasyonu: Belirten grupla belirtilen öge arasında sıralanma ilişkisi vardır. Belirten grubun ögeleri sıralanma ilişkisiyle bağlanmıştır.

Sıfat-Sıfat + İsim: **Tatlı tilli kuzu** eki ananı emer. (Aliylanı 1963: 404) “Tatlı dilli kuzu iki anneyi emer.”

1.1.2.1.1.1.1.2. “(F + İ) + İ” modifikasyonu: Belirten grupla belirtilen öge sıralanma ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirten grubun ögeleri arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

Sıfat-fiil-İsim + İsim: **Tuwğan ceriñça cer** bolmaz, **tuwğan eliñça el** bolmaz. (Aliylanı 1963: 24) “Doğduğun yer gibi yer olmaz, doğduğun memleketin gibi memleket olmaz.”

1.1.2.1.1.1.1.3. “(İ^{iy} + İ) + İ” modifikasyonu: Belirten grup, belirtilen ögeye sıralanma ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirten grubun ögeleri arasında iyelikli sıralanma ilişkisi vardır.

İsim-Sıfat + İsim: **Qatını igi erkışı** colğa azıksız çıkmaz. (Aliylanı 1963: 172) “Karısı iyi erkek, yola azıksız çıkmaz.”

İsim-Sıfat + Sıfat: Eki betli apendiden **beti kara günahlı** aşhı. “İki yüzlü hocadan yüzü kara günahkâr iyidir.” (Semenova 2016: 53)

1.1.2.1.1.1.1.4. “(İ^{de} + İ) + İ” modifikasyonu: Belirten grup, belirtilen ögeye sıralanma ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirten grubu oluşturan ögeler arasında istem ilişkisi bulunmaktadır.

İsim-Sıfat + İsim: **Bilimden ullan baylıq** çoqdu. (Aliylanı 1963: 38) “Bilimden büyük zenginlik yoktur.”

1.1.2.1.1.1.2. “İ + (İ + İ)” yapı tipi: Belirten öge ve belirtilen grup sıralanma ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirtilen grubu oluşturan ögeler arasında sıralanma ilişkisi vardır.

Sıfat + Sıfat-İsim: **Eki kotur at** da bir-birlerin kaşy edile. (Aliylanı 1963: 84) “İki uyuz at da birbirlerini kaşıyormuş.”

Zarf + Sıfat-İsim: **Em ullan baylıq** can sawluq. (Aliylanı 1963: 229) “En büyük zenginlik can sağlığıdır.”

1.1.2.1.1.1.3. “(İ + İ)^{il} + İ^{iy}” yapı tipi: Belirten gruba belirtilen öge arasında ilgi-yelik ilişkisi vardır. Belirtilen grubu oluşturan ögeler sıralanma ilişkisiyle bağlanmıştır. Farklı modifikasyonları mevcuttur.

1.1.2.1.1.1.3.1. “(İ + İ)^{il} + İ^{iy} modifikasyonu: Belirten grubu oluşturan ögelerin arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır. Belirten grup, belirtilen ögeye ilgi-yelik ilişkisiyle bağlanmıştır.

Sıfat-İsim + İsim: **Aman adamın tili** uzun. (Aliylanı 1963: 179) “Kötü adamın dili uzun.”; **Carlı üynü kişdigi** muğur bolur. (Aliylanı 1963: 106) “Fakir evin kedisi kederli olur.”

1.1.2.1.1.1.3.2. “(F + İ)^{il} + İ^{iy}” modifikasyonu: Belirten grubu oluşturan ögeler arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır. Belirten grup, belirtilen ögeye ilgi-yelik ilişkisiyle bağlanmıştır.

Sıfat-fiil-İsim + İsim: **Uçhan kuşnu colu** çok. (Aliylanı 1963: 121) “Uçan kuşun yolu yok(tur).”; **Kaçar kızını közü** eşikte. (Aliylanı 1963: 193) “Kaçacak kızın gözü kapıda(dır).”

1.1.2.1.1.1.3.3. “(İ^{il} + İ^{iy})^{il} + İ^{iy}” modifikasyonu: Belirten grup, belirtilen ögeye ilgi-yelik ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirten grubu oluşturan ögeler arasında ilgi-yelik ilişkisi bulunmaktadır.

Sıfat-İsim + İsim: **Amannı borkünü többesi** teşik. (Aliylanı 1963: 184) “Kötünün şapkasının tepesi delik(tir).”

İsim-İsim + İsim: **Çuruççunu kızını çuruğu** bolmaz. (Aliylanı 1963: 409) “Ayakkabıcının kızının ayakkabısı olmaz.”

1.1.2.1.1.1.3.4. “(İ^{iy} + İ)^{il} + İ^{iy}” modifikasyonu: Belirten grup, belirtilen ögeye ilgi-yelik ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirten grubu oluşturan ögeler arasında iyelikli sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

İsim-Sıfat + İsim: **Ceri bayını eli** bay. (Aliylanı 1963: 135) “Toprağı zenginin memleketi zengin(dir).”; **Eli coçnu kölü** çok. (Aliylanı 1963: 7) “Vatanı olmayanın kalbi yok(tur).”

1.1.2.1.1.1.3.5. “(İ^{de} + İ)^{il} + İ^{iy}” modifikasyonu: Belirten grup, belirtilen ögeye ilgi-yelik ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirten grubu oluşturan ögeler arasında istem ilişkisi bulunmaktadır.

İsim-Sıfat + İsim: **Sözge usdanı sözü** ortak. (Aliylanı 1963: 7) “Söz ustasının sözü orta malı(dır).”

1.1.2.1.1.1.4. “İ^{il} + (İ + İ)^{iy}” yapı tipi: Belirten ögeyle belirtilen grup arasında ilgi-yelik ilişkisi bulunmaktadır. Belirtilen grubu oluşturan ögeler sıralanma ilişkisiyle bir araya gelmiştir.

1.1.2.1.1.1.4.1. “İ^{il} + (İ + İ)^{iy}” modifikasyonu: Belirten öge, belirtilen gruba ilgi-yelik ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirtilen grubu oluşturan ögeler arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

İsim + Sıfat-İsim: **Kızını bir ayağı** bosağada. (Aliylanı, 1963: 194) “Kızın bir ayağı kapı eşliğinde(dir).”

Sıfat + Sıfat-İsim: **Bayını har күnü** bayram bolur. (Mağulalanı 2010: 16) “Zengin her günü bayram olur.”

1.1.2.1.1.4.2. “İ + (İ + İ)^{iy}” modifikasyonu: Belirten öge, belirtilen gruba iyelik ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirtilen grubu oluşturan ögeler arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

Sıfat-Sıfat + İsim: Miñ malıñ bolğandan ese, **bir bilimli balañ** bolsun. (Aliylanı 1963: 39) “Bin malın olmasındansa bir bilgili çocuğun olsun.”

1.1.2.1.1.4.3. “İ^{il} + (F + İ)^{iy}” modifikasyonu: Belirten öge ve belirtilen grup arasında ilgi-iyelik ilişkisi bulunmaktadır. Belirtilen grubu oluşturan ögeler arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

İsim + Sıfat-fiil-İsim: **Apsatı²nı berir күnü** süt kibik, bermez күnünde aylandıradı it kibik. (Aliylanı 1963: 460) “Apsatı’nın vereceği gün süt gibi, vermeyeceği gününde gezdire köpek gibi(dir).”

1.1.2.1.1.5. “(İ + İ)^{de} + İ” yapı tipi: Belirten grupla belirtilen öge istem ilişkisiyle bağlanmıştır.

1.1.2.1.1.5.1. “(İ^{il} + İ^{iy})^{de} + İ” modifikasyonu: Belirten grupla belirtilen öge istem ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirten grubun ögeleri arasında ilgi-iyelik ilişkisi bulunmaktadır.

İsim-İsim + Edat: **Musaqaynı³ rıshısına köre.** (Aliylanı 1963: 301) “Musakay’ın rızkına göre(dir).”

1.1.2.1.1.2. Belirteni fiil olan, isimli, isimlik kelime grupları:

1.1.2.1.1.2.1. “(İ + F) + İ” yapı tipi: Belirten grup, belirtilen ögeye sıralanma yöntemiyle bağlanmıştır. Belirten grubu oluşturan ögeler arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

1.1.2.1.1.2.1.1. “(İ + F) + İ” modifikasyonu: Belirten grup, belirtilen ögeye sıralanma ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirten grubun ögeleri arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

İsim-Sıfat-fiil + İsim: **Üy işlegen balta** eşikte kalır. (Curtubaylanı 2005: 185) “Ev yapan balta kapıda kalır.”; **Birlik bolmağan jerde** nasıp bolmaz. (Zandov 1965: 23) “Birlik olmayan yerde nasip olmaz.”

1.1.2.1.1.2.1.2. “(İ^{de} + F) + İ” modifikasyonu: Belirten grup, belirtilen öge sıralanma ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirten grubu meydana getiren ögeler arasında istem ilişkisi bulunmaktadır.

² Av tanrısı.

³ Musakay: Karaçayça bir soy ismi.

İsim-Sıfat-fiil + İsim: **S tnden toyġan ulaġ** tekea, taşdan taşa sekiredi. (Maġulalanı 2010: 50) “Sütten doymuş oġlak, teke gibi taştan taşa zıplıyor.”

Zamir-Sıfat-fiil + İsim: **Men ne kelġen hatanı** tilim keltirgendi. (Aliylanı 1963: 344) “Bana gelen hatayı dilim getirmiş.”

1.1.2.1.1.2.1.3. “(İ^{iv} + F) + İ” modifikasyonu: Belirten grup, belirtilen ögeye sıralanma ilişkisiyle baġlanmıřtır. Belirten grubu meydana getiren ögeler arasında iyelikli sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

İsim-Sıfat-fiil + İsim: **Hatası bolġan kiştik** eşik tawuşdan k r kadı. (Maġulalanı 2010: 134) “Hatası olan kedi, kapı sesinden korkar.”

Başı ezilmegen cılan  lmez. “Kafası ezilmeyen yılan  lmez.” (Semenova 2016: 33)

1.1.2.1.1.2.1.4. “(F + F) + İ” modifikasyonu: Belirten grup, belirtilen ögeye sıralanma ilişkisiyle baġlanmıřtır. Belirten grubu meydana getiren ögeler arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

Sıfat-fiil-Sıfat-fiil + İsim: **Sorulub etilgen işde** soġuranıw bolmaz. (Aliylanı 1963: 149) “Sorup yapılan işte pişmanlık olmaz.”; **aġırılmay kelġen k n k** keterin sormaz. (Aliylanı 1963: 281) “Davet edilmeyen misafir ne zaman gideceġini sormaz.”

1.1.2.1.1.2.2. “F + (İ + İ)” yapı tipi: Belirten  geyle belirtilen grup arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır. Belirtilen gruptaki ögeler de sıralanma ilişkisiyle baġlanmıřtır.

Sıfat-fiil + Sıfat-İsim: **Tanmaġan eki it** b r n  k rse tanışır. (Aliylanı 1963: 252) “Birbirini tanımayan iki köpek kurdu görse tanışır.”

1.1.2.1.1.2.3. “F^{de} + (F + İ)” yapı tipi: Belirten  geyle belirtilen grup arasında istem ilişkisi bulunmaktadır. Belirtilen gruptaki ögeler sıralanma ilişkisiyle baġlanmıřtır.

Sıfat-fiil + Sıfat-fiil-İsim: **Bolluġnu bilgen Allahdı.** (Aliylanı 1963: 5) “Olacaġı bilen Allah’tır.”; **Urunurġa s ygen adam** işsiz kalmaz. (Aliylanı 1963: 55) “alışmayı seven adam işsiz kalmaz.”

1.1.2.1.1.2.4. “(İ + F)^{il} + İ^{iv}” yapı tipi: Belirten grupla belirtilen  ge arasında ilgi-iyelik ilişkisi bulunmaktadır. Belirten gruptaki ögeler sıralanma ilişkisiyle baġlanmıřtır.

1.1.2.1.1.2.4.1. “(İ + F)^{il} + İ^{iv}” modifikasyonu: Belirten grupla belirtilen  ge arasında ilgi-iyelik ilişkisi bulunmaktadır. Belirten gruptaki ögeler sıralanma ilişkisiyle baġlanmıřtır.

İsim-Sıfat-fiil + İsim: **İş etgenni c reġi** tok. (Aliylanı 1963: 52) “İş yapanın y reġi tok(tur).; **Ayıb etgenni ayıbı** coġ. (Maġulalanı 2010: 78) “Terbiyesizlik edenin ayıbı yok(tur).”

1.1.2.1.1.2.4.2. “(İ^{de} + F)^{il} + İ^{iy}” modifikasyonu: Belirten grupla belirtilen öge arasında ilgi-iyelik ilişkisi bulunmaktadır. Belirten gruptaki ögeler istem ilişkisiyle bağlanmıştır.

İsim-Sıfat-fiil + İsim: **Colğa çıkğannı ızından kıçırma.** (Aliylanı 1963: 452) “Yola çıkanın peşinden bağırma.”; **İşden korkğannı nasıbı** bolmaz. (Aliylanı 1963: 48) “İşten korkanın nasibi olmaz.”

1.1.2.1.1.2.4.3. “(İ^{iy} + F)^{il} + İ^{iy}” modifikasyonu: Belirten grupla belirtilen öge ilgi-iyelik ilişkisiyle birleşirler. Belirten grubun ögeleri arasında iyelikli sıralanma ilişkisi vardır.

İsim-Sıfat-fiil + İsim: **Caşı bolmağannı üyü** tüb bolur. (Aliylanı 1963: 266) “Oğlu olmayanın evi yok olur.”

Sıfat-Sıfat-fiil + Sıfat: **Eskisi bolmağannı cañısı** da bolmaz. (Aliylanı 1963: 163) “Eskisi olmayanın yenisi de olmaz.”

1.1.2.1.1.2.4.4. “(F + F)^{il} + İ^{iy}” modifikasyonu: Belirten grupla belirtilen öge ilgi-iyelik ilişkisiyle birleşirler. Belirten grubun ögeleri arasında sıralanma ilişkisi vardır.

Zarf-fiil-Sıfat-fiil + İsim: **İşley bilmegenni işi** boşalmaz. (Aliylanı 1963: 61) “Çalışmayı bilmeyenin işi bitmez.”

1.1.2.1.1.2.5. “(İ + F) + İ” yapı tipi: Belirten grup, belirtilen öge sıralanma ilişkisiyle bağlanmıştır.

1.1.2.1.1.2.5.1. “(İ^{de} + F) + İ^{ca}” modifikasyonu: Belirten grup, belirtilen öge sıralanma ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirten grubu meydana getiren ögeler arasında istem ilişkisi bulunmaktadır.

İsim-Sıfat-fiil + İsim: **Stambulçuladan⁴ kalğan kişdikça.** (Aliylanı 1963: 309) “İstanbulculardan kalmış kedi gibi(dir).”

1.1.2.1.1.3. Belirteni isim olan, isimli, belirtmelik kelime grupları:

1.1.2.1.1.3.1. “(İ + İ) + İ” yapı tipi: Belirten grup, belirtilen ögeye sıralanma ilişkisiyle bağlanmıştır. Kelime grubunun bağlamdaki görevi sıfat ya da zarftır.

1.1.2.1.1.3.1.1. “(İ + İ) + İ” modifikasyonu: Belirten grupla belirtilen öge sıralanma ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirten grubun ögeleri arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

Sıfat-İsim + Edat: **Cumarık tawuğ kibik** tartına. (Aliylanı 1963: 120) “Boz-ala tavuk gibi çekiniyor.”

Ƙolu usda **altın ayak bla** suw içer. (Aliylanı 1963: 54) “Eli usta altın bardak ile su içer.”

⁴ 1885 ve sonrasında Kafkasya’dan göç eden Karaçaylılar için kullanılan tabir.

1.1.2.1.1.3.2. “(İ^{il} + İ^{iy}) + İ” modifikasyonu: Belirten grup, belirtilen ögeye sıralanma ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirten grubun ögeleri arasında ilgi-iyelik ilişkisi bulunmaktadır.

İsim-Sıfat + Edat: **Kařıķnı allı bla** kağdırıb, artı bla kuřdurėan. (Aliylanı 1963: 392) “Kařıķın  n  ile yedirip, arkası ile kusturan.”

1.1.2.1.1.3.2. “(İ + İ^{iy}) + İ” yapı tipi: Belirten grup, belirtilen ögeye iyelik ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirten grubu oluşturan ögeler arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

Sıfat-İsim + Edat: B r  **bir k z  bla** cuķlar. (Aliylanı 1963: 98) “Kurt bir gözü ile uyur.”

1.1.2.1.1.3.3. “(İ + İ^{de}) + İ” yapı tipi: Belirten grupla belirtilen  ge istem ilişkisiyle bağlanmıştır.

1.1.2.1.1.3.3.1. “(İ^{il} + İ^{iy})^{de} + İ” modifikasyonu: Belirten grupla belirtilen  ge istem ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirten grubun ögeleri arasında ilgi-iyelik ilişkisi bulunmaktadır.

Tavuķnu etine k re şorpası. (Aliylanı 1963: 118) “Tavuķun etine göre  orbası.”

1.1.2.1.2. Fiilli,  c ögeli kelime grupları: Bu başlık altında belirtilen ögesi yani temel ögesi fiil ya da fiil soylu olan,  c kelimedenden meydana gelen kelime grupları incelenecektir.

1.1.2.1.2.1. Belirteni isim olan, fiilli, isimlik kelime grupları

1.1.2.1.2.1.1. İ^{il} + (İ + F)^{iy}” yapı tipi: Belirten  ge, belirtilen gruba ilgi-iyelik ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirtilen grubu oluşturan ögeler arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

1.1.2.1.2.1.1.1. “İ^{il} + (İ + F)^{iy}” modifikasyonu: Belirten  ge, belirtilen gruba ilgi-iyelik ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirtilen grubu oluşturan ögeler arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

İsim + Sıfat-Sıfat-fiil: **Allahnı bir aythanı** eki bolmaz. (Aliylanı 1963: 414) “Allah’ın bir söylediği iki olmaz.”

İsim + Zarf-Sıfat-fiil: **Ğuėuķnu alėa kııırėanı** alėa  l r. (Aliylanı 1963: 124) “Guguk kuşunun erken  teni erken  l r.”

1.1.2.1.2.1.2. “(İ + İ^{il}) + F^{iy}” yapı tipi: Belirten grup, belirtilen ögeye ilgi-iyelik ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirtilen grubu oluşturan ögeler arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

Sıfat-İsim + İsim-fiil: **Arıķ etni tatıvu** coķ. (Aliylanı 1963: 160) “Zayıf etin tadı yok.”

İsim-İsim + Sıfat-fiil: **Bal  ibinni urėanı** aıı, balı tatlı. (Aliylanı 1963: 378) “Arının iğnesi acı, balı tatlı.”

1.1.2.1.2.1.3. “(İ + İ) + F” yapı tipi: Belirten grup, belirtilen ögeye sıralanma yöntemiyle bağlanmıştır. Belirten grubu oluşturan ögeler arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

1.1.2.1.2.1.3.1. “(İ^{iy} + İ) + F” modifikasyonu: Belirten grup, belirtilen ögeye sıralanma yöntemiyle bağlanmıştır. Belirten grubu oluşturan ögeler arasında iyelikli sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

İsim-Edat + Sıfat-fiil: **Ƙatımı bla uruşhan**, Ƙayınına salam bermey edi. (Aliylanı 1963: 331) “Ƙarısı ile kavga eden Ƙayınına selam vermiyordu.”

1.1.2.1.2.1.3.2. “(İ + İ^{iy}) + F” modifikasyonu: Belirten grup, belirtilen ögeye sıralanma yöntemiyle bağlanmıştır. Belirten grubu oluşturan ögeler arasında iyelik ilişkisi bulunmaktadır.

İsim-İsim + Sıfat-fiil: **At başı tuthan** arırmaz. (Aliylanı 1963: 81) “At başı tutan yorulmaz.”

1.1.2.1.2.1.4. “İ^{de} + (İ + F)” yapı tipi: Belirten öge, belirtilen gruba istem ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirtilen grubu oluşturan ögeler arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

1.1.2.1.2.1.4.1. “İ^{de} + (İ^{iy} + F)” modifikasyonu: Belirten öge, belirtilen gruba istem ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirtilen grubu oluşturan ögeler arasında iyelikli sıralanma bulunmaktadır.

İsim-İsim + Sıfat-fiil: **Sütten awzu küygen**, suwnu ürüb urtlar. (Aliylanı 1963: 313) “Sütten ağzı yanan, suyu üfleyerek içer.”

1.1.2.1.2.2. Belirteni fiil olan, fiilli, isimlik kelime grupları

1.1.2.1.2.2.1. “(İ + F) + F” yapı tipi: Belirten grup, belirtilen ögeye sıralanma ilişkisiyle bağlanmıştır.

1.1.2.1.2.2.1.1. “(İ^{iy} + F) + F” modifikasyonu: Belirten grup, belirtilen ögeye sıralanma ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirten grubu oluşturan ögeler arasında iyelikli sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

Zamir-Sıfat-fiil + İsim-fiil: **Kesiñ tabhan awruwğa** darman caramaz. (Aliylanı 1963: 231) “Kendin bulduğun derde ilaç yaramaz.”

1.1.2.1.2.2.2. “(İ + F)^{de} + F” yapı tipi: Belirten grup, belirtilen ögeye istem ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirten grubu oluşturan ögeler arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

Sıfat-Sıfat-fiil + Sıfat-fiil: **Ullu aythannı etmegen** ullaıymaz. (Aliylanı 1963: 206) “Büyük sözünü dinlemeyen büyümez.”

1.1.2.1.2.3. Belirteni isim olan, fiilli, belirtmelik kelime grupları

1.1.2.1.2.3.2. “(İ + İ)^{de} + F” yapı tipi: Belirten grup, belirtilen ögeye istem ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirten grubu oluşturan ögeler arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

1.1.2.1.2.3.2.1. “(İ + İ)^{de} + F” modifikasyonu: Belirten grup, belirtilen ögeye istem ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirten grubu oluşturan ögeler arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

Sıfat-İsim + Sıfat-fiil: **Bir kıyımni kıygen** bitli. (Aliylanı 1963: 170) “Tek kıyafeti giyen bitli.”

1.1.2.1.2.3.2.2. “(İ^{il} + İ^{iy})^{de} + F” modifikasyonu: Belirten grup, belirtilen ögeye istem ilişkisiyle bağlanmıştır. Belirten grubu oluşturan ögeler arasında ilgi-iyelik ilişkisi bulunmaktadır.

İsim-İsim + Zarf-fiil: Bay **adamnı haşın berginçi**, carlı canın berir. (Mağulalanı 2010: 16) “Zengin, adamın hakkını verene kadar, fakir canını verir.”

1.1.2.2. Çok ögeli kelime grupları: Üç ya da daha fazla kelimedenden meydana gelir.

1.1.2.2.1. Belirten gruplu ve belirtilenli kelime grupları

1.1.2.2.1.1. İsimli, isimlik kelime grupları

1.1.2.2.1.1.1. Sıralanma ilişkisi: Kelime grubunun ögeleri ek almaz.

1.1.2.2.1.1.1.1. “[(İ + İ)^{de} + F] + İ” yapı tipi: Belirten grupla belirtilen öge sıralanma ilişkisiyle birleşmektedir. Belirten grubu meydana getiren üç ögeli kelime grubun ögeleri arasında istem ilişkisi bulunmaktadır.

/Sıfat-İsim + Sıfat-fiil/ + İsim: **Bir sözde turalmağan adam**, bir cerde da turalmaz. (Aliylanı 1963: 215) “Bir sözde duramayan adam, bir yerde de duramaz.”

1.1.2.2.1.1.1.1.1. “[(İ + İ)^{de} + F] + İ^{ca}” modifikasyonu: Belirten grupla belirtilen öge sıralanma ilişkisiyle birleşmektedir. Belirten grubu meydana getiren üç ögeli kelime grubun ögeleri arasında istem ilişkisi bulunmaktadır.

/Sıfat-İsim + Sıfat-fiil/ + İsim: **Bir sabda tohdamağan baltaça**. (Aliylanı 1963: 215) “Bir sapta durmayan balta gibi(dir).”

1.1.2.2.1.1.1.2. “[(İ + İ)^{iv} + F] + İ” yapı tipi: Belirten grupla belirtilen öge sıralanma ilişkisiyle birleşmektedir. Belirten grubu meydana getiren üç ögeli kelime grubun ögeleri arasında istem ilişkisi bulunmaktadır. Üç ögeli kelime grubunun belirten grubu iyelik ilişkisiyle birleşmiştir.

/İsim-İsim + Sıfat-fiil/ + İsim: **Börü katında ürenñen it** koy keser. (Aliylanı 1963: 101) “Kurt yanında alışan köpek koyun keser.”

1.1.2.2.1.1.1.3. “[(İ^{de} + F) + İ] + İ” yapı tipi: Belirten grupla belirtilen öge sıralanma ilişkisiyle birleşmektedir. Belirten grubu meydana getiren üç ögeli kelime grubun ögeleri arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır. Üç ögeli kelime grubunun belirten grubu istem ilişkisiyle birleşmiştir.

/İsim-Sıfat-fiil + Sıfat/ + İsim: **İşni etgen soğur Tambiy**⁵. (Aliyancı 1963: 324)
“İşi yapan kör Tambiy.”

1.1.2.2.1.1.1.4. “[İ + İ] + F] + İ” yapı tipi: Belirten grupla belirtilen öge sıralanma ilişkisiyle birleşmektedir. Belirten grubu meydana getiren üç ögeli kelime grubun ögeleri arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır. Üç ögeli kelime grubunun belirten grubu sıralanma ilişkisiyle birleşmiştir.

/İsim-Edat + Sıfat-fiil/ + İsim: **Eşek bla cıyılğan at** iyisli bolur. “Eşekle aynı damda kalan at, eşek gibi kokar.” (Semenova 2016: 55)

1.1.2.2.1.1.1.5. “[F + F] + İ] + İ” yapı tipi: Belirten grupla belirtilen öge sıralanma ilişkisiyle birleşmektedir. Belirten grubu meydana getiren üç ögeli kelime grubun ögeleri arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır. Üç ögeli kelime grubunun belirten grubu sıralanma ilişkisiyle birleşmiştir.

/İsim-fiil-Sıfat-fiil + İsim/ + Edat: **Buruw tıymağan mal kibik**. (Aliyancı 1963: 217) “Çitin engel olmadığı hayvan gibi(dir).”

1.1.2.2.1.1.1.6. “[İ^{il} + İ^{iy}]^{de} + F] + İ” yapı tipi: Belirten grupla belirtilen öge sıralanma ilişkisiyle birleşmektedir. Belirten grubu meydana getiren üç ögeli kelime grubun ögeleri arasında istem ilişkisi bulunmaktadır. Üç ögeli kelime grubunun belirten grubu ilgi-iyelik ilişkisiyle birleşmiştir.

/İsim-İsim + Sıfat-fiil/ + İsim: **Suvnu başın kesgen emegença**. (Aliyancı 1963: 11) “Suyun başını kesen dev gibi(dir).”

1.1.2.2.1.1.1.7. “[İ^{il} + İ^{iy}]^{de} + İ] + İ” yapı tipi: Belirten grupla belirtilen öge sıralanma ilişkisiyle birleşmektedir. Belirten grubu meydana getiren üç ögeli kelime grubun ögeleri arasında istem ilişkisi bulunmaktadır. Üç ögeli kelime grubunun belirten grubu ilgi-iyelik ilişkisiyle birleşmiştir.

/İsim-İsim + İsim/ + Edat: Rıshı **sütnü üsünde kömük kibik**. (Aliyancı 1963: 372) “Rızık sütnü üstünde köpük gibi(dir).”

1.1.2.2.1.1.1.8. “[İ^{il} + (İ + İ^{iy})] + İ” yapı tipi: Belirten grupla belirtilen öge sıralanma ilişkisiyle birleşmektedir. Belirten grubu meydana getiren üç ögeli kelime grubun ögeleri arasında ilgi-iyelik ilişkisi bulunmaktadır. Üç ögeli kelime grubunun belirtilen grubu sıralanma ilişkisiyle birleşmiştir.

/İsim + İsim-İsim/ + Edat: **Karaçaynı kadaw taş kibik**. (Aliyancı 1963: 240)
“Karaçay’ın temel taşı gibi(dir).”

1.1.2.2.1.1.1.9. “[İ + İ^{iy}]^{de} + F] + İ] + İ” yapı tipi: Çok ögeli grupta belirten grupla belirtilen öge sıralanma ilişkisiyle bağlanmıştır. Çok ögeli kelime grubunun belirten ögesi olan dört ögeli grubun ögeleri sıralanma ilişkisiyle bağlanmıştır. Dört ögeli grubun belirten grubunu oluşturan ögeler arasında istem ilişkisi bulunmaktadır.

⁵ Tambiy: Karaçayca bir soy adı.

[İsim-İsim + Sıfat-fiil/ + İsim] + edat: **Kuş tübünden içinñan tavuk kibik.** (Aliyhanı 1963: 117) “Kuş altından kaçan tavuk gibi(dir).”

1.1.2.2.1.1.2. İlgi-iyelik ilişkisi: Belirten öge, ilgi eki; belirtilen öge, iyelik eki almaktadır.

1.1.2.2.1.1.2.1. “[İ^{iy} + (İ + İ)]^{il} + İ^{iy}” yapı tipi: Belirten grupla belirtilen öge ilgi-iyelik ilişkisiyle birleşmiştir. Belirten grubu oluşturan üç ögeli kelime grubunun ögeleri arasında iyelikli sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

/İsim + Sıfat-İsim/ + İsim: **Ağacı aman kögetni kögeti** da aman. (Aliyhanı 1963: 72) “Kötü meyve ağacının meyvesi de kötü.”

1.1.2.2.1.1.2.2. “[İ^{iy} + F] + İ^{il} + İ^{iy}” yapı tipi: Belirten grupla belirtilen öge ilgi-iyelik ilişkisiyle birleşmiştir. Belirten grubu oluşturan üç ögeli kelime grubunun ögeleri arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

/İsim-Sıfat-fiil + İsim/ + İsim: **Beti kızarıwçu adamnı cüregi** haram bolmaz. (Aliyhanı 1963: 213) “Yüzü kızaran adamın yüreği kötü olmaz.”; **Canı awrumağan adamnı katında** başıñ awrumasın. (Aliyhanı 1963: 150) “Üzülmeven adamın yanında başın ağrımazın.”

1.1.2.2.1.1.2.3. “[İ^{de} + F] + İ^{il} + İ^{iy}” yapı tipi: Belirten grupla belirtilen öge ilgi-iyelik ilişkisiyle birleşmiştir. Belirten grubu oluşturan üç ögeli kelime grubunun ögeleri arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

/İsim-Sıfat-fiil + İsim/ + İsim: **Colğa çıkğan cılanı başı** ezilir. (Aliyhanı 1963: 110) “Yola çıkan yılanın başı ezilir.”

1.1.2.2.1.1.2.4. “[İ + F] + İ^{il} + İ^{iy}” yapı tipi: Belirten grupla belirtilen öge ilgi-iyelik ilişkisiyle birleşmiştir. Belirten grubu oluşturan üç ögeli kelime grubunun ögeleri arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

/İsim-Sıfat-fiil + İsim/ + İsim: **Bal süygen ayünü burnu** topluk bolur. “Balı seven ayının burnu şişer.” (Semenova 2016: 31)

1.1.2.2.1.1.2.5. “[İ + (İ + İ)]^{il} + İ^{iy}” yapı tipi: Belirten grupla belirtilen öge ilgi-iyelik ilişkisiyle birleşmiştir. Belirten grubu oluşturan üç ögeli kelime grubunun ögeleri arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

/Sıfat-İsim + İsim/ + İsim: **Har goğa hansı iyisi** başha. (Aliyhanı 1963: 383) “Her çiçeğin kokusu başka.”

1.1.2.2.1.1.2.6. “[{İ + İ]^{de} + F] + İ^{il} + İ^{iy}” yapı tipi: Çok ögeli grupta belirten grupla belirtilen öge ilgi-iyelik ilişkisiyle bağlanmıştır. Çok ögeli kelime grubunun belirten ögesi olan dört ögeli kelime grubunun ögeleri sıralanma ilişkisiyle bağlanmıştır. Dört ögeli grubun belirten grubunu meydana getiren ögeler arasında istem ilişkisi bulunmaktadır.

[/Sıfat-İsim + Sıfat-fiil/ + İsim] + İsim: **Eki ananı emgen buzownu tili** tatlı. (Aliyhanı 1963: 86) “İki anneyi emen buzağının dili tatlı.”

1.1.2.2.1.2. İsimli, belirtmelik kelime grupları

1.1.2.2.1.2.1. Sıralanma ilişkisi: Kelime grubunun ögeleri ek almaz.

1.1.2.2.1.2.1.1. “[İ + İ]^{il} + İ^{iy}] + İ” yapı tipi: Belirten grupla belirtilen öge sıralanma ilişkisiyle birleşmiştir. Belirten grubu oluşturan üç ögeli kelime grubunun ögeleri arasında ilgi-iyelik ilişkisi bulunmaktadır.

/Sıfat-İsim + İsim/ + Edat: **Bir kabırını günahı bla** miñ kabır azab çeger. (Aliyılanı 1963: 323) “Bir kabrin günahı ile bin kabir azap çeker.”

1.1.2.2.2. Belirtenli ve belirtilen gruplu kelime grupları

1.1.2.2.2.1. İsimli, isimlik kelime grupları

1.1.2.2.2.1.1. İlgi-iyelik ilişkisi: Belirten öge, ilgi eki; belirtilen öge, iyelik eki almaktadır.

1.1.2.2.2.1.1.1. “[İ^{il} + [(İ + İ) + İ]^{iy}]” yapı tipi: Belirten öge, belirtilen gruba ilgi-iyelik ilişkisiyle bağlanmıştır. Üç ögeli kelime grubunun ögeleri arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

Sıfat + /Sıfat-Sıfat + İsim/: **Amanı eki bitli tonu** bolur: birin saña kiydirir, birin da kesi kiyer. (Aliyılanı 1963: 322) “Kötünün iki bitli kıyafeti olur, birini sana giydirir birini de kendi giyer.”

1.1.2.2.2.2. Fiilli, belirtmelik kelime grupları

1.1.2.2.2.2.1. İstem ilişkisi: Belirten öge, ilgi eki hâli dışında bir hâl eki alır.

1.1.2.2.2.2.1.1. “[İ^{de} + [(İ + İ)^{de} + F]” yapı tipi: Belirten öge, belirtilen gruba istem ilişkisiyle bağlanmıştır. Üç ögeli kelime grubunun ögeleri arasında istem ilişkisi bulunmaktadır.

İsim-fiil + /Sıfat-İsim + Sıfat-fiil/: **Çaşawdan igi umutu bolmağan** şaytan. (Aliyılanı 1963: 285) “Yaşamdan iyi ümidi olmayan şeytan.”

1.1.2.2.2.2.1.2. “[[(İ + İ)^{il} + İ^{iy}]^{de} + F” yapı tipi: Belirten grupla belirtilen öge istem ilişkisiyle birleşmiştir. Belirten grubu oluşturan üç ögeli kelime grubunun ögeleri arasında ilgi-iyelik ilişkisi bulunmaktadır.

/Sıfat-İsim + Edat/ + Sıfat-fiil: **İgi itni birgesine turğan** küçük kayır bolur. (Aliyılanı 1963: 101) “İyi köpeğin yanında duran enik cesur olur.”

1.1.2.2.3. Belirten gruplu ve belirtilen gruplu kelime grupları

1.1.2.2.3.1. İsimli, isimlik kelime grupları

1.1.2.2.3.1.1. Sıralanma ilişkisi: Kelime grubunun ögeleri ek almaz.

1.1.2.2.3.1.1.1. “[[(İ^{il} + İ^{iy}) + İ] + (İ + İ)” yapı tipi: Çok ögeli kelime grubunun ögeleri arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır. Çok ögeli grubun belirten grubu olan üç ögeli kelime grubunun ögeleri arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır. Çok ögeli grubun belirtilen grubu olan basit kelime grubunun ögeleri arasında da sıralanma ilişkisi vardır.

/İsim-İsim + Edat/ + /Sıfat-İsim/: **İyneni közü kibik bir teşikden arbanı cügü teñli bir suwuk** kirir. (Aliylanı 1963: 164) “İğnenin gözü gibi bir delikten arabanın yükü kadar bir soğuk girer.”

1.1.2.2.3.1.1.2. “[(İ + İ)^{de} + F] + (İ + İ)” yapı tipi: Çok ögeli kelime grubunun ögeleri arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır. Çok ögeli grubun belirten grubu olan üç ögeli kelime grubunun ögeleri arasında istem ilişkisi bulunmaktadır. Çok ögeli grubun belirtilen grubu olan basit kelime grubunun ögeleri arasında da sıralanma ilişkisi vardır.

/Sıfat-İsim + Sıfat-fiil/ + /Sıfat-İsim/: **Toğuz erden kayıthan tul katınnı** toğuz tokmak bla tüyseñ da uyalmaz. (Aliylanı 1963: 178) “Dokuz erkekten ayrılan dul kadını dokuz tokmakla dövsen de utanmaz.”

1.1.2.2.3.1.2. İlgı-iyelik ilişkisi: Belirten öge, ilgi eki; belirtilen öge, iyelik eki almaktadır.

1.1.2.2.3.1.2.1. “(İ + İ)^{il} + (İ + İ)^{iy}” yapı tipi: Çok ögeli kelime grubunun hem belirten hem belirtilen ögesi grupludur. Bu iki grup arasında ilgi-iyelik ilişkisi vardır. Hem belirten hem belirtilen grubun ögeleri isim ya da isim soyludur.

/Sıfat-İsim/ + /Sıfat-İsim/: **İgi koyçunu tört közü** bolur. (Aliylanı 1963: 10) “İyi çobanın dört gözü olur.”; **Har keçeni bir kündüzü.** (Aliylanı 1963: 132) “Her gecenin bir gündüzü.”

1.1.2.2.3.1.2.2. “(İ + İ)^{il} + (F + İ)^{iy}” yapı tipi: Çok ögeli kelime grubunun hem belirten hem belirtilen ögesi grupludur. Bu iki grup arasında ilgi-iyelik ilişkisi vardır. Belirten grubun ögeleri isim ya da isim soyludur. Belirtilen grubu oluşturan basit kelime grubunun belirten ögesi fiil ya da fiil soyludur.

/Sıfat-İsim/ + /Sıfat-fiil-İsim/: **İgi koyçunu kütgen koyu** tükü bolur. (Aliylanı 1963: 10) “İyi koyuncunun güttüğü koyun tüylü olur.”; **Osal malçını kaynathan eti** bişmez. (Aliylanı 1963: 80) “Kötü çobanın kaydattığı eti pişmez.”

1.1.2.2.3.1.2.3. “(F + İ)^{il} + (F + İ)^{iy}” yapı tipi: Çok ögeli kelime grubunun hem belirten hem belirtilen ögesi grupludur. Bu iki grup arasında ilgi-iyelik ilişkisi vardır. Hem belirten hem de belirtilen grubu oluşturan basit kelime grubunun belirten ögesi fiil ya da fiil soylu, belirtilen ögesi isim ya da isim soyludur.

/Sıfat-fiil + İsim/ + /Sıfat-fiil + İsim/: **Batar künnü atar tañı** bar. (Aliylanı 1963: 131) “Batan güneşin doğacak şafağı var(dır).”; **Bermez hannı kelmez kıızı.** (Aliylanı 1963: 240) “Vermez hanın gelmez kıızı.”

1.1.2.2.3.1.2.4. “(İ^{iy} + F)^{il} + (İ + İ)^{iy}” yapı tipi: Çok ögeli kelime grubunun hem belirten hem belirtilen ögesi grupludur. Bu iki grup arasında ilgi-iyelik ilişkisi vardır. Belirten grubu oluşturan basit kelime grubunun belirtilen ögesi fiil ya da fiil soyludur. Belirtilen grubun ögeleri isim ya da isim soyludur.

/İsim-Sıfat-fiil/ + /Sıfat-İsim/: **İyneği bolmağannı kıısır tuwarı** da bolmaydı. (Aliylanı 1963: 85) “İneği olmayanın kıısır sığırı da olmaz.”

1.1.2.2.3.1.2.5. “(İ^{de} + F)^{il} + (İ + İ)^{iy}” yapı tipi: Çok ögeli kelime grubunun hem belirten hem belirtilen ögesi grupludur. Bu iki grup arasında ilgi-iyelik ilişkisi vardır. Belirten grubu oluşturan basit kelime grubunun belirtilen ögesi fiil ya da fiil soyludur. Belirtilen grubun ögeleri isim ya da isim soyludur.

/İsim-Sıfat-fiil/ + /Sıfat-İsim/: **Çıkğa kirmegenni eki ayağı** cibimez. (Aliyılanı 1963: 239) “Çukura girmeyenin iki ayağı islanmaz.”

1.1.2.2.3.1.2.6. “(İ + F)^{il} + (İ + İ)^{iy}” yapı tipi: Çok ögeli kelime grubunun hem belirten hem belirtilen ögesi grupludur. Bu iki grup arasında ilgi-iyelik ilişkisi vardır. Belirten grubu oluşturan basit kelime grubunun belirtilen ögesi fiil ya da fiil soyludur. Belirtilen grubun ögeleri isim ya da isim soyludur.

/Zarf-Sıfat-fiil/ + /Sıfat-İsim/: **Ertde turğanı erkek atı** tay tabar. (Aliyılanı 1963: 6) “Erken kalkanın erkek atı tay doğurur.”

1.1.2.2.3.1.2.7. “[(İ + F) + İ]^{il} + (İ + İ)^{iy}” yapı tipi: Çok ögeli kelime grubunun ögeleri arasında ilgi-iyelik ilişkisi bulunmaktadır. Çok ögeli grubun belirten grubu olan üç ögeli kelime grubunun ögeleri arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır. Çok ögeli grubun belirtilen grubu olan basit kelime grubunun ögeleri arasında da sıralanma ilişkisi vardır.

/Zarf-Sıfat-fiil + İsim/ + /Sıfat-İsim/: **Ertde turğan konağını erkek atı** tay tabar. (Aliyılanı 1963: 281) “Erken kalkan misafirin erkek atı tay doğurur.”

1.1.2.2.3.1.2.8. “[(İ^{de} + F) + İ]^{il} + (İ + İ)^{iy}” yapı tipi: Çok ögeli kelime grubunun ögeleri arasında ilgi-iyelik ilişkisi bulunmaktadır. Çok ögeli grubun belirten grubu olan üç ögeli kelime grubunun ögeleri arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır. Çok ögeli grubun belirtilen grubu olan basit kelime grubunun ögeleri arasında da sıralanma ilişkisi vardır.

/İsim-Sıfat-fiil + İsim/ + /İsim-İsim/: **Açlıkta tuwğan balanı eki közü** aşda bolur. (Aliyılanı 1963: 271) “Açlıkta doğan çocuğun iki gözü yemekte olur.”

1.1.2.2.3.1.3. İstem ilişkisi: Belirten öge, ilgi eki hâli dışında bir hâl eki alır.

1.1.2.2.3.1.3.1. “(İ + İ)^{de} + (F + İ)” yapı tipi: Çok ögeli kelime grubunun hem belirten hem belirtilen ögesi grupludur. Bu iki grup arasında istem ilişkisi vardır. Belirten grubun ögeleri isim ya da isim soyludur. Belirtilen grubu oluşturan basit kelime grubunun belirten ögesi fiil ya da fiil soyludur.

/Sıfat-İsim/ + /Sıfat-fiil-İsim/: **Ullu kazanda bişgen et çiy** kalmaz. (Aliyılanı 1963: 206) “Büyük kazanda pişen et çiğ kalmaz.”

1.1.2.2.3.2. Fiilli, isimlik kelime grupları

1.1.2.2.3.2.1. İlgi-iyelik ilişkisi: Belirten öge, ilgi eki; belirtilen öge, iyelik eki almaktadır.

1.1.2.2.3.2.1.1. “(İ + İ)^{il} + [İ + (İ + F)]^{iy}” yapı tipi: Çok ögeli kelime grubunun ögeleri arasında ilgi-iyelik ilişkisi bulunmaktadır. Çok ögeli grubun belirten grubu olan basit kelime grubunun ögeleri arasında da sıralanma ilişkisi vardır. Çok ögeli

grubun belirtilen grubu olan üç ögeli kelime grubunun ögeleri arasında sıralanma ilişkisi bulunmaktadır.

/Sıfat-Zamir/ /Sıfat + İsim-İsim-fiil/: **Har kimni birer cürek awruwu.** (Aliylanı 1963: 232) “Herkesin birer yürek ağrısı.”

1.1.2.2.3.2.1.2. “(İ + İ)^{il} + (İ + F)^{iy}” yapı tipi: Çok ögeli kelime grubunun hem belirten hem belirtilen ögesi grupludur. Bu iki grup arasında ilgi-iyelik ilişkisi vardır. Belirten grubun ögeleri isim ya da isim soyludur. Belirtilen grubu oluşturan basit kelime grubunun belirtilen ögesi fiil ya da fiil soyludur.

/Sıfat-İsim/ + /İsim-İsim-fiil/: **Har elni koy soyuwu** başhadı. (Mağulalanı 2010: 25) “Her memleketin koyun yüzmesi farklıdır.”

1.1.2.2.3.2.1. Sıralanma ilişkisi: Kelime grubunun ögeleri ek almaz.

1.1.2.2.3.2.1.1. “(İ + İ)^{de} + (İ + F)” yapı tipi: Çok ögeli kelime grubunun hem belirten hem belirtilen ögesi grupludur. Bu iki grup arasında istem ilişkisi vardır. Belirten grubun ögeleri isim ya da isim soyludur. Belirtilen grubu oluşturan basit kelime grubunun belirtilen ögesi fiil ya da fiil soyludur.

/Sıfat-İsim/ + /İsim-Sıfat-fiil/: **Aman adamğa aşıhılık etgen,** itge çabır etgen kibikdi. (Aliylanı 1963: 181) “Kötü adama iyilik yapan, köpeğe çarık giydirir gibi(dir).”

2. Sonuç

İncelenen atasözlerinde, üç ögeli kelime gruplarında 20 yapı tipi, 32 modifikasyon; çok ögeli kelime gruplarında 32 yapı tipi tespit edilmiştir.

Yapılan incelemede 3 ögeli isimli kelime gruplarında belirten isim olan, isimlik 4 yapı tipi, 13 modifikasyon; belirtmelik 3 yapı tipi, 3 modifikasyon; belirten fiil olan isimlik 5 yapı tipi, 9 modifikasyon tespit edilmiştir; belirtmelik yapı tipine rastlanılmamıştır. 3 ögeli fiilli kelime gruplarında belirten isim olan isimlik 4 yapı tipi, 4 modifikasyon; belirtmelik 1 yapı tipi, 2 modifikasyon; belirten fiil olan isimlik 2 yapı tipi, 1 modifikasyon tespit edilmiştir; belirtmelik yapı tipine rastlanılmamıştır. Elde edilen verilere göre üç ögeli kelime gruplarında isimlik 15 yapı tipi, 27 modifikasyon, belirtmelik 4 yapı tipi 5 modifikasyon tespit edilmiştir.

Çok ögeli kelime gruplarında ise belirten gruplu ve belirtilenli, isimli, isimlik grupların 10’u sıralanma ilişkisiyle 6’sı ilgi-iyelik ilişkisiyle kurulan 15 yapı tipi, 1 modifikasyon; belirtmelik, sıralanma ilişkisiyle kurulan 1 yapı tipi tespit edilmiştir. Belirten gruplu ve belirtilenli, fiilli kelime grubu tespit edilememiştir. Belirtenli ve belirtilenli gruplu, isimli, isimlik grupların ilgi-iyelik ilişkisiyle kurulan 1 yapı tipi vardır. Belirtmelik yapı tipi tespit edilememiştir. Belirtenli ve belirtilenli gruplu, fiilli, belirtmelik yapı tipinde ise istem ilişkisiyle kurulan 2 yapı tipi tespit edilmiştir. İsimlik yapı tipi tespit edilememiştir. Belirten gruplu ve belirtilenli gruplu, isimli, isimlik kelime gruplarında sıralanma ilişkisiyle kurulan 1; ilgi-iyelik ilişkisiyle kurulan 8; istem ilişkisiyle kurulan 1 yapı tipi tespit

edilmiştir; belirtmelik yapı tipine rastlanılmamıştır. Belirten gruplu ve belirtilen gruplu, fiilli, isimlik kelime gruplarında ilgi-iyelik ilişkisiyle kurulan 2; belirtmelik kelime gruplarında sıralanma ilişkisiyle kurulan 1 yapı tipi tespit edilmiştir.

Birleşik kelime gruplarının bağlantı yöntemleri incelendiğinde, ilgi-iyelik ilişkisiyle kurulan 34, sıralanma ilişkisiyle kurulan 33, istem ilişkisiyle kurulan 14, iyelikli sıralanma ilişkisiyle kurulan 1, iyelik ilişkisiyle kurulan 1 kelime grubu olduğu görülmektedir. Bu durumda eldeki verilere göre kelime gruplarında bağlantı yöntemi olarak en çok sıralanma ve ilgi-iyelik ilişkisi kullanılmıştır.

İnceleme sonucundan elde edilen örneklerde Türkiye Türkçesi ve Karaçay-Malkar Türkçesi kelime grupları arasındaki farklara da ulaşılmıştır. Türkiye Türkçesinde eşitlik +çA eki kelime gruplarının bağlantı yöntemleri incelenirken tasnife dahil edilmemiştir. Ancak aşağıdaki örneklerden yola çıkarak tasnife farklı bir yapı tipi/modifikasyon kazandırmak mümkündür.

“(İ^{de} + F) + İ^{ca}”: **Stambulçuladan⁶ alğan kişdikça.** (Aliylanı 1963: 309)
“İstanbulculardan kalmış kedi gibi.”

“(F + İ^{ca}) + İ^l”: **Tuwğan ceriñça cer bolmaz, tuwğan eliñça el bolmaz.** (Aliylanı 1963: 24) “Doğduğun yer gibi yer olmaz, doğduğun memleketin gibi memleket olmaz.”

“[(İ + İ^{de} + F)] + İ^{ca}”: **Bir sabda tohdamağan baltaça.** (Aliylanı 1963: 215)
“Bir saptı durmayan balta gibi.”

“[İ^{il} + İ^{iy}]^{de} + F] + İ^{ca}”: **Suvnu başın kesgen emeğença.** (Aliylanı 1963: 11)
“Suyun başını kesen dev gibi.”

3. Kaynakça

- AKTAN, Bilal (2016). *Türkiye Türkçesinin söz dizimi*. Konya: Eğitim.
- ALİYLANI, S. Ç. (1963). *Nart Sözlüğü*. Çerkesk: Karaçay-Çerkes Kitap İzdatelstvo.⁷
- ALTUN, Mustafa (2011). *Türkçede kelime grupları çözümlemeleri: Türk romanlarından örneklerle*. İstanbul: MVT.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1995). *Türkçenin Grameri*. İstanbul: Baha.
- BASKAKOV, A. Nikolay (2011). *Çağdaş Türkçede Kelime Grupları*. (çev. Oktay Selim Karaca). İstanbul: Kesit.
- BİLGEGİL, M. Kaya (1984). *Türkçe Dilbilgisi*. İstanbul: Dergâh.
- CURTUBAYLANI, H. Ç. (2005). *Karaçay-Malkar Nart Sözlüğü*. Nalçık: Elbrus Kitap Basma
- DELİCE, İbrahim (2003). *Türkçe Sözdizimi*, İstanbul: Kitabevi.
- DOĞAN, Enfel (2012). *Türkçe Cümle Bilgisi II*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ERGİN, Muharrem (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- GÖKDAYI, Hüriyet (2018). *Türkçede öbekler*. İstanbul: Kriter.

⁶ 1885 ve sonrasında Kafkasya'dan göç eden Karaçaylılar için kullanılan tabir.

⁷ Karaçay-Malkar Türkçesi ile yazılmış eserlerin bir kısmında eser içinde yazarın adına yer verilmemiştir. Eserlerde yazarların sadece soyadı yer almaktadır. Bu sebeple kaynakçada yazar adına yer verilmeyen eserler bulunmaktadır.

- HATİBOĞLU, Vecihe (1972). *Türkçenin Söz dizimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HİRİK, Seçil (2020). *Söz Dizimi Kuramları Baēlamında Türkçede Baē Unsur*. Ankara: Gazi.
- KARAAG C, Günay (2009). *Türkçenin Söz Dizimi*. İstanbul: Kesit.
- KARACA, Oktay Selim (2017). *Türkçede Baēımlı ve Baēımsız Kelime Grupları (Tasnif ve Yapı Tipleri)*. İstanbul: Efe Akademi.
- KARAHAN, Leyla (2010). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Ak aē.
- MAēULALANI, F. L. (2010). *Nart Sözle, Aytıvla,  am Sözle*. K ara ayevsk: K ara ay-Çerkes Kral Universitet.
- ÖZKAN, Mustafa ve Sevinçli, Veysi (2013). *Söz dizimi*. İstanbul: Akademik.
- ÖZMEN, Mehmet (2016). *Türkçenin Söz dizimi*. Adana: Karahan.
- SEMENOVA, Soufilia (2006). *Nart Boyu Türkleri Hun-Kara aylıların Atasözleri*. İstanbul: Kaynak.
- TEKİN, Talat (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- USTA, Halil İbrahim (2007). Kelime Gruplarını Nasıl Tasnif Edelim?. *İstanbul Kültür Üniversitesi Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi UTEK*, s.413-421.
- ÜSTÜNOVA, Kerime (2014). *Türkiye Türkçesinde yapı kavramı ve söz dizimi incelemeleri*. Bursa: Sentez.
- ZANOV A. M. (1965). *Malk ar Nart Sözle*. Nalçik: Kabartı-Malk ar Kitap Basması.
- e- UNESCO = UNESCO (2023). Tehlike Altındaki Dünya Dilleri Atlası. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000212024> (Erişim tarihi: 31.10.2023).

±DXr Enklitiğinin Odaklayıcı İşlevi

The Highlighting Function of the ±DXr Enclitic

İlhan İnce

Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye

e-posta kml_ilhanince@outlook.com

orcid 0000-0002-7335-696X

doi 10.54316/dilarastirmalari.1402445

Atıf

Citation

İnce, İlhan (2024).
±DXr Enklitiğinin Odaklayıcı
İşlevi. *Dil Araştırmaları*, 34:
291-302.

Başvuru

Submitted

09.12.2023

Revizyon

Revised

22.01.2024

Kabul

Accepted

28.02.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2024

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

ÖZ

Bu makalede, *Bütün adayı bir kuş civıltısıdır alır* (FSKAB, 83), *Bir patırdıdır gidiyor* (SK II, 549), *İşte bir kazadır oldu* (K, 156), *Yine bir gülmedir tutturdular* (KT, 95) gibi cümlelerde kullanılan ve bir kiplik işaretleyicisi olarak ele aldığımız ±DXr enklitiğinin “odaklayıcılık” işlevi üzerinde durulmaktadır. Odaklayıcı ±DXr enklitiği ilk defa 19. yüzyılda tanıklanır. Önceki çalışmalarda bu işlevdeki kullanımlarla ilgili olarak enklitiğin cümle kurduğu, özne veya nesne üzerine gelebildiği, bazı eylemlerle anlamsal yönden ilişki kurduğu ve eklendiği unsuru vurguladığı dile getirilmiştir. Bu makalede odaklayıcı işlevdeki ±DXr enklitiğinin bu tür kullanımları yapısal ve anlamsal yönden incelenmekte ve bu tür cümlelerde ±DXr enklitiğinden sonra gelen eylemler ortaya çıkarılmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: klitik, enklitik, odaklayıcılık, kiplik parçacığı, koşul, ek-eylem

ABSTRACT

In this article, we focus on the “highlighting” function of the ±DXr enclitic, which we consider as a modal marker and used in sentences such as *Bütün adayı bir kuş civıltısıdır alır* (FSKAB, 83), *Bir patırdıdır gidiyor* (SK II, 549), *İşte bir kazadır oldu* (K, 156), *Yine bir gülmedir tutturdular* (KT, 95). The highlighting marker ±DXr enclitic was first witnessed in the 19th century. Regarding the uses in this function in previous studies, it has been stated that the ±DXr enclitic forms sentences, can added to subject or object, establishes a semantic relationship with some verbs and emphasizes the added element. In this article, such uses of the ±DXr enclitic in the highlighting function is being examined structurally and semantically and verbs that come after the ±DXr enclitic in such sentences is being tried to find out.

Keywords: clitic, enclitic, highlighting, modality particle, copula, substantive verb, predicative verb

EXTENDED ABSTRACT

Considering the historical development of the Turkish language, the *turur* > $\pm DXr$ evolution that we encounter is considered “the best example of enclitic formation” by Schütz (2014: 252).

The aim of this study is to determine the highlighting function of the $\pm DXr$ enclitic, which we consider as a modality marker and the features encountered in such uses. In addition, a list of verbs used with the highlighting $\pm DXr$ enclitic, usually in the predicate role, is compiled.

The $\pm DXr$ enclitic, which Johanson (2021: 776) draws attention to the functions of “presumptive, confirmative and focus marker” and “temporal clitic”, has functional roles such as various modal meanings, especially certainty and probability, aspectual values and focus in Turkey Turkish. In addition, this enclitic which is also found in analytic morphemes in historical and modern Turkic dialects, can be associated with the tense category and can also be witnessed as an auxiliary verb.

This study focuses only on the highlighting function of this enclitic. As far as we can determine, the $\pm DXr$ enclitic in the highlighting function was first witnessed in the 19th century. The highlighting $\pm DXr$ morpheme, seen in sentences such as *Nişandan sonra köyün içine bir dedikodudur yayıldı* (IM, 90), *Kayalardan, kıyılardan bir ateştir çağlar* (SA, 462), *Öteden bir dumandır söktü* (ŞM, 16), has been analyzed syntactically and functionally in previous studies. Researchers who develop syntactic analyses indicate that the $\pm DXr$ morpheme seen in these examples can be on the subject or object, while researchers who take a functional approach generally focus on the emphasizing function. Some researchers consider the $\pm DXr$ enclitic found in expressions such as “iki gündür” and “bir fırtınadır kop-” in the same category, but we think that the $\pm DXr$ enclitic in the first expression is an aspect marker (İnce 2022: 48).

In this article, a research was conducted on the category in which the highlighting $\pm DXr$ enclitic should be evaluated and whether the phrases to which this enclitic was added should be considered as a sentence or a sentence element. According to this research, the $\pm DXr$ enclitic in the highlighting function is a modality marker.

In this study, the synchronic approach is used. Grammar books and articles on the subject were reviewed and relevant data were collected. Researchers’ opinions were categorized in various aspects: (1) approaches that evaluate the phrases to which the $\pm DXr$ enclitic is added as sentences, (2) approaches that evaluate the phrases to which the $\pm DXr$ enclitic is attached as sentence elements, (3) approaches that establish a relationship between the phrases to which the $\pm DXr$ enclitic is attached and the predicate, (4) approaches that discuss with the focusing and highlighting functions of the $\pm DXr$ enclitic. Then, a list of verbs with the meaning of state transition or continuity was prepared: *açıl-, al-, at-, başla-, belir-, bit-, boşan-, çağla-, çarp-, çık-, çök-, dolaş-, dön-, düş-, gel-, git-, havalan-, işit-, işle-, kapla-, kaptır-, kop-, kurul-, ol-, sar-, sök-, tuttur-, uza-, yayıl-, et-, istikbal et-, boşan-*.

The following conclusions were reached in this study: (1) sentences in which the $\pm DXr$ enclitic is used in the highlighting function are verbal sentences, (2) in such sentences, the morpheme “bir” usually occurs at the beginning of the word or phrase to which the $\pm DXr$ enclitic is added, (3) the word or phrase to which the $\pm DXr$ enclitic is attached can function as subject or object in a sentence, (4) in such sentences, removing the $\pm DXr$ enclitic from the sentence generally doesn’t cause any incomprehension, (5) the $\pm DXr$ enclitic can be added to nominal words and deverbal nouns when used in the highlighting function, (6) it is seen that in expressions where the verb “tuttur-” is used as a predicate, the structures “bir... $\pm DXr$ ” and “diye” can be used interchangeably and in this case, the $\pm DXr$ enclitic can be added to noun words.

0. Giriş

Klitik terimi, “Sözcüğü andıran ancak yapısal olarak, özellikle sesbilimsel özellikleri bakımından, bağımlı biçimbirim gibi başka birime bağlı olan ve tek başına kullanılamayan biçim.” (İmer vd. 2019: 55) şeklinde tanımlanır.¹ Klitikler; bağımsız morfeplerden bağımlı morfeplere doğru gelişim gösterirken her iki türün çeşitli özelliklerini bünyesinde taşıyan ancak belirgin özellikleriyle bunlardan ayrılan, söze eklenerek dilin farklı alt kategorileriyle ilişki kurabilen ve birçok anlamın taşıyıcısı işlevindeki morfosentaktik parçacıklardır (İnce 2022: VII). Klitiklerin oluşumu, bağımsız morfeplerden bağımlı morfeplere doğru bir gelişim seyri izlediğinden içinde Kuznetsov’un (1997: 193) “bitişim teorisi” adıyla sunduğu ve morfoetimolojinin temel yöntemlerinden biri olarak karşımıza çıkan bir süreç barındırır. Bu süreç içinde bağımsız morfeplerden bağımlı morfeplere doğru bir gelişim gösteren klitikler, sözcük ile ek arasında çeşitli özellikler sergiler, ağırlayıcılarıyla² genellikle fonolojik ve prozodik yönden bir bağımlılık ilişkisi kurar ve bu da “cliticization”³ (klitikleşme) denilen olgunun varlığını gündeme getirir.

Bir dilde yaşanan klitikleşme süreçlerinin tespit edilmesi, dilin dinamik doğasını tüm yönleriyle görünür kılmakla birlikte dil alt sistemleri arasındaki sınırların net bir ayrımının yetkin bir biçimde yapılamayacağına yönelik de açık bir kanıt sunar⁴ ve fonolojik, morfolojik ve sentaktik düzlemde çeşitli parçacık ve eklerin rolleri hakkında detaylı çözümlenmeler geliştirmemize imkân verir. Özellikle Türkçenin bir karakteristiği olarak karşımıza çıkan enklitikleşme,⁵ aynı dil evresinde hem parçacık hem de ek şeklinde kullanılabilen klitiklerin varlığını gündeme getirmekle birlikte bu klitiklerin sınıflandırılmasında da çeşitli zorluklar ortaya çıkarır. Johanson (2021: 433), enklitikleşme süreçlerini şu şekilde açıklar: *leksikal element > enclitic particle > enclitic suffix > non-enclitic suffix*. Enklitikleşme süreci, bünyesinde iki ara süreç barındırır: bağımsız bir morfepten enklitik parçacığa geçiş ve enklitiğin tamamen ekleşmesi. Bu iki ara süreç, birbirinden keskin bir sınırla ayrılamaz.

Bu makalede Eski Türkçedeki *turur* yapısından gelişen ±DXr morfemi, çeşitli araştırmaların (Deny 2012: 321; Kornfilt 1997: 437; Erdal 2000: 42-44; Göksel ve Kerslake 2005: 100; Baydar 2012: 37; Schütz 2014: 252; Koca 2018: 138; Johanson 2021: 434; İnce 2022: 40 vb.) tespit ettiği üzere bir enklitik olarak ele alınmakta ve bu enklitiğin *Bütün adayı bir kuş civıltısıdır alır* gibi cümlelerde

¹ Klitik teriminin “kavramsal ve kuramsal çerçeve”si için bk. Koca 2018b.

² Ercilasun (2008: 41), “host” terimine karşılık “ağırlayıcı” terimini önermektedir.

³ bk. Spencer 1997: 350.

⁴ Erdem (2016: 249, 252), dilin alt kategorileri olan fonoloji, morfoloji ve sentaks alanlarında “ikili ayrımlarla işlenen konular”ın “devamlılık ilişkisi” çerçevesinde açıklanabileceğini ve enklitiklerin de bu çerçevede ele alınabileceğini dile getirmektedir.

⁵ Enklitik, “sözcüğe benzeyen ancak bir sözcüde tek başına bulunmayan, yapısal olarak tümce içinde bulunması kendinden önce gelen sözcüğe bağlı olan biçim.” (İmer vd. 2019: 33) olarak tanımlanmaktadır.

görülen “odaklayıcı” [“as a highlighting⁶ element” (Erdal 2000: 43; Johanson 2021: 776)] işlevdeki kullanımı incelenmektedir.⁷

1. $\pm DXr$ Enklitiği

Türk dilinin tarihî gelişimi göz önüne alındığında karşımıza çıkan *turur* > $\pm DXr$ evrimi, Schütz (2014: 252) tarafından “enklitik oluşumunun en iyi örneği” sayılır. Bu enklitikleşme süreci, morfemin bünyesinde anlamsal ve işlevsel bir çeşitlenmenin de gerçekleşmesini beraberinde getirerek Johanson’un (2021: 776) “presumptive, confirmative and focus marker” (varsayım, kuvvetlendirme ve odaklama işaretleyicisi) ve “temporal clitic” (zamansal klitik) şeklinde ifade ettiği gibi Türkiye Türkçesinde başta kesinlik ve ihtimal olmak üzere çeşitli kiplik anlamlar, görünüş değerleri ve odaklama gibi bazı işlevsel rollerin ortaya çıkmasını sağlar. Bunun yanında tarihî ve modern Türk lehçelerinde analitik morfemler içinde bulunan $\pm DXr$ enklitiğinin zaman kategorisi ile ilişkili olduğu ve yardımcı eylem olarak kullanıldığı da görülür. $\pm DXr$ enklitiğinin işlevsel ve anlamsal yelpazesi, Türk dillerinde geniş bir yayılım alanına sahiptir. Bu durum, enklitiğin işlevleriyle ilgili olarak farklı kategorilerin varlığını gündeme getirir ve dil sistemi içindeki yerini belirlemede ve bu enklitiği işlevsel olarak tanımlamada çeşitli zorluklar ortaya çıkarır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla odaklayıcı işlevdeki $\pm DXr$ enklitiği, ilk defa 19. yüzyılda tanıklanır: *Mevsim şubat mahı olmağla sabahtan hava pek güzel ve açık olduğu hâlde öğleden sonra birdenbire bozularak gayet acı bir rüzgârla bardaktan boşanırcasına bir yağmurdur boşandı* (Ahmet Midhat Efendi 1884-1885: 50); *Bir yağmurdur boşandı* (Fikret 1896: 369); *Çarşıdan geçerken dükkânlarda, kahvehanelerde bir “ejderha” sözüdür gidiyordu* (Gürpınar 1899: 363) vb.

1.1. $\pm DXr$ Enklitiğinin Odaklayıcı İşlevde Kullanımı ile İlgili Yapılan Çeşitli İncelemeler

$\pm DXr$ enklitiğinin “odaklayıcı” adını verdiğimiz işlevi üzerine yapılan incelemeler, genellikle sentaktik ve işlevsel yönden değerlendirmeler içerir. Bu enklitiğin eklendiği öbekleri cümle, kalıplaşmış ifade biçiminde değerlendirenler olduğu gibi bu öbeklerde yargının bulunmamasından hareketle çeşitli kipsel anlamlar tespit eden araştırmacılar da vardır. Bazı araştırmacıların $\pm DXr$ enklitiğinin eklendiği öbek ile cümlenin yüklemi arasındaki ilişkiye dikkat çektikleri görülür ve araştırmamızın bir amacı da bu enklitikle birlikte kullanılan ve genellikle yüklem işlevindeki bu eylemleri tespit edebilmektir.

⁶ Brown ve Miller (2013: 174), “focus particle” (odaklayıcı parçacık) başlığı altında ele aldıkları yapıların farklı bileşenleri vurguladığını belirtirken “highlighting” terimini kullanır. Bu makalede $\pm DXr$ klitiğinin ele aldığımız işlevi, “odaklayıcı” terimi ile ifade edilmektedir.

⁷ Bu makalede $\pm DXr$ enklitiğinin sadece odaklayıcı işlevi üzerinde durulmaktadır. $\pm DXr$ klitiğinin çeşitli işlevleri için bk.: İnce 2022: 142-156.

1.1.1. ±DXr Enklitiğinin Eklendiği Öbekleri Cümle Olarak Değerlendiren Yaklaşımlar

Bu öbekleri ad soylu yükleme sahip bir cümle olarak ele alan Deny (2012: 715), ad cümlelerini incelerken üçüncü kişi bildirme eki saydığı ±DXr ve ±DXrAr biçimlerinin yazı dilinde konuşma diline kıyasla daha fazla kullanıldığını belirtir. Doğan (2013: 239), *Herif ağaçta iken bir iniltidir işitir* vb. yapıdaki cümlelerin “iç içe birleşik cümle” olarak ele alınabileceğini ve bu cümlelerin “ki’si düşmüş birleşik cümle” olarak adlandırılması gerektiğini belirtir. Özmen’in (2016: 189), “Yardımcı Cümlesi Özne Görevinde Olan İç İçe Birleşik Cümle” başlığı altında ele aldığı örnekler içinde konumuzla ilgili olarak *Can kuşudur gelip düştü tene/Bir yuvadır kuruldu çerden çöpten/Günlerden bir gün/Can kuşudur havalandı içimden* (DKD, 30) dizeleri de yer alır ve bu örnekte birinci, ikinci ve dördüncü dizelerde ±DXr’in yardımcı cümlesi özne görevinde olan birleşik cümleler oluşturabildiğine dikkat çekilir. ±DXr enklitiğinin odaklayıcılık işlevinde kullanıldığı cümlelerde *ki* bağlacının enklitikten hemen sonra konumlandığı örnekler de bulunur ve bu örnekler, kanımızca daha eskicidir: *Bugün şu saatte vâkıf olunca en büyük mahzuniyeti işte bu anda hâsıl ederek gözlerinden bir seldir ki boşandı* (YBM, 231) vb.

Yukarıdaki cümlelerde görüldüğü üzere enklitiğin eklendiği öbekler, bir cümle görünümünde olsa da kanaatimizce yargı bildirmez ve bu yüzden bir cümle niteliği taşımaz. Ancak enklitiğin yüklemleştirici özelliği ve odaklayıcı işlevinin oldukça yeni bir kullanım olması göz önüne alındığında Türkiye Türkçesinde karşılaşılan bu öbekler, Johanson’un (2021: 776) dikkat çektiği gibi İngilizce “ayrık tümce”lerde⁸ görülen vurgulamayı veya odaklamayı anımsatabilir.

1.1.2. ±DXr Enklitiğinin Eklendiği Öbekleri Cümle Ögesi Olarak Ele Alan Yaklaşımlar

Bazı araştırmacıların ±DXr enklitiğinin odaklayıcı işlevde kullanımına yönelik söz dizimsel bir yaklaşım bazılarının ise işlevsel çözümlemeler geliştirdikleri görülür. Söz dizimsel bir yaklaşımla inceleme yapan araştırmacılar aynı zamanda çeşitli işlevsel özellikler belirler. Söz dizimsel yaklaşımlar, inceleme sırasında enklitiğin hangi cümle ögesi üzerinde olduğunu tespit etmek bakımından önemli olmasının yanında konuşur veya göndericinin enklitik sayesinde cümlenin hangi ögesini vurgulamak veya odak hâline getirmek istediğini işaretlemesi bakımından da dikkat çeker. Bu enklitiği, salt söz dizimsel bir incelemenin konusu hâline getiren araştırmacıların bazen zarf tümleçleri üzerinde görülen ve enklitiğin görünüş kategorisiyle ilişkili olduğunu düşündüğümüz (İnce 2022: 148) *İki gündür hava 20 derece* (TÖLEM, 27) gibi kullanımlarını da benzer bir doğrultuda ele aldıkları görülür ve bu araştırmacılar, ±DXr enklitiğinin özne, nesne ve zarf tümleci üzerinde olabileceğini belirtir. Ancak odaklayıcı işlevdeki ±DXr enklitiğinin eklendiği ad soylu sözcük veya eylemsinin sadece eylem cümlelerinde bulunabildiği ve bu eylem cümlelerindeki yüklemle enklitiğin

⁸ *Ayrık tümce* (cleft sentence), “Tek bir tümceciğin iki eylemli, iki ayrı bölüme ayrılması sonucu oluşan yapı.” biçiminde tanımlanır (İmer vd. 2019: 37).

eklendiği özne veya nesne görevindeki sözcük veya sözcük öbeği arasında anlamsal yönden bir tamamlanmanın var olduğu görülmekteyken cümle içindeki zarf tümlecine eklenen $\pm DXr$ enklitiğinin hem ad hem de eylem cümlelerinde bulunabildiği gözlenir ve yüklemle zarf tümleci arasında seçiciliğe dayalı bir ilişkinin bulunmadığı anlaşılır.

$\pm DXr$ enklitiğinin her zaman yüklem üzerinde bulunmak zorunda olmadığını, yüklem dışında da çeşitli unsurlara eklenerek “osobuyu predikativnuyu formu (svoeobraznoe vvodnoye predlojenie)” [özel yargısal (predikatif) bir şekli (kendine özgü bir ara tümceyi)] oluşturabildiğini belirten Kononov (1956: 389-390); ekin cümle içerisinde özne, belirteç tümleci, belirten ve tümleç üzerine geldiği çeşitli örnekler sıralar.⁹ Ancak Kononov’un “Obstoyatel’stvo (Belirteç Tümleci) + $\pm DXr$ ” başlığında ele aldığı *Bugün buradan üçüncü defadır böyle yarı koşarak geçiyordu* (KY, 97) cümlesinde bizce görünüş kategorisiyle ilişkili olan $\pm DXr$ enklitiği mevcuttur ve bu cümleler odaklayıcı işlevdeki $\pm DXr$ enklitiğinden farklı olarak ad cümlelerinde de bulunabilir. Bunun yanında Kononov’un “Opredeleniye (Belirten) + $\pm DXr$ ” başlığında ele aldığı *Karadır kaşları, sürmeli değil* (G, 33) ifadesinde bulunan $\pm DXr$, aslında yüklem üzerindedir ve kiplik anlamlar barındırmasının yanında yüklemleştirici niteliğe sahiptir. Dolayısıyla Kononov’un sadece şu başlıkları konumuzla ilişkilidir: “Podlejšaçeye (Özne) + $\pm DXr$ ” (*Sonra bir efkârdır geldi başıma* vb.) ve “Dopolneniye (Tümleç) + $\pm DXr$ ” (*Bir halttır ettim*).

Enklitiğin cümle içerisinde hangi öge üzerinde bulunduğu meselesinin ele alındığı incelemeler, işlevinin belirlenmeye çalışıldığı incelemelerden daha fazladır. Emre (1945: 286), “anlatımın özne olması” başlığı altında içinde $\pm DXr$ enklitiğini barındıran çeşitli cümle örnekleri sunar. Bu enklitiği bir “bildirme koşacı” olarak nitelendiren Hatiboğlu (1972: 120, 122), “bir” sözcüğü ile kalıplaşarak aslında bir cümle yapısında olan bazı $+DXr$ eki almış yüklemelerin başka bir cümle içerisinde özne olabildiğini dile getirir. Şimşek (1987: 90), “bildirme koşacı” olarak nitelendirdiği $\pm DXr$ morfeminin “bir” sözcüğü ile kurulmuş “önadtakımı” yapılarına eklenerek “tümce görünüşlü kalıplaşmış anlatımlar” biçiminde cümlelerin öznesi olabildiğini ve bu tür öznelerde “aşırılık” anlamının bulunduğunu belirtir. Koç (1993: 159), özneleri yapı bakımından sınıflandırır ve “-dır Ekiyle Özne” başlığı altında *Bir kızılca kıyamettir koptu* gibi örnekler verir. Atabay ve diğerleri (2003: 35-36), “bildirme koşacı” olarak nitelendirdikleri $\pm DXr$ parçacığının özneyi pekiştirmek amaçlı kullanılabildiğini ve bu kullanımlarda genellikle “bir” sözcüğünün kalıplaştığını¹⁰ dile getirir. Torun (2006: 116); $\pm DXr$ ’ın “bir” sıfatıyla tamlama oluşturacak şekilde cümle içinde özne ve nesne unsurlarının bünyesinde bulunabildiğini, bu tür kullanımlarda özne ve nesnenin “abartı, pekiştirme, kuvvetlendirme” anlamları kazandığını ve bu

⁹ “Özel yargısal (predikatif) bir şekli (kendine özgü bir ara tümceyi)” ve “özne, belirteç tümleci, belirten ve tümleç” ifadeleri ve terimleri, Özlem Deniz Yılmaz (kişisel iletişim: 28 Mart 2023) tarafından Türkçeye aktarılmıştır.

¹⁰ Ediskun (1999: 189) ise sadece *bir* sözcüğünün değil aynı zamanda incelediğimiz türden cümlelerdeki enklitiğin eklendiği unsurları da “-dir ile oluşmuş kalıp-sözler” olarak nitelendirir.

kullanımların sayısının az olmasından dolayı dil bilgisi kitaplarında genellikle aynı örneklerle karşılaşıldığını belirtir ve çeşitli kaynaklardan aldığı örnek cümleleri söz dizimsel ve anlamsal yönden inceleyerek sunar. Göksel ve Kerslake (2005: 81), bir cümlede özne veya nesne işlevindeki “indefinite noun phrase” (belirsizlik bildiren *bir* + ad öbeği) sonrası eklenen ±DXr parçacığının belirtilen olayı vurguladığına dikkat çeker.

1.1.3. ±DXr Enklitiğinin Eklendiği Öbeklerle Yüklem Arasında İlişki Kuran Yaklaşımlar

±DXr enklitiğinin yukarıda bahsedildiği gibi kalıplaşmış ifadeler oluşturması dışında yüklemle ±DXr almış sözcük öbeği arasındaki ilişkiye dikkat çeken Gencan (1979: 359-361); bu parçacığın özne üzerinde olabildiğini, “... bir boşanıştır boşanır.” ifadesindeki gibi aynı eylem kökünün tekrarlı bir şekilde kullanımında “aşırılık ve sürerlik” anlamlarının gözlemlendiğini, “Bir ağlamadır tutturdu.” gibi cümlelerde ise başka köklerle de bu yapıların kurulabildiğini aktarır. Gencan’ın kiplik ve görünüş kategorisinde değerlendirilebilecek “aşırılık ve sürerlik” terimleri, “odaklayıcı” işlevdeki ±DXr enklitiğinin bazı yüklemle birlikte kullanıldığında farklı anlamlar doğurabilme yeteneği ile ilgilidir. Söz gelimi *tuttur-* yüklemi ile kurulan cümlelerde ±DXr enklitiğini alan nesne, ad veya ad-eylem olabilir ve bu durumda öznenin sürekli bir şekilde bu adı dillendirdiği, bu adın kesintili veya kesintisiz bir şekilde süreklilik ihtiva ettiği, konuşurun burada hem sürekliliği hem de odaklayıcılığı göstermeyi amaçladığı ve *tuttur-* yüklemi ile ±DXr enklitiğini alan öbek arasındaki ilişkinin diğer eylemlere göre daha ileri bir düzeye taşındığı anlaşılır. *O da, karısı da, bir modernizmdir tutturmuşlar* (TUD) cümlesinde öznelerin süreklilik ihtiva edecek bir şekilde “modernizm” sözcüğünü dillendirdikleri bilgisine ulaşılır ve bu örneklerde *bir* ...±DXr yapılarının yerine *diye* zarf-fiilinin de getirilebildiği görülür (*O da, karısı da, modernizm diye tutturmuşlar*).

±DXr’ın özel kullanımlarının olduğunu belirten ve dört ana başlık altında incelenebileceğini dile getiren Schaik’e (2020: 299) göre durumların ve görüngülerin aniden meydana gelmesini veya bunların süresi ve yoğunluğunu ifade etmek için kullanılan ±DXr, genellikle *bir*’den sonra gelen ad veya eylemler ve “transition of state” (durum değişimi) ifade eden “almak, başlamak, gitmek, tutturmak, kopmak, çökmek, dolmak” gibi eylemlerle kullanılır.

O zaman Rüştü Bey kanepeye çöktü; bir ağlamadır tutturdu (BS, 223-224) ve *Yine bir gülmedir tutturdular* (KT, 95) gibi cümlelerde ad-eylemlere eklenen ±DXr enklitiği; hem bir süreklilik hem de odaklayıcılık özellikleri gösterir. “+DXr *git-~tuttur-*” yapılarının sınırlar arasılık görünüşü bildirdiğini savunan Doğan (2018: 144-145, 151-152); ±DXr yapısını alan unsurların yüklemleştirildiğini, “bir” sözcüğü sayesinde bu unsurların sıfat tamlaması hâline geldiğini, bu öbeklerin cümle içerisinde özne veya nesne olmasına bağlı olarak farklı yüklemle kullanılabildiğini ve buna göre *git-* eyleminin ±DXr ekini alan özne ile, *tuttur-* eyleminin ise ±DXr ekini alan nesne ile birlik içerisinde olduğunu dile getirir ve bu yapılarda “hayıflanma, korku” gibi kiplik anlamlar da bulunabildiğini tespit eder. Doğan’ın (2018: 151) aktardığı üzere *git-* eyleminin yüklem olduğu

durumlarda $\pm DXr$ ekinin düşürülememesi, bu kullanımların dil bilgiselleştiğinin göstergesidir.

1.1.4. $\pm DXr$ Enklitiğinin Vurgulayıcı ve Odaklayıcı İşlevini Ele Alan Yaklaşımlar

$\pm DXr$ enklitiğinin odaklayıcı veya vurgulayıcı özelliğinden bahseden Erdal (2000: 43), bu enklitiğin *Bir gürültüdür koptu* cümlesinde olduğu gibi bir “highlighting element” (vurgulayıcı unsur) işlevi taşıdığını dile getirir ve edat gibi görevler üstlenebildiğini ve epistemik parçacık işlevinde kullanılabildiğini de hatırlar. Erdal’ın, söz konusu enklitiğin cümle içindeki bileşenlerle girdiği yapısal ilişkilere değil bildirişimde göndericinin odaklama ve vurgulama işlevine dikkat çektiği ve bunun yanında yaptığı klitik sınıflandırmasında işlevsel bir ayırım gözettiği anlaşılır.¹¹

İşlevsel sözcükleri ele aldığı bölümde parçacıkların ve enklitiklerin ayırt edilebilmesinin güçlüğüne de değinerek “Particles” alt başlığında çeşitli odaklama parçacıklarına yer veren ve “presumptive, confirmative, and focus marker” (Varsayım, kuvvetlendirme ve odaklama işaretleyicisi) olarak nitelendirdiği $\pm DXr$ enklitiğinin *Bir fırtınadır koptu* cümlesindeki gibi kullanımlarını “highlighting element” (odaklayıcı/vurgulayıcı unsur) olarak değerlendiren Johanson (2021: 776), bu cümlelerin İngilizcedeki “focusing cleft sentences” yapılarını hatırlattığını da ekler.

Underhill (1985: 208-209), $\pm DXr$ morfeminin odaklayıcı veya vurgulayıcı işlevde kullanımına değinme de belirteç olarak kullanıldığı *Ahmet üç haftadır hasta, Bir senedir bunu kullanıyorum* gibi örneklerde ekin bağlı olduğu unsurun vurgulandığından söz eder. Kanaatimizce bu örneklerde vurgulama bulunmaz, başlangıç noktası belirli veya belirsiz olan bir durum veya eylemin sürekli veya kesik aralıklarla süregeldiği ve genellikle konuşma anında da devam ettiği bildirilmek istenir ki bu kullanımlar, İnce’nin (2022: 148) aktardığı üzere enklitiğin bir görünüş işaretleyicisi olarak kullanıldığının göstergesidir.

$\pm DXr$ ekinin ad soylu sözcükleri yüklemleştirme, kesinlik, beklenti, tahmin bildirme ve zarf yapma görevlerinin bulunduğunu belirten Korkmaz (2019: 639-642, 770), *-mA* ad-eylem eki almış bir eyleminin ardından gelen $\pm DXr$ ekinin, kendisinden sonra gelen çekimli fiille bir anlam ilişkisi kurduğunu, *-mA* ve $\pm DXr$ eklerini alan eyleminin “kılış tarzının sürekli olduğunu ve arka arkaya kullanılabildiğini” aktarır.

Yukarıda belirtilen yaklaşımlar dışında Özalan (2014: 55), bu yapının *Bir haftadır Suadiye’de idik* şeklinde genellikle zaman ifadelerinin üzerine eklenmesini “cevheri ek fiil” kategorisinde değerlendirirken *Odada bir kahkahadır koptu* gibi cümlelerde bulunan $\pm DXr$ ekinin ise cevheri ek fiil dışında tutulması gerektiğini ve hâl kategorisinde değerlendirilebileceğini belirtir.

¹¹ Erdal (2000: 45-47); klitikleri sınıflandırdıktan sonra *selectivity, gapping, morphophonemics, closure, deletion, ordering* ve *stress* başlıkları altında klitiklere özgü çeşitli özellikler sıralar.

2. ±DXr Enklitiğinden Sonra Gelen ve Durum Geçişi veya Süreklilik Sağlayan Eylem Listesi

açıl- ... denizlerde yelkenler açılır, lale bahçelerinde mahbubeler dolaşır, sofralar kurulur; saz ve söz, meyve ney, işve ve cilve, bir saadet devridir açılırdı (TŞ, 94).

al- Bütün adayı bir kuş civıltısıdır alır (FSKAB, 83).

al- yürü- Bunun üzerinedir ki, Tahran halkında başta bulunanlara karşı bir hoşnutsuzluk ve kaynaşmadır alıp yürüdü (ZD, 277).

at- Laf olsun diye bir sözdür attım (İÖMM, 339).

başla- İki parti arasında şiddetli bir çarpışmadır başladı (YD, 66).

belir- Ondan sonra bir hastane fobisidir belirdi (TUD).

bit- O gün öğleye kadar sokakta bir telaştır bitti (S, 74).

boşan- Bugün şu saatte vâkıf olunca en büyük mahzuniyeti işte bu anda hâsıl ederek gözlerinden bir seldir ki boşandı (YBM, 231).

çağla- Kayalardan, kıyılardan bir ateştir çağlar (SA, 462).

çarp- Derken, ta karşıki caddeden bir otomobil ve motosiklet gürültüsüdür kulaklarımıza çarptı (ZD, 5-6).

çık- Bir kuyruhlu lafidir çıktı (KYABİ, 49).

çök- Bir ağırlıktır çöküyordu üzerime ve ne diyeceğimi bilemiyordum (V, 33).

dolaş- Bir dedikodudur dolaşıyor (Koç 1996: 378, 467).

dön- Ortada bir "talih" sözüdür dönüyor (TG, 374)...

düş- Kesildikten sonra erkeğin yüreğine bir ateştir düşüyor (N, 351).

gel- Can kuşudur gelip düştü tene (DKD, 30).

git- Bir patırtıdır gidiyor (SK II, 549).

havalan- Günlerden bir gün/Can kuşudur havalandı içimden (DKD, 30).

işit- Herif ağaçta iken bir iniltidir, işitir (SA, 235).

işle- Bir halttır işledim (KM, 361).

kapla- Fakat, gün geldi, bu sinirsiz büyük askerin karargâhını bir dehşettir kapladı (TŞ, 182).

kaptır- Bir efkârdır kaptırmış kendisini (İM, 40).

kop- Fakat bir sabah yıkıcılar omuzlarında kazma kürekleriyle medresenin önünde görününce içeride bir isyandır kopuverdi (YG, 70).

kurul- Bir yuvadır kuruldu çerden çöpten (DKD, 30).

ol- İşte bir kazadır oldu (K, 156).

sar- Dilekçeler Müdürünü bir ümitsizlikte sardı; mahzun gözlerle deniz seyrine daldı (KTEK, 588).

sök- Öteden bir dumandır söktü (ŞM, 16).

tuttur- Âlemi gençliğe inandırmak için bastonunu kaldırım taşları üzerinde zıplatarak bir "dandini beyim" yürüyüşüdür tutturdu (T, 109).

Ana kız bir kavgadır tutturuyorlar (EŞ, 84).

Aramızda kösedir, ak ağadır diye bir iddiadır tutturduk (CP, 105).

Bir "el" lakırdısıdır tutturmuş gidiyorsunuz (EŞ, 79).

uza- Bir yılan hikâyesidir uzadı gitti (Emre 1945: 286).

yayıl- Nişandan sonra köyün içine bir dedikodudur yayıldı (İM, 90).

Yardımcı Eylemler

et- Karısını aldatmış, peki bir halttır etmiş lakin büyük bir marifet gibi bunu müftehirane âleme bağarmakta mana var mı? (GBYDSÖ, 33).

Birleşik Eylemler

istikbal et- *Aşınca vâhayı bir kumdur etti*
istikbâl (SA, 434)!

boşan- ... *Hüsniye, biçare kadını teessür*
içinde boğup şaşırtmak için bir
boşanıştır boşanır (BK, 146)

Aynı Eylem Kök veya Gövdesine
Sahip Eylemsi ve Yükleme
Oluşturulan İkili Kullanımlar

3. Sonuç

$\pm DXr$ enklitiğinin odaklayıcı işlevde kullanılmasında yapısal ve anlamsal incelemelerle şu sonuçlara ulaşılmaktadır:

1. $\pm DXr$ enklitiğinin odaklayıcı işlevde kullanıldığı cümleler birer eylem cümlesidir. Bu cümlelerdeki yüklem işlevindeki eylemlerin başlangıç [*kop(maya başla)-, havalan(maya başla)- vb.*] ve bitiş [*ol- vb.*] dönüşümlü ve dönüşümsüzler [*git(meye devam et)- vb.*] olmak üzere her üç kılış türünde olabildiği ve süreklilik bildiren dönüşümsüz eylemlerin genellikle *-(X)yor(du)* (*Bir çığlıktır kopuyor; Bir curcunadır gidiyordu vb.*) ile çekimlendiği görülür.¹² Başlangıç dönüşümlü eylemler bir durum geçişi yaratırken dönüşümsüzler, süreklilik anlamının ortaya çıkmasını sağlar. Bu kılışsal özelliğe sahip eylemler, görünüş ve zaman işaretleyicileri ile karmaşık bir ilişki içindedir. Bu cümlelerde bağımsız anlama sahip eylemler (*çök-, havalan- vb.*) de yardımcı eylemler (*et- vb.*) de kullanılabilir.

2. Bu tür cümlelerde enklitiğin bağlı olduğu sözcük ya da sözcük öbeğinden önce çoğunlukla *bir* parçacığının geldiği görülür: *bir fırtınadır kop-, bir telaştır tuttur- vb.*

3. $\pm DXr$ enklitiğinin eklendiği sözcük ya da sözcük öbeği, cümle içinde özne (***Bir fırtınadır koptu***) veya nesne (***Bir halttır ettim***) işlevinde olabilir. $\pm DXr$ enklitiğinin odaklayıcı işlevde kullanıldığı cümlelerde enklitiğin eklendiği sözcük ya da sözcük öbeği herhangi bir şahıs işaretleyicisi ve hâl eki almaz.

4. Bu tür cümlelerde enklitiğin cümleden çıkarılması genellikle bir anlaşmazlık doğurmaz: *Bir fırtına(dır) koptu; Bir yılan hikâyesi(dir) uzadı gitti; Bir alkış(tır) koptu vb.*

5. $\pm DXr$ enklitiği odaklayıcı işlevde kullanıldığında ad soylu sözcüklere (*fırtınadır; telaştır; kitaptır vb.*) ve eylemsilere (*ağlamaktır vb.*) eklenebilir.

7. *tuttur-* eyleminin yüklem olarak kullanıldığı ve $\pm DXr$ enklitiğinin hiçbir seçiciliğe bürünmeden her tür ad soylu sözcüğe eklenebildiği anlatımlarda (*Bir kitaptır tutturdu; Bir bilgisayardır tutturdu; Bir oyuncaktır tutturmuş; Bir oyundur tutturdu vb.*) *bir ... $\pm DXr$* ve *diye* yapılarının birbirinin yerine kullanılabildiği gözlenir (*Bir kitaptır tutturdu/Kitap diye tutturdu*), bu tür

¹² Kılış kategorisi için bk.: Johanson, Lars (2016). *Türkçede Görünüş* (Çev. Nurettin Demir). Ankara: Grafiker.

cümlelerde sözü geçen adın birden fazla dillendirildiği ve böylece bir süreklilik kazandığı anlaşılır. Ancak enklitiğin eklendiği sözcük bir eylemsi olursa bu kuralın geçerli olmadığı gözlenir: *Yine bir gülmedir tutturdular* (KT, 95) vb. Bunun temel nedeni, bu tür cümlelerde ad veya eylemsilere eklenen ±DXr enklitiğinin süreklilik bildirmesi ve sürekliliğin adlarda söylem sürekliliği, eylemsilerde ise süreç sürekliliği ortaya çıkarmasıdır.

4. Kısaltmalar

- BK: GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi (2021). *Billur Kalp* (Haz. Memduha Küçükkaya). Ankara: TDK.
 BS: KARAY, Refik Halid (2014). *Bugünün Saraylısı*. İstanbul: İnkılâp.
 CP: GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi (2021). *Can Pazarı* (Haz. Hatice Yasemin Yıldırım, Yasemin Bulut). Ankara: TDK.
 DKD: EYÜBOĞLU, Bedri Rahmi (1974). *Dol Karabakır Dol*. Ankara: Bilgi.
 EŞ: GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi (2021). *Evlere Şenlik, Kaynanam Nasıl Kudurdu* (Haz. Çiğdem Usta, Aysun Kanmaz, Emre Türkmen). Ankara: TDK.
 FSKAB: KEMAL, Yaşar (2008). *Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana (Bir Ada Hikayesi 1)*. İstanbul: YKY.
 G: ELÇİN, Şükrü (1987). *Gevheri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
 GBYDSÖ: GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi (2021). *Gönül Bir Yel Değirmenidir Sevda Öğütür* (Haz. Asiye Figen Kalkan). Ankara: TDK.
 İM: KEMAL, Yaşar (2008). *İnce Memed 1*. İstanbul: YKY.
 İÖMM: GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi (2022). *İnsan Önce Maymun muydu* (Haz. Erhan Kıvanç). Ankara: TDK.
 K: ALİ, Sabahattin (2000). *Bütün Öyküleri I (Değirmen, Kağrı, Ses)*. İstanbul: YKY.
 KM: GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi (2022). *Kokotlar Mektebi* (Haz. Hamdi Üngör). Ankara: TDK.
 KT: NESİN, Aziz (1967). *Kazan Töreni*. İstanbul: Tekin.
 KTEK: KARAY, Refik Halid (2009). *Kadınlar Tekkesi*. İstanbul: İnkılâp.
 KY: ALİ, Sabahattin (1937). *Kuyucaklı Yusuf*. İstanbul: Varlık.
 KYABI: GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi (2021). *Kuyruklu Yıldız Altında Bir İzdivaç* (Haz. Arzu Öztürk, Erhan Kıvanç). Ankara: TDK.
 N: KARAY, Refik Halid (2009). *Nilgün*. İstanbul: İnkılâp.
 S: KUDRET, Cevdet (1974). *Sokak*. İstanbul.
 SA: ERSOY, Mehmed Âkif (2008). *Safahat* (Neşre Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
 SK II: CANSEVER, Edip (2011). *Sonrası Kalır II*. İstanbul: YKY.
 ŞM: RASİM, Ahmet (2005). *Şehir Mektupları*. İstanbul: Karanfil.
 T: GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi (2021). *Toraman* (Haz. Gülşen Özçamkan Ayaz, Pelin Seçkin, Seda Uysal Bozaslan). Ankara: TDK.
 TG: GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi (2022). *Tutuşmuş Gönüller* (Pınar Vursun). Ankara: TDK.
 TÖLEM: ERBİL, Leylâ (1995). *Tezer Özlü'den Leylâ Erbil'e Mektuplar* (Haz. Leylâ Erbil). İstanbul: YKY.
 TŞ: KARAY, Refik Halid (2009). *Tanrı'ya Şikâyet*. İstanbul: İnkılâp.
 TUD: Türkçe Ulusal Derlemi. Aksan, Y. et al. (2012). *Construction of the Turkish National Corpus (TNC)*. In *Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012)*. İstanbul. Erişim adresi: <http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2012/papers.html>.
 V: YÜCEL, Tahsin (1975). *Vatandaş*. Ankara: Bilgi.
 YBM: AHMET MİDHAT EFENDİ (2021). *Yeryüzünde Bir Melek*. Ankara: TDK.
 YD: GÜNTEKİN, Reşat Nuri (2002). *Yaprak Dökümü*. İstanbul: İnkılâp.
 YG: GÜNTEKİN, Reşat Nuri (1970). *Yeşil Gece*. İstanbul.
 ZD: KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri (1955). *Zoraki Diplomat*. İstanbul: İnkılâp.

5. Kaynakça

- AHMET MİDHAT EFENDİ (1884-1885). *Cinli Han* (Haz. Necat Birinci). Ankara 2018: TDK.
 ATABAY, Neşe; ÖZEL, Sevgi; ÇAM, Ayfer (2003). *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi*. İstanbul - Ankara - İzmir - Adana: Papatya.
 BAYDAR, Turgut (2012). “+DİR Bildirme Eki Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 32: 37-54.

- BROWN, Keith; MILLER, Jim (2013). *The Cambridge Dictionary of Linguistics*. New York: Cambridge University.
- DENY, Jean (2012). *Türk Dil Bilgisi* (Çev. Ali Ulvi Elöve; Günümüz Türkçesine Uyarlayan: Ahmet Benzer). İstanbul: Kabalca.
- DOĞAN, Enfel (2013). “Zarf Tümleçleri ‘-Dir Bildirme Ekli Bir Kelime veya Kelime Grubu Olan’ Cümlelerin Yapısı Üzerine”, *Journal of Turkish Studies*, 8/9: 233-240.
- DOĞAN, Talip (2018). “+Dxr git- ~ tuttur- Yapıları Üzerine”. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 24: 141-154.
- EDİSKUN, Haydar (1999). *Türk Dilbilgisi, Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi* (6. basım). İstanbul: Remzi.
- EMRE, Ahmet Cevat (1945). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2008). “La Enklitiği ve Türkçede Bir “Pekiştirme Enklitiği” Teorisi”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, 2: 35-56.
- ERDAL, Marcel (2000). “Clitics in Turkish”. *Studies on Turkish and Turkic Languages, Proceedings of the Ninth International Conference on Turkish Linguistics*. Lincoln College, Oxford. August 12-14, 1998 (Edt. Aslı Göksel ve Celia Kerslake). Wiesbaden.
- ERDEM, Mevlüt (2016). “Dilbilgisi Konularında Devamlılık İlişkisi”, *Journal of Turkish Studies*, 11/10: 243-254.
- FİKRET, Tevfik (1896). *Valideleri Vefat Etmişti (Dil ve Edebiyat Yazıları*, Haz. İsmail Parlatur). Ankara 2019: TDK.
- GENCAN, Tahir Nejat (1979). *Dilbilgisi* (gözden geçirilmiş IV. Baskı). Ankara: TDK.
- GÖKSEL, Aslı; KERSLAKE, Celia (2005). *Turkish: Comprehensive Grammar*. London and New York: Routledge.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi (1899). *Metres* (Haz. Kadriye Satman Çallı). Ankara 2022: TDK.
- HALPERN, Aaron; ZWICKY, Arnold M. (1996). *Approaching Second, Second Position Clitics and Related Phenomena*. California: CSLI.
- HATİBOĞLU, Vecihe (1972). *Türkçenin Sözdizimi*. Ankara: TDK.
- İMER, Kâmile; KOCAMAN, Ahmet; ÖZSOY, A. Sumru (2019). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- İNCE, İlhan (2022). *Türkiye Türkçesinde Morfosentaktik Araçlar: Klitikler*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- JOHANSON, Lars (2016). *Türkçede Görünüş* (Çev. Nurettin Demir). Ankara: Grafiker.
- JOHANSON, Lars (2021). *Turkic*. Cambridge: Cambridge University.
- KOCA, Selcen (2018a). *Tarihi Türk Lehçelerinde Klitikler (8-15. Yüzyıl)*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KOCA, Selcen (2018b). “Klitik Kavramı ve Türkçede Klitikler-I”. *Dil Araştırmaları* 23: 299-315.
- KOÇ, Nurettin (1993). *Dilbilgisi 7*. İstanbul: İnkılâp.
- KOÇ, Nurettin (1996). *Yeni Dilbilgisi*. İstanbul: İnkılâp.
- KONONOV, A. N. (1956). *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka*. Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk CCCR.
- KORKMAZ, Zeynep (2019). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi* (6. baskı). Ankara: TDK.
- KORNFLT, Jaklin (1997). *Turkish*. London and New York: Routledge.
- KÚNOS, Ignác (1905). *Oszmán-Török Nyelvkönyv (Nyelvtan, Szótár, Olvásmanyok)*. Budapest: A Keleti Kereskedelmi Akadémia Kiadása.
- KUZNETSOV, Petro İ. (1995). “Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 43: 193-262.
- ÖZALAN, Uluhan (2014). *Türk Dilinde Cevheri Ek Fiil*. Doktora Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- ÖZMEN, Mehmet (2016). *Türkçenin Sözdizimi*. Adana: Karahan.
- SCHAAIK, Gerjan van (2020). *Turkish Grammar (Oxford Linguistics)*. Oxford: Oxford University.
- SCHÜTZ, Edmund (2014). “Kıpçak Dillerindeki Ön Ses D- Üzerine Düşünceler” (Remarks on Initial D- in Kipchak Languages) (Çev. Musa Salan), *Dil Araştırmaları*, 15: 245-257.
- SPENCER, Andrew (1997). *Morphological Theory, An Introduction to Word Structure in Generative Grammar*. Oxford/Malden: Blackwell.
- ŞİMŞEK, Rasim (1987). *Örneklerle Türkçe Sözdizimi: Tümceler, Belirtme Öbekleri, Çözümleme*. Trabzon: Kuzey Gazetecilik Matbaacılık.
- TORUN, Yeter (2006). “+Dir, +Dur Bildirme Ekiyle Oluşturulan Bazı Yapıların Cümledeki Kullanımları Üzerine”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 51: 111-122.
- UNDERHILL, Robert (1985). *Turkish Grammar* (4. baskı). Cambridge, Massachusetts and London: The MIT.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 18, Dönem/Period: 2024-Bahar/Spring, Sayı/Number: 34

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

Çeviri Makaleler

Translations

Türk Brâhmi Yazısında Maniheist Unsurlar

Manichaeen elements in the Turkic Brâhmi

Douglas A. Hitch

Orijinal Künye

Hitch, D.A. (1982). "Manichaeen elements in the Turkic Brâhmi", *Calgary Working Papers in Linguistics*, 8, 35-50.

Atıf

Citation
Hitch, Douglas A. (2024). Türk Brâhmi Yazısında Maniheist Unsurlar (Çev. Sıla Nur Aktaş). *Dil Araştırmaları*, 34: 305-318.

Başvuru

Submitted
03.08.2023

Revizyon

Revised
26.10.2023

Kabul

Accepted
08.12.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online
31.05.2024

Çeviren

Sıla Nur Aktaş

Arş. Gör., Ordu Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Ordu/Türkiye

e-posta silaaaktass@gmail.com

orcid 0000-0003-0407-8596

doi 10.54316/dilarastirmalari.1336989

Öz

Bir dile uygun bir alfabe ikinci bir dilin yazımında kullanıldığında, genellikle yeni dilsel özellikler ortaya çıkar ve bu özelliklerin uygun bir şekilde işlenebilmesi için bazı ortografik yenilikler gerekir. Doğrudan yeni işaretler ya da araçlar icat edilebilir, eski karakterler ve kurallar değiştirilebilir, ya da halihazırda var olan başka bir ortografiden ödünç özellikler alınabilir. 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Eğimli Gupta olarak adlandırılan bir yazıyla yazılmış çok sayıda el yazması Çin Türkistan'ında (bugünkü Sincan) gün ışığına çıkarılmıştır.

Bu, Hint uygulamasından kaynaklanamayacak bir dizi olağandışı özellik içeren bir Brâhmi yazı biçimidir. Genellikle bu özelliklerin hepsinin ya yeni bir buluş ya da orijinal Brâhmi unsurlarının modifikasyonları olduğu varsayılır. Bu görüşün aksine burada, Eğimli Gupta'daki bazı karakter ve kuralların Maniheist (Süryani Estrangelo) yazısından ödünç alınmış olabileceği tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Maniheist, Eski Türkçe, Brahmi, Eğimli Gupta

ABSTRACT

When a script suited to one language is used to write a second, there are often new linguistic features which require some orthographic innovation to be adequately rendered. New signs or devices may be invented outright, old characters and principles may be modified, or features may be borrowed from another already existing orthography.

In the late nineteenth and early twentieth centuries numerous manuscripts were brought to light in Chinese Turkestan (modern Xinjiang) in a script which has been labelled the Slanting Gupta. This is a form of Brahmt writing which contains a number of unusual features which could not have been derived from Indian practice. It has been generally assumed that these features are all either new inventions or modifications of original Brahmt elements. In contrast to this view, it will be argued here that some characters and principles in the Slanting Gupta were borrowed from the Manicheaeen (Syriac Estrangelo) script.

Keywords: Manicheaeen, Old Turkic, Brahmi, Slanting Gupta

1. Giriş

Bir dile uygun bir alfabe ikinci bir dilin yazımında kullanıldığında, genellikle yeni dilsel özellikler ortaya çıkar ve bu özelliklerin uygun bir şekilde işlenebilmesi için bazı ortografik yenilikler gerekir. Doğrudan yeni işaretler ya da araçlar icat edilebilir, eski karakterler ve kurallar değiştirilebilir, ya da halihazırda var olan başka bir ortografiden ödünç özellikler alınabilir.

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Eğik Gupta olarak adlandırılan bir yazıyla yazılmış çok sayıda el yazması Çin Türkistanında (bugünkü Sincan) gün ışığına çıkarılmıştır. Bu, Hint uygulamasından kaynaklanamayacak bir dizi olağandışı özellik içeren bir Brâhmi yazı biçimidir. Genellikle bu özelliklerin hepsinin ya yeni bir buluş ya da orijinal Brâhmi unsurlarının modifikasyonları olduğu varsayılır. Bu görüşün aksine burada, EğikGupta'daki bazı karakter ve kuralların Maniheist (Süryani Estrangelo) yazısından ödünç alınmış olabileceği tartışılacaktır.

Eğik Gupta'nın kökenine ilişkin geleneksel görüş, iki yanlış varsayım dayanmaktadır. Bir yandan Budist Hint misyonerlerinin Brâhmi yazı sanatını Orta Asya'nın bu bölgesine tanıttığı düşünülmekteyken öte yandan, Eğik Gupta'nın ilk olarak Toharca yazmak için geliştirildiğivarsayılmaktadır. Bu yazıdaki alışılmadık ortografik özellikleri Sanskrit ortografisi ile Toharca fonetiği buluşmasının bir sonucu olarak açıklama çabaları olmuştur.¹ Ancak bu çabaların hiçbiri kabul görmemiştir.

Kısa bir süre önce Eğik Gupta'nın, Hotanca yazmak için kullanılan farklı bir Orta Asya yazısı varyantına dayandığını gösterdim (Hitch 1981). Aynı zamanda yeni ortografi ile ilk yazılabilecek dilin Toharca değil Eski Türkçe (Uygurca) olduğunu gösterdim.² Tartışma, karakterin morfolojisinden ziyade temelde simgeler arasındaki kurallı ilişkileri içeriyordu. Yeni karakterlerin (*wa*'nın dışında) şekillerinin türetilmesi tartışılmadı. Örneğin, Toharcada *ra* ve *la*'nın iki işlevli

¹ Reuter (1925), Mironov (1929) ve Pedersen (1941) bunları içerir.

² Bu bakış açısı lehine yapılan oldukça kapsamlı tartışmalar burada özetlenmeyecektir; bu sayfalarda sunulan kanıtlar, bu argümanların bağımsız bir tamamlayıcısı olarak değerlendirilebilir.

olması ve Türkçede (bir yandan Sanskritçe metinlerde ve ödünçleme kelimelerde *r* ve *l*'yi gösterirken, diğer yandan Toch. /rā/: /lā/ ve Türkçede /ri/, /li/ yi temsil etmesi) Hotanca kökene bağlandığından, yeni biçimlerin nasıl ortaya çıktığı gösterilememiştir. Bu çalışmada yeni biçimlerin bu sorununa ve diğer Hint kökenli olmayan özelliklere biraz ışıktutulacaktır.

2. Yeni Radikaller

2.1. Virâma Özelleşmesi

Eski Türkçe Eğik Gupta'daki yeni radikaller Brâhmi yazıları için alışılmadık bir işlev sergiler. Bu işlevin altında yatan kural şu şekilde işliyor gibi görünüyor: Virâma'da ünsüz bir fonem yazılacaksa, eğer uygun olan varsa yeni bir radikal kullanılır. Örneğin, /l/ ile biten bir sözcük sonraki sözcükle bitişik yazılırsa, olağan *la* kökü kullanılır. Ama eğer kelimeler Virâma ile ayrılırsa sonrasında yeni kök *la* ile yazılır³.

Farklı yazım pozisyonlarında farklı işaretlerin kullanılması Sami dili yazımlarındaki benzer bir uygulamayı anımsatmaktadır. Brâhmi (ve Orhun runik yazısına) ek olarak, eski Türkçe belgeler Sami türünde üç yazı sisteminde ortaya çıkmıştır. Soğd ve Uygur alfabeleri Arami yazısına dayanıyordu ve Mani alfabesi Süryaniceden geliştirilmişti. Bu sistemlerde tek bir ses için iki veya üç değişken bulunur. Türk Brâhmisindeki Virâma özelleştirilmesi kuralının buyazıların etkisi vasıtasıyla ortaya çıktığını ileri sürdüm. Bu düşünce genişletilebilir. Söz konusu kural yeni simgeler içerdiğinden, yeni simgelerin kendileri de aynı kökenin bir parçası olarak aynı kaynaktan türetilir. Morfolojilerinin karşılaştırılması, Maniheist ve Eğik Gupta işaretleri arasındaki bazı önemli benzerlikleri açığa çıkarır.

2.2. Ödünçlenen Simgeler

Ödünçlenen diyagramların en açık altı örneği şekil 1'de görülmektedir. Çizimlerin büyük bir kısmı Von Gabain'in 1950'deki çizimlerinden alınmıştır. (Man. p.17, Br. p.34). Eğik Gupta'sı Krause-Thomas'dan 1960:41; Maniheist s Nadelyaev'den 1969:XVII; Maniheist z Henning'den 1977: levha 3

³ Benzer bir durum Toharca yazısında görülse de, Eski Türkçe kuralı iki önemli açıdan farklıdır. Toharca Brâhmi'denonvirama aksaralardaki tüm ikililer /a/ ünlüsünü içerirken, Eski Türkçede sadece yeni akıcı radikaller *la* ve *ra* nonviramada /i/ yi içerir. Dahası, Eski Türkçe Brâhmi yazısında, Toharca tarafından kullanılmayan yeni radikaller de de kuralı takip eder (*qa*, *qa* ve *za*) Örneğin, *asiy* aynı el yazmasında *âsi'g* ve *âsih* olarak yazılır (von Gabain (1954:D22 ve 18)) Tam aksine, Toharların Türk uygulamasını benimsediği ve değiştirdiği açıktır.

	Maniheist Yazı	Eğik Gupta	
L			<u>la</u>
S			<u>śa</u>
Ṣ			<u>ṣa</u>
T			<u>da</u>
Z			<u>za</u>
G			<u>ga</u>

Şekil 1. Ödünçlenen Simgeler

2.3. Mekanik Farklılıklar

Mani yazısı çizgisel bir alfabetik yazıdır. Yani, harfler bir çizgi halinde birbirini takip eder ve bitişik konuşma sesleri aynı harflerle temsil edilir. Sağdan sola okunur. Bunun aksine Brâhmi ortografisi akşara alfabetiktir. Simgelerin iki türü vardır, radikaller ve diyakritikler/fonetik ayırıcılar, akşara adı verilen kümeler halinde düzenlenirler. Akşaraların kendileri bir satırda yazılmasına rağmen, böyle bir küme içinde konuşma seslerinin temsili daha karmaşık bir formülü takip eder. Temel olarak, radikaller bir akşaranın çekirdeğine yazılırken, fonetik işaretler dış sınır çizgisi etrafına yerleştirilir (bu durumda yukarıda, aşağıda veya sağda). Mevcut amaçlar doğrultusunda, ilgi çekici olan çekirdek içindeki işaretlerin düzenlenmesidir. Bunlar dikey (yatay yerine) bitişik yazılır. Brâhmi yazısı soldan sağa okunur. Bu nedenle, bu iki ortografi biçimi arasında işaretlerin yazılı olduğu sayfaya ilişkilendirilme tarzında önemli farklılıklar vardır. Maniheist harfler sola yatay bir çizgide ilerlerken, Brâhmi radikalleri sağa doğru ilerleyen akşaralarda dikey bitişiktir. Bu farklılıklar, simgeler bir sistemden diğerine ödünç alındığında yansıtılmalıdır. Yani, bazı karakterler yazma yönüne göre ters çevrilecek ve bazıları dikey birleştirmeli yazıma daha iyi uyum sağlamak için için pozisyon değiştirecektir. Yönün ters çevrilmesi en iyi *s-śa* çiftinde görülür; ilkinde daha büyük tümsek solda, ikincisinde sağdadır. *s-śa* gibi bazı işaretler simetrik bir şekle sahip olduğundan, tersine çevrilip çevrilmediğine karar vermek mümkün değildir. Diğerleri, *l-la* gibi aynı şekilde yazılmış görünüyor. Çift pozisyondaki pozisyon değişikliğini en iyi şekilde *t-da* çifti gösterir. Ayrıca bağın altındaki radikallerle bitiştirilmesini kolaylaştırmak için *da*'ya bir kuyruk eklenmiştir. Son olarak, en az bir simge, *z-za*, hem ters çevrilme hem de dönme özelliklerini sergiler.⁴ Bu adım şekil 2'de gösterilmektedir.

⁴ *z-za*'nın dönüşü, karakterin kuyruğunun Eğik Gupta'da sergilenen genel modeli takip etmesini sağlamıştır. Olağan radikaller *a*, *ka*, *ra* ve *da*'nın hepsi benzer bir kuyruğa sahiptir (bkz. Şekil 8) *za* gibi, başka bir radikal aşağıda bitişik halde görüldüğünde kuyruksuz yazılırlar.

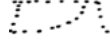
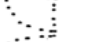

Maniheist z	(ters)	(dönüşüm)	Eğik Gupta za
			

Şekil 2. Maniheist z - Eğik Gupta za

3. Eğik Gupta ma'nın Kökeni

Alışıl gelmiş bir kökün de Maniheist bir metinden ödünç alındığı görülüyor. Eğik Gupta'nın muhtemelen ilk paleografik analizinde, Rudolf Hoernle (1893:4) *ma* 'nın tuhaf biçimine dikkat çekti. Yazının doğrudan Hint kökenli olduğunu varsaydığı için, karakterin kaynağının olarak tanınması gerektiğini ileri sürdü. Bu Samutra Gupta'nın (*ibid*) altinsikkelerinde nadiren görülen bir formdur. Ama yazının Hint kökenli değil de Hotan kökenli olanının dikkate alınması gerektiğinden, radikalın olağandışı morfolojisinin farklı bir temele sahip olması gerekir.

Hotanca *ma*'nın (önceki ya da resmi yazıda leuman 1934:17 daha sonra veya bitişik el yazısı asmussen 1961: levhalar)⁵ biçimlerinden sonra örüntülenmiş gibi görünmüyor. Ödünç alınan yeni işaretlerle ilgili olarak yukarıda belirlenen kurallar temelinde (bkz. 2.3) Eğik Gupta *ma*'nın orijinali Maniheist m. Yani karakter tersine dönmüş ve tutum değiştirmiştir. Bu etkiler şekil 3'te gösterilmektedir.

Maniheist m	(ters)	(dönüşüm)	Eğik Gupta ma (von Gabain1950:36)
			

Şekil 3. Maniheist m - Brâhmi Ma

4. *qa*'nın Dağılımı

Türk Brâhmi metinlerinde gırtlak fonemlerinin temsili, biri fonolojik ve diğeri ortografik olmak üzere birbiriyle örtüşen iki kural tarafından yönetilir. Diğer eski Türk yazı sistemlerinde olduğu gibi ön ve arka alafonlar farklı simgelerle ayırt edilir. Fakat aynı zamanda Virâma özelleşmesi kuralı nedeniyle, fonemlerin yazıldıkları akşaranın türüne göre temsil edilmesinde, Virâma veya nonvirâma türüne göre de bir farklılık vardır. Şekil 4 Bailey (1939) metnindeki gırtlak simgelerinin dağılımı özetlemektedir.

⁵ 'Formal' ve 'Cursive' terimleri büyük harfle yazılmıştır çünkü ikincisinin, birincisinin el yazısı ile geliştirilmiş hali olduğu açıktır.

	Nonvirâma	Virâma
/g/	ha	<u>g</u>
	<u>ga</u>	<u>g</u>
/k/	qa	<u>q</u>
	ka	<u>k</u>

Şekil 4. Türk Brâhmi Yazısında Gırtlaksızların Gösterimi

Bu kuralların ana hatlarıyla belirlediği sekiz farklı kategori olmasına rağmen, herhangi bir metinde altıdan fazla farklı temsili (iki fonem için!) kullanılmamış olması muhtemeldir. Bailey'deki belgede (1939, Şekil 4) beş radikal kullanımdaydı. Diğer belgeler [g] için Nonvirâma ve Virâma işaretleri arasındaki ayrımın daha fazlasını gösterir. Örneğin, belge A'da (Von Gabain 1954) Virâmada *qa*, Nonvirâmada *'hkh* varken C belgesinde *qa* ve *'hk* vardır. Bu metinlerde dört /k/ kategorisinde de farklı görünüşler bulunmaktadır; bu da hem ortografik hem de fonolojik bir kuralı tanımının gerekliliğini göstermektedir.⁶

/g/'nin alofonları için sadece bir Virâma özel işareti kullanılırken, /k/ için iki işaretin olağan görünmesi ilginçtir. Bunun açıklaması muhtemelen Maniheist alfabedeki [ɣ] ve [g'] simgelerinin morfolojisindeki benzerlikte yatmaktadır. Şekil 1'de görüleceği gibi [g'] ve [ɣ], kuyrukları dışında aynıdır. İlkinde çizgi küçük bir ampul oluşturacak şekilde dönerken, ikincisinde kasıtlı olarak bir çember oluşturulur. Brâhmi yazısında karakterler kuyruklarıyla ayırt edilmez. Aslında durum, aynı kuyruğa sahip birkaç radikalın tam tersidir. Bu özellik alışılmış *a*, *ka*, *la* ve *da* işaretlerinin yanı sıra yeni *za*, *da*, *ga* çizimlerinde de görülebilir (bkz. şekil 1). Öyle görünüyor ki, Virâma özel işaretleri Brâhmi diline girerken, iki ayrı Maniheist model tek bir radikali oluşturmuş olabilir: böylelikle kuyruklardaki ayırt edici farklılık da kaybolmuştur. Bu ortografik birleşme, çokseslilik yaratmadığı için kabul edilebilirdi; fakat ga her zaman tek başına /g/ fonemini temsil eder.⁷

⁶ Ayrıca bu metinlerde (von Gabain (1954: A ve C) [ɣ] için nonvirama işareti olarak *ha* yerine *qa* kullanma eğilimi vardır. Bu muhtemelen /g/ simgelerinin diğer üç kategorisinde ga'nın varlığının neden olduğu paradigmatik baskının sonucudur.

⁷ ga'nın kökenine ilişkin genel yorum, radikal *ra*'nın bir modifikasyonu olduğudur (bkz. von Gabain (1941: 38) ve ayrıca Clauson (1962: 95-96)). Bu bakış açısı fonetik açıdan tatmin edici değildir ve ga'nın her iki sesli

gırtlaksız alofonun virama temsilcisi olarak kullanılmasını açıklayamaz

5. Türkçe Ön Ünlüler

Clauson (1962), hem Brâhmi hem de Sami ortografilerinin Türkçe ön ünlüleri ifade etmek için yaklaşık olarak aynı prensibi kullandığını fark etti. Kabaca söylemek gerekirse, her iki yazı da alışlagelmiş arka sesli harflerin çizimlerini /y/ ünsüzünün çizimiyle birleştirir. Clauson ayrıca şunu not eder:

Bitişik sesli harfin niteliğini ayırt etmek için fonetik olmayan bir şekilde *jad* [sırasıyla *ya*] yönteminin birbirinden bağımsız olarak iki kez üretilmiş olması muhtemel değildir. Ancak ilk olarak hangi yazıda, Brâhmi ya da Soğd [sırasıyla Maniheist] yazısında mı kullanıldığına şüphe etmenin bir yolu yoktur.

Aslında, bu ortografilerde ünlülerin yazılışı yakından incelendiğinde, yalnızca uyarılmanın yönünün Sami→Brâhmi olması durumunda açıklanabilecek çeşitli ilişkiler ortaya çıkmaktadır.

Her ne kadar Türk sesli harflerinin yazım şekli Uygur, Soğd ve Mani yazılarında temelde aynı olsa da ve dolayısıyla bu varyantlardan herhangi biri Brâhmi için model oluşturmuş olsa bile, karakter morfolojisine ilişkin önceki kanıtlar ışığında, aşağıdaki çizimlerde Mani yazısı kullanılacaktır.

5.1. Brâhmi Yazısında Türkçe Ön Ünlülerin Yazımı

Türk Brâhmisinde /ü/, /ö/ ve /ä/ ünlüleri; /u/, /o/ ve /a/ ünlülerinin çizimlerini içeren akşaralaraya radikalinin eklenmesiyle işaretlenir. Kural teorik olarak tüm akşaralar için aynı olmasına rağmen, farklı belirgin yönler de bulunmaktadır. *ko* /*ko*/ gibi ünsüz değeri olan akşaralar için, *ya* ekli kümeleri okuma yöntemi eklenmiştir, örneğin *kyo* /*kö*/, *o*'dan önce *y* gösterilir (bkz. Şekil 5). Buna karşılık, *o* /*o*/ gibi kesinlikle vokalik değeri olan akşaralar için yorumlama yöntemi *o*'dan sonra *y*'yi gösterir, örneğin /*ö*/ (bkz. *öyā* Şekil 5). Öyle görünüyor ki, bazı müstensihler bu ikinci tür akşaraya bir *a* ünlüsünün dahil olduğu görüşünden rahatsız olmuşlar, bu nedenle *a*'yı geçersiz kılmak için radikalle aynı değerde bir vokalik diyakritik eklemiştirler, örneğin *öyō* /*ö*/ (bkz. Şekil 5).

Bu kuralın uygulanmasının bir diğer önemli özelliği de /ä/'nin akşaralarda kesinlikle ünlü değerde yazılmasıyla ilgilidir. *ya*, *a* yerine *e*'ye, yani *eyā*'ya eklenir (bkz. Şekil 5). Ancak radikallerden sadece biri *ya* da diğeri, *a* ya da *e*, bu varyasyonun doğası gereğiyalektik değil ortografik olduğunu açıklar. Ayrıca, birleşik *a*'nı *n* yerini değiştirme ihtiyacı hisseden ve *üyū* /*ü*/ ve *öyō* /*ö*/ yazan müstensihlerin *eyā* /*ä*'ya başka bir diyakritik eklememiş olmaları *öyō* da ilginçtir (örneğin, von Gabain 1954 Belge I).

Ünsüz Akşaralar	𐰇	𐰈	𐰉	𐰊	𐰋	𐰌
	<i>ma</i> /ma/	<i>mya</i> /mä/	<i>lu</i> /lu/	<i>lyu</i> /lü/	<i>ko</i> /ko/	<i>kyo</i> /kö/
Ünlü Akşaralar	𐰍	𐰎	𐰏	𐰐	𐰑	𐰒
	<i>a</i> /a/	<i>āya</i> /ä/	<i>u</i> /u/	<i>ūya</i> /ü/	<i>o</i> /o/	<i>ōya</i> /ö/

Sırayla Ünlü Akşaralar						
	e	eya /ü/	-	eyya /ü/	-	oyyo /ö/

Şekil 5. Ön Ünlü Akşaralar

5.2. Mani Alfabetinde Türkçe Ön Ünlüler

Mani yazısında sesli harfleri temsil etmek için ayrı ayrı ve kombinasyon halinde kullanılan üçortografik birim vardır: aleph, yod, vau. Bu karmaşık sistem Şekil 6'da gösterilmiştir.

	İlk harf	İlk harf olmayan
/a/		
/ü/		
/o/, /u/		
/ö/, /ü/		
/i/, /i ⁸		
(/y/)	()	()

Şekil 6. Mani Yazısında Türkçe Ünlüler

Ünlü harflerin ayrımlarını göstermede Mani alfabesi Brâhmi alfabesi kadar etkin değildir. Birkaç nokta bu husus ile ilgilidir. Bir, /o/ /u/ ve /ö/ /ü/ yazımlarında farklılık yoktur. İki, ikinci ve diğer hecelerde, dört yuvarlak sesin tümü sadece vau fonemiyle temsil edilir. Üç, yod /ö/, /ü/’yü /o/’dan ayırırken, /u/ /a/’yı /a/’dan ayırmaz. Dört, yod genellikle olağan yuvarlak ünlü simgesini takip eder. Beş, yod ünsüz /u/’yu karşılıyorken ayrıca çok sık olarak ünlü /i/ ve /i/’yi de temsil eder.

5.3. Ödünçleme Yönü

Brâhmi sesli harf yazımının Maniheist yazımdan etkilendiğinin en temel göstergesi, tersi değil, birincisinin sesli harfleri yazmak için çok daha iyi bir araç olmasıdır. Eğer Türk Manici müstensihler yile birleştirme prensibini Brâhmilerden ödünç almış olsalardı, muhtemelen başkaiyleştirmeler yapmak için de ilham almış olurlardı.

5.3.1.

Mani alfabesinin /o/’dan /u/’yu ve /ö/ /ü/’yü ayırt edememesi onun semitik kökeninden miras kalmıştır. Brâhmi alfabesinde hem /o/ hem de /u/ için radikaller ve diyakritikler vardır, ve ya ile birleştirme kuralıyla birlikte dört Türk yuvarlak ünlüsünün hepsi de , sıklıkla, her pozisyonda ayırt edilebilir. Ancak, bu konuda iki önemli tereddüt vardı, her ikisi de Clauson (1962) tarafından belirtilmiştir.

⁸ Bazı el yazmalarında düzenli olarak ilk /i/, /i/ için (yod) ve son /i/, /i/ için (yod) kullanılır.

Bunlardan biri ikinci ve sonraki hecelerde *u/ü* beklenen yerlerdeki hecelerde *o/ö*'nün sık yazımıdır. Çoğu Türk dilinde ve muhtemelen ayrıca Eski Türkçede de */o/ve /ö/* ünlüleri sadece ilk hecede ortaya çıkabilir. Ancak, Clauson Brâhmi yazısının kanıtlarını, Eski Türkçe için bir istisna olarak yorumlamıştır. Yine de */ötrü/* için *ötrü, ötrö* “sonra” gibi varyantlar; */ogul/* için *ohol, ōgul* “oğul” gibi varyantlar (von Gabain 1954:94) bu tereddütlerin muhtemelen ortografik nitelikte olduğu izlenimini uyandırır. Dahası, Clauson ayrıca başlangıç pozisyonundaki ön yuvarlak ünlüler arasında da bir karışıklık olduğunu belirtmiştir.

Öyle görünüyor ki bazı müstensihler */ö/* ve */ü/*'yü akustik olarak ayırt etmekte güçlük çekmişlerdir. Bu yüzden kesinlikle belirgin olan kelimelerde dahi örneğin; *ö:d* “zaman” ve *öt* “tavsiye” bazen *ü-* ile yazılırdı.

Bu nedenle, Clauson bir yandan, ikinci ve sonraki hecelerdeki tereddütlerin dilsel olarak önemli olduğunu iddia eder, ama ayrıca karakterin ilk hecesinin müstensih hatasından kaynaklandığını iddia eder. Her iki etkiyi de aynı ortografik eğilimin bir parçası olarak kabul etmek daha tutarlıdır. Tereddüt muhtemelen Mani yazısındaki farklı işaretlerin eksikliğini yansıtmaktadır.

5.3.2.

Brâhmi yazısında yuvarlak ünlülerin göreceli geriliği her zaman belirtilirken, Mani yazısında sadece ilk hecede belirtilir. Bu ayrım mekanik farklılıklardan kaynaklanır. Çizgisel alfabetik Mani yazısında, kelime sınırları neredeyse her zaman ya özelleştirilmiş ilk veya son harflerle ya da harfler arasında daha geniş bir boşlukla açıkça belirtilir. Dolayısıyla bir kelimedeki ilk sesli harfin ön veya arkada olup olmadığı bilindiğinde, ünlü uyumu nedeniyle, diğer ünlü harflerin aynı kelimedeki göreceli geriliği de bilinir. Akşara alfabetik Brâhmi alfabesinde kelime sınırları çok daha az nettir, çoğu zaman bir akşara içinde meydana gelir ve dolayısıyla ne özel bir çizim ne de ünlüler arasında bir boşluk vardır.⁹ Kuşkusuz Virâma'nın sıkça kullanılması ve Virâma özel işaretlerinin kullanılmaya başlanması bu zayıflığı telafi etmeyi amaçlıyordu. Ancak bu araçlar okuyucuya yardımcı olsa da, tüm kelimeler ayrılamaz ve elbette akşaralar arasındaki tüm boşluklar kelime sınırlarına karşılık gelmez.¹⁰ Dolayısıyla *o la ryo gryo ñ clyo gya ryo rlyar /olar ögrünçlüg ärürlär* “Onlar neşeli” gibi bir cümlede *ryo* ve *gya* akşaralarının her ikisi de kelime sınırları içerir ve akşaralar arasındaki boşlukların hiçbiri bir kelimenin sonunu işaret etmez. Eğer sesli harflerin göreceli geriliği her hece için işaretlenmemiş olsaydı, metinlerin okunması çok daha zor olurdu. İki alfabe arasındaki bu mekanik farklılıklar ışığında, Manicilerin *y* ile işaretleme prensibinin Brâhmi'ye ödünç alınması halinde nasıl daha fazla geliştirme gerektireceğini görmek kolaydır. Aynı zamanda eğer bu kural ters yönde uyarlansaydı, Mani dilindeki tüm ön yuvarlak ünlülerin *y* ile işaretlenmesi

⁹ Aslında, Sanskritçe yazarken, kelime sınırları prensipte işaretlenmez - daha ziyade sandhi/birleşimli biçimkurallarına göre bulanıklaştırılırlar.

¹⁰ Dahası, bazen yeni araçlar tek bir kelimenin morfeplerini bile parçalamaktadır; örneğin '*g di lyâ r öyâ /ögdilär/*, 'övgüler', /ög-/ 'övmek' fiil kökünden (von Gabain (1954: H8).

beklenirdi.

5.3.3.

Maniheist yazı /a'yı /ä'den ilk pozisyon hariç ayırmaz. Brâhmi ise bu ikisini her zaman birbirinden ayırır ve bunu yuvarlak sesli harflerde olduğu gibi aynı prensiple yapar. Bu nedenle, eğer *ya* birleştirmeli yazımının kuralı Eğik Gupta'dan ortografilerle uyarlanmış olsaydı burada kalın düz sesli harflerin yarı ünlü y sesi/yod tarafından da farklılaşmasını beklerdi. Ayrıca Virâma sonrasında da (Brâhmi 'de akşaralar arasındaki boşluktan sonra) /ä/ yazımındaki farklılık burada ikincil bir kural olduğunu göstermektedir. Daha öncede belirtildiği gibi (bk. 5.1) bazı müstensihler onun değerinin *ya* olarak nitelendirilmesi için işaret olarak süreklî *e* radikalini bazıları ise *a* radikalini seçmiştir. (yani, /ä/ için *ya* *eyā*, *ya* da *ayā*).

Eğer bu kural Brâhmi tarafından icat edilmiş olsaydı, o zaman tutarlı bir şekilde kullanılırdı. Bunun yerine, ilk olarak orijinal Maniheist uygulama sadece yuvarlak sesli harflere uygulanmış gibi görünmektedir ve daha sonrasında farklı yazım ekolleri tarafından farklı şekillerde /ä'yı da kapsayacak biçimde genişletilmiştir.

Bu bağlamda, Brâhmi'de bir başka ikincil kayda değer gelişme söz konusudur. Kısa bir el yazmasında (von Gabain 1954:K) *ya* ile bağlama ilkesi ön /i'yı arka /i' den ayırt etmek için oniki satırda üç kez kullanılmıştır. Örneğin. *kyā* 'iyi' için /kälip/ "gelip".

5.3.4.

Maniheist alfabede *yod*, ön ünlülerin gösteriminde her zaman *vau*'yu takip eder. Onun aksine, Eğik Gupta'da *ya* bazen ünlü harf işaretinden önce bazen ise sonra okunur (bk. 5.1). Brâhmi'deki bu fark, kökler ve radikaller ve diakritikler arasındaki mekanik farklılıklara tekabül eder.

Çoğunlukla ünlüler diakritikler tarafından karşılanır, ve bu durumlarda *ya* radikali ünlü harften önce okunur. Örneğin: *yu* /ü/. Daha az sıklıkla ünlü bir radikal kullanılır ve burada *ya* sonra okunur. Ö. *yā* /ü/. Ancak bu son durumda

bile, bazı müstensihler Akşara'ya radikal ile aynı değere sahip bir diakritik eklemeye mecbur hissetmişlerdir. Ve sonra bu ünlü harf işareti *ya*'dan sonra da okunmuştur. Ö. *yū* /ü/. Eğer söz konusu kural Manialfabetesinden ödünç alınmış olsaydı, o zaman *y* harfi ve ünlü işaretlerinin yanyana gelmesi ve bunun çoğunlukla düzenli olarak Brâhmi modelinde olması beklenirdi. Ama durum böyle değil. Aksine, Mani ilkeleri Brâhmi 'ye taşındı, bazı değişiklikler gerekiyordu. Bazı ünlü radikaller ile Brâhmi unsurların sırası aynı olacaktır, çünkü ünlü harf işareti ve *ya* akşara içinde böyle yazılabilir. Ama ünlü diakritikler ile öğelerin sırası tersine çevrilmelidir, aksi takdirde *ya* radikalinin akşaradaki şekilde yazılması gerekirdi. Yani, tek bir sesi temsil eden iki grafik bir boşlukla ayrılmış farklı yazı kümesi gibi görünecekti ve bunu yorumlamak sıkıntılı olacaktı. Bu yüzden Brâhmi müstensihleri tek bir sesli harfin tek bir akşara ile yazılması genel ilkesine bağlı kalmışlardır ve *ya*'yı, her ne kadar bu durum öğelerin okunuş sıralamasında bir tutarsızlık yaratsa da, her iki tür birime de aynı şekilde uygulamışlardır. Eğer

bu kural Brâhmi müstensihleri tarafından icat edilmiş olsaydı, bu tutarsızlık beklenmeyebilirdi. Yani, ünlü radikaller yerine diakritikli *ya* radikali Postvirâma'da da kullanılırdı. Yani. *yu /ü/ yerine ya da .

5.3.5.

Maniheist yarı ünlü y sesi/yod sadece ünsüz /y/ ile değil ayrıca /i/ ve /i/ ile de karşılır. Bununla, bu yazıdaki ön yuvarlak ünlülerin ünlü ve ünsüz işaretlerin bir kombinasyonu ile değil, iki ünlü harfle işaretlendiğini söylemek doğrudur. Bu durum Brâhmi için geçerli değildir. Daha önce böyle bir ses için özel bir işaret bulunmayan bir ortografi ile [ü] yazmaya çalışan bir müstensih, bunu karşılamanın en açık ve doğrudan yolunu aradı. O [ü]'nün kısmen [i]'ye kısmen de [u]'ya benzediğini fark etti. Elinde bu son sesler için harfler olsaydı, az ya da çok birleşik sesi göstermek için bunları birleştirdi. Bu şekilde, söz konusu ilkenin, ön yuvarlak ünlülerin ünlü ve ünsüz çizimlerinin (Brâhmi yazısı) bir kombinasyonundan ziyade ünlü işaretleriyle (Mani yazısı) işaretlendiği sistemde ortaya çıkmış olması daha muhtemeldir.

6. Eğik Gupta *wa*

Yakın zamanda gösterildiği üzere (Hitch 1981:38-30), Eğik Gupta'daki yeni *wa* radikalinin morfolojisi paleografik olarak Hint ve Hotan yazıtlarındaki o radikali ile özdeşleştirilmelidir (bk. Tablo 7). Ayrıca, Eğik Gupta'da ki *o*'nun morfolojisi yapısal olarak uzun *o* olarak kabul edilmelidir. *wa: o* grafik ilişkisi *i: i* ilişkisi ile aynıdır (bk. Tablo 7). Çünkü her setteki ikinci radikal aynı ek vurguya sahiptir. Bu nedenle, orijinal bir *o* yarı sesli harf olarak kullanıldığında, boşalttığı ortografik boşluğun değer olarak en yakın bir işaret tarafından doldurulduğu görülmektedir.

				
Hint şekli <i>o</i>	Hotan şekli <i>o</i>	Eğik <i>wa</i>	Eğik <i>o</i>	
				
			Eğik <i>i</i>	Eğik <i>i</i>

Şekil 7. Orijinal Radikal *o* - Eğik Gupta *wa*

Bu işaretle ilgili olarak açıklanması gereken üç sorun bulunmaktadır: 1. Karakterin neden tutum değiştirdiği, 2. Dudaksız yarı sesli radikal *va* zaten mevcutken neden bir yenilik olduğu, 3. ve neden fonetik olarak daha uygun olan *u* yerine *o* morfolojisinin seçildiği.

6.1. Dönüşüm

Karakterin dönüşümü Mani alfabesinden ödünç alınan yeni ve olağan radikallerle ilişkilendirilebilir (bkz. 2.3, 3.0). Hint ve Hotan uygulamasında *o* radikali bitişik yazılmazken, Türk Brâhmi yazısında hem *wa* hem de *o* bitişik yazılır. Dönüşüm sonrasında bu sonuncular daha az dikey yer kapladı (*t-da* gibi bk. Tablo 1) ve

akşaraların çizginin aşağısında sıraya girmesini engellemeye yardımcı oldu.

6.2. *wa-va*

Eski Türkçeyi yazmak için kullanılan Mani yazısında dudaksıl yarı ünlüler için kullanılan iki harf vardı. Biri, *vau*, sadece yuvarlak sesli harfleri temsil etmekle kalmıyor, aynı zamanda alintisözcüklerdeki bir ünsüzü de temsil ediyordu. Diğeri, üstüne iki üst nokta eklenerek değiştirilmiş *beth*'ti. (Soğdcada [b]'yi temsil eden, doğal dudaksıl yarı ünlü fonemi için kullanılmıştır). Brâhmi yazısı Eski Türkçeye uyarlanırken, nedense tek radikal *va*'nın yetersiz olduğu düşünülmüştür. Yine de bu işaretin Hotan telaffuzundaki değerinin Türk foneminin sesine yeterince yaklaşmamış olması mümkün olsa da, müstensihlerin benzer değerlerde ancak farklı işlevlere sahip iki sembolü bir imlaya alışkın olmaları da mümkündür.

6.3. *o'nun Seçilmesi*

İkinci ya da daha uygun bir sembol elde etmek için, Maniheist yazısındaki *vau*'nun hem /o/ hem de /u/ için kullanılmasını ödünç almak yerine, aslında Brâhmi radikalleri *o* ve *u* arasında bir seçim yapılabilirdi. İlki muhtemelen şekli en ayırt edici olduğu için seçilmiştir. *u* radikalinin alt kısmı diğer bazı işaretlere benzediğinden (*u* diyakritiği, alt simge *r* diyakritiği ve yeni *la* radikali), bu radikal bir birleşimin ikinci ögesi olarak yazıldığı zaman karışıklık olabilirdi ve bu yüzden bundan kaçınıldı.

7. Yeni Radikal *qa*

Maniheist yazıda [*q*] (𑀓𑀲, 𑀓𑀲) için kullanılan işaretler [*k*] (𑀓𑀲, 𑀓𑀲) için kullanılan işaretlerden iki üst nokta eklenerek değiştirilmiştir. Brâhmi 'nin orijinal formu bu sesleri ayırt etmiyordu. Eğik Gupta geliştirilirken, bir çizimin ödünç alınması ya da icat edilmesi yerine, *q*'nun değiştirilmiş bir *k* olduğu şeklindeki Manici kural benimsenmiştir. *qa* 'nın *ka* 𑀓𑀲 dan ikinokta yerine bir vuruşla değiştirilmesinin iki yönlü bir motivasyonu vardı. Bir yandan çift sesliharfler Hotan Brâhmi sinde zaten sesli harf işareti olarak kullanılmaktaydı. Öte yandan *qa* ikinciyi da sonraki unsur olarak yazılacağı zaman noktalar bitişik yazımı engelleyecekti.

8. Olağan Çizimlerin Tersine Çevrilmesi

Eğik Gupta'daki bazı ayırt edici olmayan özellikler, Hotan geleneğinin az çok yansımaları sergiler. Bu özellikler alfabenin yorumlanmasını etkilemediği için kolayca fark edilmeyebilir. Ama aynı zamanda ayırt edici olmadıkları için, imlanın karışması sırasında değişime en açık olanlardı. Bu özellikler yazının genel görünümünü (ya da duktus) şekillendirmeye yardımcı olur. Tersine çevirmelerin Manici etkinin bir sonucu olduğu düşünüldüğünde, orijinal Hotan duktusu daha kolay algılanır.

Şekil 8, ilgili karakterleri göstermektedir: *i* radikali; *ka*, *ra*, *a* ve *da* radikallerinin

kuyrukları; vebir *u* diyakritiği (Leumann'dan Hotan akşaraları (1934:17); *da* hariç Krause-Thomas'tan (1961:41), von Gabain'den (1950:34-35) Eğik Gupta işaretleri. Hotan radikali *i*, saatyönünde üç ilmek çizilerek oluşturulur, son dar kapanış vuruşu sola doğrudur. Eğik Gupta'da ilmekler saat yönünün tersine çizilir ve sağa doğru açık bırakılır. Hotan kuyrukları aşağıya doğru dikey bir çizgi, sola doğru bir vuruş ve ardından ilkiyle birleşen yukarı doğru üçüncü bir çizgiden oluşur. Eğik Gupta'da, dikey çizgiden sonra sola doğru bir yay vardır.

Hotan Biçimi				Eğik Gupta			
							
<i>i</i>		<i>nu</i>		<i>i</i>		<i>nu</i>	
radikal <i>i</i>		diakritik <i>u</i>		radikal <i>i</i>		diakritik <i>u</i>	
							
<i>ka</i>	<i>ra</i>	<i>A</i>	<i>da</i>	<i>Ka</i>	<i>ra</i>	<i>a</i>	<i>da</i>

Şekil 8. Ters Çevirmeler

9. Duktus

Eğik Gupta ilk olarak Rudolph Hoernle tarafından karakterlerin 'tuhaf köşeli ve eğik formundan' (1893: 4) etkilenerak adlandırılmıştır. Maniheist yazı da 'köşeli ve eğik' olarak tanımlanabileceğinden, bu genel morfolojik özelliğin kaynağı olması mümkündür. Yani, Eğik Gupta'yı geliştirenler belirli bir tür duktusa alışmış ve bunu yeni yazıda korumuşlardır.

10. Sonuç

Eğik Gupta, Brâhmi unsurlarının yanı sıra Maniheist unsurları da içeren melez bir imla olarak değerlendirildiğinde, çok çeşitli olgular açıklanabilir. Bunlar arasında Virâma özelleşmesi kuralı, bazı yeni radikallerin varlık nedeni ve biçimi, *ma*'nın alışılmadık morfolojisi, Brâhmi Türkçesi gırtlak işaretlerinin dağılımı, ön ünlülerin yazım yöntemi ve bu yöntemin varyantları, *wa*'nın *o*'dan ve *qa*'nın *ka*'dan değiştirilmesi, *i* radikalinin ve bazı işaretlerin kuyruklarının tersine çevrilmesi ve hatta belki de eğik duktus'un kendisinin kökeni sayılabilir. Melezleşme bulgusu, Hitch'in (1981) Eğik Gupta'nın ilk olarak Eski Türkçeyi yazmak için geliştirildiği ve ancak daha sonra Toharca ve Tümşük Saka dillerine uyarlandığı hipotezini bağımsız olarak desteklemektedir. Bu fikirler, Türkler ve diğer Orta Asya halkları arasındaki ilişki ve Ortaçağ Sincan'ında Maniheizm ve Budizm'in etkileşimi hakkında sorular ortaya çıkarmaktadır.

Kaynakça

- ASMUSSEN, Jes Peter (1961). *The Khotanese Bhadracaryâdeśanâ*. Copenhagen: Ejnar Munksgaard.
- BAILEY, H. W. (1939). *Indo-Turkica*. BSO(A)S 9:289-302.
- CLAUSON, Sir Gerard (1962). *Turkish and Mongolian Studies*. London: Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.
- HOERNLE, Dr. A. F. Rudolf (1893). "The Weber MSS". *JASB*, 62/1: 1-40.
- HOERNLE, Dr. A. F. Rudolf (1916). *Manuscript Remain of Buddhist Literature found in Eastern Turkestan*. Oxford: Clarendon Press.
- VON GABAIN, A. (1950). *Alttürkische Grammatik*. Leipzig: Otto Harrassowitz.
- VON GABAIN, A. (1954). *Türkische Trufantexte VIII*. ADAW.
- HENNING, W. B. (1977). *Selected Papers I*. Leiden: E. J. Brill.
- HITCH, Doug. (1981). *Central Asian Brfthmt Palaeography: The Relationships among the Tocharian, Khotanese, and Old Turkic Gupta Scripts*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Canada: The University of Calgary.
- KRAUSE, Wolfgang and Werner Thomas (1960). *Tocharisches Elementarbuch*. Heidelberg: Carl Winter.
- LEUMANN, Manu (1934). *Sakische Handschriftproben*. Zurich: Private Publication.
- MIRONOV, N. D. (1929). "Kuchean Studies I: Indian Loanwords in Kuchean". *Rocznik Orientalistyczny*, 6:89-168.
- NADELYAEV, V. M. *et al.*, eds. (1969). *Drevnetyurskiy Slovar*. Leningrad: 'Nauk' publishing House.
- PEDERSEN, Holger (1941). *Tocharisch vom Gesichtspunkt der indoeuropaischen Sprachvergleichung*. (Det Kgl. Danske Vid. Selsk., hist.-fil. medd., 28/1). Copenhagen: Munksgaard.
- REUTER, J. N. (1925). "Bemerkungen uber die neuen Lautzeichen im Tocharischen". *Studia Orientalia ed. Commentationes in honorem Knut Tallquist. (Societas Orientalis Fennica I.)* Helsinki, 194-237.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 18, Dönem/Period: 2024-Bahar/Spring, Sayı/Number: 34

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

Nekrolojiler *Necrologies*

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 18, Dönem/Period: 2024-Bahar/Spring, Sayı/Number: 34

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

HABERLER

News

Prof. Dr. Hendrik E. Boeschoten'in Ardından

Lars Johanson

Prof. Dr. Johannes-Gutenberg Üniversitesi
Mainz / Almanya

e-posta johanson@uni-mainz.de
orcid 0000-0001-6731-8855

Nurettin Demir

Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve
Edebiyatları Bölümü, Ankara/Türkiye

e-posta demirn@hacettepe.edu.tr
orcid 0000-0002-3891-6546

Atıf

Citation

Demir, Nurettin (2024). Prof. Dr. Hendrik E. Boeschoten'in Ardından. *Dil Araştırmaları*, 34: 321-328.

Başvuru

Submitted
18.05.2024

Revizyon

Revised
20.05.2024

Kabul

Accepted
30.05.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online
31.05.2024

Günümüz Türkolojisinin en kibar, en hümanist ve en üretken isimlerinden biri olan Hollandalı bilim insanı Prof. Dr. Hendrik Boeschoten, 18.02.2024 tarihinde aramızdan ayrıldı. Boeschoten, Türkolojinin farklı alanlarında önemli eserler vermiş bir isimdi. Ölümü, Türk dili araştırmaları için büyük bir kayıp oldu.

Hendrik E. Boeschoten, 15 Eylül 1950 yılında Hilversum'da doğdu. 1968-1980 yılları arasında Utrecht Üniversitesinde okudu. Fizik (1970) ve Matematik (1975) ve Tarih alanında öğreniminden sonra 1977 yılında Arapça, Farsça ve Türkçe Bölümlerini bitirdi.

1980 yılında Türkoloji alanında başladığı doktorasını 1990'da Hollanda'daki Türk çocuklarının dil edinimi hakkında yazdığı teziyle tamamladı.

Meslek hayatına, Hollanda televizyonunda serbest çevirmen olarak başladı. 1980-1981 arasında Utrecht Üniversitesi, Doğu Araştırmaları Enstitüsünde (Institute of Eastern Studies) ve Tilburg Üniversitesinde Genel Dilbilim ve Edebiyat Fakültesinde (Faculty of General Linguistics and Literature) asistan olarak çalıştı. 1984-1991 yılları arasında Utrecht'te Türkçe öğretmeni yetiştirme kursunda ders verdi. 1991-1992 yılları arasında Frankfurt am Main'de, 1998 yılında Bamberg'de ve 2000-2001 yıllarında Gießen'de Türk dili okutmanı olarak çalıştı. 2002 yılında ise Mainz Üniversitesinde Lars Johanson'dan boşalan Türkoloji kürsüsüne Profesör olarak atandı. 2012 yılında buradan emekli oldu.

Hendrik E. Boeschoten, yayın listesinde de görüleceği üzere Türkolojinin farklı konularına ilgi duyan bir bilim insanıydı. Tarihi metinlerle ilgili çalışmaları, yayımları arasında özel bir yer tutar. Örnek olarak Martin van Bruinessen'le 1988 tarihinde Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Diyabakır'la ilgili kısmının edisyonunu ve İngilizce çevirisini hazırladı. Boeschoten kitapta Evliya'nın imlası ve çeviride takip ettikleri yolla ilgili bir bölüm de yazdı. 1988 yılında Mark Vandamme ve Semih Tezcan'la Rabguzi'nin *Kisasa'l-Anbiyâ* adlı meşhur eserini; transkripsiyonlu metin, sözlük ve İngilizce çeviri olmak üzere iki cilt halinde yayımladı. Aynı metnin ikinci baskısını 2015 yılında John O'Kane ile birlikte yaptı. 2001 yılında ise Semih Tezcan'la birlikte *Dede Korkut Oğuznameleri*'ni neşretti. Dede Korkut metniyle ilgili çalışmaları, eserin bilimsel neşriyle kalmadı. Dede Korkut Kitabı'nın 2005 yılında Flamanca, 2008 yılında da Almanca çevirilerini yayımladı. 2009 yılına geldiğimizde Türki-yi Acemi olarak adlandırılan, 13-16. yüzyıllar arasında İran'da ve Anadolu'da yazılmış metinlerden saydığı *İskendername* metnini yayımladı. Rabguzi'nin eserinin Rusya Bilimler Akademisi Sanktpetersburg Şarkiyat Enstitüsünde C245 numarada kayıtlı nüshasının ekinde, 165-172 varakları arasında yer alan bu metnin 1500 civarında yazıldığı tahmin etmektedir. 2023 yılında ise *A Dictionary of Early Middle Turkic* adlı sözlüğü basılır. Bu sözlük, Orta Türkçe dönemi sözlük çalışmaları açısından önemli bir yayındır.

Boeschoten'nin kitapları arasında 1990 yılında 4-6 yaş arası göçmen çocuklarının dil edinimi üzerine yaptığı çalışma ilk örneklerden biridir. Ders kitabı olarak tasarlanmış 1995 tarihli metinler, sözlük ve dil bilgisi açıklamalarının bulunduğu *Türkisches Lesebuch. Zeitgenössische Literatur mit Lexik und Grammatik* başlıklı kitabı ise Alman Üniversitelerindeki ders malzemesi açığına gidermeye dönük bir yayındır.

1983 yılında yayımladığı Afganistan'ın Aybak (*Samangan*) eyaleti Özbekçesi hakkındaki çalışması, Afganistan Özbekçesi hakkında yapılan ilk önemli yayınlardan biridir. Afganistan Özbekçesini yabancı birinin çalışması güçtür, bu küçük kitapçığın günümüzde de önemini koruduğunu söyleyebiliriz.

Boeschoten, telif eserleri yanında bilim adamlarıyla kurduğu samimi dostluğun semeresi olarak çeşitli kitaplarda bölüm yazarlığı ve editörlük de yapmıştır. 1991 yılında Th. Ludo Verhoeven'le birlikte o zamana kadarki Türk dilbilimi çalışmaları sonuçlarının bir araya getirildiği *Turkish Linguistics Today* adlı çalışması yayımlanır. Adı geçen kitapta Türkçede varyasyon konusunun derli toplu değerlendirildiği ilk çalışmalardan olan

“Aspects of Language Variation” başlıklı bölümün yazarıdır. 2006 yılında, Lars Johanson’la birlikte *Turkic Languages in Contact* adlı kitabın, 2007’de Heidi Stein’le birlikte 5. Alman Türkologlar Konferansı bildirilerinin editörlüğünü yapar. 2010 yılında Mainz’de Türkoloji kürsüsünde halefi olan Julian Rentzsch’le birlikte 2010 Mainz ile ilintili Türkologların yazılarından oluşan *Turcology in Mainz* adlı eseri neşreder. 2011 yılında, farklı alanlardan uzmanlarla birlikte Bakü’de düzenlenen Birinci Kültürlerarası Sempozyumda sunulan dilbilim yazılarını bir araya getirir. 2012 yılında farklı alanlardan meslektaşlarıyla birlikte editörlüğünü üstlendiği Doğu’da müziğe, makamlara ve destancılığa odaklanılan kitabın, 2023 yılında yine farklı meslektaşlarıyla Germanistik’te yeni yaklaşımların ele alındığı *Avropa və Qafqaz arasında ədəbiyyat və mədəniyyət mübadiləsi adlı simpozium* bildirilerinin editörleri arasındadır.

Boeschoten ölümünde önce Berlin, Paris ve St. Petersburg nüshalarını kullanarak 15-16 yüzyıllar arasında Balkanlar’da yazıldığı düşünülen ama kopyaları daha geç tarihli olan “Oghuzname”deki atasözleri üzerine çalışmakta, metinlerin edisyon kritiğini ve İngilizce çevirisini hazırlamaktaydı. Oğuznamadaki malzemeyi Türk, Moğol ve Farça Atasözleri kaynaklarıyla karşılaştırmayı düşünüyordu.

Boeschoten’nin makalelerinin ağırlık noktasını da üzerinde kitap olarak çalıştığı konularla ilgili çeşitli sorunlar oluşturur. Dil edinimi, dil karışması, kod değiştirme, çok dillilik, dil ilişkileri, Hollanda’da Türkçe öğretimi, Avrupa Birliği’nde Türkçe gibi çok dilli ortamlarda karşılaşılan konuların dilbilimsel incelenmesi ilk araştırmalarında önemli yer tutar. Bu arada Avrupa’da yeni bir Türkçenin ortaya çıkıp çıkmadığı konusunu çeşitli yazılarında sorgular. 1987 yılından itibaren yoğun olarak Rabguzi’nin *Kıyasu’l-Enbiyâsı* üzerine çalışmaya başlar. O tarihten itibaren *Kıyasu’l-Enbiyâ* ve Harezmi Türkçesiyle ilgili pek çok yazı yayımlar. Bu arada *Kıyas-ı Enbiyâ* yazması ekinde yer alan *İskendername* metniyle de ilgilenir. Yine 1988 yılından itibaren Evliya Çelebi *Seyahatnamesi* hakkında yayınlar yapmaya başlar. 1999 yılından itibaren ilgi alanına Dede Korkut metni girer. 2006 yılından itibaren Kuran çevirilerine ilgi duyar ve konuyla ilgili yazılar yazar. Elektronik sözlükçülük, Orta Türkçe sözlükçülüğüyle ilgili çeşitli sorunlar, yazılarına konu olur. Dil reformu, diyalektoloji, söz dizimine dair çeşitli konular, destanlarla ilgili çeşitli sorunlar, Türk dil ve lehçelerinin konuşurları gibi konular yanında, Türk dil ve Lehçeleri hakkında temel kaynaklardan olan Lars Johanson ve Éva Agnes Csátó Johanson *Turkic Languages* adlı eserinde Özbekçe, Çağatayca ve Türk dillerinin konuşurları bölümlerini yazar.

Hendrik Boeschoten’le bu satırların birinci yazarı 1986 yılında Tilburg’da Brabant Üniversitesinde 3. Uluslararası Türk Dil Bilimi Kurultayı (ICTL 3) sırasında, ikinci yazarı ise dilbilimsel Türkolojinin çekim merkezi olan Mainz’de doktora yaptığı sırada tanışmıştı. Çeşitli nedenlerle pek çok Türkoloğun yolu Mainz’e düşer, orada başlayan tanışıklıklar dostluklara ve iş birliklerine dönüşür. Hendrik Boeschoten’in kürsü başkanı olduğu zaman diliminde bunu devam etti. Onunla dostluğumuz ölümüne kadar sürdü. Sadece çok iyi bir akademisyen değil, insanın kendini yanında rahat hissettiği, güven veren, yardım sever bir dost idi. Pek çok alandan bilim insanlarıyla ortak çalışmaları bu yönünün bir kanıtıdır. Ölümü, Türkoloji için yeri dolduralamayacak bir kayıp olmuştur.

Yayınları

Kitaplar

1983. *Özbekisches aus Aibak (Samangan)*. Utrechtse turkologische reeks 1. Utrecht: Department of Turkic Studies. Utrecht State University.
1988. *Evlıya Çelebi in Diyarbekir. The relevant section of the Seyahatname*. Edited with Translation, Commentary and Introduction by Martin van Bruinessen & Hendrik Boeschoten. Leiden: Brill. 1990
- 1990 *Acquisition of Turkish by Immigrant Children: A Multiple Case Study of Turkish Children in the Netherlands Aged 4 to 6*. (Turcologica 6). Wiesbaden: Harrassowitz.
1995. [Vandamme, Mark & Tezcan, Semih ile] *Al-Rabghūzī: The Stories of the Prophets. Qışaş al-Anbiyā'. An Eastern Turkish Version 1–2*. Leiden et al.: Brill.
1995. *Türkisches Lesebuch. Zeitgenössische Literatur mit Lexik und Grammatik*. Wiesbaden: Harrassowitz.
2001. [Semih Tezcan ile] (eds.) *Dede Korkut Oğuznameleri*. (Kâzım Taşkent klasik yapıtlar dizisi 39). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
2005. *Het boek van Dede Korkoet*. Amsterdam: Bulaaq.
2008. *Das Buch des Dede Korkut: Heldenerzählungen aus dem türkischen Mittelalter*. Reclam-Bibliothek. Stuttgart: Reclam.
2009. *Alexander Stories in Ajami Turkic*. Wiesbaden: Harrassowitz.
2011. [Abdulla, Kamal & Hartmann, Sieglinde & Störmer-Caysa, Uta ile] (eds) *Das Nibelungenlied und Das Buch des Dede Korkut: sprachwissenschaftliche Beiträge zum ersten interkulturellen Symposium in Baku, Aserbaidshan, 2009*. (Imagines medii aevi 28). Wiesbaden: Reichert Verlag.
2015. [O'Kane, John ile] *Al-Rabghuzi's the Stories of the Prophets: Qışaş al-anbiyā': An Eastern Turkish Version*. Second edition. Boston & Leiden: Brill.
2023. *A Dictionary of Early Middle Turkic*. (Handbook of Oriental Studies = Handbuch der Orientalistik I. Ancient Near East 169). Leiden & Boston: Brill.

Editörlük

1987. [Vandamme, Mark ile] (eds.) *Utrecht Papers on Central Asia. Proceedings of the First European Seminar on Central Asian Studies held at Utrecht, 16–18 december 1985*. (Utrecht Turkological Series 2). Utrecht: University of Utrecht.
1987. [Verhoeven, Th. Ludo ile] (eds.) *Studies on Modern Turkish. Proceedings of the Third Conference on Turkish Linguistics*. Tilburg: Tilburg University Press.
1991. [Verhoeven, Th. Ludo ile] (eds.) *Turkish Linguistics Today*. Leiden: Brill.
2006. [Johanson, Lars ile] (eds.) *Turkic Languages in Contact*. (Turcologica 61). Wiesbaden: Harrassowitz.
2007. [Heidi Stein ile] (eds) *Einheit und Vielfalt in der türkischen Welt: Materialien der 5. Deutschen Turkologenkonferenz Universität Mainz, 4.–7. Oktober 2002*. (Turcologica 69). Wiesbaden: Harrassowitz.
2010. [Rentsch, Julian ile] (eds.) *Turcology in Mainz/Turkologie in Mainz*. (Turcologica 82). Wiesbaden: Harrassowitz.
2012. [Wiesend, Reinhard & Aubert, Laurent & Jähnichen, Gisa & Reichl, Karl ile] (eds.) *Musik im Orient (Medienkombination): Maqām und Epengesang*. Ringvorlesung Mainz 2006. (Schriften zur Musikwissenschaft 19). With CD. Mainz: Are Edition.
2023. [Rzayeva, Sevinç & Hartmann, Sieglinde & Coşan, Leyla ile] (eds.) *Neue Wege der Germanistik: Literatur- und Kulturtransfer zwischen Europa und dem Kaukasus: = Avrupa və Qafqaz arasında ədəbiyyat və mədəniyyət mübadiləsi adlı simpozium*. (Germanistik in turksprachigen Ländern 1). Frankfurt am Main: Verlag Hans-Jürgen Maurer.

Makaleler

1983. Aspecten van Turkse kleutertaal in Nederland. Een voorstudie. *Tilburg Paper in Language and Literature* 57.
1985. [Verhoeven, Th. Ludo ile] Integration niederländischer lexikalischer Elemente ins Türkische: Sprachmischung bei Immigranten der ersten und zweiten Generation. *Linguistische Berichte* 98: 347–364.

1986. Turkish language development of Turkish children in the Netherlands. *Proceedings of the Turkish Linguistics Conference, August 9–10, 1984*. Aksu-Koç, Ayhan vb. (eds.) Istanbul: Boğaziçi University. 269–280.
1986. [Verhoeven, Th. Ludo ile] First language acquisition in a second language submersion environment. *Applied Psycholinguistics* 7: 241–255.
1986. [Verhoeven, Th. Ludo & Vermeer, Anne ile] De taal van Turkse en Marokkaanse kinderen. *Minderheden: taal en onderwijs*, 44–66.
1987. [Vandamme, Mark ile] The different copyists in the London ms. of the *Qışaşı Rabghuzi*. *Proceedings of the first Seminar on Central Asian Studies*. Utrecht. 177–183.
1987. [Verhoeven, Th. Ludo ile] Language mixing in children's speech Dutch language use in Turkish discourse. *Language Learning* 37, 191–215.
1987. The acquisition of modality in Turkish. *Studies on Modern Turkish. Proceedings of the Third Conference on Turkish Linguistics*. Boeschoten, Hendrik & Verhoeven, Ludo (eds.) Tilburg: Tilburg University Press. 231–241.
1987. [Verhoeven, Ludo & Vermeer, Anne ile] De taal van Turkse en Marokkaanse kinderen. *Minderheden: Taal en onderwijs*. Appel, René (ed.). Muiderberg: Dick Coutinho. 44–66.
1988. Evliya's spelling and our transliteration. *Evliya Çelebi in Diyarbekir*. Boeschoten, Hendrik & van Bruinessen, Martin (eds.). Leiden: Brill. 71–80.
1988. The *Seyahatname* as a source for linguistic investigation. *Evliya Çelebi in Diyarbekir*. Boeschoten, Hendrik & Martin van Bruinessen (eds.). Leiden: Brill. 81–103.
1988. Why transcribe Ottoman Turkish texts? *Manuscripts of the Middle East* 3, 23–26.
1988. De Verwerving van temporele referentie in het Turks door kinderen in de leeftijd van 4 tot 7 jaar. *Toegepaste Taalwetenschap in Artikelen* 30, 93–104.
1989. Over gasten en gasten van gasten. 2. *Tanışma Voortgezet*. Reijnders-Van Aarle, Sjannie et al. (eds.). Den Haag: Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum.
1989. [Vandamme, Mark & Braam, Hansje ile] Editing and linguistic analysis of a medieval Turkic text with the aid of computer facilities. *Religious and Lay Symbolism in the Altaic World and Other Papers. Proceedings of the 27th meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Walberberg, Germany, June 12th to 17th, 1984*. Sagaster, Klaus & Eimer, Helmut (eds.). Wiesbaden: Harrassowitz. 77–99.
1990. Vokalquantität in Rabghuzis Poesie. *Central Asiatic Journal* 34, 187–213.
1990. [Vandamme, Mark ile] The poetry of Rabghuzi's Qisas. *L'Asie Central et ses Voisins. Influence Réciproques*. Dor, Remy (ed.). Paris: INALCO. 9–36.
1991. Aspects of language variation. *Turkish Linguistics Today*. Boeschoten, Hendrik & Verhoeven, Ludo (eds.). Leiden: Brill. 150–176.
1991. Dialectology. *Turkish Linguistics Today*. Boeschoten, Hendrik & Verhoeven, Ludo (ed.). Leiden: Brill. 150–165.
1991. Turkish in the Netherlands: Patterns of change over generations. *Altaica Osloensia. Proceedings from the 32nd meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Oslo, June 12–16, 1989*. Brendemoen, Bernt (ed.). Oslo: Universitetsforlaget. 39–48.
1991. The Leningrad manuscripts of Rabghuzi's Qisas. *Türk Dilleri Araştırmaları* 47–79.
1991. Asymmetrical code-switching in immigrant communities. *Proceedings of the Workshop on Constraints, Methodology and Models of the ESF-Network on Code-switching and Language Contact, London, September 27–29*. Strasbourg: European Science Foundation. 85–104.
1992. Hollanda Türkçesi diye bir şey gelişmekte mi? *Dilbilim Araştırmaları Dergisi* 3: 11–18.
1992. Iskandar-Dhulqarnain in den *Qışaşı-i Rabghuzi*. *De Turcicis Aliisque Rebus. Commentarii Henry Hofman dedicati*. Utrecht: Instituut voor Oosterse Talen en Culturen. 39–57.
1992. A short sample of Venetian Italian in Evliya Çelebi's *Seyahatname*. *Journal of Turkish Studies* (1991 [1992]) 14, 139–146.
1992. On misunderstandings in a non-stabilised bilingual situation. *Maintenance and loss of minority languages*. Fase, Willem & Jaspaert, Koen & Kroon, Sjaak (eds.). Amsterdam: John Benjamins. 83–97.
1993. Türkçe'de bağıntı sıfatları sınıfı: Batılılaşmada süreklilik. *Talat Tekin armağanı/Festschrift Talat Tekin 65. doğum yılı dolasıyla meslektaşları ve öğrencilerinin yazılarıyla* 3. Ölmez, Mehmet (ed.). Ankara: Simurg. 57–68.

1993. [Dorleijn, Margareet & Leezenberg, Michiel ile] Turkish, Kurdish and other languages from Turkey. *Community Languages in the Netherlands*. Extra, Guus & Verhoeven, Ludo (eds.). London: CRC Press. [2020 ebook] <https://doi.org/10.1201/9781003077428>
1993. Chwaresmtürkisch als z-Türkisch. *Journal of Turcology* 183–193.
1993. Batavo-Turks. Een nieuw soort Turks in Nederland? *Nieuwe wegen in taal- en literatuurwetenschap. Handelingen van het eenenveertigste filologencongres*. Goedegebuure, Jaap (ed.). Tilburg: Tilburg University Press. 103–116.
1993. Türkçe’de bağımlı sıfatları sınıfı: Batılılaşmada süreklilik. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 57–68.
1993. Türk dilleri arası terminoloji sorunu. *Sürekli Türk Dil Kurultayı – Konuşma Metinleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı. 180–185.
1994. [Vandamme, Mark ile] Rabghuzi’s syntax revisited. *Bamberger Zentralasienstudien. Konferenztakten/ESCAS IV, Bamberg 8.–12. Oktober 1991*. Baldauf, Ingeborg & Friedrich, Michael (eds.). Berlin: Klaus Schwarz. 88–98.
1994. Modalität: Eine vernachlässigte Kategorie. *Türkisch als Fremdsprache unter sprachwissenschaftlichen Gesichtspunkten. Materialien und Referate der internationalen Fachtagung, 11.–14. Juni 1992 in Hamburg*. Fittschen, Maren & İleri, Esin (eds.). Wiesbaden: Harrassowitz. 63–68.
1994. Sakkâkî. *Encyclopaedia of Islam. Second edition*. Leiden: Brill.
1994. [Braam, Hansje ile] Bilgisayar ve sözlükçülük yöntemleri. In *Uygulamalı dilbilim açısından Türkçenin görünümü*. Ankara: Dil Derneği. 9–14.
1994. L2 influence on L1 development: The case of Turkish children in Germany. *The cross-linguistic study of bilingual development*. Extra, Guus & Verhoeven, Ludo (eds.). Amsterdam: North-Holland. 253–264.
1994. Türk dilleri arasında terminoloji meseleleri. *Sürekli Türk Dil Kurultayı. Konuşma Metinleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. 180–185.
1995. Bosnische Metrik. *Beläk bitig. Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag*. Erdal, Marcel & Tezcan, Semih (eds.). Wiesbaden: Harrassowitz. 33–49.
1995. Garip im Lichte der europäischen Avantgarde. *NELL* 1, 85–108.
1996. Zur Charakterisierung des Kodekopierens. *Symbolae Turcologicae. Studies in Honour of Lars Johanson on his sixtieth birthday*. Brendemoen, Bernt & Schönig, Claus (eds.). Istanbul: Swedish Research Institute. 31–40.
1997. [Backus, Ad ile] Code-switching and ongoing linguistic change. *Turkic Languages* 1, 40–62.
- The Turkish Language Reform forced into stagnation. *Undoing and Redoing Corpus Planning*. In Clyne, Michael (ed.). Berlin & Boston: de Gruyter. 357–383.
1997. [Robert Dankoff & Mark Vandamme ile]. Rabghuzi’s stories of the Prophets. *Journal of the American Oriental Society* 117: 115–126.
1998. Codeswitching, codemixing, and code alternation: What a difference. In Jacobson, Rodolfo (ed.) *Codeswitching Worldwide I*. Berlin & New York: de Gruyter Mouton. 15–24.
1998. Neue Einsichten zum Chwaresmtürkischen? *Turkologie Heute. Tradition und Perspektive. Materialien der Dritten Deutschen Turkologen-Konferenz, Leipzig, 4.–7. Oktober 1994*. Demir, Nurettin & Taube, Erika (eds.). Wiesbaden: Harrassowitz. 17–26.
1998. [Backus, Ad ile] Language change in immigrant Turkish. *Multilingualism in a Multicultural Context. Case Studies on South Africa and Western Europe*. Extra, Guus & Maartens, J. (eds.). Tilburg: Tilburg University Press. 221–238.
1998. İki dilli ortamda kavram karışması. *Doğan Aksan Armağanı*. İmer, Kamile & Subaşı Uzun, Leylâ (eds.). Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi. 1–4.
1998. The speakers of Turkic languages. . *The Turkic Languages*. Johanson, Lars & Csató, Éva Ágnes (eds.). London & New York: Routledge. 1–16.
1998. [Vandamme, Marc ile] Chaghatay. . *The Turkic Languages*. Johanson, Lars & Csató, Éva Ágnes (eds.). London & New York: Routledge. 166–178.
1998. Uzbek. *The Turkic Languages*. Johanson, Lars & Csató, Éva Ágnes (eds.). London & New York: Routledge. 357–378.
1998. On dialect dictionaries. *The Mainz Meeting. Proceedings of the 7th International Conference on Turkish Linguistics*. Johanson, Lars (ed.). Wiesbaden: Harrassowitz. 571–579.
1999. Equivalence and level of analysis. *Language Encounters Across Time and Space*. Brendemoen, Bernt et al. (eds.). Oslo: Novus. 63–71

1999. Remarks on the Book of Dede Korkut. *Arab-Historical Review for Ottoman Studies*. 231–236.
1999. [Yağmur, Kutlay ile] Teaching of Turkish as a foreign language in the Netherlands/Türkçenin Hollanda'da yabancı dil olarak eğitimi. *Dil Dergisi* 82, 15–20.
1999. [Peter Broeder ile] Zum Interferenzbegriff in seiner Anwendung auf die Zweisprachigkeit türkischer Immigranten. Johanson, Lars & Rehbein, Jochen (eds.) *Türkisch und Deutsch im Vergleich*. (Turcologica 39). Wiesbaden: Harrassowitz. 584–612.
1999. Studies on Central Asia in the Netherlands. *Ulittiq ruhtij uli tini*. Janpeyisov, E. (ed.). Almaty: Fİlim. 156–159.
2000. Convergence and divergence in migrant Turkish. *Dialect and Migration in a Changing Europe*. Matheier, Klaus J. (ed.). Hamburg: Peter Lang. 145–154.
2000. Avrupa Türkçesinde Anadolu ağzlarının yansımaları. *Türkçe'nin Ağzları Çalıştayı bildirileri*. Özsoy, A. Sumru & Taylan, Eser E. (eds.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi. 93–97.
2001. Hollanda Türkçesinde ödünç sözcükleri. *Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri*. Yılmaz, Emine & Demir, Nurettin (eds.). Famagusta: Doğu Akdeniz Üniversitesi. 1–8.
2001. [Broeder, Peter ile] Turkish in the European Union: Macro and micro perspectives. *Paper presented at Teaching Turkish as a second or foreign language, Hacettepe University, Ankara, Turkey, 24 October 2001 – 28 October 2001*. 59–66.
2002. Why is *yapmak* replacing etmek? A historical perspective. *Scholarly Depth and Accuracy. A Festschrift to Lars Johanson/Lars Johanson Armağanı*. Demir, Nurettin & Turan, Fikret (eds.). Ankara: Grafiker Yayıncılık. 73–82.
2002. [Kutlay, Yağmur ile] Dilbilim yöntemleri ışığında argonun incelenmesi. *Türk kültüründe argo* Gürsoy-Naskali, Emine & Sagol, Gülden (eds.). Haarlem: Sota. 57–65.
2003. *Yapmak* neden etmek yerine kullanılıyor. Tarihsel Bir Bakış. Çeviri Muna Yüceol Özezen. *Türkbilgi* 2003/5, 196–156.
2005. Some notes on 'mixed' written Western Oghuz Turkic. *Linguistic Convergence and Areal Diffusion. Case Studies from Iranian, Semitic and Turkic*. Csató, Éva Á. & Isaksson, Bo & Jahani, Carina (eds.). London & New York: Routledge & Curzon. 215–226.
2006. The Turkish avant-garde: Forgotten greatness. *Intercultural aspects in and around Turkic literatures*. Kappler, Matthias (ed.). Wiesbaden: Harrassowitz. 115–122.
2006. Translations of the Koran: Sources for the history of written Turkic in a multilingual setting. *Turkic-Iranian Contact Areas. Historical and Linguistic Aspects*. Johanson, Lars & Bulut, Christiane (eds.). Wiesbaden: Harrassowitz. 69–89.
2006. Eenheid in verscheidenheid. Enkele motieven in Turkstalige epen. *Armada* 12/44, 6–14.
2008. Mittelalterliche Koranübersetzungen als Quelle für die türkische Sprachgeschichte. *Religiosität und Sprache 2: Religiosität und Metasprache(n) Religiolekte und Metasprache(n) 3: Religiolekte und Übersetzen*. Manfred, Dietrich et al. (eds.). Münster: Ugarit. 9–20.
2009. In what sense is the Book of Dede Korkut an "Oyuznâme"? *Turcological Letters to Bernt Brendemoen*. Csató, Éva Á. vd. (eds.). Oslo: Novus. 29–34.
2010. Motive türksprachiger Epen und das Buch des Dede Korkut, *Ruhm und Unsterblichkeit. Heldenepik im Kulturvergleich*. Meisig, Konrad (ed.). Wiesbaden: Harrassowitz. 123–136.
2011. Karahanlı Türkçesinden Harezmi Türkçesine geçiş sır içinde mi kalacak? *Doğumunun 990. yılında Yusuf Has Hacib ve eseri Kutadgu Bilig bildirileri (26–27 Ekim 2009)*. Duman, Musa (ed.). Ankara: Türk Dil Kurumu. 173–180.
2012. Adventures of Alexander in Medieval Turkish. *The Alexander Romance in Persia and the East*. Stoneman, Richard (ed.). Groningen: Barkhuis. 117–126.
2012. Botanisches in Evliya Çelebi's Seyahatname. Erdal, Marcel et al. (eds.) *Botanica und Zoologica in der türkischen Welt. Festschrift für Ingeborg Hauenschield*. (Turcologica 90). Wiesbaden: Harrassowitz. 29–34.
2013. Karışık dilli İskendername hikâyeleri. *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı bildirileri*. Özkan, Mustafa & Doğan, Enfel (eds.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. 77–84.
2016. Problems of the lexicography of Middle Eastern Turkic, illustrated by the case of the *Kitāb al-afāl*. *Turkic Languages* 20: 205–215.
2016. How stable are CV-stems in the Turkic languages? *Turkish Language, Literature and History. Travelers' Tales, Sultans and Scholars since the Eighth Century*. Hickman, Bill & Leiser, Gary (eds.). London & New York: Routledge. 53–59.

2018. Turkic-speaking groups in Turkey: Theoretical prerequisites for the study of contact between closely related languages. *Linguistic Minorities in Turkey and Turkic Speaking Minorities of the Periphery*. Bulut, Christiane (ed.). (Turcologica 111). Wiesbaden: Harrassowitz. 29–34.
2018. The reception of Turkic epics in the west. *Vestnik secero-vostočnog federal'nogo unversiteta imeni M. K. Ammosova*. 5–9.
2020. Contributions to the lexicography of early Middle Turkic 1. *Turkic Languages* 24: 110–143.
2021. In memoriam Barbara Flemming (1930–2020). *Turkic Languages* 25: 9–11.
2021. More on early Middle Turkic lexical elements. *Altaic and Chagatay Lectures. Studies in Honour of Éva Kincses-Nagy*. Zimonyi, István (ed.) Szeged: University of Szeged. 101–108.
2021. What happened to -sA- and -sI-? *Ayagka egimlig baqı. Festschrift in Honor of Marcel Erdal*. Nevskaia, Irina vb. (eds.). Cambridge, Mass.: Department of Near Eastern Languages and Civilizations. 67–74.
2022. Chaghatay. *The Turkic Languages*. Johanson, Lars & Csató, Éva Á. (eds.). Second edition. London & New York: Routledge. 160–173.
2022. Uzbek. *The Turkic Languages*. Johanson, Lars & Csató, Éva Á. (eds.). Second edition. London & New York: Routledge. 388–408.
2022. The speakers of Turkic languages. *The Turkic Languages*. Johanson, Lars & Csató, Éva Á. (eds.). Second edition. London & New York: Routledge. 1–12.
2023. Orta Türkçe sözcükçülüğün asıl sorunları. *I. Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*. Ağca, Ferruh (ed.) Ankara: Keçiören Belediyesi. 113–115.
2023. Einige mitteltürkische Seltenheiten. *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları. Uigurica, Buddhica, Manichaica, Mongolica et varia Turcica. In Honor of Klaus Röhrborn for his 85th Birthday. Essay presented by colleagues, Friends and students*. Ed. Şerife Özer – Michael Knüppel. 23–26.

Baskıda

Deverbal verb derivation with -(A)lA-. *Etymological Research on the Minority Languages in Northwest China*. Yakup, Abdurishid (ed.) Shanghai: Shanghai Classics.

Tanıtmalar/Değerlendirmeler

1982. Oskar Hanser Turkmen Manual. Beiheft Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (1977). *Bibliotheca Orientalis* 39, 227–228.
1989. Š. Šoabdurahmanov (ed) *O'zbek xalq ševalari morfologijasi*. Taškent: Fan (1985). *Central Asiatic Journal* 34, 109–112.
1989. Kadir Türkmen, Margreet Dorleijnl, Hanneke Lamers. Standaard Turks. Een leergrammatika. Muiderberg: Coutinho. *Levende Talen* 433, 446–447.
1989. Lars Johanson & Claus Schönig (eds.) Kritische Beiträge zur Altaistik und Turkologie. Festschrift für Johannes Benzing. *Bibliotheca Orientalis* 46 [1989], 502–503.
1989. Gisela Kraft and Fazıl Hüsnü Dağlarca. Weltschöpfung und Tiersymbolik. Freiburg: Klaus Schwarz Verlag (1978). *Bibliotheca Orientalis* 46 [1989], 503–504.
1991. Jacomine Nortier: Dutch and Moroccan Arabic in Contact: Code Switching among Moroccans in the Netherlands. Dordrecht: Foris (1990). *International Journal for the Sociology of Language* 90, 159–164.
1992. [Konak, Ömer A. ile] Kâmile İmer, Dil ve Toplum. Ankara: Gündoğan Yayınları. 1990. *Türk Dilleri Araştırmaları* 1992, 181–186.
1995. Hayati Develi: Evliya Çelebi Seyahatnamesine göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde ses benzeşmeleri ve Uyumlar. Dissertation. Istanbul University. *TULIP* (Turkic Linguistic Post) 8, 7–8.
1996. [Backus, Ad ile]. Carol Myers-Scotton: Social Motivations of Codeswitching: Evidence from Africa and Duelling Languages: Grammatical Structure in Codeswitching. *International Journal of Applied Linguistics* 6/1: 129–153.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 18, Dönem/Period: 2024-Bahar/Spring, Sayı/Number: 34

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

HABERLER

News

Seysenbay Jolayulı Kudasov'un Hayatı ve Eserleri

Senbek Utebekov

Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
Filoloji Fakültesi Türk Filolojisi Bölümü, Türkistan/Kazakistan

e-posta senuteb@gmail.com

orcid 0000-0003-3557-6758

Atıf

Citation

Utebekov, Senbek (2024). Seysenbay Jolayulı Kudasov'un Hayatı ve Eserleri. *Dil Araştırmaları*, 34: 329-334.

Başvuru

Submitted

27.04.2024

Revizyon

Revised

30.04.2024

Kabul

Accepted

30.05.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2024

Ünlü Türkolog, Kıpçak sahası metinlerinin uzmanlarından biri, değerli hocamız Seysenbay Kudasov (Foto-1)'u 18 Şubat 2024 yılında kaybettik. Acı kaybımız için merhuma Allah'tan rahmet, kederli ailesine ve tüm sevenlerine baş sağlığı dileriz.

Hayatı

Seysenbay KUDASOV, 20 Eylül 1956 yılında Taldıkörğan Eyaleti Kapal İlçesi¹'ne bağlı Kızılağaç köyünde dünyaya geldi (Tanavova, 2016: 3).

¹ Günümüzde Alamatı Eyaleti, Aksu İlçesi olarak değiştirilmiştir

1974 yılında Almatı'daki El-Farabi Kazak Millî Üniversitesi²'nin Kazak Dili ve Edebiyatı bölümünü kazanıp 1979 yılında tamamladı. Üniversitede M. Tomanov, R. Sızdıkova, A. Iskakov gibi ünlü Kazak Türkologlardan eğitim gören Seysenbay, bitirme tezini Prof. B. Manasbayev'in danışmanlığında Kazak Türkçesinin istilistik özellikleriyle ilgili konuda hazırladı.

Üniversiteden mezun olunca Kazak SSC Bilimler Akademisi Dil Bilimi Enstitüsüne bağı Kazak Dili bölümünde bilimsel araştırmacı olarak göreve başladı. 1981 yılında Türkolojiyle ilgisini anlayan bölüm başkanı Ahmedî Iskakov, Kazak Dilinin Tarihi ve Türkoloji bölümüne transfer etti.

K. Ömiraliyev, A. Kurışjanov, A. Garkavets, A. Kaydarov, B. Abilkasimov, A. İbatov, E. Jubanov, B. Bafin ve T. Arınov gibi bilim insanlarıyla birlikte çalışması genç araştırmacının büyük Türkolog olarak yetişmesine vesile oldu. Dil Bilimi Enstitüsünün müdürü, akademik Abduvali Kaydarov'un yönlendirmesiyle Ermeni Harfli Kıpçak metinlerini araştırmaya başladı. Fakat o dönemlerde Ermeni harfli metinler konusu Türkolojide yeni yeni ele alınmaya başlamıştır. Kazakistan'da hatta Sovyetler Birliği'nde bu konuyla ilgili T. İ. Grunin tarafından 1967 yılından yayımlanan 4386 numaralı kitabı³ ve Ukrayna'da A. N. Garkavets ile Y. R. Daşkeviç'in, Kazan'da İ. Abdullin'in yaptığı bazı çalışmalar dışında ciddi bir şekilde ele alınan çalışma henüz yapılmamıştır. Zaten bu dönem yabancı bilim adamlarının çalışmalarından faydalanılmaya elverişli bir dönem değildi. Buna rağmen o, Ermeni alfabesini kendiliğinden öğrenmeye başladı. Bu konu üzerinde sürekli çalışarak büyük deneyim kazandı. Kasım 1982 tarihinde bu konuya daha da hakim olmak için Aleksandr Garkavets'le görüşmek üzere Ukrayna'ya gitti. A. Garkavets'ten bir süre ders alarak Türkolojinin aktüel sorunlarıyla ilgili yeni bakış açısı kazandı ve onun kitaplığında bulunan metinlerden faydalanarak Ermeni Kıpçak metinlerini sosyal ve kültürel söz varlığı açısından araştırmaya başladı. Tezi, daha da pekiştirmek için 1984 yılında 6 ay Rusya Kirov arşivinde bulunarak Ermeni Kıpçak metinlerini tekrar gözden geçirdi. Kudasov'un belirttiği gibi "Eski Kıpçak Türkçesinin en gelişmiş döneminden çöküşüne kadarki sürecini farkedebildiğimiz bu metinlerin yazıldığı dönem, 1572 yılından başlayarak XVII yüzyılın ortalarına kadar devam etmektedir. 29 dosya hâlinde saklanan yazılar, 16500 sayfadan oluşmaktadır" (WEB-1; WEB-2).

Kudasov'un çalışmalarının çoğunun Kazakistan'ın bağımsızlığı sonrasında yayımlandığı görülmektedir. Fakat daha önce de Ermeni harfli metinlerden biri olan "Dana Hikar" [=Bilge Hikar] hikâyesi üzerinde birçok makale ve bildirileri yayınlanmıştır. 1988 yılında Kazak SSC Kültür Bakanı olan Özbekali Janibekov'un teklifiyle hikâyenin çeviriyazısı ile tıpkıbasımı hazırlanıp, 1990 yılında "Dana Hikar Söziñin Tili"⁴ adıyla monografi olarak çıkmıştır (Foto 2). Çalışmada metin ses, şekil özellikleri ve söz varlığı açısından ele alınmaktadır.

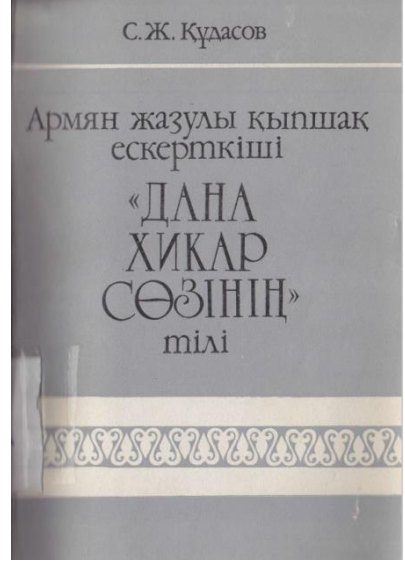
² O zamanlar bu üniversite S.M. Kirov adını taşıyordu.

³ 1559-1567 yılları arasında yazılmış eser II. Dünya Savaşı'nda kaybolmuştur.

⁴ 1894 yılında Ukrayna'nın Lviv şehrinden Viena'ya getirilmiş olan bu eseri, 1964 yılında Fransız bilim insanı J. Deny ile Polonyalı E. Triyarskii Fransız diline çevirmiştir. Bundan sonra eser, Türkoloji araştırmalarında "Bilge Hikar'ın Tarihi", "Bilge Akir (Hikar)'in Hikâyeleri", "Bilge Hikar'ın Tarihi ve Öğretileri" olarak anılmaktadır. Eser aslında Hikar adlı bir kahramanın evlat edindiği Natan'a söylediği

Bu bilimsel çalışmasından dolayı ona aynı yıl Kazak SSC Gençlik Birliği'nin Onur Ödülü, 1991 yılında KC Millî Bilimler Akademisi tarafından “Başarılı Genç Bilim İnsanı” diploması ve ödülü verildi. “Dana Hikar” hikâyesinin bu çeviriyazısı 2013 yılında yayımlanan Türk dünyasının eski abidelerine yer verilen “Ädebi Jädigerler” adlı 20 ciltlik eserde hiç değişmeksizin yer aldı.

Kariyerini Kazakistan Millî Bilimler Akademisi'ne bağlı Ahmet Baytursinov Dil Bilim Enstitüsünde başlayan Seysenbay Kudasov, Kazakistan'ın çeşitli yüksek eğitim kurumlarında ders verdi. Özellikle hayatının büyük bir bölümü Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi, Silkway Uluslararası Üniversitesi, Muktar Avezov Üniversitesi gibi yüksek eğitim kurumlarında çalışmaları geçirdi. Bununla birlikte Manas Uluslararası Kırgız-Türk Üniversitesinin yüksek lisans ve doktora öğrencilerine “XVI-XVII. yy. Ermeni Harfli Kıpçak Metinleri” ve “Codex Cumanicus (XIV. yy.)” konularında ders verdi. Araştırma konusuyla ilgili olarak Ukrayna, Ermenistan, Gürcistan, Rusya gibi dünyanın çeşitli ülkelerinin arşiv ve kütüphanelerinde çalışmalar yaptı. Eski Kıpçak uygarlıklarını araştırmaya yönelik düzenlenen gezilere katıldı (Foto 3). Yurtdışından getimiş olduğu kaynaklarını başka bilim insanları ve genç araştırmacılarla paylaşarak Kazakistan'daki Eski Kıpçak sahasındaki araştırmaların gelişmesine katkıda bulundu.

Fotoğraf 1. S. Kudasov'un “Dana Hikar Sözi” Adlı Çalışması

Birkaç bilimsel projelerde yer alarak Türkolojinin gelişmesine büyük oranda katkı sağladı. Kazakistan'ın Kültür Bakanlığı tarafından desteklenen “Medenî Miras” (Мәдени мұра) programı çerçevesinde 2007-2009 yılları arasında R. Süleymenov Doğu Bilimler Enstitüsünün, 2008 yılında Abay Kazak Millî Pedagojik Üniversitesinin, 2011-2014 yılları arasında Uluslararası Türk Akademisinin araştırmacılarıyla birlikte Orta Dönem Türk metinlerini detaylı bir düzeyde ele alarak dil tarihi ile halk tarihinin birlikte incelenmesi hususundaki meseleleri gündeme getirdi. Tarih biliminde kullanılacak Kazak Türkçesiyle yazılmış kaynakların zenginleştirilmesi konusunda büyük katkı sağladı.

2005 yılından itibaren sürekli olarak yayımlanmaya başlayan Kazakistan Bilim ve Eğitim Bakanlığının “Qazaqstanıñ Gıımı Älemi” dergisinin ve aynı şekilde M.Avezov Devlet Üniversitesine bağlı Türkoloji Araştırma Merkezinin “Qazaqtanuv” dergisinin çıkmasında ve yurt dışında tanınmasında büyük emek sarf etti.

öğütlerinden oluşmakta ve birinci şahıs tarafından anlatılmaktadır. Bundan dolayı S. Kudasov, eseri “Bilge Hikar Tarihi” demekten ziyade “Bilge Hikar Sözi” olarak adlandırmanın doğru olacağını savunmaktadır (WEB-3: Kudasov, 1990).

2007 yılında bilime katkısından dolayı Kazakistan Kültür ve Bilgi Bakanlığının, 2009 yılında Macaristan'ın Uluslararası Kumanya Kun-Kıpçak Kurumunun, 2013 yılında Ermenistan'ın Millî Bilimler Akademisinin Onur ödülünü aldı. 2016 yılında Eski Ermeni Kıpçak yazılarını araştırması ve bu araştırmalara ait çeviri yazıları dolayısıyla Uluslararası Türk Akademisi tarafından teşekkür belgesi ile onurlandırılmıştır (WEB-5).

Fotoğraf 2. S. Kudasov, Ermenistan'daki Kıpçak kentinde Ermenistanlı bilim insanlarıyla (WEB-4)

Eserleri

Kitapları

- Armyan Jazulı Qıpşaq Eskertkişi "Dana Hikar Söziñiñ" Tili.* Monografi. – Almatı: Gılım Yayını, 1990. – 120 s.
Dana Hikar dñ Ulna Aytqan Ösiyetteri. – Şmkent: Jibek Jolı Yayını, 2000. – 31 s.
Ortalıq Aziya men Qazaqstan Tarihine Qatısı Armyan Derektemeleri. (N. Bazılhan ile birlikte) – Almatı: Dayk-Press Yayını, 2010. – 248 s.

Makale ve Bildirileri

- Armyan Jazulı Qıpşaq Eskertkişi "Dana Hikar Sözi" Jayında. *Joğarı Käsibi Dayındıq Jüyesinde Bilim Beriv Sapasın Arttırudñ Qazirgi Kezeñdegi Mäseleleri. Halıqaralıq Gılimi-Ädistemelik Konferensiyanıñ Materiyaldarı.* – Şmkent, 2003. s. 209-213.
 Armyan Jazulı Qıpşaq Eskertkişi "Dana Hikar Sözi" Tilindegi Arab-İran Sözdere. // *OQPUW-niñ 10 jıldığına arnalğan "Bilim Beru Men Gılim Damuıñ Özeği Mäseleleri" Attı Gılimi-Teoriyalıq Konferensiyanıñ Materiyaldarı.* – Şmkent, 2003. s. 109-111.
 Armyan Jazulı Qıpşaq Eskertkişteri jäne Qazaq Tiliniñ Tarihi Mäselesi. *Ahmet Yesevi Üniversitesi Türkologiya Dergisi*, No: 4, 2016. s. 69-79. (S. Törebekova ile birlikte).
 Armyan Jazulı Qıpşaq Eskertkişteri Tili Men Qazaq Tilindegi Ortaq Sözdik Qordñ Siypatı. *Qazaqstan Respublika Bilim Jäne Gılim Miyniystrligi A. Yasauwiy Atındağı Halıqaralıq Qazaq-Türük Uniyversiyetiniñ Türkologiya Gılimi-zertteu Instiyutı Uyımdaystıruwmen "Qazaq Memlekettiligindegi Qazaq Handığıñıñ Orni" Attı Halıqaralıq Gılimiy-Teoriyalıq Konferensiyanıñ Materiyaldarı.* 19–21 Mamır. – Türkistan, 2016. s. 533-541.
 Armyan Jazulı Qıpşaq Eskertkişteriniñ Qazaq Tiliniñ Tariyhına Qatısı Mäselesine. *QR Bilim Jäne Gılim Ministrliğı Qazaq Memleketlik Qızdar Pedagogikalıq Universiteti Jäne Halıqaralıq Türki Akademiyasınıñ Uyımdaystıruwimen Professor A. Qurışjanulınıñ 85 Jıldığına Oray Ötken «Professor A. Qurışjanulı jäne Türki Düniyesi: Til, Tarih, Ruhaniyat» Attı Halıqaralıq Gılimi-Teoriyalıq Konferensiyanıñ Materiyaldarı.* 27 Qarasha. – Almatı, 2015. s. 80-83. (S. Törebekova ile birlikte).
 Armyan Jazulı Qıpşaq Tiliniñ Eskertkişteri. *Qazaq Ädebiy Tiliniñ Tarihiy Közderi* (Gılimi Jiynaq). – Almatı: Gılım, 1989. s. 177-184.
 Armyan Qıpşaq Tilindegi Eskertkişterdi Zertteudñ Erekselikleri. *Altaiystiyyka jäne Türkologiya Jurnalı.* No: 2. – Astana, 2011. s. 79-83.
 Armyan-Qıpşaq Eskertkişteri Tili Sözdik Qorın Qazaq Tilimen Salıstıruw Nätiyelerinen. *Milli Medeniyyet.* No: 25. Afyonkarakisar-Kazan, 2014. s. 85-90.
 Armyan-Qıpşaq Eskertkişteri Tili Sözdik Qorınıñ Qazaq Tili Leksiykasimen Sabaqtastığı Men Ayırmaşılığı. *Qazaqtanuw Jurnalı.* No: 2(27), – Şmkent, 2013. s. 37-41.
 Armyan-Qıpşaq Eskertkişteri Tilindegi Dawıssız Dibıstardñ Grafonetiyykalıq Erekselikleri. *Qazaqstanıñ Gılimi Älemi - Nauçnyy Miyr Kazahstana – Scientific World Of Kazakhstan Halıqaralıq Gılimi Jurnalı,* No: 5(39)-6(40), 2011. s. 16-19.
 Armyan-Qıpşaq Eskertkişteri Tiliniñ Leksiyalıq Quramı Jayında. "Damıta Oqtudağı İnnovatsiyalıq Tehnologiyalardıñ Ädisnamalıq Negizderi": P.Ğ.D., Professor Amangeldi Japbarovtıñ 70 Jıldığına Arnalğan Halıqaralıq Gılimi-Praktikalıq Konferensiya Materiyaldarı. – Şmkent, 2012.
 Armyan-Qıpşaq Eskertkişteri Tiliniñ Morfologiyalıq Erekselikleri. "Äuezov Oquları – 2013" Halıqaralıq Gılimi-Praktikalıq Konferensiya Materiyaldarı. – Şmkent, 2013.

- Arman-Qıpşaq Jazba Eskertkişeri. *Toqsan Eki Bauwlı Qıpşaq: Bultıñ Ata Urpaqtarı*. – Qızılorda, 2009. s. 816-819.
- Arman-Qıpşaq Tilindegi Sot Jazbalarının Tarihi-Tildik Mañızını (XVI-XVII gg.). *Qazaqstanñıñ Gılimi Älemi - Nauçnyy Mir Kazahstana – Scientific World Of Kazakhstan Halıqaralıq Gılimiy Jurnalı*, 2016. s. 62-70.
- Arman-Qıpşaqtañıñ Kavkazda jäne Europada. “Türki Jazıu Qıpşaqtañıñ Aşılınıñ 120 Jıldığına Arnalğan «Euraziyalıq İntegratsiya: Tarih jäne Qazirgi Kezeń» Attı Respublikalıq Gılimiy-Teoriyalıq Konferentsiyanıñ Materiyaldarı. – Şımkent, 2013.
- “Dana Hikar sözi” Tilindegi Daustı Dıbıstardıñ Grafo-Fonetiikalıq Ereşelikleri. “Gasırlar Toğısındağı Türki Örkeniyeti: Sayasat, Ekonomika Jäne Mädeniyet” Halıqaralıq Gılimiy-Täjiriyyelik Konferentsiyanıñ Materiyaldarı. 19-20 Säuir. – Oral, 2007. s. 89-92.
- “Dana Hikar sözi” Tiliniñ Keybir Grafo-Fonetiikalıq Ereşelikleri. *Tyurkskaya Fonetiika-90 i Vsesoyuznaya Konferentsiya*. 26-28 Noyabrya 1990 g. Tezisi Dokladov. – Alma-Ata, 1990. s. 63-68.
- “Dana Hikar Sözi” Tiliniñ Morfologiyalıq Ereşelikleri. *Halıqaralıq Türkitanu Simpoziumı*. 28-29 Säuir. – Astana, 2011 j.
- “Dana Hıykar Sözi” Eskertkişi Tilindegi Kirme Sözder. *Qazaq Tili – Gılim Tili*. –Almatı: Gılim,1989. s. 140-141.
- “Dana Hıykar Sözi” Jazba Eskertkişin Zertteuwdiñ Mañızını. *Joğarı Käsibiy Dayındıq Jüyesinde Bilim Beruw Sapasın Arttırıwdıñ Qazirgi Kezeńdegi Mäseleleri*. Halıqaralıq Gılimiy-Ädistemelik Konferentsiyanıñ Materiyaldarı. – Şımkent, 2003. s. 213-216.
- Dana Hikar Hikayası. Audarması, Faksimilesi, Gılimi Tüsiniktemesi. *Ädabi Jädigerler*. 20 Ciltli. C. 20. – Almatı: Taymas Yayın Evi, 2013. s. 376-378.
- “Kamenets Hronikası” (XVII g.) Tilindegi Zat Esim Jurnaqtarınıñ Siypatı. *Qazaqtanu Jurnalı*. No: 3(20)-4 (21), 2011. s. 68-71.
- Eski Qıpşaq Tiline Arnalğan Zertteu (Esbosinov E. Eski Qıpşaq Tiliniñ Leksika-Grammatikalıq Ereşelikleri. Abuw Haiyan Eñbegi Boyınşa, XIV g.). *Qazaqstanñıñ Gılimi Älemi - Nauçnyy Mir Kazahstana – Scientific World Of Kazakhstan Halıqaralıq Gılimiy Jurnalı*, No: 3(13)-4(14), 2007. s. 208-209.
- Keyki batır tuwralı. *Qazaqtanuw-Kazahovedeniye Jurnalı*, No: 3(16)-№4(17), 2010. s. 22-28.
- Kıpçakça Yazmış Eserleri Araştırma ve İncelenme Meseleleri. *Altaiystıyka jäne Türkologiya Jurnalı*. – Astana, No: 1, 2011. s. 53-58.
- Kıpçak Tilindegi Jazma Esteliykerdiy İzildöö Maseleleri. *İ. Arabaev Kırgız Mamlekettik Universiyetiniñ “Jarçısı”, Filologiyalıq İlimder Çıgarılıçı*. No: 3. – Bışkek, 2010. s. 13-19.
- Körkem Şığarmadağı Avtor Tili (Ä.Nurpeyisovtıñ “Qan men ter” Triylogiyası boyınşa). *Materiyalı Respublikanskoy Nauçnoy Konferentsii Molodih Uçenih i Spetsiyalizıstov po Obşçestvennum Naukam, Posvyaşçennoy 110-y Godovşçiyne so Dnya Rojdeniya V.İ. Lenina*. 17-18 Aprelyä 1980 g. Teziysi Dokladov. – Alma-Ata: Nauka,1981. s. 199-200.
- Kavkaz Qıpşaqtañıñ jäne Arman-Qıpşaq Eskertkişeri. *Etnos jäne Til. Akademiyk Ä.T. Qaydardıñ 85 Jıldığına Arnalğan Halıqaralıq Gılimiyteoriyalıq Konferentsiyanıñ Materiyaldarı*. – Almatı, 2009. s. 78-82.
- Kavkaz Qıpşaqtañıñ jäne Arman-Qıpşaq Eskertkişeri. *Etnos Jäne Til. Akademiyk Ä.T. Qaydardıñ 85 Jıldığına Arnalğan Halıqaralıq Gılimiyteoriyalıq Konferentsiyanıñ Materiyaldarı*. – Almatı, 2009. s. 78-82.
- Kavkaz Qıpşaqtañıñ jäne Arman-Qıpşaq Eskertkişeri. *Qazaqtanuw Jurnalı*, No: 3(08)-4(09), 2008. s. 127-133.
- Kavkaz Qıpşaqtañıñ. *Toqsan Eki Bauwlı Qıpşaq: Bultıñ Ata Urpaqtarı*. – Qızılorda, 2009. s. 812-816.
- Kavkazsırtı Jerindegi Türki-Qıpşaq Negizdi Arman Antroponimderi. *Abay Atındağı QazUPU Habarşısı. Fiylogiya Seriyası*. – Almatı, 2016. s. 158-168.
- Leksişeskie Osobennosti Armanopismennogo Kıpçakskogo Pamyatnika “Slovo Mudrogo Hikara” (XVI-XVII vv.). *Türkologiyalıq Jıynak*, İ. – Bışkek: Bilge, 2008. s. 52-55.
- Leksişeskiye Osobennostiy Yazıka Armanopismennogo Kıpçakskogo Pamyatnika “Slovo Mudrogo Hikara”. *Materiyalı V Vserossiyskoy Tyurkologiyçeskoy Konferentsii, Posvyaşçennoy 80-Letiyyu İnstıtuta İstorii, Yazıka İ Literaturı Uwfıymnskogo Nauçnogo Tsentra RAN Ural-Altay: Çerez Veka V Buduşçee*. 21-22 İunya. C. 2. – Ufa, 2012.
- Leksişeskiye Osobennostiy Armano-Kıpçakskogo Pamyatnika “Slovo Mudrogo Hikara» (XVII vv.). *Third International Congress on Turkic Civilization Globalization and Turkic Civilization*. – Bıshkek, May 28-31, 2007. s. 27-28.
- Qıpşaq Eskertkişeri Tiliniñ Özindik Morfologiyalıq Ereşelikleri Jayında. *Türki Halıqtarınıñ Tariyhı Men Mädeniyeti – Qazaq Handığıñıñ Ruhaniy Özegi Attı Halıqaralıq Gılimi-Täjiriyyelik Konferentsiyanıñ Eñbekteri*. 4-7 Jeltosqan. – Şımkent: Älem Baspası, 2015. –s. 322.
- Qıpşaq Tilindegi Jazba Eskertkişterdi Zertteu Mäseleleri. *Bügingi Türkologiyanıñ Özekti Mäseleleri Men Keleşegi (Ortaq Til, Tariyh jäne Älipbiy)*. III Halıqaralıq Türkologiya Kongresiniñ Materiyaldarı. – Türkistan, 2009. s. 173-176.

- Qıpşaq Tilindegi Jazba Eskertkişterdi Zertteu Mäseleleri. *Bügingi Türkologiyannıñ Özekti Mäseleleri Men Keleşegi (Ortaq Til, Tariyh jäne Älipbi). III Halıqaralıq Türkologiya Kongresiniñ Materiyaldarı.* – Türkistan, 2009, s. 173-176.
- Qıpşaq Tilindegi Ortağasırlıq Jazba Eskertkişterdi Zertteudiñ Keybir Mäseleleri. *Qazaqstanıñ Gıluı Men Ömiri Halıqaralıq Jurnalı*, № 1, 2009. – Almatı, s. 58-62.
- Qıpşaq Tilindegi Ortağasırlıq Jazba Eskertkişterdi Zertteudiñ Keybir Mäseleleri. *Qazaqstanıñ Gıluı men Ömiri Halıqaralıq Jurnalı*, No: 1, 2009. – Almatı, s. 58-62.
- Qumıq jırları: Kartkojak buwlan Maksuman. *Qazaqtanu Jurnalı*. No: 1 (35), 2015, s. 156-160.
- Qumıqtardıñ Naurız Jırı. *Qazaqtanu Jurnalı*. No: 1 (30), 2014, s. 147-152.
- Qumıqtardıñ Qazaq Jırları. *Qazaqtanu Jurnalı*. No: 2 (31), 2014, s. 91-106.
- Qazaqtıñ Etnografıyalıq Kategorıyalar, Uğımdar Men Atawlarınıñ Dästürlü Jüyesi. Entsıylopediya. *Qazaqtanu Jurnalı*. No: 1 (30), 2014, s. 159-161.
- Temirlan jäne Onıñ İzbasarlarınıñ Tarihi-II. *Qazaqtanu Jurnalı*, No: 3(16)-№4(17), 2010, s. 55-59.
- Torgovaya Leksiyka v Yazıke Armyano-Kıpçakskiyh Pamyatniykov XVI-XVII vv. *Molodej i Nauçno-Tehničeskii Progress. Tezisi Dokladov Konferentsii Molodih Uçenih AN KazSSR, -Alma-Ata: Nauwka*, 1986, s. 237-238.
- Tovma Metsopetsi. Temirlan jäne Onıñ İzbasarlarınıñ Tarihi-I. *Qazaqtanu Jurnalı*, No: 2(15), 2010, s. 41-46.
- V-XVII Gasırlardağı Ortaqlıq Aziya men Qazaqstan Tarihinä Qatıstı Armyan Derekközderi. *Qazaqstanıñ Gıluıy Älemi - Nauçniy Mir Kazahstana – Scientific World Of Kazakhstan Halıqaralıq Gıluıy Jurnalı*, No: 2(12), 2007, s. 189-193.
- V-XVII Gasırlardağı Ortaqlıq Aziya men Qazaqstan Tarihinä Qatıstı Armyan Derekközderi. *Ural-Altay: Çerez Veka V Buduşçee: Materiyalı VI Vserossiyskoy Tyurkologičeskoy Konferentsii (S Mejdunarodnım Uçastiyem)*. - Ufa: İİL UNTS RAN, 2014, s. 225-229.
- V-XVII Gasırlardağı Ortaqlıq Aziya men Qazaqstan Tarihinä Qatıstı Armyan Derekközderi. *Qazaqtanu-Kazahovedeniye Jurnalı*, No: 1(02), 2007, s. 12-15.
- XVI-XVII gg. Armyan-Qıpşaq Tilindegi Sot Jazbaları. *Ahmet Yesevi Üniversitesi Türkologiya Dergisi*. No: 5, 2016, s. 21-29.
- XVI-XVII ğğ. Armyan Älipbiyimen Jazılğan Qıpşaq Tili Eskertkişteri: Zerttelui men Özekti Mäseleleri. *“The Kipchaks of Eurasia: History, Language, And Written Records” Materials Of International Scientific Conference Republic Of Kazakhstan.* – Astana, 2013, s. 251-260.
- Ortağasırlıq Armyan Jazulı Qıpşaq Eskertkişterin Zertteuw Mäselesi. *Jalpi Til Bilimi jäne Türki Tilderiniñ Özekti Mäseleleri». Halıqaralıq Gıluıy-Teoriyalıq Konferentsiyanıñ Materiyaldarı. QR Mädeniyet miyniystrliginiñ Til komıyietı, L.N. Gumıylev Euraziya Ultıq Universiteti.* - Astana, 2010, s. 150-155.
- Virmenski Litopisni Djerela Pro Turetsko-Tatarski Nabigi Na Ukraınu V XVI-XVII St. *Naukovi Zapiski Ternopilskogo Natsionalnogo Pedagogičnogo Universiyetetu İmeni Volodimira Gnatyuka. Seriya: İstoriya*. No: 1, 2014, s. 197-208.
- Yavleniye Transonimizatsii V Tyuwrskoy Toponomii. *Vestnik Kirgızskogo natsionalnogo Universiyeta Im. İ. Arabaeva, Filologiyçeskiye Nauki*: 9 Vipusk. – Bişkek, 2012, s. 91-95.

Kaynakça

- KUDASOV, Seysenbay (1990). *Armyan Jazulı Qıpşaq Eskertkişi “Dana Hikar Söziñiñ” Tili*. Monografi. – Almatı: Gılım Yayını. – 120 s.
- TANAVOVA, Jupar (2016). “S.J. Qudasov: Armyan Jazulı Qıpşaq Eskertkişterin Zertteuw Qazaqstanda Gana Emes, Ärisi Älemdik Türkologiyada, Berisi Keñes Odağında Kenjelep Damp Kele Jatqan Gılım Salası”. *Ahmet Yesevi Üniversitesi Türkologiya Dergisi*. No: 5, 2016, s. 3-21.
- WEB-1: https://www.youtube.com/watch?v=_nl2Ls_m64g (Erişim tarihi: 12.04.2024)
- WEB-2: <https://shymkala.kz/index.php/culture/item/2924-til-tarikhyndan-İt-tarikhy-n-izdegen-alyım> (15.04.2024)
- WEB-3: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/42942> (Erişim Tarihi: 17.04.2024)
- WEB-4: <https://mezgil.kz/e/action/ShowInfo.php?classid=16&id=1494> (18.04.2024)
- WEB-5: https://kaz.inform.kz/news/halykaralyk-turki-akademiyasy-astanada-biliktı-audarmashylardy-marapattady_a2968047/ (Erişim tarihi: 25.04.2024)
- WEB-6: <https://scholar.google.ru/citations?user=8lkIZ2cAAAAJ&hl=ru> (Erişim tarihi: 20.04.2024).

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 18, Dönem/Period: 2024-Bahar/Spring, Sayı/Number: 34

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

Yayın Değerlendirmeleri

Reviews

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 18, Dönem/Period: 2024-Bahar/Spring, Sayı/Number: 34

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME

Review

1876-1923 Yılları Arasında Anadolu Sahasında Yayımlanan Dil bilgisi Kitaplarındaki Terimlerin Karşılaştırması

Öztürk, Neslihan. (2023). *1876-1923 Yılları Arasında Anadolu Sahasında Yayımlanan Dil bilgisi kitaplarındaki Terimlerin Karşılaştırması*. Ankara: Pegem Akademi, 652 s. ISBN: 9786256357952.

Ayşe Afacan Süğümlü

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Ordu/Türkiye

e-posta ayseafacansugumlu@gmail.com

orcid 0000-0002-6772-9598

Atrf

Citation

Afacan Süğümlü, Ayşe (2023). 1876-1923

Yılları Arasında Anadolu Sahasında

Yayımlanan Dil bilgisi Kitaplarındaki

Terimlerin Karşılaştırması. *Dil Araştırmaları*,

34: 337-341.

Başvuru

Submitted

08.12.2023

Revizyon

Revised

22.03.2024

Kabul

Accepted

07.04.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2024

Neslihan Öztürk'ün 2023 yılının Nisan ayında Pegem Akademi'den çıkan "1876-1923 Yılları Arasında Anadolu Sahasında Yayımlanan Dil Bilgisi Kitaplarındaki Terimlerin Karşılaştırması" adlı kitabı yaklaşık elli yıllık bir dönemde Osmanlı

Türkçesi ile yazılan dil bilgisi kitaplarındaki terimlerin karşılaştırması ile oluşturulmuştur. Bu çalışma kapsamında Anadolu sahasında yazılmış 21 dil bilgisi kitabındaki terimler karşılaştırılmıştır. Çalışma Neslihan Öztürk'ün 2022'de Prof. Dr. Dilek Ergöneç danışmanlığında hazırladığı aynı isimli yüksek lisans tezinin kitaplaştırılmış hâlidir.

Üç bölüm şeklinde hazırlanan toplam 634 sayfalık eserin ilk bölümü olan giriş bölümünde (s. 6-39) yazar; “dil” ve “dil bilgisi” kavramları üzerinde durarak farklı yazarlardan hareketle çeşitli bilgilere yer vermiştir. Türkçenin derinliğini çözebilmek için Türk dilinin tarihinde yer alan eserlerin detaylıca incelenmesi gerektiğini (s. 3) vurgulayan yazar Türk tarihinde önemli görülen dil bilgisi kitaplarının üzerinde durmuş ve ilk bölümde bu kitabın derlemine oluşturan 21 dil bilgisi kitabını ve bu kitapların yazarlarını tanıtmıştır. Yazarların doğum yerleri, eğitim hayatları, meslekleri, hizmetleri ve eserleri ana hatlarıyla anlatılmış, hemen arkasından da yazarların kitapları tanıtılmıştır. Bazı yazarlar ile ilgili daha sınırlı bilgiye rastlanmakla birlikte kitapların daha ayrıntılı (ilk baskıları ve sonrasında varsa basım sayıları, günümüz Türkçesine aktarılmışsa bununla ilgili bilgiler vd.) bulunmaktadır. Ayrıca kitabın yazılış amacı, bölümleri ve işlenen konular da kısaca ele alınmıştır. Buraya kadar olan genel literatür bilgisinden sonra eserde “İlgili Araştırmalar” başlığı bulunmaktadır. Bu bölümde herhangi bir sıralama yapılmadan derlemdeki kitaplarla ilgili araştırmalar bibliyografya gibi kısa açıklamalarla verilmiştir. 21 dil bilgisi kitabından oluşan eserin derleminde *Kavâid-i Türkiye* (Ahmet Cevdet Paşa), *İlm-i Sarf-ı Türkî* (Süleyman Hüsnü Paşa), *Nahv-ı Osmânî* (Selim Sabit), *Sarf-ı Osmânî* (Selim Sabit), *Kavâid-i Lisân-ı Türkî* (Halit Ziya Bey), *Mutavvel Sarf-ı Osmânî* (Mihri), *Amelî ve Nazarî Talim-i Lisân-ı Osmânî* (Ahmet Rasim), *Nev Usûl Sarf-ı Türkî* (Şemsettin Sami), *Kavâid-i Lisân-ı Türkî* (Tahir Kenan), *Mükemmel Osmanlı Sarfı* (Manastırlı Mehmet Rıfat), *Hâce-i Lisân-ı Osmânî* (Manastırlı Mehmet Rıfat), *Kavâid-i Lisân-ı Osmânî* (Ömer Sıtkı), *Mükemmel Kavâid-i Lisân-ı Osmânî* (Ömer Sıtkı), *Üss-i Lisân-ı Türkî* (Mehmet Sadık), *Külliyat-ı Kavâid-i Lisân-ı Osmânî* (Raşit), *Nahv-ı Osmânî* (Şeyh Vasfî), *Türkçe Sarf ve Nahiv* (Hüseyin Cahit), *Mufassal Yeni Sarf-ı Osmânî* (Ahmet Cevat Emre), *Türkçe Sarf ve Nahiv Eski Lisân-ı Osmânî Sarf ve Nahiv* (Ahmet Cevat Emre), *Türk Dilinin Sarf ve Nahvi* (Köprülüzade Mehmet Fuat ve Süleyman Saip) ve *Türkçe Yeni Sarf ve Nahiv* (Mithat Sadullah) yer almaktadır.

İkinci bölüm “İnceleme” başlığını taşıyan ikinci bölümde dokuz kelime türü (isim, sıfat, zamir, fiil, fiilimsi, zarf, edat, bağlaç, ünlem) yazarların görüşleri ile birlikte (s. 45-52) ele alınmıştır. Burada kelime türlerine fiilimsilerin de dahil edilmesi dikkat çekmektedir. Korkmaz, Ergin Banguoğlu vb. yazarların kitaplarda fiilimsiyi ayrı bir kelime türü olarak ele almamaları yazarın bu tasarrufunu dikkat çekici kılmaktadır. Yine bu kısımda ilgili kelime türüne ait tanım ve örnekler yazar ve basım tarihi esasına göre sıralanmıştır. Örneğin “İsim” başlığında Berke Vardar, Tahsin Banguoğlu, Zeynep Korkmaz, Haydar Ediskun ve Muharrem Ergin'in “isim” türüne dair tanımları ve örnekleri bulunmaktadır.

Kitabın üçüncü ve en hacimli bölümünde (s. 55-621) “Terimlerin Karşılaştırılması” başlığı ile kitabın derlemine oluşturan dil bilgisi kitaplarında yer

alan isim, sıfat, zamir, fiil, fiilimsi, zarf, edat, bağlaç ve ünlem kelime türleri başlıklandırılarak her bir kelime türü ile ilgili terimlere, bu terimlerin işlevlerine ve terimlerle ilgili tanıklara (örneklere) yer verilmiştir. Yazarın bu kısımda “örnek” yerine “tanık” kavramını kullanması dikkat çekmektedir. Kaynak sıralaması eserlerin basım tarihlerine göre yapılmıştır. Bu terimlerle ilgili tablolar hazırlanarak terimler karşılaştırılmıştır. Bu bölümde kategorik alt başlıkları bulunan kelime türlerinin yapılandırılması şu şekildedir:

İsim (18)	somut isim, soyut isim, cins isim, özel isim, topluluk ismi, işaret ismi, sayı ismi, yer ve zaman ismi, alet ismi, küçültme anlamı veren isim, mensubiyet bildiren isimler, vasıf bildiren isimler, türemiş isim ve türemesi olmayan isim, birleşik isim, erkek ve dişi isimleri, teklik ve çokluk isimleri, ismin hâlleri ve isim tamlaması
Sıfat (6)	niteleme sıfatı, belirtme sıfatı, iyelik grubu sıfatı, alet ismi, zaman ve yer ismi, sıfat tamlaması
Zamir (12)	şahıs zamiri, dönüşlülük zamiri, işaret zamiri, belirsizlik zamiri, soru zamiri, aitlik zamiri, iyelik zamiri, bağlama zamiri, isimlerin sonuna gelen zamir, fiillerin sonuna gelen zamir, Farsça zamirler, Arapça zamirler
Fiil (14)	fiilde kişi, fiilde zaman, olumlu fiil, olumsuz fiil, soru fiili, basit fiil, birleşik fiil, fiil çatısı, bildirme kipleri, tasarlama kipleri, ek fiil, basit kipli fiil, birleşik kipli fiil ve Farsça fiiller
Fiilimsi (3)	isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil
Zarf (9)	durum zarfı, zaman zarfı, yer ve yön zarfı, miktar (azlık - çokluk) zarfı, soru zarfı, dereceleme zarfı, onaylama zarfı, olumsuzluk zarfı ve belirsizlik zarfı

Edat, bağlaç ve ünlem türüne dair ise kategorik alt başlık bulunmamakta, bunlarda yalnızca veriler başlıklandırılmaktadır. Bunların dağılımı ise şu şekildedir:

Edat (120)	acaba, aher, ahir, ancak, ara, artık, asla, bâ, barça, barı, başka, bazı, beri, bî, binaen, birle, bütün, -CA, -CAK, -cAsInA, -cIlayIn, cihetiyle, çak, dağı, daha, daima, -dâr, -DE, değil, dek / değin, -Den, -Dir bildirme eki, diye, doğru, dolayı, -E, ebed, ebada, ekser, ekseriya, elbette, emes / ermes, en, evet ve he, evvel, ezal, gâh, -gâr, gayet, -geli / -galı, gibi, göre, -gulük / -güçük, hâlâ, hayır, hem, hemen, henüz, hep, her, her ne kadar, hiç, -î, için, içre, iken, ila, ile, ile beraber, imdi / şimdi, kaçan, kadar, kanı, -kâr, karşı, kayan, kayda, kaysı, kayu, -ki, kim, -leyin, -II / -IU, -IIk / -IUK, -mânend, -mend, -msI, mi soru eki, nâ, -nak, nâşî, ne, nece / neçe, neçük / nütük / netük / nitek, nere, nice, o, önce, öyle, pek, peki, rağmen, -rAk, -sI / -sU, -sIz / -sUz, -sIzIn, sonra, şol, şöyle, ta, üzere, üzerine, vâri, -ver, akın, yalnız, yana, -yâr, yine, yok.
Bağlaç (48)	âdeta, alâ, ama, ancak, bari, belki, bile, binaberin, binaenaleyh, çünkü, da / de, dahi, deyü, eğer, egerçi, fakat, gerek...gerek, güya, hâlbuki, hatta, hele, hem...hem, hususiyle / hususan / ale'l-husus, ile, illa, ise, keşke, ki, lakin, maada, mademki, mamafih, meğer, mesela ve misal, ne...ne, nitekim, sanki, şayet, ta ki, tek, ve, ya / ya...ya, yahut, yani, yine, yoksa, zinhar, zira.

Ünlem a, acayip, aferin, ah, aman, ay, be / behey, eh, ey, eyâ, eyvah, ha, hani, (36) haşa, hay hay, haydi, hele, hey, heyhat, işte, iy, keşke, o, öf, of, oh, pehpeh, sus, uf, vah, vay, ya, yahu, yazık, yuf, zinhar.

Edat, bağlaç ve ünlemlerin ele alınan kitaplarda nasıl verildiği örnek cümlelerle kitapta bulunmaktadır. İnceleme yapılırken kitaplarda kelime türlerinin öncelikle hangi terimle isimlendirildikleri ve terimlerin tanımları verilmektedir. Bu incelemeler sadece konuya yer veren kitaplar ele alınarak yapılmıştır. Ayrıca ele alınan konuyla ilgili terim örneklerine de yer verilmiştir. Örneğin genel olarak “İsim” kelime türü başlığında Ahmet Cevdet Paşa, Süleyman Hüsnü Paşa, Selim Sabit, Halit Ziya, Mihri, Şemsettin Sami, Tahir Kenan, Mehmet Rıfat, Ahmet Rasim, Mehmet Sadık, Ömer Sıtkı, Raşit, Hüseyin Cahit, Şeyh Vasfi Efendi, Köprülüzade Mehmet Fuat ve Süleyman Saip, Mithat Sadullah, Ahmet Cevat Emre'nin kitaplarındaki tanımlar ve örnekler sırasıyla bulunmaktadır. İsimlerin ele alındığı dokuz kitapta örnek bulunurken sekiz kitapta örnek bulunmamaktadır. Bununla beraber dört kitapta (Selim Sabit - NO, Tahir Kenan -KLT, Ömer Sıtkı - MKLO, Şeyh Vasfi - NO) ise isimlerle ilgili inceleme yapılmadığı görülür. Ayrıca eserde Tablo 1 verileri olmasına rağmen bu verilerle ilgili yorum yapılmaması dikkat çekmektedir. Kitapta yer alan Tablo 1 aşağıdadır:

Tablo 1. İsim Türüyle İlgili Terimlerin Karşılaştırması

	İsim	Esmâ	İsm-i mutlak	İsm-i maddi	İsm-i zat	Mutlaka İsimler	İsm-i ayın	Maddi zevat	İsm-i mücerret	İsm-i mana	Manevi zevat	İsm-i cins	İsm-i âm	İsm-i alem	Alem
Ahmet Cevdet Paşa/ KT	+														
Süleyman Hüsnü Paşa/ İST	+											+		+	
Selim Sabit/ NO															
Selim Sabit/ SO	+											+			+
Halit Ziya/ KLT	+			+					+				+		
Mihri/ MSO	+		+									+	+		+
Şemsettin Sami/ NUST	+												+		+
Tahir Kenan/ KLT		+	+		+		+			+		+	+		+
Mehmet Rıfat/ MOS	+					+						+	+		+
Mehmet Rıfat/ HLO	+											+		+	
Ömer Sıtkı/ KLO	+														
Ahmet Rasim/ ANTLO	+						+			+		+			
Mehmet Sadık/ ÜLT	+													+	
Ömer Sıtkı/ MKLO												+			
Raşit/ KKLO	+		+							+		+			+
Şeyh Vasfi/ NO															
Şeyh Vasfi Efendi/ MYSO	+											+			
Hüseyin Cahit/ TSN	+						+			+		+	+	+	
Köprülüzade Mehmet Fuat ve Süleyman Saip/ TDSN	+											+			
Mithat Sadullah/ TYSN	+						+					+			
Ahmet Cevat Emre/ TSNE	+							+		+	+	+			

Eserde 40 farklı karşılaştırma tablosundan (isimler yedi, sıfatlar altı, zamirler dört, fiiller dokuz, filimsiler dokuz, zarflar iki, edatlar bir, bağlaçlar bir ve ünlemler bir tablo) hareketle oldukça ayrıntılı karşılaştırmalara imkan verilmekte ayrıca eserler basım yıllarına göre sıralandığı için terimlerin zamana bağlı değişimleri de görülmektedir.

Sonuç kısmı incelenecek olursa oldukça hacimli olan eserin sonuç kısmının daha zengin sunulması beklenebilirdi. Örneğin her kelime türü ile ilgili birer paragraf

bilgi vermek yerine derlemi oluşturan 21 dil bilgisi kitabının da karşılaştırmaları yapılabilir. Kelime türlerinin eserlere ve yazarlara göre değerlendirme biçimleri tartışılabilirdi. Yine bu bölümde eserler arasında tanıklar (örnekler) bakımından en zengin olan kitabın Tahir Kenan'ın eseri olduğu ifade edilmiş ancak eserde sayısal bir veri sunulmadığı görülmüştür. Ayrıca kitaplardan bazılarının terim konusunda birbirinden etkilendiği dikkat çekmektedir. Tahir Kenan'ın ve Mehmet Rauf'un kitaplarındaki bazı tanıkların başka gramerciler tarafından kullanıldığı verilirken bu gramercilerin kim olduğu sonuç bölümünde bulunmamaktadır.

Kitapta yer yer bazı kelime ve kelime gruplarının günümüz karşılıkları dipnot olarak verilmiştir. Kitabın zengin sayılabilecek kaynakça bölümünde bazı temel kaynakların (örneğin, Hamza Zülfikar, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*) gözden kaçtığı görülmektedir.

Sonuç olarak çalışma, 1876-1923 yılları arasında Anadolu sahasında yayımlanan 21 dil bilgisi kitabındaki terimlerin ayrıntılı bir biçimde incelenmesini ve karşılaştırılmasını konu edilmekte, ilgili dil bilgisi terimlerinin karşılaştırılmasınaimkan sağlamakta ve gerek terim bilimi gerekse sözlük bilimi çalışanlarına katkı sağlamaya adaydır. Ayrıca eserde yaklaşık 50 yıllık dönemde Anadolu sahasındaki Türk dilinin morfolojik özelliklerinin de ele alınması da dikkate değerdir. Dil bilgisi kitaplarının incelenmesinin dil bilgisinin gelişimine de katkı sağlayacağı muhakkaktır. Bu sayede dil bilgisi öğretiminde terminoloji sorununa ve buna bağlı olarak Türkçe öğretimi çalışmalarına fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

Bilim uzmanı Neslihan Öztürk'e bu çalışması için teşekkür eder, oldukça az çalışanın olduğu bu alandaki yayınlarına devam etmesini dileriz.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 18, Dönem/Period: 2024-Bahar/Spring, Sayı/Number: 34

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME

Review

Kayıp Bir Dilin İzinde. Tarihî Bir Türk Lehçesinin Avrasya Dillerindeki Örtük İzleri

Ünal, Orçun (2023). *Kayıp Bir Dilin İzinde. Tarihî Bir Türk Lehçesinin Avrasya Dillerindeki Örtük İzleri*. Çanakkale: Paradigma Akademi. ISBN: 978-625-6957-80-0

İrem Kadioğlu

Doktora öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarihi ve Günümüz Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

Denizli/Türkiye

e-posta iremkadioglu811@gmail.com

orcid 0000-0001-9023-6874

Atf

Citation

Kadioğlu, İrem (2024). *Kayıp Bir Dilin İzinde.*

Tarihî Bir Türk Lehçesinin Avrasya

Dillerindeki Örtük İzleri. Dil Araştırmaları, 34:

342-347.

Başvuru

Submitted

06.09.2023

Revizyon

Revised

23.09.2023

Kabul

Accepted

03.10.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.11.2023

Tarihî Türk Lehçeleri alanında yazılan teorik ve değerli birçok yayının yanı sıra arkaik özellikleri tespit edebilmek amacıyla tarihin belirli dönemlerinde birbirleriyle temasta bulunmuş dillerin söz varlığını ortaya koyan açıklayıcı ve tahlil edici eserler henüz sayı olarak azdır. “*Kayıp Bir Dilin İzinde Tarihî Bir Türk Lehçesinin Avrasya Dillerindeki Örtük İzleri*” adlı bu kitap Türk dili alanına

önemli katkıları olacak hacimli bir eserdir. Ünal kitabın öncelikli amacını tarih içerisinde birçok dili etkilemiş olan bir Türk lehçesinin izini sürmek olarak vermiştir. Bu lehçe *R-Türkçesi* ve *Z-Türkçesi* adlandırmalarından hareketle oluşturulan *S-Türkçesidir*. Bu lehçenin izini sürme fikrini ise “*Klasik Moğolca Söz Varlığında Türkçe Kökenli Kelimeler ve Türkçe-Moğolca Ses Denklikleri*” adlı doktora tezini yazarken Genel Türkçe *y-* sesine karşılık Moğolcada *s-* ile başlayan alıntı sözcükler sırasında keşfetmiştir. Ünal Yenisey dilleri, Eski Uygur Türkçesinin söz varlığı, Ermenice etimolojiler ve kaynakların çevirisi, Macarca çeviriler, Mordvince, Han dönemi Çincesi ve Fin-Ugor dilleri ile ilgili konularda alanın uzmanlarından destek aldığını da belirtmiştir.

Çalışma toplamda beş bölümden oluşmaktadır. Ana başlıklar alt başlıklara ayrılmakla birlikte incelenen alt başlıklar da gerekli görüldüğünde başka bir alt başlığa ayrılmaktadır. Birinci bölüm “*1.Avrasya Dillerinde S-Türkçesinin İzleri*” adını taşımaktadır. Ana başlık altında sekiz alt başlık bulunmaktadır. “*1.1.Ural Dillerinde S-Türkçesinin İzleri*” adlı ilk başlık kendi içinde beş alt başlığa ayrılmıştır. Bu başlıklardan ilki genetik olarak Fin-Ugor dili olsa da birçok dönemde Türk lehçelerinden etkilenmiş ve en eski yazılı kaynaklara sahip olan bir dil olan Macarca ile başlamaktadır. “*1.1.1.Macarcada S- Türkçesinden Alıntı Kelimeler*” adlı bölümde Macarcadaki Türkçe kökenli alıntuların üç katmandan oluştuğunu söyleyen Ünal ilk katmanı *R/L Türkçesi* konuşan Oğur-Bulgar Türklerinden alıntılanan sözcükler, ikinci katmanını ise *Z/Ş Türkçesi* konuşan Kuman-Peçenek Türklerinden alıntılanan sözcüklerin oluşturduğunu söylemiştir. Macarcada, GT *y-* sesine karşılık, *gy-* ve *d-* sesleri dışında *sz-* [s] ile başlayan Türkçe kökenli dokuz kelime ve bu kelimelerin etimolojilerini vermiştir. Devamında Türkçe kökenli Macarca *sz-> gy-* gelişimi ile ilgili araştırma yapan, kabul eden ya da farklı bir görüş sunan diğer araştırmacıların (Budenz, Gombocz, Ramstedt, Sköld, Moór, Poppe, Ligeti, Palló, Róna-Tas, Agyagási, Rédei, Sinor ve Berta) görüşlerine yer vermiştir. Bu görüşlerden sonra yukarıdaki dokuz örneğe ek olarak *sz-* ile başlayan on bir Macarca sözcüğün de *S-Türkçesinden* alıntı olduğunu söylemiş ve örnekleri detaylı bir şekilde açıklamıştır.

Ural dilleri altında incelenen ikinci alt başlık “*1.1.2.Proto-Permcede S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler*” adını taşımaktadır. Ünal bu bölümde yazılı bir metni bulunmayan Proto-Permce için Komice, Udmurtça ve diğer Ural dilleriyle karşılaştırmalı söz varlığını ortaya koymaya çalışmıştır. Proto-Permcedeki Türkçe sözcüklerde GT *y-* sesine karşılık yalnızca **s-* sesinin görülmesini Proto-Permce’nin doğrudan *S-Türkçesi* ile temasta bulunduğu işaret olarak görmüş, Proto Permce, Udmurtça ve Komicede bulunan on beş sözcüğü etimoloji önerileri ile birlikte vermiştir.

Ural dilleri altında incelenen üçüncü alt başlık “*1.1.3.Proto-Samoyedce S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler*” adını taşımaktadır. PS’de tespit edilen *S-Türkçesi* alıntuların bu lehçenin ortaya çıkış tarihini daha geriye götürmesi bakımından önemli olduğunu söyleyen Ünal PS ve Türkçe arasındaki alıntılama yönü bakımından çeşitli araştırmaların yapıldığını, şimdiye kadar bu dilde tespit edilen Türkçe sözcüklerin PB Türkçesinden gelişebileceğini, PS’deki Türkçe alıntuların Tarihî ve Çağdaş Türkçede *h-* olarak korunan **p-* sesi olduklarını söylemiştir. Ek

olarak PS’de BT’den gelen ve ön seste *y- sesine sahip alıntılara karşılık s- sesiyle başlayan bir grubun olduğunu, bunun *S-Türkçesinin* izleri olduğunu da ekleyerek yedi örneği detaylı bir biçimde incelemiştir.

Ural dilleri altında incelenen dördüncü alt başlık “*1.1.4. Volga-Fin Dillerinde S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler*” adını taşımaktadır. Ural dil ailesinin Volga bölgesi alt dilleri olan Mordvince ve Çeremisçede Türkçe ve Çuvaşça alıntılar bulunmaktadır. Ünal bu bölümde Mordvince ve Çeremisçenin Türkçe ve Çuvaşça ile girdiği dil ilişkilerine ve hangi dönemler içerisinde tarihlendirildiğine dair araştırmacıların görüşlerine yer verdikten sonra bu iki dilde *S-Türkçesinden* alıntı olduğu düşünölen sözcükleri de ayrı başlıklar altında vermiştir. “*1.1.4.1.Mordvinedeki S-Türkçesi Alıntılar*” bölümünde Ünal beş örneği detaylı olarak vermekle birlikte Mokşa ve Erza olmak üzere iki yazı diline ayrılan Mordvincenin ayrı ele alınarak incelenmesinin önemini de vurgulamıştır. “*1.1.4.2.Çeremisçedeki S-Türkçesi Alıntılar*” bölümünde ise aynı yöntemle dört sözcüğu *S-Türkçesi* özellikleri göstermesi sebebiyle incelemiştir. Birinci bölümün son kısmı ise “*1.1.5.Mansicede S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler*” adını taşımaktadır. Ünal az sayıda Türkçe alıntı tespit etmekle birlikte *S-Türkçesinden* alıntı olduğunu düşündüğu iki sözcüğu de incelemiştir.

Birinci bölümün ikinci kısmı Moğolca için ayrılmıştır. “*1.2.Moğolca ve Kitancada S-Türkçesinin İzleri*” adlı ikinci başlık çalışmanın ortaya çıkış sebebi olarak gösterilmiştir. Böylece *S-Türkçesi* BT’nin bir diyalekti değil, Türkçenin üçüncü ana lehçesi olma özelliğini üstlenerek tarihî bir derinlik kazanmıştır. Bu bölüm üç alt başlığa ayrılmaktadır. Bu başlıklardan ilki “*1.2.1.Moğolcada Türkçe Alıntılar*” adını taşımaktadır. Bu başlık altında Türkçe ve Moğolcanın akraba olduğunu, ortak kelimelerin Ana Altaycadan geldiğini savunan ilk görüş ve ortak kelimelerin büyük bir kısmının Moğol dilindeki Türkçe alıntılar olduğunu iddia eden ikinci görüşten bahseden Ünal Moğolcadaki BT ve GT alıntılarının en önemli özelliğinin GT y- sesinin *d-, ĵ-, y-, n-, ø* sesleri ile karşılanması olduğunu belirtmiş ve örnekleri detaylı bir şekilde incelemiştir.

“*1.2.1.2.Moğolca Söz Varlığında Türkçe Kökenli Alıntı Katmanları*” adlı alt başlıkta Ünal Moğol söz varlığındaki alıntılarının üç katmanı olduğunu, ilk katmanının Z/ř (*Genel Türkçe*), ikinci katmanın R/L (*Bulgar Türkçesi*), üçüncü katmanın ise *S-Türkçesi* olduğunu belirtmiştir. Clauson’un, Schönig’in ve Rybatzki’nin değerlendirmesine göre bu katmanların açıklamalarını vermiştir. Çalışmada savunduğu düşünce ise Moğolcanın BT’den iki alıntı katmanı, GT’den üç alıntı katmanı bulundurduğu yönündedir. Devamında ise bu katmanları görebileğimiz örnekleri vermiştir.

“*1.2.2.Moğolcada S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler*” adlı ikinci başlık Moğolcada *S-Türkçesinden* alıntı olduğu düşünölen elli üç kelimenin incelemesini içermektedir. Bu örnekleri “*1.2.2.1.Genel Türkçe y- Sesine Karşılık S- İle Başlayan Moğolca Kelimeler*” başlığının altında vermiştir. Üçüncü başlık “*1.2.3.Kitan Dilinde S-Türkçesinden Alıntı Dört Kelime*” adını taşımaktadır. Ünal eski bir Moğol dili olan Kitancadaki örnekleri detaylı bir şekilde incelemiştir.

Üçüncü bölüm “1.3.Xiongnu ve Tabgaç Dillerinde S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler” adını taşımaktadır. Ünal bu bölümde Tabgaç dili ile yüzyıllarca etkileşim halinde bulunan, Çin’in kuzey sınırında Moğolistan merkezli kurulan, Büyük (Asya) Hun İmparatorluğu’nda yönetici sınıf tarafından konuşulan dilleri temsil eden Xiongnu ve Tabgaç dilinde S-Türkçesinden alıntı olduğu düşünülen iki sözcüğü detaylı bir biçimde işlemiştir.

“1.4.Mançu-Tunguz Dillerinde S-Türkçesinin İzleri” adlı dördüncü bölümü Ünal iki alt başlıkta incelemiştir. İlk başlık “1.4.1.Proto-Tunguzcada S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler” adını taşımaktadır. Mançu-Tunguzcanın alıntı yönünden de hareketle S-Türkçesi ile Moğolca olmadan ilişki kuramayacağını varsaymış ve yedi örnek incelemiştir. “1.4.2.Mançucada S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler” adlı diğer başlık altında önemli oranda Türkçe kökenli dolaylı alıntı olduğu düşünülen Ünal altı örneğin incelemesini vermiştir.

“1.5.Toharcada S-Türkçesinin İzleri” adını taşıyan beşinci bölümde Ünal daha önce Toharca alıntılarla ilgili yapılmış olan çalışmalardan bahsettikten sonra S-Türkçesi kökenli olduğunu düşündüğü üç Toharca sözcüğün incelemesini yapmış ve etimolojilerini vermiştir.

“1.6.Ermenicede S-Türkçesinin İzleri” adlı altıncı bölümde Ünal on iki Ermenice kelimenin incelemesini yapmış ve S-Türkçesindeki biçimlerle ilişki kurmaya çalışmıştır. Ünal Moğolca ve Macarcadan sonra Ermenicedeki S-Türkçesi alıntılarının bu lehçenin en sağlam ve en önemli kanıtları olduğunu söylemiştir.

“1.7.Ortak Çerkezcede S-Türkçesinin İzleri” adlı yedinci bölümde Ünal öncelikle Kıpçak Türkçesinden olmak üzere birçok Türkçe alıntının olduğu bilgisini verdikten sonra üç sözcüğün incelemesini yapmıştır.

“1.8.Diğer Dillerde S-Türkçesinin Muhtemel İzleri” adlı sekizinci bölümde Yeniseyce, Kotça, Yukagirce, Albanca ve Udicedeki muhtemel alıntılara daha önce değinildiği için tekrar bilgi verilmediğini söyleyen Ünal bu alıntılara eklenebilecek Osetçe bir alıntının incelemesini bu bölümde vermiştir. Ancak birçok bölümde bırakılan ihtimal bu bölümde de olumlu anlamda kendini göstermiş ve yeterli kanıt olmadığı için S-Türkçesinden alıntı olamayacağını da ek bir bilgi olarak vermiştir.

Kitabın ikinci ana bölümü “2.Türkçede S-Türkçesinin İzleri” adını taşımaktadır. Ünal S-Türkçesinin gelişimini yalnızca Avrasya dillerinde değil, Genel Türkçe, Bulgar Türkçesi ve Karaçay-Balkar Türkçesinde de tespit etmiştir. Sözcükleri genelden özele ve eskiden yeniye olacak şekilde incelediğini, alıntılarının sistematik değil tekil vakalar olduğunu söylemiştir. Dört başlık altında incelenen bu bölümün ilk başlığı “2.1.Genel Türkçede S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler” adını taşımaktadır. Bu bölümde GT’deki erken dönem S-Türkçesi alıntılarının s- ile, geç alıntılarının ş- ile başladığı bilgisini verdikten sonra otuz beş alıntı sözcüğü incelemiştir.

“2.2.Tuna Bulgar Türkçesinden S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler” adlı ikinci başlıkta Tekin’in tespit ettiği TBT’nde GT y- sesine karşılık *ş ile başlayan iki kelimenin S-Türkçesinden alıntı olup olmadığına dair bir inceleme yapmıştır.

Üçüncü başlık “2.3.Volga Türkçesinde S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler”, adını taşımaktadır. Ünal Volga-Kıpçak lehçesindeki alıntılara değinen Rona Tas’ın bu alıntılarını Volga-Bulgar Türkçesi kökenli olarak değerlendirmiş olduğunu, ancak Tatar ve Başkurt Türkçesinde ř- ile başlayan sözcüklerin S-Türkçesinden alıntı olduğu, VBT’nin ř’li diyalektinin aslında S-Türkçesi olduğu düşünmektedir. Alıntı sözcükleri Rona Tas’ın çalışmasını gözden geçirerek ve yeni eklemeler yaparak incelemiştir. Bu başlık iki alt başlığa ayrılmaktadır. İncelemeler bu iki başlığın altında bulunmaktadır. İlki “2.3.1.Tatar ve Başkurt Türkçesinde S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler” adını taşımaktadır. Bu bölümde yukarıda bahsedilen on bir sözcük incelenmiştir. Diğer başlık “2.3.2.Çuvaş Türkçesinde S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler” adını taşımaktadır. Ünal bu bölümde S-Türkçesinden alıntı olduğunu düşündüğü on altı sözcüğün incelemesini yapmıştır. GT ve BT başlıklarından sonraki son bölüm “2.4.Karaçay- Balkar Türkçesinden S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler” adını taşımaktadır. Ünal uzun bir süre S-Türkçesi ile temasta bulunmuş olan KBT’ndeki S-Türkçesi etkisini, Ermenicedeki alıntularla kanıtlamıştır. Bölümde KBT’ndeki yedi örneği de detaylı bir biçimde incelemiştir.

Çalışmanın “3.Yazılı Belgelerde S-Türkçesi” adlı üçüncü bölümü diğer bölümlerden farklı bir incelemeyi içermektedir. Alt Başlıklar şoyledir: 3.1. Kiev Mektubu, 3.1.1. S-Türkçesi *şokur Sözcüğü, 3.1.2.S-Türkçesi *ök Sözcüğü, 3.1.3.S-Türkçesi *şokur ök , 3.1.4.SWRTH = S-Tü. *şört-ä / *şürt-ä? Ünal bu bölümde izi sürülen ve Tarihî Lehçelerde tespit edilen S-Türkçesinin yazıya geçmiş bir kanıtı olarak, Türk runik yazısının Avrasya grubuna odaklanmıştır. Yazıtlar arasında daha sağlıklı bilgi edinilen ve S-Türkçesi ile okunduğunda anlamlı olduğu görülen Kiev Mektubu ve bu mektupta geçen *şokur, *ök, ve *şört-ä/ *şürt-ä sözcüklerini incelemiştir.

“4.S-Türkçesinin Ses ve Biçim Bilgisi Özellikleri” adlı dördüncü bölümün alt başlıkları şoyledir: 4.1.S-Türkçesinin Ses Bilgisi, 4.1.1.Ünlü Değişimleri, 4.1.2.Ünsüz Değişimleri, 4.2.S-Türkçesinin Biçim Bilgisi, 4.2.1.Türetme Ekleri, 4.2.2.Çekim Ekleri. Ünal önceki bölümlerde incelenen alıntı sözcüklerden hareketle fonetik ve morfolojik çıkarımlar yapmış, daha rahat anlaşılabilmesi için tablolarla vermiştir. Özellikle ayırıcı fonetik özellikleri (ünlü-ünsüz değişimleri, ıslıklaşma, ön damaksıllaşma, tonlulaşma ve sızıcılaşma) detaylı bir biçimde açıklamıştır. Morfoloji kısmında türetme eklerini, çekim eklerini ve geniş zaman ekini vermiştir.

“5.S-Türkçesini Kimler Konuřtu?” adlı beřinci bölümün alt başlıkları řoyledir: 5.1.On Özel İsim, 5.1.1.Ζαβεργά 5.1.2.Σάνδιλ/Σάνδιλχοç 5.1.3.Χινιαλών 5.1.3.Χινιαλών 5.1.4.Σίμμαç ~ σημα 5.1.5.Ζιλγίβι(ç) 5.1.6.Saba / Šāba 5.1.7.Šarađan /Šarokan 5.1.8.Šālbir 5.1.9.K’uar 5.1.10.Šalçı.

Ünal’ın belirttiği üzere bu bölüm, çalışmanın diğer en önemli amacını içeren bölümdür. Alıntı sözcükler ve yazıtlar vasıtasıyla çeşitli verilerin sunulduğu S-Türkçesini kimin konuştuğunu tespit etmek amacıyla en sağlam dayanaklar olarak görebileceğimiz yazılı kaynaklarda geçen on adet Türkçe isimde S-Türkçesinin özelliklerini tespit etmeye çalışmış ve bazı etimoloji önerileri vermiştir. Bu

isimler Yunanca, Gürcüce, Arapça, Rusça ve Ermenice kaynakların taranmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu kişi adlarıyla ilgili detaylı bir değerlendirme de vermiştir.

Ünal sonuç bölümünde *S-Türkçesi* konuşan kişilerin tarih içindeki farklı konumlarını ve alıntı sözcüklerin belirlenebileceği dolaylı kaynakları tablo ile vermiştir. Kitabın tamamında tanıklanmış ve detaylı incelenmiş sözcüklerin genel bir değerlendirmesini de bu bölümde vermiştir. Kaynakça bölümünden sonra gelen ve kitabın en son kısmında bütün örneklerin gelişimlerini ve incelenen dillerdeki şekillerinin görülebildiği tabloları da eklemiştir.

İncelenen her bölüm ve sözcük için etimolojik açıklamalar yapılmakla birlikte, incelenen dilin tarihî ve çevre dillerle ilişkisinin verilmiş olması bu alanda çalışan, bu konuya ilgi duyan araştırmacılara bölümlerin girişinde genel bir fikir vermekte ve ilişki ağını daha kolay görebilmeyi sağlamaktadır.

Bugün Bulgarca, Çuvaşça vb. çalışmalarda tanıklanmış olan bu lehçenin izi daha kapsamlı bir şekilde sürülerek tüm yönleriyle ortaya çıkarılmıştır. Kitap, *S-Türkçesinin* tarihsel dönemlerde temasa geçtiği ve ödünç sözcük verdiği dillerdeki söz varlığının ve gramerinin ortaya koyulması yönüyle de ayrı bir kıymet taşımaktadır.

Ünal'ın tercih ettiği açıklayıcı ve çözümleyici yaklaşımın yanı sıra, ortaya koyulan fikirlerin sayıca çok fazla örnek ile desteklenmesi, bölümlerde alıntı sözcüklerle ilgili yapılan çalışmalar hakkında detaylı bilgi verilmesi, kayıp bir arkaik lehçeyi ortaya çıkarmayı hedefleyen bakış açısı, kullanılan inceleme yöntemi ve zengin kaynakçası ile bu çalışma gelecekte yapılacak karşılaştırmalı ses, biçim ve söz varlığı çalışmaları için bir el kitabı niteliğinde olacaktır.

Kısaltmalar

BT.: Bulgar Türkçesi

GT.: Genel Türkçe

KBT.: Karaçay- Balkar Türkçesi

PB.: Proto Bulgar Türkçesi

PS.: Proto Samoyedce

TBT.: Tuna Bulgar Türkçesi

VBT.: Volga Bulgar Türkçesi

Kaynakça

Ünal, Orçun (2023). *Kayıp Bir Dilin İzinde Tarihi Bir Türk Lehçesinin Avrasya Dillerindeki Örtük İzleri*. Çanakkale: Paradigma Akademi.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 18, Dönem/Period: 2024-Bahar/Spring, Sayı/Number: 34

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

Etik İlkeler ve Yayın Politikası

Ethical Principles and Publication Policy

Yazar(lar) Üniversitelerarası Kurul Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinin¹ ikinci bölümünde yer alan Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler kısıtlarına uymakla sorumludurlar.

Tübitak Ulakbim TR DİZİN Kuralları ve Etik Kurul İzni

TR Dizin tarafından 2020 yılında açıklanan Etik İlkelerle ilgili kurallar kapsamında aşağıdaki hususlara tüm yazarların dikkat etmesi önemlidir:

Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

* Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütölen her türlü araştırmalar,

* İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dâhil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,

* İnsanlar ve hayvanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,

* Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.

Ayrıca; olgu sunumlarında “Aydınlatılmış onam formu”nun alındığının belirtilmesi; başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve bunun belirtilmesi; kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

Yukarıdaki koşullara uyan ve Etik Kurul izni gerektiren yazıların Dil Araştırmaları dergisine gönderilmesi durumunda, alınmış olan resmi Etik Kurul izin belgelerinin de dergiye ek olarak gönderilmesi gerekmektedir.

The author(s) are responsible for complying with the criteria for Actions Contrary to Scientific Research and Publication Ethics in the second part of the Interuniversity Board Scientific Research and Publication Ethics Directive¹.

Tübitak Ulakbim TR DİZİN Rules And Ethics Committee Permission

It is important for all authors to pay attention to the following issues within the scope of the rules regarding the Ethical Principles announced by TR Index in 2020:

Studies that require the approval of the Ethics Committee are as follows:

* All kinds of research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from the participants by using survey, interview, focus group work, observation, experiment, interview techniques,

* Use of humans and animals (including material/data) for experimental or other scientific purposes,

* Clinic researches on humans and animals,

* Retrospective studies in accordance with the personal data protection law.

Moreover; stating that an “informed consent form” was taken in case reports; obtaining permission from the owners for the use of scales, questionnaires, photographs belonging to others and indicating this; It should be stated that copyright regulations are complied with for the intellectual and artistic works used.

In case the articles that meet the above conditions and require the permission of the Ethics Committee are sent to the Journal of Language Studies, the official Ethics Committee permission documents must be sent as an attachment to the journal.

¹ <https://www.uak.gov.tr/Documents/mevzuat/2021/%C3%9CN%C4%B0VERS%C4%B0TELERARASI%20KURUL%20B%C4%B0L%C4%B0MSEL%20ARA%C5%9ETIRMA%20VE%20YAYIN%20ET%C4%B0C4%9E%C4%B0%20Y%C3%96NERGES%C4%B0-29012021.pdf>

Yayın Etiği

Dil Araştırmaları (bundan sonra DA) dergisinde yayın etiği, araştırma etiği, yasal /özel izin konusunda izlenecek yol aşağıdaki maddelerde tanımlanmıştır.

- Makalelerde ulusal ve uluslararası geçerli olan yayın ve araştırma etiğine uyulması zorunludur.
- DA'ya gönderilen makalelerde yayın etiği konusu yazar(lar)ın sorumluluğunda olmakla birlikte, yazar(lar) makaleyi intihal önleme yazılımları olan Turnitin ya da iThenticate programlarından biri ile kontrol ederek benzerlik raporunu makale başvurusunda dergiye göndermekle yükümlüdür. Benzerlik oranı %20 ve üzeri olan makaleler değerlendirmeye alınmayacaktır. Yazılar editör tarafından da gerekli görüldüğü takdirde intihal incelenmesinden (Turnitin veya iThenticate) geçirilir. Bu işlem ile makalelerin özgünlüğünün ve bilimsel kalitesinin artırılması ve intihalin engellenmesi amaçlanmaktadır.
- Yazılarda ifade edilen görüş ve düşünceler yazar(lar)ı bağlar, dergimizin görüşlerini yansıtmaz; yazıların bütün bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazar(lar)ına aittir.
- Yazar(lar)ın gönderdikleri çalışmaların özgün olması beklenmektedir. Yazar(lar)ın başka çalışmalardan yararlanmaları veya başka çalışmaları kullanmaları durumunda eksiksiz ve doğru bir biçimde atıfta bulunmaları ve/veya alıntı yapmaları gerekmektedir.
- Makalenin birden fazla yazarı varsa, çalışmanın oluşturulmasında içeriğe entelektüel açıdan katkı sağlamayan kişiler, yazar(lar) olarak belirtilmemelidir. Aday makalenin yazarları sunulan çalışmaya önemli katkı sağlayanlarla sınırlı olmalıdır. Makalenin yazarları makalenin sunumundan önce kesinleşir. Çalışmaya katkısı olmayanların isimlerine aday makalede yer verilmesi (hediye yazarlık) ya da katkısı olanların isimlerine yer verilmemesi (hayalet yazarlık) kabul edilemez. Değerlendirme süreci başlamış bir çalışmanın yazar sorumluluklarının değiştirilmesi (yazar ekleme, yazar sırası değiştirme, yazar çıkartma gibi) teklif edilemez.
- Yayınlanmak üzere gönderilen tüm çalışmaların yazar çıkar çatışması teşkil edebilecek durumları ve ilişkileri açıklanmalıdır.
- Yazar(lar)dan değerlendirme süreçleri çerçevesinde makalelerine ilişkin ham veri talep edilebilir, böyle bir durumda yazar(lar) beklenen veri ve bilgileri yayın kurulu ve bilim kuruluna sunmaya hazır olmalıdır.
- DA'ya gönderilen makalelerden yasal /özel izin gerektiren aşağıdaki durumlarda yazardan izin belgesi istenmektedir. Yayınlanacak makalelerde etik kurul izni, yasal / özel izin gerekmediği makalenin başlık dipnotunda belirtilir. Eğer bu

Publication Ethics

The way to be followed in the journal of Dil Araştırmaları (hereinafter DA) regarding publication ethics, research ethics, legal / special permission is described in the following items.

- *Articles must comply with national and international publication and research ethics.*
- *Although the issue of publication ethics in the articles sent to DA is under the responsibility of the author(s), the author(s) are obliged to check the article with Turnitin or iThenticate programs, which are plagiarism prevention software, and send the similarity report to the journal in the article application. Articles with a similarity rate of 20% or more will not be evaluated. Articles are subjected to plagiarism review (Turnitin or iThenticate) if deemed necessary by the editor. With this process, it is aimed to increase the originality and scientific quality of the articles and to prevent plagiarism.*
- *The opinions and thoughts expressed in the articles bind the author(s) and do not reflect the views of our journal; All scientific and legal responsibility of the articles belongs to the author(s).*
- *It is expected that the works submitted by the author(s) will be original. If the author(s) benefit from or use other studies, they must cite and/or quote completely and accurately.*
- *If the article has more than one author, persons who do not contribute to the content intellectually in the creation of the study should not be specified as author(s). The authors of the candidate article should be limited to those who made significant contributions to the presented study. The authors of the article are determined before submitting the article. It is unacceptable to include the names of noncontributors in the candidate article (gift authorship) or not to include the names of contributors (ghost authorship). Changing the author responsibilities of a study whose evaluation process has started (such as adding authors, changing author order, removing authors) cannot be proposed.*
- *The situations and relationships of all studies that may constitute a conflict of interest, if any, must be explained.*
- *Editors may request raw data regarding their articles within the framework of evaluation processes, in such a case, the author(s) should be ready to present the expected data and information to the editorial board and scientific board.*
- *In the following cases requiring legal / special permission, permission is requested from the author from the articles sent to DA. In the articles to be published, the permission of the ethics committee and whether legal / special permission is required is stated in the title footnote of the article. If these permissions are required, the author or authors are asked to clearly present the permission from which institution, on what date and with which decision or issue number and is published as an "Appendix" at the end of the article. The author(s) must have a document showing that they have the rights to use the*

izinlerin alınması gerekli ise, iznin hangi kurumdan, hangi tarihte ve hangi karar veya sayı numarası ile alındığının açıkça sunulması yazar veya yazarlardan tarafından talep edilir ve makalenin sonunda “Ek” olarak yayımlanır. Yazar(lar) kullanılan verilerin kullanım haklarına, araştırma/analizlerle ilgili gerekli izinlere sahip olduklarını veya deney yapılan deneklerin rızasının alındığını gösteren belgeye sahip olmalıdır.

– Yazar(lar) gönderdikleri çalışmalarda başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımını sahiplerinden izin almalı, bu durumu ve kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunu belirtmelidir. Çalışma deneklerin (insan ve hayvan) kullanımını gerektiriyor ise çalışmanın uluslararası deklarasyon, kılavuz vb. uygun gerçekleştirildiği yazar(lar) tarafından beyan edilmelidir.

– Yazar(lar) gönderdikleri çalışmaları destekleyen kuruluşları, finansal kaynakları, başlık dipnotunda “Teşekkür” kısmında beyan etmekte yükümlüdür.

– Yazar(lar)ın yayımlanmış, erken görünüm veya değerlendirme aşamasındaki çalışmasıyla ilgili bir yanlış ya da hatayı fark etmesi durumunda, dergi editörünü veya yayıncıyı bilgilendirme, düzeltme veya geri çekme işlemlerinde editörle işbirliği yapma yükümlülüğü bulunmaktadır.

– Bilimsel toplantılarda sunulan çalışmalar ile tezlerin bir bölümünü oluşturan çalışmalar 2021 itibarıyla DA’da olduğu gibi kabul edilmemekle birlikte; sunulan bildirinin ya da yazılan/savunulan tezin geliştirildiğine dair dipnot düşülmek kaydıyla editör izniyle bilimsel katkısı olacağına inanılan çalışmalardan tez yayınları için yazardan / danışmandan ve bildiriler için sempozyum kurulundan izin yazısı alınması zorunludur.

– Yazarlar çalışmalarını aynı anda birden fazla derginin başvuru sürecinde bulunduramaz. Her bir başvuru önceki başvurunun tamamlanmasını takiben başlatılabilir. Başka bir dergide yayımlanmış çalışma DA’ya gönderilemez.

– Yazarlar bir araştırmanın sonuçlarını, araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde ve uygun olmayan biçimde parçalara ayırıp birden fazla sayıda yayımlayarak bu yayınları akademik atama ve yükselmelerde ayrı yayınlar olarak sunmamalıdır. Bu sebeple “1”, “2” şeklinde numaralandırılmış yazılar DA’ya gönderilemez.

– Bir yazar DA’da yayımlanmış makalesinde önemli bir yanlışlık olduğunu tespit ettiğinde, dergi editörünü derhal haberdar etmek ve makaleyi geri çekmek veya düzeltmek için editörle işbirliği yapmak zorundadır.

Yayın Hakları Devri

(<https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari> üzerinden):

data used, the necessary permissions for the research / analysis, or that the consent of the experimental subjects has been obtained.

– *Author(s) must obtain permission from their owners for the use of scales, questionnaires, photographs belonging to others in the works they submit, and must state that this condition and copyright regulations are complied with for the ideas and works of art used. If the study requires the use of subjects (human and animal), the study should be included in an international declaration, guide, etc. proper execution must be declared by the author(s).*

– *The author(s) are obliged to declare the institutions that support the studies, financial resources, and the “Acknowledgment” part of the title footnote.*

– *In the event that the author(s) notices a mistake or error in their published work, early appearance or evaluation stage, the journal editor or publisher has an obligation to cooperate with the editor in informing, correcting or withdrawing.*

– *Although the studies presented at scientific meetings and the studies forming a part of the theses are not accepted without revision or further study for DA by 2021; It is obligatory to obtain permission from the author / consultant for thesis publications and from the symposium committee for papers, which are believed to have scientific contribution with the permission of the editor, provided that a footnote is included regarding the progress of the submitted paper or the written / defended thesis.*

– *Author(s) cannot submit their work to more than one journal at the same time. Each submission can be started following completion of the previous application. A study published in another journal cannot be sent to DA.*

– *Author(s) should not present the results of a research as separate publications in academic appointments and promotions by disassembling the results of the research in an inappropriate manner and by dismembering them in multiple issues. For this reason, articles numbered “1”, “2” cannot be sent to DA.*

– *When a writer detects a material error in his article published in the DA, he must notify the editor of the journal immediately and cooperate with the editor to retract or correct the article.*

Transfer of Copyright

(via <https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>):

– *For the mutual benefit and protection of author(s) and publishers, author(s) are required to submit a*

- Yazarların ve yayıncıların karşılıklı yararı ve korunması için yazarların, çalışmalarının yayınlanmasından önce dergimize yazılı izin belgesi vermesi gereklidir.
- Yazarlar yazılarını DERGIPARK sistemi üzerinden (<https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>) yüklerken sistemde bulunan telif hakları devir sözleşmesini de doldurup yüklemekle yükümlüdürler.
- Yazar(lar) sistemdeki formu imzalayıp yüklediğinde dergimize yazılı izin vermiş sayılırlar ve makalenin hakemlik süreci başlatılır.

Odak ve Kapsam

Amaçları doğrultusunda Dil Araştırmaları (DA) dergisinin yayın odağında, Türk diliyle ilgili olmak kaydıyla aşağıdaki konular bulunmaktadır:

1. Tarihi ve çağdaş karşılaştırmalı dilbiliminin tüm alt dallarında yapılan özgün araştırma, inceleme, derleme ve metin çalışmaları
2. Derginin toplam hacminin %25'ini geçmeyecek şekilde, tarihi ve çağdaş karşılaştırmalı dilbiliminin tüm alt dallarında yapılan araştırma ve inceleme çalışmalarının çevirileri
3. Birinci maddedeki kategoride yer alan kitap çalışmalarıyla ilgili eleştiri ve değerlendirme yazıları

Bu üç maddeyle ilgili olarak

- Türkoloji alanında öğretim gören lisans seviyesinde üniversite öğrencilerinin ve Türkoloji alanında öğretim görmemiş kişilerin çalışmaları tek yazarlı olarak yayına kabul edilmez. Bu tür yazılarda bir öğretim üyesinin de bilimsel katkısı olması beklenir ve bu öğretim üyesi yazar olarak da yer almalıdır. Ancak, yüksek lisans ve / veya doktora öğrencilerinin / mezunlarının çalışmaları, tek yazarlı olarak kabul edilebilir.
- Türk dili alanı dışındaki temaları içeren diğer sosyal bilim dallarını (tarih, edebiyat, ilahiyat, eğitim bilimleri, psikoloji, sosyoloji, felsefe vb.) hedefleyen çalışmalar kabul edilmez.

Yayın Sıklığı

- Uluslararası hakemli bir dergi olan DA yılda iki kez yayınlanmaktadır.
- Önceden planlanma ve en az dört ay öncesinden duyurmak kaydıyla bir yılda sadece iki özel sayı yayınlanabilir. Özel sayılarda ele alınacak konular Yayın Kurulu tarafından mevcut tartışmaların odak noktası olacak şekilde belirlenir ve böylece özel konu Türk dili araştırmalarına rehberlik edilebilir.

Yayın Dili

- DA'nın ana yayın dili Türkiye Türkçesidir. Bunun dışında İngilizce, Almanca, Fransızca, Rusça veya modern Türk lehçelerinde yazılmış olan özgün

written permission to our journal before the publication of their work.

- *Authors are obliged to fill in and upload the copyright transfer agreement in the system while uploading their articles via the DERGIPARK system (<https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>).*

Focus and Scope

In line with its purposes, the publication focus of the Journal of Language Research (DA) includes the following subjects, provided that they are related to Turkish language:

1. *Original research, analysis, compilation and text studies in all subbranches of historical and contemporary comparative linguistics*
2. *Translations of research and analysis studies conducted in all subbranches of historical and contemporary comparative linguistics, not exceeding 25% of the total volume of the journal.*
3. *Criticism and reviews about the book studies in the category in the first article*

Regarding these three items

- *Studies of undergraduate students studying in the field of Turcology and those who have not studied in the field of Turcology are not accepted for publication with a single author. In such articles, it is expected that a faculty member has a scientific contribution and this faculty member should also be included as an author. However, studies of master's and / or doctoral students / graduates can be accepted as a single author.*
- *Studies involving themes other than Turkish language (history, literature, educational sciences, sociology, etc.) are not accepted.*

Publication Frequency

- *DA, an international refereed journal, is published biannually.*
- *Only two special issues can be published in a year, provided that it is planned and announced at least four months in advance. Special topic Turkish studies can be guided.*

Publication Language

- *In the main broadcasting language of DA is Turkish. In addition, articles can be submitted in English, German, French, Russian or modern Turkic*

makaleler de gönderilebilir. Gönderilen makale ilgili dilin gramer kurallarına ve ilgili bilimsel literatüre uygun olmalıdır.

Yayın Değerlendirme

Kör Hakemlik ve Değerlendirme Süreci

- Kör hakemlik, bilimsel yayınların en yüksek kalite ile yayınlanması için uygulanan bir yöntem olup, bilimsel çalışmaların nesnel (objektif) bir şekilde değerlendirilme sürecinin temelini oluşturmaktadır ve birçok bilimsel dergi tarafından tercih edilmektedir.
- DA'ya gönderilen tüm çalışmalar aşağıda belirtilen aşamalara göre *körleme* yoluyla değerlendirilmektedir.

Körleme Hakemlik Türü

- DA, tüm çalışmaların değerlendirme sürecinde çifte körleme yöntemini kullanmaktadır. Çift körleme yönteminde çalışmaların yazar ve hakem kimlikleri gizlenmektedir.

İlk Değerlendirme Süreci

- DA'ya gönderilen çalışmalar ilk olarak editörler tarafından değerlendirilir.
- Bu aşamada, derginin amaç ve kapsamına uymayan, Türkçe ve İngilizce olarak dil ve anlatım kuralları açısından zayıf, bilimsel açıdan kritik hatalar içeren, özgün değeri olmayan ve yayın politikalarını karşılamayan çalışmalar iade edilir.
- İade edilen çalışmaların yazarları, gönderim tarihinden itibaren en geç iki ay içerisinde bilgilendirilir.

- DA'da değerlendirilmeye uygun bulunan çalışmalar ise ön değerlendirme için çalışmanın ilgili olduğu alana yönelik hakemlere gönderilir.

Hakem Atama Süreci

- Çalışmaların içeriğine ve hakemlerin uzmanlık alanlarına göre hakem ataması yapılır. Çalışmayı inceleyen editörler tarafından, DA hakem havuzundan uzmanlık alanlarına göre iki hakem belirlenir ve çalışmalar hakemlere iletilir.
- Hakemler değerlendirdikleri çalışmalar hakkındaki hiçbir süreci ve belgeyi paylaşmayacakları hakkında garanti vermek zorundadır.

Hakem Raporları

- Hakem değerlendirmeleri genel olarak çalışmaların; özgünlük, kullanılan yöntem, etik kurallara uygunluk, bulguların ve sonuçların tutarlı bir şekilde sunumu ve alanyazın açısından incelenmesine dayanmaktadır.

- Bu inceleme aşağıdaki unsurlara göre yapılır:

1. Giriş ve alanyazın: Değerlendirme raporu çalışmada ele alınan problemin sunumu ve amaçları, konunun önemi, konuyla ilgili

languages. Submitted article must comply with the grammatical rules of the relevant language and the relevant scientific literature.

Publication Review

Blind Review and Evaluation Process

– Blind refereeing is a method applied for publishing scientific publications with the highest quality and forms the basis of the objective evaluation process of scientific studies and is preferred by many scientific journals.

– All studies sent to DA are evaluated through blinding according to the following stages.

Blind Review Type

– DA uses the double blind method in the evaluation process of all studies. In the double blind method, the identities of the authors and referees of the studies are hidden.

Initial Evaluation Process

– Studies submitted to DA are first evaluated by the editors.

– At this stage, studies that do not comply with the purpose and scope of the journal, are weak in terms of language and expression rules in Turkish and English, contain scientific critical errors, do not have original value and do not meet the publication policies are rejected.

– Authors of rejected works are informed within two months from the date of submission.

– Studies deemed appropriate are sent to referees who are expert of the field for evaluation.

Referee Assignment Process

– Referees are appointed according to the content of the studies and the expertise of the referees. Two referees are determined from the DA referee team according to their field of expertise by the editors who examine the study and the studies are submitted to the referees.

– Referees must guarantee that they will not share any process and document about the work they evaluate.

Referee Reports

– Referee evaluations generally concentrate on studies' originality, method, compliance with ethical rules, consistent presentation of findings and results, and examination of the literature.

– This examination is made according to the following factors:

1. *Introduction and literature: The evaluation report includes an opinion about the presentation and objectives of the problem dealt with in the study, the importance of the subject, the scope of the relevant literature, its currency and originality of the study.*
2. *Method: The evaluation report includes information on the suitability of the method used, the selection and characteristics of the*

alanyazının kapsamı, güncelliği ve çalışmanın özgünlüğü hakkında görüş içerir.

2. Yöntem: Değerlendirme raporu, kullanılan yöntemin uygunluğu, araştırma grubunun seçimi ve özellikleri, geçerlik ve güvenilirlik ile ilgili bilgilerin yanı sıra veri toplama ve analiz süreci hakkında görüş içerir.
3. Bulgular: Değerlendirme raporu, yöntem çerçevesinde elde edilen bulguların sunumu, analiz yöntemlerinin doğruluğu, araştırmanın amaçları ile erişilen bulguların tutarlılığı, ihtiyaç duyulan tablo, şekil ve görsellerin verilmesi, kullanılan testlerin kavramsal açıdan değerlendirilmesine yönelik görüşler içerir.
4. Değerlendirme ve tartışma: Değerlendirme raporu, bulgulara dayalı olarak konunun tartışılması, araştırma sorusuna/ larına ve hipoteze/ lere uygunluk, genellenebilirlik ve uygulanabilirlik ile ilgili görüş içerir.
5. Sonuç ve öneriler: Değerlendirme raporu alanyazına katkı, gelecekte yapılabilecek çalışmalara ve alandaki uygulamalara yönelik öneriler hakkında görüş içerir.
6. Stil ve anlatım: Değerlendirme raporu, çalışma başlığının içeriği kapsamı, Türkçe'nin kurallara uygun kullanımı, gönderme ve referansların genel yazım kurallarına (APA 6 vb.) uygun olarak tam metnin diline uygun verilmesi ile ilgili görüş içerir.
7. Genel değerlendirme: Değerlendirme raporu çalışmanın bir bütün olarak özgünlüğü, ilgili alanyazına ve alandaki uygulamalara sağladığı katkı hakkında görüş içerir.

– Değerlendirme sürecinde hakemlerin çalışmanın tipografik özelliklerine göre düzeltme yapmaları beklenmemektedir.

Hakem Değerlendirme Süreci

- DA'da değerlendirme sürecindeki çalışmalar için editörler düzeltme ve iyileştirme talep edebilir.
- Hakem değerlendirme süreci için hakemlere verilen süre 6 haftadır. Hakemlerden veya editörlerden gelen düzeltme önerilerinin yazarlar tarafından “düzeltme yönergesi” doğrultusunda 1 ay içerisinde tamamlanması zorunludur. Hakemler bir çalışmanın düzeltmelerini inceleyerek uygunluğuna karar verebilecekleri gibi gerekliyse birden çok defa düzeltme talep edebilir.
- Yazar(lar) talep edilen düzeltme ve iyileştirme önerilerinin nesnel ve çalışmanın özgünlüğünü artırıcı nitelikte olduğunun bilinciyle düzeltme ve iyileştirmeleri eksiksiz, açıklayıcı ve zamanında tamamlamakla yükümlüdür.

Değerlendirme Sonucu

- Hakemlerden gelen görüşler, editörler tarafından en geç 2 hafta içerisinde incelenir. Bu inceleme sonucunda editörlük yayın kuruluna sunmak üzere

research group, validity and reliability, as well as an opinion on the data collection and analysis process.

3. Findings: The evaluation report includes opinions about the presentation of the findings obtained within the framework of the method, the accuracy of the analysis methods, the consistency of the findings reached with the purposes of the research, the necessary tables, figures and visuals, and the conceptual evaluation of the tests used.
4. Evaluation and discussion: The evaluation report includes discussion of the subject based on the findings, compliance with the research question(s) and hypothesis(es), generalizability and applicability.
5. Conclusion and suggestions: The evaluation report includes contribution to the literature, opinions on suggestions for future studies and practices in the field.
6. Style and expression: The evaluation report includes the opinion about the content of the study title, the use of Turkish in accordance with the rules, and the submission of references and references in accordance with the general spelling rules (APA 6 etc.).
7. General evaluation: The evaluation report includes an opinion about the originality of the study as a whole and its contribution to the concerned literature and practices in the field.

– During the evaluation process, the referees are not expected to make adjustments according to the typographical features of the study.

Referee Evaluation Process

– Editors can request corrections and improvements for articles in the evaluation process in DA.

– The time given to referees for the evaluation process is 6 weeks. Correction suggestions from referees or editors must be completed by the authors within 1 month in line with the “correction rules”. Referees can review the revisions of a work and decide whether it is appropriate or, if necessary, request corrections more than once.

– The author(s) are obliged to complete corrections and improvements in a complete, explanatory and timely manner, with the awareness that the requested correction and improvement suggestions are objective and increase the originality of the study.

Evaluation Result

– Comments from referees are reviewed by editors within 2 weeks at the latest. As a result of this review, the editorial office determines its final decision to submit to the editorial board.

Editorial Board Decision

– Editors prepare the editorial board decision about the study based on the referee opinions. The decision prepared is forwarded to the author(s) within 1 week at the latest, together with the referee

nihâi kararını belirler.

Yayın Kurulu Kararı

- Editörler, hakem görüşlerine dayanarak çalışma ile ilgili yayın kurulu kararını hazırlar. Hazırlanan karar editörlük tarafından hakem önerileri ile birlikte en geç 2 hafta içerisinde yazar(lar)a iletilir.
- Bu süreçte olumsuz görüş verilen çalışmalar reddedilir.
- Olumlu görüş verilen çalışmalar, son kontroller yapıldıktan sonra yayımlanmak üzere yazının gönderilme tarihini esas alarak sıraya konulur.

Yayın Değerlendirme Süreci Ne Kadar Sürmektedir?

- DA'ya gönderilen çalışmaların yayın değerlendirme sürecinin en geç 4 ay içerisinde sonuçlandırılması öngörülmektedir.
- Ancak, hakem ya da editörlerin yazar(lar) dan düzeltme istedikleri tarih ile yazar(lar)ın düzeltmeleri tamamladıkları tarih arasındaki süre, bu 4 aylık süreye dâhil edilmemektedir.
- DA yayın kurulu; yayımlanmış, erken görünümdeki veya değerlendirme aşamasındaki bir çalışmaya ilişkin telif hakkı ve intihal şüphesi oluşması durumunda çalışmayı ilişkin bir soruşturma başlatma yükümlülüğü taşır.
- Yayın kurulu yapılan soruşturma sonucunda değerlendirme aşamasındaki çalışmada telif hakkı ve intihal yapıldığını tespit etmesi durumunda çalışmayı değerlendirmeden geri çeker ve tespit edilen durumları detaylı bir şekilde kaynak göstererek yazarlara iade eder. Yayın kurulu, yayımlanmış veya erken görünümdeki bir çalışmada telif hakkı ihlali ve intihal yapıldığını tespit etmesi durumunda, en geç 10 gün içerisinde aşağıdaki geri çekme ve bildiri işlemlerini gerçekleştirir.

Değerlendirme Sonucuna İtiraz Etme

- Yazar(lar) talep edilen düzeltme ve iyileştirmelerden bir kısmını yapmak istemezlerse; bunu rapor halinde sebepleriyle birlikte editörlüğe sunmak durumundadır. Editörlük bu raporu hakemlerle paylaşacak ve düzeltme ve iyileştirmelere yönelik nihâi karar hakem raporlarına yansıtacaktır.
- DA'da değerlendirme sonucu yazar(lar)a iletilen yayın kurulu ve bilim kurulu görüşlerine yazar(lar)ın itiraz etme hakkı saklıdır. Yazar(lar), çalışmaları için yapılan değerlendirme sonucu görüş ve yorumlara ilişkin itiraz gerekçelerini bilimsel bir dille ve dayanaklarını referans göstererek dilarastirmalari@gmail.com adresine e-postayla iletmelidir. Yapılan itirazlar editörlük ve yayın kurulu tarafından en geç bir ay içerisinde incelenerek yazar(lar) a olumlu veya olumsuz dönüş sağlanır. Yazar(lar)ın değerlendirme sonucuna itirazları olumlu bulunması durumunda, yayın kurulu

recommendations.

- *The works with negative opinions during this process are rejected.*
- *The works with positive opinions are queued according to submission date after the latest review.*

How Long Does the Evaluation Process Take?

- *It is considered that the publication of the studies sent to DA will be concluded approximately within 4 months.*
- *However, the period between the date when the referees or editors request a correction from the author (s) and the date when the author (s) complete the corrections are not included in this 4 month period.*
- *DA editorial board; in case of suspicion of copyright and plagiarism related to a published, online-first or under evaluation work, are supposed to initiate an investigation into the work.*
- *If the editorial board determines that there is copyright and plagiarism in the study at the evaluation stage, it withdraws the work from evaluation and returns the detected situations to the authors by citing detailed sources. If the editorial board detects a copyright infringement and plagiarism in a published or early-view work, it will take the following recalls and notifications within one week at the latest.*

Objection to the Evaluation Result

- *If the author(s) do not want to make some of the requested corrections and improvements; it has to present it to the editorial office with its reasons as a report. The editorial office will share this report with the referees and the final decision for corrections and improvements will be reflected in the referee reports.*
- *The author(s) reserves the right to object to the editorial board and scientific committee opinions that are forwarded to the author(s) as a result of the evaluation in the DA. The author(s) should send their objection regarding their opinions and comments to dilarastirmalari@gmail.com in a scientific language and by referring to their basis. The objections made are examined by the editorial board and the editorial board within one month at the latest, and a positive or negative response is provided to the author(s). If the objection of the author(s) to the evaluation result is found positive, the editorial board restarts the evaluation process by making new referees in accordance with the subject area of the study.*

çalışmanın konu alanına uygun yeni hakemlendirme yaparak değerlendirme sürecini yeniden başlatır.

Yayın Politikası

- DA'da değerlendirme sonucu kabul edilen çalışmalar sırasıyla; intihal kontrolünün yapılması, kaynakça düzenlemesi, gönderme ve atıf kontrolü, mizanpaj ve dizgisinin yapılması, DOI numarasının verilmesi ve erken görünüme açılması süreçlerinden geçer.
- Erken görünümde yayınlanan çalışmalar yayın kurulunun uygun bulduğu cilt ve sayıda yayınlanır. DA makale işlem ücreti (değerlendirme ücreti veya basım ücreti) ve makalelere erişim için abonelik ücreti talep etmediği için hiç bir gelir kaynağı bulunmamaktadır.
- DA'da yayımlanan makaleler için yazar(lar)a telif ücreti ödenmez.
- DA'da yayımlanan bütün makaleler aynı zamanda tam metin olarak Dergipark üzerinden <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dilarastirmalari> web adresinde açık erişimli olarak yer almaktadır.
- DA güncel ve özgün bilginin yayılmasını önemsemektedir. Bu kapsamda değerlendirme aşamasını tamamlayarak kabul edilen ve kabulden sonraki süreçleri tamamlanan çalışmalar elektronik olarak erken görünümde yayınlanır. Erken görünümde yayınlanan çalışmalar yayın kurulunun uygun bulunduğu cilt ve sayıda sayfa sayısı verilerek yayınlanır ve erken görünümde kaldırılır. Erken görünümdeki çalışmalar normal sayıda yayınlanacak son sürüm olmayabilir. Son yayınlanacak halinde çalışmaların küçük düzenlemeler yapılabilir.

Yazım Kuralları

Dil Araştırmaları dergisinin güncel yazım kurallarına DERGIPARK sistemi üzerinden ulaşılabilir: <https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>

Publication Policy

- *Studies accepted as a result of evaluation in DA, respectively; It goes through the processes of checking for plagiarism, organizing bibliography, citation and citation, layout and typesetting, giving the DOI number and opening it for early viewing.*
- *Studies published in early view are published in volumes and numbers approved by the editorial board.*
- *There is no source of income as DA does not charge article processing fee (evaluation fee or printing fee) and subscription fee for accessing the articles.*
- *No royalty is paid to the author(s) for the articles published in DA.*
- *All articles published in DA are also available in full text on the web address <http://www.dilarastirmalari.com/> as open access.*
- *DA cares about spreading current and original information. In this context, studies that are accepted by completing the evaluation phase and whose processes are completed after acceptance are published electronically in early view. Studies published in early view are published by giving the number of volumes and number of pages approved by the editorial board and removed from early view. Early view works may not be the last version to be published in the normal issue. Minor edits of the works can be made if they are to be published recently.*

Writing Rules

The current spelling rules of the Journal of Dil Araştırmaları can be accessed through the DERGIPARK system: <https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>

